

511a
15
MANU-SAMHITA

WITH

KULLUKA'S COMMENTARY

CHAPTER II

EDITED WITH

NOTES AND TRANSLATIONS

BY

J. N. KAVIRATNA, B. A.

REVISED BY

SATYENDRA NATH SEN, VIDYAVAGISA, M. A.,

**PROFESSOR OF SANSKRIT, CITY COLLEGE,
CALCUTTA**

—o—

PUBLISHED BY

DAS GUPTA & Co.

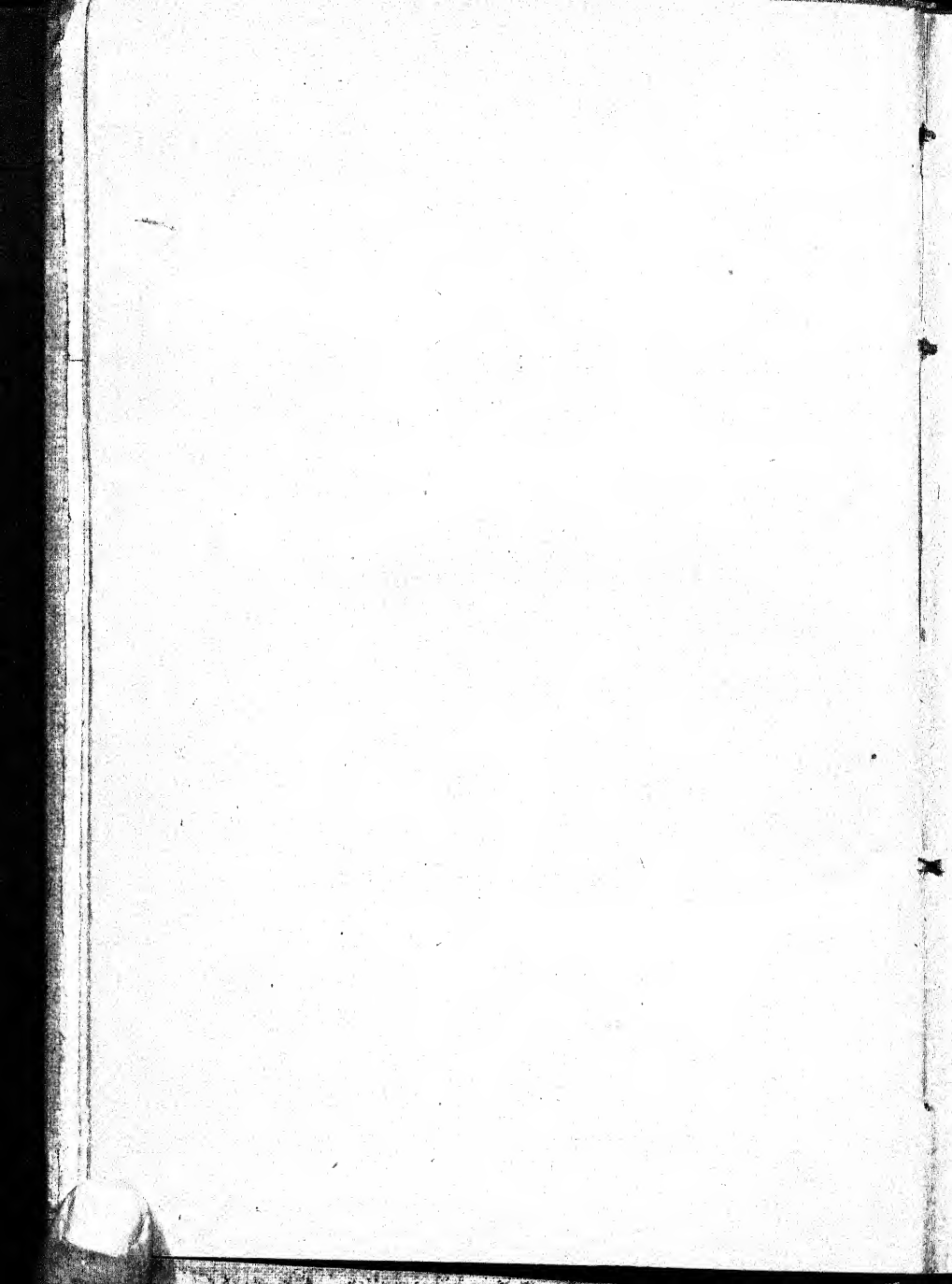
54-3, COLLEGE STREET, CALCUTTA

1915

Price Rs. 2 and As. 4 only.

PUBLISHED BY
GIRISH CHANDRA DAS GUPTA
54-3, College Street, Calcutta.

PRINTED BY M. BHATTACHARYYA, AT THE BHARAT MIHIR PRESS,
25, ROY BAGAN STREET, CALCUTTA.

PREFACE.

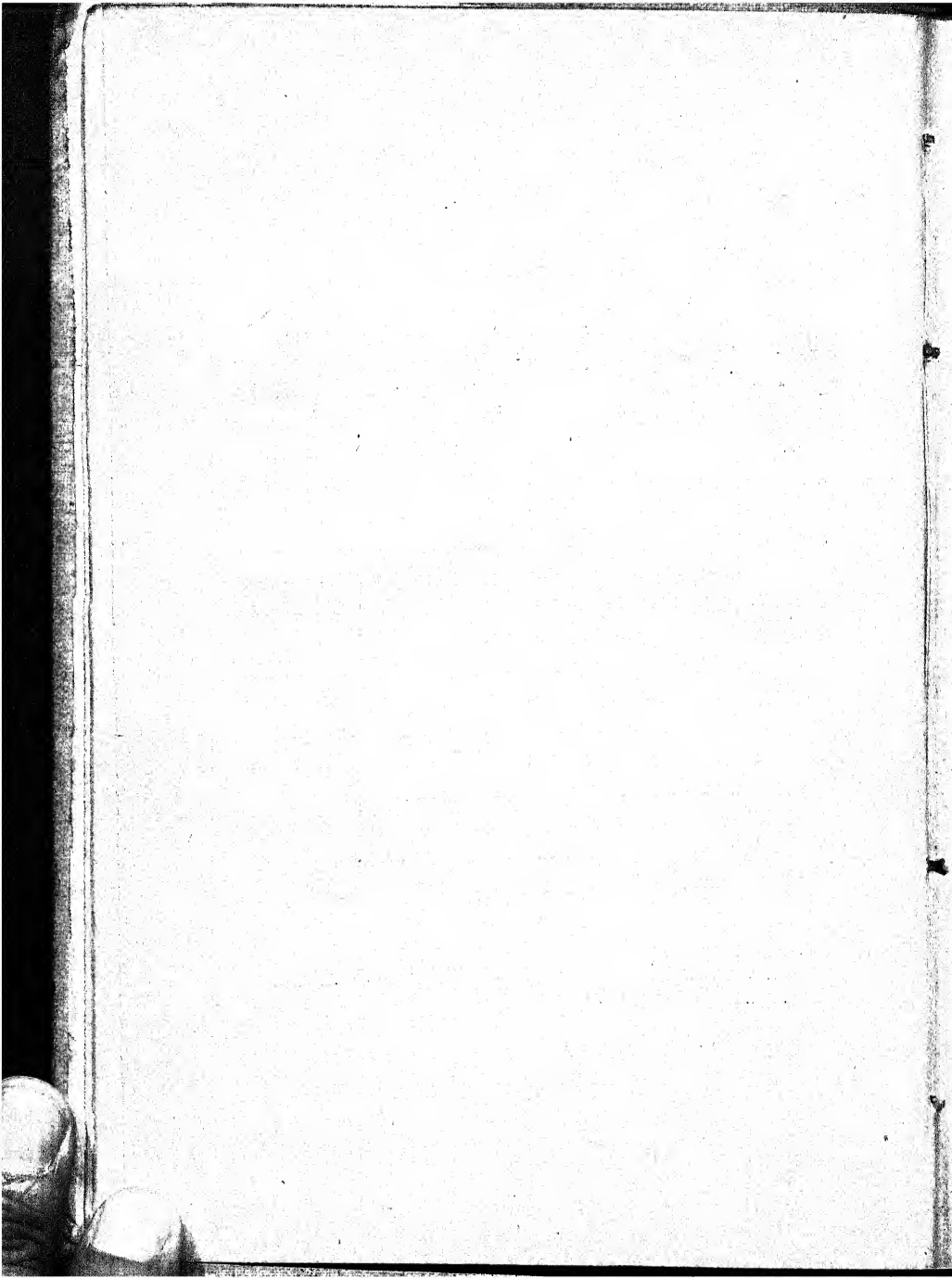
Ch. II of Manu-Samhitá is published. The plan adopted here is the same as in Ch. I. Only more attention has been given to the facilitation of the study of the work even for a superficial reader. The plan of putting within single quotations (' ') those words of the text which are immediately followed by their synonyms in the commentary, and within double quotations (" ") those portions of Kullúka's commentary that are outside the text of Manu, but have been supplied by the commentator to supply ellipses in the text—which was introduced towards the end of Ch. I—has been more closely followed in this chapter.

Let it also be stated here that I have been often induced to introduce such discussions as may not be required by the average student but by the advanced scholar—the present edition being not *merely* a student's edition, and my chief aim all along being to leave nothing to be desired.

In preparing this chapter I am especially indebted to my brother, Professor Satyendranath Sen, Vidyávágisá, M. A., who has been kind enough to revise the work thoroughly.

NOVEMBER 15, 1915.
41, Maniktolla Street,
Beadon-square, Calcutta. }

J. N. KAVIRATNA.

ANALYSIS

OF

CHAPTER II.

- Sl. 1. Dharma defined.
- 2-4. Desire—the root of all actions.
5. Desire for the *fruit* of the action should be abandoned.
- 6-12. The authorities on Dharma.
10. The terms श्रुति and स्मृति defined.
13. धर्म should be free from अर्थ and काम ।
14. (Apparently) conflicting texts of श्रुति—all authoritative.
15. An illustration of the above.
16. Persons entitled to study the Manu-Samhitā.
- 17-22. Geographical divisions of A'rāyavarta and their respective positions in point of sanctity.
18. सदाचार defined.
23. यज्ञियदेश and स्नेच्छदेश defined.
24. The countries to be inhabited by a twice-born man.
25. Authorities on Dharma—the subject concluded.
- 26-28. Sacraments, etc., extolled.
29. जातकर्षण् or the Natal ceremony.
- 30-33. नामकर्षण् or Naming.
34. निष्क्रमण, अन्नप्राशन and other family ceremonies.
35. चूडाकर्षण् or Tonsure.
- 36-38. उपनयन or Initiation.
- 39-40. Vratyas (ब्राह्म) and their status defined.
41. Upper and lower garments of a Brahma-chārin.
- 42-43. वैश्वदेव of the different castes.

44. Composition of the sacred threads of the different castes.
- 45-47. दण्ड or Staves.
- 48-51. Begging.
- 51-57. Eating.
- 58-62. आचमन or the formal sipping of water.
59. Definition of तीर्थ (with which to perform आचमन).
63. Positions of the sacred thread.
64. सेखलास, &c., to be renewed on being destroyed.
65. The ceremony of केशान्त or Tonsure for the advanced age.
66. The ceremonies to be performed for females without any Mantra.
67. Vedic initiation not to be performed for females.
68. The subject of Initiation concluded.
69. The Guru to teach the pupil शौच, आचार, अग्निवाक्य and सन्ध्यापासन ।
- 70-75. The conducts and etiquettes to be observed by the student at the time of study.
76. The origin of ओम् ।
77. The origin of the सावित्री ।
- 78-87. प्रणव, व्याहृति and गायत्री and their muttering extolled.
88. Control of senses advised.
- 89-100. The organs enumerated. Their control extolled.
- 101-103. The saying of the daily prayers.
104. At least the गायत्री should be recited daily.
- 105-106. Intermission of study not to be observed in the daily Vedic study, etc.
107. Vedic study extolled.
108. The duties of student-life.
109. Selection of pupils.

110-114. Relation between the teacher and the pupil should be one of concord, otherwise knowledge should not be imparted.

116. (Intellectual) theft of Veda.

117. The teacher to be saluted first among a number of superiors.

118. A self-restrained Bráhmāna though not so learned is preferable even to a learned Bráhmāna who is not restrained.

119-121. Bed and seat of superiors not to be used. Bed and seat to be left, and salutation to be performed at the approach of a superior.

122. Modes of salutation.

124-125. Modes of returning the salutation.

126. An illiterate Bráhmāna should be saluted *simply* and not with the formula of salutation.

127. Modes of asking the welfare of the saluting persons.

128. Mode of addressing a person initiated into a sacrifice.

129. Mode of addressing a married lady not related by blood.

130-133. Modes of respecting male and female relations of different descriptions.

134. Friendship and seniority among people of different descriptions.

135. Seniority between a Bráhmāna and a Ksātriya.

136-137. Grounds of respectability.

138-139. Persons to be respected.

140. A'chārya defined.

141. Upādhyāya defined.

142. Guru defined.

143.—Ritwik defined.

144. The relation between a pupil and his Vedic teacher.
- 145-147. Relative respectability of an Upādhyāya, A'charya, father and mother.
149. The term Guru applied also to a teacher in the Veda.
- 150-158. Seniority and juniority are determined by knowledge irrespective of age.
- 151-152. A story illustrative of the above.
155. Grounds of seniority among different castes.
159. Treatment of a teacher towards his pupil.
- 160-161. Controlling the mind and speech—a universal virtue.
162. Honour and dishonour to be courted equally.
163. The advantage of the dishonoured person *with the above conduct* and the disadvantage of the dishonouring person.
- 164-165. The Veda should be studied duly.
- 166-167. It is the best penance.
168. It is compulsory on every twice-born man under the penalty of being degraded to the condition of a S'ūdra.
169. Every one who rises up to Initiation into a sacrifice is born thrice.
- 170-171. In the second birth the A'chārya is the father and the Sāvitrī is the mother.
- 172-173. Before initiation the man is like a S'ūdra.
174. The hide, the thread, the Mekhalā, the staff, the cloth in initiation.
- 175-249. The course of conduct to be followed by a Brahma-cha'rin during student-life.**
176. Bathing, worshipping the sages and the deities, and attendance on fire daily.
177. Prohibited foods.
- 178-179. Prohibited embellishments and sentiments.

180-181. Mode of lying—waste of seminal fluid to be studiously avoided. Penance for violation of this rule.

182. Services to be rendered to the Guru Begging alms daily.

183-185. Persons fit to be begged of.

186. Offering Samidhs to the fire daily.

187. Penance for not begging for 7 successive days.

188. Begging from *many* persons extolled.

189-190. Taking meal from only *one* person prescribed on particular occasions for a Bráhmaṇa Brahma-chárin only.

191. The Brahma-chárin should always see to the welfare of his Guru as well as to his own study.

192-199. Etiquettes to be observed towards the Guru.

200-201. Blame of the Guru—true or false—by himself or by others to be studiously avoided.

202-204. Mode of respecting the Guru.

205. Conduct towards the Guru's Guru and towards his own (superior) relations when he meets them in the Guru's house.

206. Conduct towards all kinds of teachers and well-wishers.

207-210. Conduct towards superiors in point of learning, etc., as well as towards Guru's son and kinsmen.

210-217. Conduct towards Guru's wives.

213-214. Dealings with females—always a stumbling-block—to be very careful however nearly related they may be.

218. Results of services to the Guru.

219-221. Three kinds of Brahma-chárin on the score of shaving. A Brahma-chárin should not be sleeping at sun-rise and at sun-set. Penance for infringement of the above rule.

222. जप to be performed every-day in due time.

223. The good always to be performed even when instructed by persons of inferior status.

224. The highest good determined.

225-237. The A'charya, father and mother—attendance on these three comprises the highest penance.

225-226. The elder brother also should always be venerated.

238-240. Knowledge, instructions, gems, good advice, good conduct, &c., to be taken from any and every one.

241. Receiving Vedic lessons from a non-Bráhmāna teacher prescribed only when a Bráhmāna teacher is not available.

242. A student should not live for life with a non-Bráhmāna teacher, or even a Bráhmāna teacher who is not thoroughly learned.

243-244. Rules for and effects of life-long studentship.

245-246. Rules for offering presents to the Guru at the end of student-life for an उपकुर्वीत Brahma-chárin.

247-248. Conduct of a नैष्ठिक Brahma-chárin at the death of his Guru.

249. The result of life-long studentship—attainment of salvation.

द्वितीयोऽध्यायः ।

विद्वद्भिः सेवितः सद्भिर्नित्यमद्वेषरागिभिः ।

हृदयेनाभ्यनुज्ञातो यो धर्मस्तं निबोधत ॥ १ ॥

Prose-order. अद्वेषरागिभिः सद्भिः विद्वद्भिः (= वेदविद्भिः) नित्यं सेवितः हृदयेन [च] अभ्यनुज्ञातः यो धर्मः तं [यूयं] निबोधत (= शृणुत) ।

Substance. 'वेदप्रमाणकः श्रेयःसाधनं धर्मः' इति लक्षणलक्षितं धर्मम् अहमधुना कीर्तयिष्यामि । भो ऋषयः, तं धर्मं दूयं शृणुत ।

Bengali. रागद्वेषविवर्जितं साधु वेदस्य पठितमङ्गकं नित्यं अनुष्ठित एव तांशादेरुदयं अर्थात् विवेककर्तृकं अनुमोदितं (अर्थात् वेदकार्येण अनुष्ठानेन तांशादेरुदयं अतः ई आकृष्टे इत्येवमविधं) ये धर्मं तांहा आपनोरा (आमांर निकट) अवगच्छन् ॥ १ ॥

English.—Learn (from me) the Dharma or sacred law which is ever followed by the virtuous who are learned in the Veda and are free from spite and passions, and is assented to by their heart i. e. conscience. 1.

Kulluka. गौडं मन्दमवासिनाम्नि सुजनैर्वन्द्ये वरेन्द्रां कुले

विप्रो भट्टदिवाकरस्य तनयः कुल्लुकमहोऽभवत् ।

वृत्तिलेन मनुस्मृतौ शिवपुराण्यौ द्वितीयोऽध्यायः

रम्येयं क्रियते हिताय विदुषां मन्वर्थसुखावली ॥

मानववृत्तावस्थां ज्ञेया व्याख्या नवा मयोद्दिता ।

प्राचीना अपि रुचिरा व्याख्यातृणामशेषाणाम् ॥ (क) (I)

प्रथमाध्याये (ख) प्रकटपरमात्मज्ञानरूपधर्मज्ञानाय (2) जगत्कारणं ब्रह्म प्रतिपाद्य, अधुना ब्रह्मज्ञानाद्भूतं संस्कारादिरूपं धर्मं प्रतिपिपादयिषुः धर्मसामान्य-

(क) This preface is omitted in all except A.

(ख) प्रथमाध्याये—Omitted in all except A.

लक्षणं प्रथममाह (३)—विद्विजिरिति । विद्विज्ञिः वेदविज्ञिः, सद्भिर्धार्मिकैः, रागद्वेषभूतैः (४) अनुष्ठितः, हृदयेनाभिमुखेन ज्ञातः (५) इत्यनेन श्रेयःसाधनमभिमतम् (क), तत्र हि (ख) स्वरसात् मनोऽभिमुखीभवति (६) । वेदविज्ञिज्ञात इति विशेषणोपादानसामर्थ्यात् ज्ञातस्य वेदस्यैव श्रेयःसाधनज्ञाने कारणत्वं विवक्षितम्—स्वङ्गधारिणा हतः इत्युक्ते धृतस्वङ्गस्यैव हनने प्राधान्यम् (७) । अतो 'वेदप्रमाणकः श्रेयःसाधनं धर्मः' इत्युक्तम् (८) । एवंविधो यो धर्मः तं शृणुत (ग) । उक्तार्थसंग्रहश्लोकाः (९)—

वेदविज्ञिज्ञात इति प्रयुञ्जानी विशेषणम् ।

वेदादेव परिज्ञातो धर्म इत्युक्तवान्मनुः (घ) (१०) ॥

हृदयेनाभिमुखेन ज्ञात इत्यपि निर्दिशन् ।

श्रेयःसाधनमित्याह तत्र ह्यभिमुखं (ङ) मनः ॥

वेदप्रमाणकः श्रेयःसाधनं धर्म इत्यतः ।

मनुक्तमेव मुनयः (११) प्रणिन्यधर्मलक्षणम् ॥

अतएव हारीतः—'अथातो धर्मं (च) व्याख्यास्यामः । श्रुतिप्रमाणको (क) धर्मः । श्रुतिश्च द्विविधा—वैदिकी तान्त्रिकी (ज) च' । भविष्यपुराणे [ब्राह्मपर्वण, १८१७, ८]—

'धर्मः श्रेयः ससुहृष्ट' श्रेयोऽभ्युदयलक्षणम् ।

स तु पञ्चविधः प्रीक्षीत वेदमूलः सनातनः ॥

अस्य सम्यगनुष्ठानात् स्वर्गो मोक्षश्च जायते ।

इह लोके सुखैश्वर्यमनुलक्ष्य स्वर्गाधिप' (१२) ॥

श्रेयः श्रेयःसाधनमित्यर्थः (१३) ।

जैमिनिरपि इदमेव (झ) धर्मलक्षणमसूचयत्—'चोदनालक्षणः अर्थः धर्मः' [१।१।२] (१४) इति । उभयं चोदनया (ज) लक्ष्यते ।—अर्थः श्रेयःसाधनं—ज्योतिष्टोमादिः (ट), अनर्थः प्रत्यवायसाधनं—श्लेनादिः (ठ) । तत्र वेदप्रमाणकः

(क) श्रेयःसाधनमभिहितम्—M, P ; श्रेयःसाधनं धर्म इत्यभिहितम्—A.

(ख) तत्र हृदयेनेति—J, Bg, G. (ग) निबोधत—All except A.

(घ) वेदाद्यै एव विज्ञातो धर्म इत्यभ्यधान्मनुः—A. (ङ) तद्वद्विमुखं (?)—B, S.

(च) धर्माधर्मे—A. (क) श्रुतिश्रुतिप्रमाणकः—A.

(ज) शास्त्रिकी—P.

(झ) इदमपि—All except A.

(ज) उभयचोदनया—B, Bg, Bh, J, G, M, P, V.

(ट) The : (विसर्ग) omitted after ज्योतिष्टोमादि in G.

(ठ) अनेन चोदनालक्षणेन अनर्थोऽधर्म इति अधर्मलक्षणं सूचितम्—Before अनर्थः in Bg, G.

अथःसाधनं ज्योतिष्टोमादिः धर्मः, अनर्थः अधर्मः (क) इति सूतार्थः (15) ।
स्मृत्यादयोऽपि वेदमूलत्वेनैव धर्मं प्रमाणमिति दर्शयिष्यामः (16) । गोविन्दराजस्तु
हृदयेनाभ्यनुज्ञात इति अन्तःकरणविक्रित्वाशून्य इति व्याख्यातवान् (17) । तन्मते
'वेदविह्विरनुष्ठितः संशयरहितश्च धर्मः' इति धर्मलक्षणं स्यात् (18) । एतच्च दृष्टार्थ-
ग्रामगमनादिसाधारणं धर्मलक्षणं विचक्षणा न श्रद्दधति (19) । सिधातिथिस्तु
हृदयेनाभ्यनुज्ञात इति 'यत्नं चित्तं प्रवर्तयति' इति व्याख्याय, 'अथवा हृदयं
वेदः, सः हि अधीतो भावनादिरूपेण कृतहृदयस्थितिः हृदयमित्युच्यते' इत्युक्त-
वान् (20) ॥ १ ॥

Kulluka Explained.

1. N. B. For Kullūka's general preface, see my edition of Manu-Samhitā, Ch. I. शिवपुर in the above passage means the city of Benares of which Siva is the presiding deity.

2. प्रकट-परमात्मज्ञानरूपधर्मज्ञानाय [= परमात्मज्ञानरूप-प्रकटधर्मज्ञानाय ; प्रकट is an adjective of धर्म and not of परमात्मन् ।] For the knowledge of प्रकटधर्म or परमधर्म which consists in knowing the Supreme Soul. N. B. The knowledge of the Supreme Soul is called परमधर्म or primary धर्म, and the sacraments or संस्कार (to be described in this chapter) are called अङ्गधर्म or secondary धर्म ।

3. प्रथमाध्याये.....प्रथममाह—The author after speaking of ब्रह्म in the 1st chap. for the knowledge of the प्रकटधर्म which consists in knowing the Supreme Soul, now gives the general definition (सामान्य लक्षण) of धर्म with a view to set forth (प्रतिपिपादयिषुः) the sacraments, &c., which are subsidiary to the knowledge of ब्रह्म ।

4. रागद्वेषशून्यैः—[This is a synonym of the word अद्वेषरागिभिः occurring in the text. To omit the words of the text is a mannerism of Kull.].

5. आसिमुखान ज्ञातः—This is a paraphrase of अभ्यनुज्ञातः ।

6. तव हि स्वरसात् &c.—The mind is naturally inclined to that (which is श्रेयःसाधन i. e. conducive to one's welfare).

N. B. स्वरस means 'natural taste or inclination'.

7. वेदविद्भिः ज्ञातः &c.—By the adjectival clause वेदविद्भिः ज्ञातः it is to be understood that the knowledge of श्रेयःसाधन is to be gained through the help (lit. instrumentality) of the Veda itself that has been mastered, just as in the expression खड्गधारिणा हतः it is to be understood that the murder was performed with the खड्ग itself which was in the hand (although it is not explicitly stated there).

8. अतो वेदप्रमाणकः श्रेयःसाधनम् धर्मः &c.—So it amounts to saying that धर्म is what is (i) वेदप्रमाणकः and (ii) श्रेयःसाधनम् (at the same time). [श्रेयःसाधनम् is neuter as it is अजहङ्गिणम् ।] N. B. No. (i) is evolved out of the word विद्वद्भिः (in the text), and no. (ii) out of the expression हृदयेन अभ्यनुज्ञातः (in the text). By doing this Kull. reconciles the text of Manu with the definition of धर्म as given by the other authorities e.g. जैमिनि, &c. See below.

9. उक्तार्थसंग्रहश्लोकाः—The following is a summary in verse of the above statements.

10. वेदविद्भिः ज्ञातः &c.=वेदविद्भिः ज्ञातः इति विशेषणं प्रयुञ्जानः
(= विशेषणस्य प्रयोगं कुर्वीणः) मनुः वेदादेव परिज्ञातो धर्मः इत्युक्तवान् ।

N. B. The rest is clear.

11. सुनयः—N. B. The word is plural. Kull. gives *three* quotations below on the definition of धर्मः । Of these three, the first is from the *sage* हारीत, and the last is from the *sage* जैमिनि । The middle one is from the भविष्यपुराण of which the author is the *sage* व्यास । (According to the orthodox view all the Purānas are from the pen of Vyāsa.)

12. धर्मः श्रेयः &c.—N. B. In the quotation the words श्रेयः and वेदमूलः are the most important. These two adjectives make

the definition here identical with what has been deduced by Kull. above. See note 7 above. पञ्चविधः—धर्म is of 5 kinds—these have been enumerated and illustrated by Kull. under Sl. 25 (which see). खगाधिप—Case of address ; referring to गरुड's brother अरुण to whom these words are said in the भविष्यपुराण to have been originally addressed by भास्कर ।

N. B. The भविष्यपुराण as published the Venkateshwar press reads the first line thus—'धर्मः त्रियात्मा निर्दिष्टः श्रेयोऽभ्युदयलक्षणः' ।

13. श्रेयः श्रेयःसाधनम् इत्यर्थः—The word श्रेयः (in the above extract from the भविष्यपुराण) is used in the sense of श्रेयःसाधनम् ।

14. चोदनालक्षणः अर्थः धर्मः—चोदना means प्रेरणा i.e. (Vedic) injunction. अर्थः (as opposed to अनर्थ) is what is conducive to welfare. चोदनाया लक्ष्यते यः सः चोदनालक्षणः, चोदनालक्षणः अथच अर्थः (न तु अनर्थः) यः सः धर्मः । This is made clear by Kull. below.

15. उभयं चोदनाया लक्ष्यते &c. - In the Vedas two (उभय) kinds of injunctions are met with—(i) अर्थः = श्रेयःसाधनम्, e. g., ज्योतिष्टोम (sacrifice), &c. ; and (ii) अनर्थः = प्रत्यवायसाधनम् (sinful), e. g., श्येन (sacrifice), &c. Of these, ज्योतिष्टोम, &c., which are both वेदप्रमाणक and श्रेयःसाधन are धर्मः ; and श्येनयाग, &c., which are वेदप्रमाणक but अनर्थ are अधर्मः । This is the meaning of the सूत्र (of Jaimini quoted above).

N. B. श्येनयाग is a sacrifice by the performance of which the enemy is struck by a श्येन or vulture. इषुयाग, वज्रयाग, &c., are similar sacrifices. These also are to be met with in the Vedas ; cf. श्येनेन अग्निचरन् यजित, &c.

16. स्मृत्यादयोऽपि &c.—[In the above lines it has been reiterated that धर्म is वेदप्रमाणकः or श्रुतिप्रमाणकः or वेदमूलः । All these mean the same and refer to the authority of the Vedas. But, are not the स्मृतिस, &c., also authorities on धर्म ? In reply to this Kull. says] I shall shew later on (viz. under Sl. 6) that the Smritis, &c., are also authorities on धर्म, but that their authorities are borrowed from the Vedas. (In other

words—strictly speaking, theirs is not a distinct authority, but the same as of the Vedas.)

17. गोविन्दराजस्तु &c.—Govinda-rāja, however, explains हृदयेनाभ्यनुज्ञातः to mean 'about which no *doubt* is entertained in the mind'.

18. तन्मते &c.—According to him the definition of धर्म would be 'what is performed by persons versed in the Vedas, and about which there is no doubt'.

19. एतच्च दृष्टार्थे &c.—The learned (विचक्षणाः), however, do not put faith (श्रद्धा) on this definition, as it would include such things as 'going to a village on a secular and palpable object'; [because here also there is no doubt about the act of going to the village. But it cannot be said to be धर्मः; as धर्म must be अदृष्टार्थक, whereas this 'going' is दृष्टार्थक (दृष्टः अर्थः यस्य)]. The ulterior results of performing धर्म cannot be known, but the result of this 'going to a village' is or can be known by all.]

20. मेधातिथिस्तु &c.—Medhātithi, on the other hand, after explaining हृदयेनाभ्यनुज्ञातः as 'for which the mind has a natural inclination' adds 'or हृदय means Veda which is so called because, when studied, it resides in the mind (हृदय) in the form of impressions (भावना), &c'.

Notes.

विवक्षितः अभ्यनुज्ञातः = वेदविवक्षितः आभिमुख्येन ज्ञातः = वेदप्रमाणकः श्रेयः-साधनं च ।

कामात्मता न प्रशस्ता न चैवेहास्त्यकामता ।

काम्यो हि वेदाधिगमः कर्मयोगश्च वैदिकः ॥ २ ॥

Prose. कामात्मता न प्रशस्ता, इह च अकामता नास्त्येव । हि (= तथाहि) वेदाधिगमः वैदिकः कर्मयोगश्च काम्यः ।

Substance. See under Sl. 5.

Bengali. कामात्मता अर्थात् फलकामनापूर्वक कर्मत्र अन्वेषण करी प्रशंसनीय नहै, किन्तु प्रथिवीते मगध अकामता असम्भव । देखून, वेदाध्यायन ओ वैदिक कर्मत्र अन्वेषण ए मकलई कामनापूर्वक इहेइ थाके ॥ २ ॥

English.—To act from a desire for rewards is not laudable ; but a complete exemption from that desire is not to be found in this world. The study of the Vedas and the practice of the Vedic rites are evidently originated by some desire. 2.

Kulluka. कामात्मतेति । फलाभिलाषशीलत्वं पुरुषस्य 'कामात्मता' (1), सा न प्रशस्ता, बन्धहेतुत्वात् (2) ।—स्वर्गादिफलाभिलाषिण काम्यानि कर्माणि अनुष्ठीयमानानि पुनर्जन्मने (क) कारणं भवन्ति (3) ; नित्यनैमित्तिकानि तु आत्मज्ञान-सहकारितया मोक्षाय कल्पन्ते (4) । न पुनरिच्छासाधनमनेन निषिध्यते ; तदाह—'न चैवेहाख्यकामता' इति । यतो वेदस्वीकारणं वैदिकसकलकर्म (ख) सम्बन्ध इच्छाविषय एव (5) ॥ २ ॥

Kulluka Explained.

1. फलाभिलाषशीलत्वं &c.—कामात्मता means 'the habit of performing actions from a desire for rewards'. N. B. The word पुरुषस्य used by Kull. is perhaps intended to be taken both with फलाभिलाषशीलत्वं and with कामात्मता ।

2. सा न &c.—That thing, viz., कामात्मता is not commendable, because it becomes a source of bondage [to this world of transmigration (संसार)] N. B. The sense is that if you perform a certain act with a particular desire, the best thing you can expect is the fruition of that desire, in which case you must live for sometime more (either in this world or in that) to realise that fruition. But our best goal viz. *final* liberation is thus necessarily delayed. This is illustrated in the following sentence.

(क) पुनर्जन्मनि—A.

(ख) सकलकर्म—B, Bg, Bh, J, G, M, P, V.

3. स्वर्गादिफलमिलायिष्य &c.—Kámya Karmas which are performed with the desire for a certain reward, e.g. (the attainment of) heaven, &c., become a source of re-birth.

N. B. काम्यकर्म्मसु are those that are performed with the desire of earning some religious merit. The non-performance of these acts, however, do not lead to a religious degradation ; e.g., performing a sacrifice to get an issue.

4. नित्यनैमित्तिकानि तु &c.—The नित्य and the नैमित्तिक acts, however, being auxiliary to आत्मज्ञान or true knowledge leads to मोक्ष or final emancipation.

N. B. नित्यकर्म्मसु are those that are obligatory, i.e., the non-performance of which is a sin ; e.g., the saying of daily prayers (संख्या) ; offering oblations to the *Manes* ; the worshipping of guests ; &c. &c.

नैमित्तिककर्म्मसु are those that are performed on particular occasions only ; e.g., bathing on the occasion of an eclipse.

5. न पुनः &c.—But all kinds of desire are not discouraged here (as pure अकामता is an impossibility). Because the study of the Veda, the performance of Vedic acts (and so forth) are all due to 'desire'.

The plain meaning is this :—The greed for the fruit of an action is condemned, but not the desire to perform such an act without an eye to its merit.

Notes.

कामात्मता—कामः (कामना) आत्मा (स्वभावः) यस्य सः कामात्मा ; (cf. the forms पापात्मा, &c.). कामात्मनो भावः कामात्मता ।

अकामता—नास्ति कामी यस्य सः अकामः, तस्य भावः ।

कर्म्मयोगः—कर्म्मकरणम् ; performance of acts. योग means सम्बन्धः ; hence Kull. paraphrases the word कर्म्मयोग as कर्म्मसम्बन्धः ।

For advanced students only :—

निश्चनैमित्तिकानि तु आत्मज्ञानसद्वकारितया मोक्षाय कल्पन्ते (Kull.)—

According to the old (जरत्) and orthodox school of the मौनसकस whose motto is कर्म (cf. कर्मैति मौनसकाः), नित्य and नैमित्तिक कर्मस lead to मोक्ष not with their co-operation with आत्मज्ञान, but directly by themselves. But the Vedāntins will not admit this. According to them, मोक्ष is 'liberation', and कर्म is 'bondage'. Bondage cannot lead to liberation. It is true knowledge (आत्मज्ञान) alone that can lead to मोक्ष, and this it does without the least touch of कर्म। 'ज्ञानमेकं सुक्ता क्रियाया गन्धमावस्याप्यनुग्रवेश इह नोपपद्यते।...अलङ्कारो हि अयमस्माकं यद्वद्वात्माव-
गती सत्यां सर्वकर्तव्यताहानिः, कृतकृत्यता चेति। तथाच श्रुतिः—
'आत्मानं चेदविजानीयादयमस्मीति पूरुषः। किमिच्छन् कस्य कामाय शरीरमनु-
संज्वरेत् ॥'—शाङ्करभाष्य on ब्रह्मसूत्र, १।१।४।

So there is a permanent conflict between the views of the above two schools of Philosophers. But there is another school viz. that of ज्ञानकर्म-समुच्चयवादिन्स which steers a middle course and holds that true knowledge is the cause of मोक्ष, but it must be accompanied by नित्य and नैमित्तिककर्मस as enjoined in the S'āstras which are innocent deeds and therefore do not cause bondage or बन्धन like काम्यकर्मस. They, too, like the मौनसकस, hold that the performance of नित्य and नैमित्तिक कर्मस is not productive of any reward, but simply wards off the sin which would arise from their non-performance, and hence they do lead to cessation of work (कर्मचय) as is insisted on by the Vedāntins for the attainment of मोक्ष। But S'amkara emphatically refutes this on the strength of श्रुति and स्मृति like the following ones—कर्मणा पितृलोकः (श्रुति), वर्णा आयमाश्च कर्मफलमनुभूय इत्यादि (स्मृति), which speak of particular results with regard to नित्य and नैमित्तिक कर्मस also, none of which therefore can lead to कर्मचय। It should not, however, be supposed that he dismisses कर्म in general as

totally useless, as it is distinctly spoken of as instrumental (करण) to ज्ञान (root विद्) in श्रुति like 'तमेतम् आत्मानं ब्रह्मणा विविदिषन्ति । यज्जन दानेन एतमेव विदित्वा मुनिर्भवति—बृहदारण्यक, ४।४।२२, and स्मृति like 'कषायि कर्मणि' पक्षे ततो ज्ञानं प्रवर्त्तते' । What he means is that the moment आत्मज्ञान makes its appearance, कर्म ceases altogether. According to him, कर्म *can only pave the way to ज्ञान*, but can never be सहकारि of (i.e. co-operating with) ज्ञान *in giving मोक्ष* ।

There are, however, innumerable Shastric texts which at least apparently make the performance of the prescribed acts *always* imperative upon us (apparently even after the attainment of तत्त्वज्ञान), and speak of मोक्ष as the result of the same. Cf. कुर्वन्नेवेह कर्माणि जिजीविषेच्छतं समाः (ईशोपनिषत्, २) ; also, कर्मणैव हि संसिद्धिमास्थिता जनकादयः (गीता, १।२०) ; &c. &c. But the orthodox Vedāntins would explain them in different ways. The first quotation, for example, may be explained as applying only to those who are not competent enough to try for ज्ञान, and in the second, the word संसिद्धि (or success) may be taken in a secondary sense, such as सत्त्वशुद्धि, or ज्ञानीवृत्ति, and so forth, or the कर्म there may be taken to be mere कर्माभास performed for setting examples to other people (लोकसेवह) ।

The above two views viz., ज्ञानकर्मसमुच्चयवाद and the pure वेदान्तवाद may be reconciled by holding that both of them admit *some* समुच्चय of ज्ञान and कर्म । The former admits सम समुच्चय (equal conjunction, ज्ञान and कर्म being *equally* necessary for मोक्ष), while the other admit विषम समुच्चय (unequal conjunction, कर्म being necessary not primarily, but as a stepping stone to ज्ञान, this latter being of the primary importance for the attainment of मोक्ष) । Thus there would be no occasion for these lengthy discussions if we would take the word सहकारिता used by Kull. only generally, the word meaning co-operation *directly* or *indirectly*. S'amkara distinctly admits कर्म to be *indirectly* सहकारिन् ।

of ज्ञान or विद्या in the following lines—आत्मकर्मणि विद्यया फलसिद्धौ नापेक्ष्यन्ते, उत्पत्तौ च अपेक्ष्यन्ते (भाष्य on ब्रह्मसूत्र, ३।४।२६) ; उत्पत्तिसाधनत्वे एव एषां सहकारित्व-वान्नीयुक्तिः (भाष्य on ब्रह्मसूत्र, ३।४।३३) ।

N. B. Prof. Goswami's statement that ज्ञानकर्म्मसमुच्चयवाद is propounded by कुमारिलभट्ट, the Vritti-kāra, seems to be due to an oversight. Kumārila is not the Vritti-kāra but the Vārtika-kāra ; besides, Kumārila does not belong to that school at all. Perhaps Prof. Goswami means उपवर्ण the Vritti-kāra whose work, however, is not available.

संकल्पमूलः कामो वै यज्ञाः संकल्पसम्भवाः ।

व्रतानि यमधर्माश्च सर्व्वे संकल्पजाः स्मृताः ॥ ३ ॥

Prose. कामः वै (= पादपूरणे) सङ्कल्पमूलः, यज्ञाः सङ्कल्पसम्भवाः [अतएव कामसम्भवाः अपि] । व्रतानि यमधर्माश्च सर्व्वे सङ्कल्पजाः [अतएव कामजाः अपि] स्मृताः ।

Bengali. [एहे कर्मधर्मा आमार एहे कर्मधर्माणि यष्टिरे एहेकूप खानके मङ्गल बल ।] मङ्गलहे कामेन मूल । यज्ञ मङ्गल इहेते मङ्गल इष्ट, (अतएव यज्ञ कामा) । व्रत ओ यमनिर्ग्रन्थि मङ्गल कर्महे मङ्गल जनिठ, (अतएव कामजनिठ) ॥ ३ ॥

English.—A desire, has its root in the conception of some gain. Sacrifices have their origin in such conceptions. Vows and Shastric injunctions—all these are said to arise from the idea of a gain. 3

Kulluka. अत्र उपपत्तिम् (१) आह—संकल्पमूल इति । अनेन कर्मणा इदमिष्टं फलं साध्यते इत्येवंविधया बुद्धिः 'संकल्पः' ; तदन्तरम् इष्टसाधनतया अवगते (२) तस्मिन्निच्छा जायते, तदर्थं प्रयत्नं कुरुते च, इत्येवं यज्ञाः संकल्पप्रभवाः । व्रतानि यमरूपाश्च धर्माः चतुर्थाध्याये [४।२०४] वक्ष्यमाणाः (३) । 'सर्व्वे' इत्यनेन अन्येऽपि शास्त्रार्थाः संकल्पादेव जायन्ते (४), इच्छान्तरेण तान्यपि न सम्भवन्ति इत्यर्थः । गोविन्दराजस्तु 'व्रतानि' अनुष्ठेयरूपाणि, 'यमधर्माः' प्रतिषेधार्थकाः (क) इत्याह (५) ॥ ३ ॥

(क) All here read प्रतिषेधार्थकाः, but the printed Gov. reads प्रतिषेधात्मकाः which seems to be the better reading.

Kulluka Explained.

1. उपपत्तिम्—Proof ; demonstration.
2. इष्टसाधनतया अवगते—When it is known to be conducive to the fruition of the desire.
3. यमरूपाश्च &c.—The यमधर्मः, to be spoken of in Ch. IV. (See IV. 204).

N. B. It is not clear which way Kull. likes to split up the expression व्रतानियमधर्माश्च । The word व्रत is both masculine and neuter, and besides, both यम and नियम have been discussed in. ch. IV. So it may be either व्रतानि यमधर्माश्च or व्रतानियमधर्माश्च । Perhaps it is intended to be taken both ways. Almost all the other commentators distinctly take the former view, but it should be noted that they take the word यम *generally* and not in its technical sense.

4. सर्वे इत्यनेन &c.—By the use of word सर्वे the other Shastric injunctions (शास्त्रार्थ) also are intended to be included. That is, not only व्रतस and यमधर्मः, but all other शास्त्रार्थः also, arise from संकल्प ।

5. गोविन्दराजस्तु &c.—Govinda-rāja says that व्रतस are the duties i. e. positive injunctions, and यमस are the negative injunctions. [This is also Medhātithi's view.]

Notes.

संकल्पमूलः—संकल्पः मूलं यस्य सः । Here it means the idea of a certain thing being conducive to the fruition of a desire ; i. e., that state of mind which leads to *desire*. N. B. The following are the steps in the performance of an action.

आत्मजन्या भवेदिच्छा इच्छाजन्या भवेत् कृतिः ।

कृतिजन्या भवेच्चेष्टा चेष्टाजन्या क्रिया भवेत् ॥

इच्छा in the above text and संकल्प in Manu's text mean the same thing. कृति means नियम or determination. चेष्टा means कायिकव्यापार or bodily exertion. क्रिया means performance.

वे—पादपुरणाद्यम् अव्ययम् ।

यज्ञाः—यज + नञ् - भाववाच्ये ।

सकल्पसम्भवाः—संकल्पात् सम्भवो येषां ते ।

N. B. The Sloka is intended to shew that every act is engendered by काम or desire ; but the author finishes by saying that the यज्ञः, व्रतः and यमः are संकल्पसम्भव or संकल्पज । So we must supply the rest of the conception by saying यज्ञाः संकल्पसम्भवाः, अतः कामसम्भवाः अपि ; व्रतानि यमधर्माश्च संकल्पजाः, अतः कामजाः अपि ।

व्रतानि—Vows, e.g., स्नातकव्रत, &c.—For स्नातक, see under I, 113.

यमाः and नियमाः—शरीरसाधनापेक्षं नित्यं यत् कर्ष्यं तदयमः (इत्यमरः) ; e.g., अहिंसा, सत्यवचन, &c. ;—paramount duties.

नियमस्तु स यत् कर्माऽनित्यमागन्तुसाधनम् ; (e.g., उपवास, स्नान, जप, &c. ;—minor duties.

यमस and नियमस have been variously enumerated.—

अहिंसासत्यास्तेयब्रह्मचर्याऽपरिग्रहाः यमाः ; शौचसन्तोषतपःस्वाध्यायेश्वर-
प्रणिधानानि नियमाः—पातञ्जल-दर्शन, साधनपाद, ३० ; ३२ ।

ब्रह्मचर्यं दया क्षान्तिर्ध्यानं सत्यमकल्मषता ।

अहिंसाऽस्तेयमाधुर्यं दमाश्चेति यमाः स्मृताः ॥ याज्ञवल्क्य, ३।३।३ ।

शौचमिन्द्रिया तपो दानं स्वाध्यायोपस्थानिग्रहः ।

व्रतमौपोषवासाश्च स्नानञ्च नियमा दश ॥ अत्रि, ४८ ।

अकामस्य क्रिया काचिदृश्यते नेह कर्हिचित् ।

यद्यद्वि कुरुते किञ्चित्तत्तत्कामस्य चेष्टितम् ॥ ४ ॥

Prose. इह अकामस्य काचित् क्रिया कर्हिचित् (= कदापि) न दृश्यते ।
[जनः] यद् यद् किञ्चित् हि कुरुते तत् तत् कामस्य चेष्टितम् ।

Bengali. पृथिवीते कदापि एकाग्र कोन कार्याई नृष्टे इय ना वाश कामनागुञ्ज
वाञ्छिकर्तृक अनुष्ठित इहेइहे । मोके वाशै कर्तक ना केन से मकनई कामेन अर्था
इच्छार प्रेरणा ॥ ४ ॥

English.—Not a single act here appears ever to be done by a person free from desire ; for, whatever one does is the result of his desire. 4.

Kulluka. अत्रैव लौकिकं नियमं दर्शयति (१)—अकामस्येति । लोके (२) या काचिद्भोजनगमनादिक्रिया साऽपि अनिच्छतो न कदाचित् दृश्यते । ततश्च सर्वं कर्म लौकिकं वैदिकं च यद्वयत् पुरुषः कुरुते तत्तद्विच्छाकार्यम् ॥ ४ ॥

Kulluka Explained.

1. अत्रैव लौकिकं नियमं &c.—Here (viz. that every act is कामज) the author gives invariable illustrations from everyday life.
- N. B. The force of the एव here is not very clear.
2. लोके—In everyday life.

Notes.

कर्हिचित्—किम् + हिङ्—सप्तम्यधे=कर्हि । कर्हि and चित् are two distinct अव्यय—Panini. कर्हि + चित् प्रत्ययः—Vopadeva.

चेष्टितम्—चेष्ट + क्त—भाववाचे ; action ; result.

तेषु सम्यग्वर्त्तमानो गच्छत्यमरलोकाताम् ।

यथासंकल्पितांश्चेह सर्वान् कामान् समश्नुते ॥ ५ ॥

Prose. तेषु (कर्मसु) सम्यग् वर्त्तमानः अमरलोकाताम् (ब्रह्मभावं) गच्छति । इह च यथासङ्कल्पितान् सर्वान् कामान् समश्नुते ।

Substance. Sl. 2—5.

फलकामनापूर्वकं कर्मणाम् अनुष्ठानं न सम्यक्, यतः कर्मणामनुष्ठानात् तत्तत्फल-भोगार्थम् इह संसारे अनन्तानि जन्मानि तिष्ठत्येव, ज्ञानव्यतिरेकेण नैव स मुच्यते । इयमेव कामकर्मणां निन्दाया यत् तानि बन्धनानि भवन्ति । नित्यनैमित्तिकानि तु कर्मणि अनुष्ठेयमानानि आत्मज्ञानसहकारितया यथा मोक्षाय कल्पन्ते नैतानि तथा । अतः कामः त्यक्तव्यः । ननु नास्त्येव किमपि कर्म यत् विना कामम् अनुष्ठेयते । तिष्ठतु तावत् यज्ञव्रतादिकं वैदिकं कर्म, भोजनगमनादिकमपि अस्माकम् इच्छाम् अन्तरेण नैव सिध्यति । अतः इदमत्र समाधानम्—कर्मणां फले एव इच्छा निषिद्धा, न पुनस्तेषाम् अनुष्ठाने । अतः शास्त्रविहितानि कर्मणि फलकामनावर्जम् अवश्यमेव अनुष्ठेयानि इति सिद्धान्तः । तेषाम् ईदृगनुष्ठानेन सुतरां मोक्षः प्राप्यते एव ॥ २—५ ॥

Bengali. विनि नाश्रोत्र कर्षेण समक् अनुवर्तन करेन अर्थां कलकामना-
वर्जनपूर्वक ताहादेर अनुष्ठान करेन तनि अमरद प्राप्त इन अर्थां नोक्तलाभ करेन ।
एवं ईशलोकेउ ताहांर सकलानुरूप सकल विग्रह ई प्राप्त इन अर्थां सकल कामविग्रह
उपलब्ध करिते समर्थ इन ॥ ८ ॥

English. One *rightly* engaged in those (Shastric acts) attains to the imperishable state, and even in this life gets (the fulfilment of) all the desires that he may have conceived. 5.

Kulluka सम्प्रति पूर्वोक्तं फलाभिलाषनिषिधं नियमयति (क) (१)—
तेषु सम्यग्वर्तमान इति । नात्र इच्छा निषिध्यते, किन्तु शास्त्रोक्तकर्मसु सम्यग्-
वृत्तिर्विधायते (२) । बन्धहेतुफलाभिलाषं विना शास्त्रीयकर्मणामनुष्ठानं तेषु
'सम्यग्वृत्तिः' (३) । सम्यग्वर्तमानः अमरलोकताम् अमरधर्मकं ब्रह्मभावं गच्छति (४)
—मोक्षं प्राप्नोति इत्यर्थः । तथाभूतस्य सर्वेश्वरत्वात् इहापि लोके सर्वान् अभिलाषितान्
प्राप्नोति । तथा च छान्दोग्ये [८।२।१] 'स यदा पितृलोककामो भवति, सङ्ख्यादेवास्य
पितरः समुत्तिष्ठन्ति' (५) इत्यादि ॥ ५ ॥

Kulluka Explained.

1. सम्प्रति पूर्वोक्तं &c.—Now the author puts a limitation to the inadvisability of the desire for reward as mentioned before (viz., in Sl. 2).

2. नात्र इच्छा &c.—Here in this Sloka इच्छा or desire (in general) is not prohibited, but सम्यग्वृत्ति in the Shastric actions is enjoined. [सम्यग्वृत्ति would literally mean 'attending in the right manner'].

3. बन्धहेतु &c.—सम्यग्वृत्ति in the Shastric actions means the performance of those actions without any desire for reward which is a source of bondage (बन्धहेतु) ।

4. अमरधर्मकं &c.—He attains to the state of Brahman which is characterised by अमरत्व ।

5. स यदा &c.—when he (ब्रह्मज्ञानी) desires to be in the पितृलोक, the Pitris themselves come to meet him at his very thought.

N. B. The Upanishad reads यदि and not यदा । This quotation from छान्दोग्य is only the beginning of a long list of similar sentences. Thus,

अथ यदि सादृश्यात्कामो भवति संकल्पादेवाय सातरः समुत्तिष्ठति ।

„ „ सादृश्यात्कामो भवति „ सातरः „

„ „ स्वप्नलोकात्कामो भवति „ स्वप्नः „

&c. &c. &c. &c.

N. B. The word ब्रह्मभाव used by Kull. in the previous sentence should be taken not as final ब्रह्मभाव, but as still having some influence of माया; otherwise there would be no कर्म at all.

Notes.

अमरलोकात्—Kull.'s exposition (which see above) is not very clear. Perhaps he takes the word as a बहुव्रीहि compound. Thus, अमरः लोकः यस्य सः अमरलोकः, तस्य भावः अमरलोकात्, ताम् ।

Medh. has the following notes on the word :—

(i) अमराश्च ते लोकाश्च अमरलोकाः, तद्भावः अमरलोकात् ; देवजनत्वं प्राप्नोति, देवत्वं प्राप्नोतीत्यर्थः ; इत्यानुरोधादेवमुक्तम् ।

(ii) अथवा, अमरान् लोकयति पश्यति इति अमरलोकः ; कर्मण्यण्, तदन्तात् भावप्रत्ययः । देवदर्शी सम्पद्यते । अनेनापि प्रकारेण स्वर्गप्राप्तिरेव उक्ता ।

(iii) अथवा, अमर इव लोकास्ते लोके ।

Then he concludes—अर्थवादश्चायं, नात्र स्वर्गः फलत्वेन विधीयते ; नित्यानां फलाभावात्, काम्यानाञ्च नानाफलश्रवणात् । तेन स्वर्गप्राप्ता आत्मानुष्ठान-सम्पत्तिरेव उच्यते लक्षणाया ; यदर्थं कर्मणि अनुष्ठानं तत् सम्पद्यते इत्यर्थः ।

वेदोऽखिलो धर्ममूलं स्मृतिशीले च तद्विदाम् ।

आचारश्चैव साधूनामात्मनस्तुष्टिरेव च ॥ ६ ॥

Prose. अखिलो वेदः धर्ममूलं, तद्विदां (= वेदज्ञानां) स्मृतिशीले च, साधूनाम् आचारश्चैव, आत्मनः तुष्टिः एव च [धर्ममूलम्] ।

Bengali. मन्त्र वेद धर्मविषये अमान, वेदस्य पठितगणेश स्रुति ७ चरित्र, माधु-
गणेश आचारव्यवहार, एत (देवकलिक विधि विवर) निखेर अवुक्ति ७ धर्मविषये अमान ;
अर्थात् कौन धर्म धर्म, ७ कौन धर्म अधर्म ताहा उगरी उक्त उपनिषद्द्वारा अवगत हईते
हईवे ॥ ७ ॥

English.—The entire Veda is the (first) source of Dharma, next the Traditions and conduct of those versed in the Veda ; also the customs of the good, as well as self-satisfaction (in cases where an option is permitted). 6.

Kulluka. इदानीं धर्मप्रमाणानि (१) आह—वेदोऽखिली धर्ममूलमिति ।
वेदः ऋग्यजुःसामायुर्वेदश्च, स सर्वो विध्यर्थवादमन्वात्मा (२) धर्मो 'मूलं'
प्रमाणम् । अर्थवादानामपि विध्यैकवाक्यतया स्थावकत्वेन धर्मो प्रामाण्यात् (३) । यदाह
जैमिनिः[१।१।७]—'विधिना त्वेकवाक्यत्वात् सुत्यर्थेन विधीनां स्युः' (४) । मन्त्राणाम् (क)
अपि विधिवाक्यैकवाक्यतया एव धर्मो प्रामाण्यम्, प्रयोगकाले च अनुष्ठेय-स्मारकत्वम् (५) ।
वेदस्य च धर्मो 'प्रामाण्य' (ख) यथार्थानुभवकरत्वरूपं न्यायसिद्धं (ग) स्मृत्यादीनामपि
तन्मूलत्वेनैव प्रामाण्य-प्रतिपादनार्थमनूयते (६) । मन्त्रादीनां च वेदविदां स्मृतिश्रुति (घ)
(७) धर्मो प्रमाणम् । वेदविदामिति विशेषणोपादानाद्देदमूलकत्वेनैव स्मृत्यादीनां प्रामाण्यम्
अभिमतम् (८) । 'श्रौतं' ब्रह्मण्यतादिरूपम् (९) । तदाह हारीतः—'ब्रह्मण्यता (१०),
देवपितृभक्तता, सौम्यता (११), अ-परोपतापिता (१२), अग्न्युयता (१३), मृदुता,
अपारुध्यं, सैवता (१४), प्रियवादित्वं, कृतज्ञता, शरण्यता (१५), कारुण्यं, प्रशान्तिशक्ति
वयोदशविधं श्रौतम्' । गोविन्दराजस्तु 'श्रौतं' रागद्वेषपरित्याग इत्याह । 'आचारः'
विवाहादौ कङ्कणवस्त्रनाद्याचरणरूपः (ङ) (१६) । साधूनां धार्मिकाणाम् आत्मतुष्टिश्च

(क) All read मन्त्रार्थवादानाम्, but the sense requires the reading मन्त्राणाम् । After discussing the case of अर्थवाद Kull. now comes to मन्त्र । There is no such thing as मन्त्रार्थवाद ; hence, we reject that reading.

(ख) अनुष्ठेयस्मारकवेदस्य धर्मो प्रामाण्यम्—Bg, G.

(ग) यथानुभवकरत्वरूपं न्यायसिद्धम् ।—All except A, Bg, G ; यथानुभवकरत्वरूपन्यायसिद्धये—Bg, G.

(घ) स्मृतिः—All except A and P.

(ङ) आचारः कम्बलवल्कलाद्याचरणरूपः—All except A. But we have preferred to concur with A on the authority of Medh. and

“वैकल्पिक पदार्थविषया” (क) (17) धर्मे प्रमाणम् । तदाह गर्गः (ख)—“वैकल्पिके आत्मतुष्टिः प्रमाणम्” (18) । ॥ ६ ॥

Kulluka Explained.

1. धर्मप्रमाणानि—The different authorities on धर्म ।

2. सर्वः विवर्धवाद &c.—The entire (सर्व) Veda means ‘the Veda consisting of विधि, अर्थवाद and मन्त्र’ । N. B. The first two comprise what is called ब्राह्मण । Cf. मन्त्रब्राह्मणयोर्वेदनामधेयम् ।

N. B. विधिः—Vidhis are injunctions either (i) positive or (ii) negative. They are generally put in लिङ्; (cf. the term विधिलिङ्); e.g., (i) अहरहः सव्याम् उपासीत ; अमावस्यायां श्राद्धं कुर्यात् ; अग्निहोत्रं जुहुयात् स्वर्गकामः ; स्वर्गकामो यजित ; वायव्यं श्वेतम् आलभेत ; &c. ; and (ii) द्विजः पलायुं न भक्षयेत् ; न सुरां पिबेत् ; &c.

N. B. There are some विधिस, however, which do not relate to धर्म ; e.g., श्वेनेन अभिचरन् यजित, &c. (See the N. B. under Sl. 1, Kull. Expl. 14). On this श्वरस्मिन् observes—कथं पुनरनर्थः कर्तव्यतया उपदिश्यते ? उच्यते ; नैव श्वेनादयः कर्त्तव्या विज्ञायन्ते । यो हि हिंसितुमिच्छेत्, तस्य अयम् अभ्युपायः, इति हि तेषामुपदेशः । श्वेनेन अभिचरन् यजित इति समासनान्ति, न अभिचरितव्यम् इति । See श्वरभाष्य on ‘चोदनालक्षणः अर्थः धर्मः’—मीमांसासूत्र, १।१।२।

अर्थवादः—अर्थवादवाक्यं हि विवेक-निषेधयोः प्राशस्त्य-निन्दितत्वे प्रतिपादयति । स विविधः—विधिशेषः, निषेधशेषश्चेति । Artha-vādas are laudatory and sometimes condemning remarks recommending the observance of a Vidhi—positive or negative. They are not to be taken too literally ; e.g., in continuation of the Vidhi ‘वायव्यं श्वेतं (काशम्) आलभेत भूतिकामः’ (given above), the following text is found—

‘वायुर्वै क्षेपिष्ठा देवता, वायुमेव स्वेन भागधेयेन उपधावति, स एव एनं भूतिं गमयति’ ।

Gov. from whom the expression has been taken intact. This expression has been used by Rāgh. also.

(क) वैकल्पिकपदार्थविषयधर्मे—Bg, G. (ख) गर्गव्यासः—B, Bh, P.

The above means that the white goat should be sacrificed by him who wishes to attain prosperity, inasmuch as it is sacred to वायु, who, on account of his swiftness, can *readily* satisfy the craving of the sacrificer. Now, this is a mere अर्थवाद and it serves to induce us to observe the विधि referred to above. For examples of अर्थवाद, see Sl. 76-78, 80, 81, 83, 84, 87, 107, 168, 230.

मन्त्रः—One of the three kinds of sacred text, a Rik, Yajuh or Sāma—as distinguished from the Brāhmaṇa (i. e. explanatory) portions of the Vedas. They are employed in sacrifices. Rik and Sāma are in verse ; Yajuh is mostly in prose but sometimes in verse. The following are examples :—

(i) अग्निमौले पुरोहितं यन्नस्य देवमृत्विजम् ।

होतारं रत्नधातमम् ॥ ऋक् ।

(ii) हिरण्यगर्भः समवर्ततामे

भूतस्य जातः पतिरेक आसीत् ।

स दाधार पृथिवीं द्यामुत्तमां

कस्यै देवाय हविषा विधेम ॥ ऋक् ।

(iii) इषे त्वा । ऊर्जे त्वा । वायवः स्य । देवो वः सविता प्रापयतु

श्रेष्ठतमाय कर्षणे—इत्यादि । यजुः ।

(iv) अग्न आयाहि वीतये गृणानो हव्यदातये ।

नि होता सत्सि वहिषि ॥ साम ।

&c.

&c.

&c.

3. अर्थवादानामपि &c.—

[N. B. It has been stated above that विधि, अर्थवाद and मन्त्र—all of them are प्रमाणस्य. Now, that विधिसि are धर्मप्रमाणस्य cannot be doubted, as they distinctly tell us to do something. But the authority of the other two which do not enjoin any performance may be disputed. Cf. आम्नायस्य क्रियार्थत्वात् आनर्थक्यम् अतदर्शानाम्—मीमांसासूत्र, १।१।१ । Hence, Kull. specially establishes their authority.]

The अर्थवाद also are authorities on धर्म (though indirectly) inasmuch as they extol the विधि by identifying themselves so to say, with the latter.

4. विधीनां स्युः &c.—The construction is—विधिना तु एकवाक्यात् विधीनां स्तुत्यर्थेन अर्थवादाः [प्रमाणानि] स्युः। See Kull. Expl. 3.

5. मन्त्राणाम् अपि &c.—The Mantras also are authorities as they are at one with the विधिवाक्य ; when they are employed they further remind us of the अनुष्ठेय i. e. विधिवाक्य.

N. B. An अर्थवाद is एकवाक्य with its विधि through a पद, i.e., by the addition of a mere word, e. g. प्रशस्त or निन्दित। But a मन्त्र is एकवाक्य with a विधि through a वाक्य। A distinct वाक्य is to be made out of the मन्त्र and is to be somehow or other connected with the विधि where the Mantra is to be employed.

6. वेदस्य च धर्मो &c.—The प्रामाण्य or authority—which means the quality of its being a means of right knowledge (यथार्थानुभव-करणत्वरूपं)—of the Veda in matters of Dharma, although self-evident (न्यायसिद्धम्—lit. established by reasoning), is here repeated (अनुवृत्ते) to shew that the authority of Smṛiti, &c., rests on nothing but the Veda.

[The Nyāya referred to by Kull. is that of the मौर्मांसा school, viz., that the प्रामाण्य (authoritativeness) of the Veda (like that of all other knowledge which cannot be contradicted) is *self-evident*. No question of अनुवाद, however, will arise according to the नैयायिकs, who resort to a different course and spend a complete syllogism in the following form :—प्रमाणं वेदवाक्यम्, वक्तुंविशेषाभिहितत्वात्, मन्त्रायुक्तंवेदवाक्यवत्।]

N. B. यथार्थानुभव-करणत्व is a synonym of प्रामाण्य। The synonym may be traced as follows :—प्रमा (right knowledge) = यथार्थानुभवः। प्रमायाः करणम् (means of right knowledge) = प्रमाणम् = यथार्थानुभव-करणम्। प्रामाण्यम् = प्रमाणत्वम् = यथार्थानुभव-करणत्वम्। The word रूप in यथार्थानुभवकरणत्वरूपम् means 'which is nothing but'.

अनुद्यते = Agreeing with its nom. प्रामाण्यम् । अनु (पश्चात्) उद्यते (कथ्यते) = पुनः कथ्यते = Repeated. 'सिद्धस्य कथनम् अनुवादः' ।

7. स्मृतिशीले—स्मृतिश्च शीलं च स्मृतिशीले ।

8. वेदविदाम् &c.—By the adjective वेदविदाम् it is implied that the authority of स्मृति, &c., (i.e. स्मृति, शील and आचार) is based on the Veda. [That is, theirs is not a distinct authority, but they are authorities, simply because they are based on the Veda. If they are anti-Vedic then they are no authorities].

9. शीलं &c.—शील refers to ब्रह्मण्यता, &c. (as enumerated in the next sentence in the quotation from Hārīta).

10. ब्रह्मण्यता—ब्रह्मणि (= वेदे ब्राह्मणे वा) साधुः इति ब्रह्मण्यः, तस्य भावः । Mastery of the Vedas, or friendliness to the Brāhmanas.

11. सौम्यता—Agreeableness ; (lit. relating to the moon).

12. अ-परीपतापिता—परम् उपतापयति क्लिश्नाति इति परीपतापी, न परीपतापी = अ-परीपतापी ; तस्य भावः । An un-offending character.

13. अनसूयता—नास्ति असूया यस्य सः अनसूयः, तस्य भावः । 'गुणिनि दीपाविष्कारणम्' असूया ।

14. मैत्रता—मित्रम् एव मैत्रः, तस्य भावः ; friendliness.

15. शरण्यता—शरणे साधुः शरण्यः, तस्य भावः । Affording protection.

16. आचारः &c.—आचारः, e. g., fastening a string round the wrist on the occasion of marriage, and so forth.

17. आत्मतुष्टिः "वैकल्पिकपदार्थविषया"—आत्मतुष्टि in cases where an option is given. N. B. The qualification वैकल्पिकपदार्थविषया is supplied by Kull.

18. वैकल्पिके &c.—[For a case of this nature, *vide* Sl. 15].

Notes.

स्मृतिः—For the meaning, see Notes on Sl. 9, 10.

तद्विदाम्—तं (वेदं) विदन्ति ये ते तद्विदः, तेषाम् ।

शीलम्—The 13 qualities, viz., ब्रह्मण्यता, &c., as enumerated by Hārīta. Gov. takes it to mean 'रागद्वेषपरित्यागः' i. e. avoidance of attachment and aversion.

आचारः साधूनाम्—This आचार has been defined in Sl. 18.

साधूनाम्—If the scope of the expression आत्मनस्तुष्टिः be not narrowed, as by Kull., to relate to cases of optionality, this word should be taken both with आचारः and आत्मनस्तुष्टिः—काकाचिगोलकन्यायिन उभयत्र अन्वयः । (It is believed that the crow has got only one eye-ball, and that it can move it from the socket on one side into that of the other).

आत्मनस्तुष्टिः—This is a very controversial point. We give the different views below :—

(i) आत्मनस्तुष्टिः “वैकल्पिकपदार्थविषया”; where alternatives are met with we can follow any one of them according to our will. (Cf. वैकल्पिके आत्मनस्तुष्टिः प्रमाणम् । For an example, see Sl. 15).—Kull.

(ii) साधूनां धार्मिकाणाम् आत्मनस्तुष्टिश्च अदृष्टार्थाचर्यमाणपदार्थचेतः-परितोषरूपा, वैकल्पिकपदार्थविषया च ।—Govinda-rāja.

(iii) (a) आत्मनस्तुष्टिरेव च धर्ममूलम् इत्यनुषज्यते, वेदविदाम् साधूनाम् इति च ।...यत्र हि एवविधानम् अनुष्ठेये अर्थे मनः प्रसीदति, हेयो न भवति स धर्मः ।

(b) इहभवन्त्याहुः ये वैकल्पिकाः पदार्थाः तेषु यस्मिन् पक्षे मनः प्रसीदति स पक्षः आश्रयितव्यः ।

(c) अथवा, यः अशुद्धानः नास्तिकतया तस्य अनधिकारम् आह । नास्तिकस्य हि न वैदिकं कर्म कुर्वतोऽपि आत्मा तुष्यति । अतस्तेन क्रियमाणमपि कर्म निष्फलमेव ।

(d) अथवा सर्वकर्मविषयो भावप्रसादः उपदिश्यते । अनुष्ठानकाले क्रोधमोह-प्रोकादिं त्यक्त्वा प्रसूदितेन भाव्यम् । अतश्च शीलवत् अस्याः सर्वशेषतया धर्ममूल-त्वाभिधानम् । N. B. भावप्रसादः = चित्तप्रसादः । शेष = Means.

—Medhātithi.

(iv) यत्र विषये वेदादिकं धर्मप्रमाणचतुष्टयं सत् अपि नोपलभ्यम् उत्सादादि-वशात्, तत्र यत् कर्म कुर्वतश्चेतसो लाघवापरनामा प्रसादातिशयः तस्य साधकत्वे स एव प्रमाणम् ।—Nārāyaṇa.

(v) प्रमाणाक्षरागोचरत्वेन धर्मत्वं प्रति संशयितेष्वर्थेषु योऽर्थः धर्मत्वेन साधूनां मनसे रोचते स धर्म इत्यर्थः । (Cf. the dictates of conscience in the western philosophy. With this view we may compare ‘सतां हि सन्तेहपदेषु वस्तुषु प्रमाणमन्तःकरणप्रवृत्तयः’—शकुन्तला) ।—Nandana.

यः कश्चित् कस्यचिद्धर्मो मनुना परिकीर्तितः ।

स सर्वोऽभिहितो वेदे सर्वज्ञानमयो हि सः ॥ ७ ॥

Prose. यः कश्चित् कस्यचित् धर्मः मनुना परिकीर्तितः स सर्वः वेदे अभिहितः, हि (= यतः) सः (= मनुः) सर्वज्ञानमयः ।

Bengali. (भगवान्) मनुकर्तृक যে কোন ব্যক্তির যে কোন ধর্ম পরিকীর্তিত হইয়াছে সে সকলই বেদোক্ত । (ভগवान্) মনু সর্বজ্ঞ । (অতএব বেদের যে যে আশ বর্তমানে দৃষ্ট হয় তাহা এবং যে যে আশ নষ্ট বা বিক্ষিপ্ত হইয়াছে তাহা—এ সকলই মনুক অবগত হইয়া তিনি গ্রন্থ প্রণয়ন করিয়াছেন) ॥ ৭ ॥

English.—Whatever Dharma has been proclaimed by Manu for any one—all that is in accordance with the Veda, for he was omniscient. 7.

Kulluka. वेदादन्वेषां वेदमूलत्वेन प्रामाण्येऽभिहितेऽपि मनुस्मृतिः सर्वोत्कर्ष-ज्ञापनाय विशेषेण वेदमूलतामाह—यः कश्चिदिति । यः कश्चित् कस्यचित् ब्राह्मणादिः मनुना धर्म उक्तः स सर्वो वेदे प्रतिपादितः । यस्मात् सर्वज्ञोऽसौ मनुः सर्वज्ञतया च उत्सन्न-विप्रकीर्ण-पठ्यमान-वेदार्थं सम्यक् ज्ञात्वा (१) लोकाहिताय उपनिबद्धवान् । गोविन्दराजस्तु सर्वज्ञानमय इत्यस्य 'सर्वज्ञानारम्भ इव (२) वेदः' इति वेदविशेषण-तामाह ॥ ७ ॥

Kulluka Explained.

१. उत्सन्न-विप्रकीर्ण-पठ्यमान &c.—By knowing fully all the Vedic matters—some of them destroyed (उत्सन्न), some scattered (विप्रकीर्ण), and others still available (पठ्यमान) ।

२. सर्वज्ञानारम्भः इव—As if made up of all knowledge.

Notes.

सर्वज्ञानमयो हि सः—सः (मनुः) सर्वज्ञानमयः (= सर्वज्ञः) ।—Kull. सः (वेदः) सर्वज्ञानमयः सर्वज्ञानारम्भः ।—Medh. and Gov.

सर्वज्ञानमयः—सर्वज्ञानानां विकारः इति सर्वज्ञान + मयट्—विकारे i. e. तादात्म्ये । अथवा, सर्वज्ञानात् द्वेतीः आगतः इति सर्वज्ञान + मयट् by the rule 'मयट् च' where द्वेतीः and आगतः come as अनुवृत्ति from previous rules. Cf. द्वाभ्यां नौभ्याम् आगतं धनं द्विनावमयं धनम् ।

सर्वं तु समवेक्ष्येदं निखिलं ज्ञानचक्षुषा ।

श्रुतिप्रामाण्यतो विद्वान् स्वधर्मं निविशेति वै ॥ ८ ॥

Prose. विद्वान् तु इदं सर्वं (= शास्त्रसमूहं) ज्ञानचक्षुषा निखिलं समवेक्ष्य श्रुतिप्रामाण्यतः स्वधर्मं वै निविशेति ।

Bengali. पठित बाङ्गि एहे मकल शास्त्र छानचक्षुषा विद्वान् पर्यालोचन करिना अतिप्रामाण्य अनुमारे (कर्तव्य निश्चितपूर्वक) स्वधर्म निविष्टे रहैवेन ॥ ८ ॥

English.—A learned man having fully surveyed all these (S'āstras) with the eye of knowledge should take to (the performance of) his own duties according to the authority of the Revelation. 8.

Kulluka. सर्वं इति । सर्वं शास्त्रजातं (१) वेदार्थावगमोचितं (क) मीमांसा-व्याकरणादिकं (२), ज्ञानमेव चक्षुः तेन, निखिलं निःशेषेण (ख) पर्यालोच्य, वेदप्रामाण्येन “अनुष्ठेयमवगम्य” स्वधर्मं निविशेति ॥ ८ ॥

Kulluka Explained.

१. शास्त्रजातम्—The host of the शास्त्रs. [जात means 'host,' 'multitude].

२. वेदार्थावगमोचितम् &c.—Subservient to (i.e., helping) the knowledge of the Veda ; viz., मीमांसा, व्याकरण, &c.

Notes.

सर्वम् इदम्—शास्त्रसमूहम् ।

निखिलम्—Adv. modifying पर्यालोच्य ।

श्रुतिप्रामाण्यतः—श्रुतिप्रामाण्येन अनुष्ठेयम् अवगम्य । करणे तृतीया ।

वै—अव्ययम्, पादपूर्णे ।

निविशेति—नि - विश + लिङ् ईत । आत्मनेपद by the rule 'ने विशः'—the root विश is आत्मनेपदिन् when it is preceded by the Upasarga नि ।

(क) ज्ञान—Added here by B, Bh, M, P, V.

(ख) तद्विशेषेण—All except A.

श्रुतिस्मृत्युदितं धर्ममनुतिष्ठन् हि मानवः ।

इह कीर्त्तिमवाप्नोति प्रेत्य चानुत्तमं सुखम् ॥ ९

Prose. मानवः श्रुतिस्मृत्युदितं धर्मम् अनुतिष्ठन् इह कीर्त्तिम्, प्रेत्य च अनुत्तमं सुखम् अवाप्नोति हि ।

Bengali. मानव বেদোক্ত ও শ্রুতুক্ত, ধর্মের অনুষ্ঠান করিলে ইহলোকে কীর্ত্তি এবং পরলোকে সর্বোৎকৃষ্ট স্থখ লাভ করে । ৯ ।

English.—A man performing the duties enjoined in the Revelations and Traditions, gains fame here (in this world) and supreme bliss after death. 9.

Kulluka. श्रुतिस्मृत्युदितमिति । श्रुतिस्मृत्युदितं (१) धर्मम् अनुतिष्ठन् मानवः इह लोके धार्मिककलेन आनुषङ्गिकीं (२) कौर्त्तिं, परलोके च धर्मफलमुत्कृष्टं स्वर्गापवर्गादिरूपं सुखं (क) प्राप्नोति । अनेन वास्तवगुणकथनेन श्रुतिस्मृत्युदितं धर्ममनुतिष्ठेदिति विधिः कल्प्यते (३) ॥ ९ ॥

Kulluka Explained.

1. श्रुतिस्मृत्युदितम्—Mentioned (उदित) in श्रुति and in स्मृति ।
2. आनुषङ्गिकीम्—Secondary. N. B. Celestial bliss, &c., are the primary results of pious deeds, and fame is a thing which is gained *by the way*.
3. अनेन वास्तव &c.—On the strength of this statement of *real* benefit (derived from the observance of the धर्म mentioned in श्रुति and स्मृति) a विधि is to be framed in the following form—श्रुतिस्मृत्युदितम् धर्मम् अनुतिष्ठेत् (which means that 'one *should* practise the धर्मसं enjoined in श्रुति and स्मृति') ।

N. B. The argument is this :—Each statement contained in a work of this nature must be a विधि or an अर्थवाद । विधिस are generally put in लिङ्, but this Sloka is not in लिङ् ; further, अर्थवादs contain laudations, and this Sloka contains such laudations. So, at the first sight, it is supposed to be an अर्थवाद and

(क) स्वर्गादिमुखरूपं—V. स्वर्गापवर्गादिस्वरूपं—B, Bg, Bh, Bk, J, G, M, P, S.

not a विधि । But Kull. says that it is not so. अर्थवादs contain laudations indeed, but those laudations are imaginary. But in the present case they are not imaginary but real. So this cannot be an अर्थवाद । The fact is that a विधि to the effect referred to above is essentially necessary. Hence Kull. catches hold of this verse and draws out of it the required विधि ।

Notes.

श्रुतिस्मृत्यदितम्—वद + क्त = उदितम् । श्रुतिश्च स्मृतिश्च श्रुतिस्मृती । तयोः (७मी) उदितम् (= उक्तम्) ।

ऐत्य—प्र + ङप् + ल्यप् ; ऐत्य = मृत्वा । cf. ऐत = मृत ।

अनुत्तमम्—नास्ति उत्तমं यस्मात् তত্ অনুত্তমম্, তত্ ।

শ্রুতিস্তু বেদো বিজ্ঞেয়ো ধর্মশাস্ত্রং তু বৈ স্মৃতিঃ ।

তে সর্বার্থেষ্বমীমাংসে তাভ্যাং ধর্মো হি নির্বভৌ ॥ ১০ ॥

Prose. শ্রুতিস্তু বেদঃ বিজ্ঞেয়ঃ, স্মৃতিস্তু বৈ ধর্মশাস্ত্রং [বিজ্ঞেয়ম্] । তে সর্বেষু অর্থেষু অমীমাংসে, হি (= যতঃ) তাভ্যাং ধর্মঃ নির্বভৌ ।

Bengali. অতি শব্দে বেদ বুঝায়, এবং স্মৃতি শব্দে (২বাদি প্রণীত) ধর্মশাস্ত্র বুঝায় । কোন বিষয়েই এই দুইটিকে অতিকুল তর্ক দ্বারা বিচার করিবে না ; অর্থাৎ অতিকুল তর্ক দ্বারা উহাদের প্রামাণ্য খণ্ডনের চেষ্টা করিবে না । কারণ, এই দুইটা হইতেই অর্থাৎ অতি ও স্মৃতি হইতেই সমগ্র ধর্ম প্রকাশিত হইয়াছে ॥ ১০ ॥

English.—By শ্রুতি or Revelation is meant the Veda, and by স্মৃতি or Tradition are meant the sacred Institutes (of Manu and others). These two should not be adversely discussed in any matter ; for, out of these two, Dharma made its full appearance, i.e., Dharma is set forth by these two. 10.

Kulluka. শ্রুতিস্থিতি । লোকপ্রসিদ্ধ-সংশাসন-সম্বন্ধানুবাদোঃ (ক) শ্রুতি-স্মৃত্যোঃ প্রতিকূলতর্কেণ অমীমাংস্যত্ব-বিধানার্থে, স্মৃতিঃ শ্রুতিতুল্যত্ববোধনেন (খ) আচারাদিম্বী বলবত্ব-প্রতিপাদনার্থে চ । তেন স্মৃতিবিরুদ্ধাচারো হিযঃ ইত্যস্য ফলম্ (১) ।

(ক) লোকপ্রসিদ্ধ-সংশাসন-সম্বন্ধানুবাদোঃ—Bg, G.

(খ) শ্রুতিতুল্যত্বং—S.

श्रुतिर्वेदः, मन्वादिशास्त्रं स्मृतिः, ते उभे प्रतिकूलतर्कैर्न विचारयितव्ये । यतस्ताभ्यां धर्मो निःशेषिण 'बभौ' प्रकाशतां गतः ॥ १० ॥

Kulluka Explained.

१. लोकप्रसिद्ध...फलम्—This express statement (अनुवादः) of the relation between the संज्ञा (viz. श्रुति and स्मृति) and the संज्ञिन् (viz. वेद and धर्मशास्त्र) which is well known to all is intended to shew that the authority of the श्रुति and the स्मृति should not be called in question by bad reasoning (प्रतिकूलतर्क) ; and that स्मृति, being thus hinted to be of almost equal status with श्रुति, is to be regarded as more authoritative than आचार, &c., thus indicating that an आचार, contrary to स्मृति, should be abandoned.

Notes.

N. B. अनुवादः = सिद्धस्य कथनम् अनुवादः ; express statement of what is already known (सिद्ध) । संज्ञा means a technical term, and संज्ञिन् means the thing denoted by the संज्ञा । Here श्रुति is a संज्ञा and वेद is the संज्ञिन्, स्मृति is a संज्ञा and धर्मशास्त्र is its संज्ञिन् ।

श्रुतिः—श्रूयते या सा । That which can be learnt by being *heard* (i.e. only from a Guru). Or, that which is *heard* and not created by any body ; hence, Revelations.

स्मृतिः—स्मर्यते या सा । That which is *remembered* ; i.e. Traditions ; hence, traditional laws.

N. B. Not only धर्मशास्त्रस्य but all sorts of works composed by Rishis (Seers) are called स्मृति ; thus, Pānini's Grammar (not to speak of the Purānas) is a Smṛiti :—Cf. the expression एतच्च 'प्रत्यभिवादे अष्टौरे इति श्रुतं स्मरन् पाणिनिः स्फुटम् उक्तवान्'—remarked by Kull. under II. १२५.

अमीमांसे—न + मीमांसे । मान (विचारि) + सन् स्वार्थे=मीमांस (धातुः) ; मीमांस + यत् ।

सर्वार्थेष्वमीमांसे—सर्वार्थेषु अमीमांसे=प्रतिकूलतर्कैः न विचारयितव्ये

But Rāgh. refutes Kull.'s reading by mentioning the latter's name and says सर्वाद्येषु मीमांसे एव इति पाठः । He explains it as—सर्वेषु ज्ञातव्येषु विषयेषु मीमांसे एव, धर्मस्य अतीवसूक्ष्मात् । With this view we may compare—आर्षं धर्मोपदेशं च वेदशास्त्राऽविरोधिना ।

यस्तर्केणानुसन्धते स धर्मं वेद नेतरः ॥ Manu, XII, 106.

Then, it comes to this—धर्मः प्रतिकूलतर्कैः अमीमांसे, किन्तु अनुकूल-तर्कैः मीमांसे । So the difference between the two readings, though widest in appearance, is not so serious as regards sense. It should be noted, however, that the use of the word मीमांसा with reference to प्रतिकूलतर्क, as explained by Kull. and others, is not a very happy one. More usually the word means सिद्धान्त in which sense Rāgh. takes it. Rāgh.'s reading is found in भविष्यपुराण also.

योऽवमन्येत ते तूमे (क) हेतुशास्त्राश्रयाद् द्विजः ।

स साधुभिर्विद्विष्यार्थो नास्तिको वेदनिन्दकः ॥ ११ ॥

Prose. यः तु द्विजः हेतुशास्त्राश्रयात् ते ভমে অবমন্যেত, বেদনিন্দকঃ [অতএব] নাস্তিকঃ সঃ সাধুभिঃ [সর্বস্বাত্ম সাধুচর্ষণঃ] বিদ্বিষ্যার্থ্যঃ ।

Bengali. (যে কোন ব্যক্তি, বিশেষতঃ) যে কোন দ্বিজাতি কৃতর্কের আশ্রয় গ্রহণপূর্বক সেই বেদ ও শ্রুতির অবমাননা করে, সাধুগণ সেই বেদনিন্দক নাস্তিককে সকল সংকর্ষা ইহাতে বহিষ্কৃত করিয়া দিবেন ॥ ১১ ॥

English.—(Any one, especially) a twice-born, who, with the help of the Institutes of dialectics, despise those two (sources of Dharma), he, a scorner of the Veda—an atheist, should be turned out by the good. II.

Kulluka. যোঃসমন্যেতি । যঃ পুনঃ তে হে শ্রুতিশ্রুতী দ্বিজোঃসমন্যেত স শিষ্টে: (১) দ্বিজানুষ্ঠেয়াধ্যয়নাদিকর্ষণঃ (২) নিঃসার্থ্যঃ । পূর্বস্নোকে সামান্যে 'অমীমাংসে'

(ক) All except A read তে তুলি which cannot be traced in any of the commentaries. তে তুলি is clearly the reading of at least some of the commentators including Gov., as well as of ভবিষ্যপুরাণ ।

इति सौमंसाविषयात् अनुकूलसौमंसापि न प्रवर्त्तनीया इति असौ सा भूदिति विशेषयति (क) हेतुशास्त्राश्रयात्, “वेदवाक्यम् अप्रमाणम् वाक्यत्वात्, विप्रलम्बक-वाक्यवत्” इत्यादिप्रतिकूलतर्कावष्टेनेन (३) । चार्वाकादिनास्तिक इव (४) ; ‘नास्तिकः’—यतो वेदनिन्दकः (५) ॥ ११ ॥

Kulluka Explained.

1. शिष्टैः—This is the synonym of साधुभिः ।
2. विज्ञानुष्ठेय &c.—This अपादान of वहिष्कार्यः is supplied by Kull.
3. पूर्वश्लोके &c.—Discussion (सौमंसा) simply has been prohibited by the word असौमांसे in the previous verse. So it might be supposed that even favourable discussion is discouraged. To remove that erroneous belief the author here uses a specific word viz. हेतुशास्त्राश्रयात् । The हेतुशास्त्र or Logic might be applied as in the following adverse array (अवष्टम्भ) of (syllogistic) reasoning—

वेदवाक्य is अप्रमाण, because it is वाक्य, like the words of cheats.

N. B. The above is a vitiated syllogism, the fallacy being मध्यमिचारल or what is called the fallacy of ‘undistributed middle’ in western Logic. Besides, if this conclusion is valid then the present वाक्य also, viz. वेदवाक्य is अप्रमाण, becomes अप्रमाण !

4. चार्वाकादि &c.—वहिष्कार्यः इति शेषः । Chárváka was an atheist. The following quotation from the सर्वदर्शनसंग्रह gives the salient points of his views :—

न स्वर्गो नापवर्गो वा नैवात्मा पारलौकिकः ।

नैव वर्णाश्रमादीनां क्रियाश्च फलदायिकाः ॥

अग्निहोत्रं तयो वेदास्त्रिदण्डं भस्मगुह्यनम् ।

इन्द्रिपौरुषहीनानां जीविका धाढनिर्मिता ॥

पशुश्वेन्निहतः स्वर्गं ज्योतिष्टोमे गमिष्यति ।

स्व-पिता यजमानेन तव कस्मान्न हिंस्यते ॥

मृतानामपि जनूनां श्राद्धं चेत् दण्डिकारणम् ।

गच्छतामिह जनूनां व्यर्थं पाथेयकल्पनम् ॥

(क) विशेषयति—Omitted in S.

यावज्जीवित् सुखं जीवेद् ऋषं कृत्वा धृतं पिवेत् ।

भस्मीभूतस्य देहस्य पुनरागमनं कुतः ॥

त्रयो वेदस्य कर्तारो भण्डधूसैर्निशाचराः ।

जर्जरौतुर्भरौत्यादि पण्डितानां वचः स्मृतम् ॥

&c

&c.

&c.

It should be noted that the above arguments, charming though they appear at the first sight, fall to the ground on a more careful scrutiny. To illustrate this let us examine the third couplet. In answer to the query put therein we should say that one should sacrifice animals and not his father, as the Veda enjoins upon him to sacrifice animals and not his father. *Some* (viz. the prescribed) sacrifices lead to heaven, but not all. So the fallacy here is one of 'undistributed middle' (सव्यभिचारत्वं) । The same fallacy is to be found in the fourth couplet also. The fifth couplet, which speaks of देह only, and thereby *denies the existence of आत्मा*, contains the fallacy of *petitio principii* (स्वरूपसिद्धिः) ।

5. नास्तिकः &c.—He is to be regarded as a नास्तिक (atheist), because he is a scorner of the Veda.

Notes.

हेतुशास्त्रम्—हेतुशास्त्र primarily means the science of Logic where हेतुs are most lavishly requisitioned to come into operation. Here, of course, it means 'bad logic' (i.e., reasoning directed against the Vedas).

नास्तिकः—'नास्ति वेदस्य प्रामाण्यम्' इति सतिः यस्य सः नास्तिकः । नास्ति + टक् by the rule 'अस्ति नास्ति दिष्टं सतिः' । One who does not admit the authority of the Veda (and hence of the existence of God or of the other world), is called a नास्तिक । Hence, नास्तिक means a non-believer. Similar words are—आस्तिक (a believer), दैष्टिक (a fatalist, from दिष्ट = fate).

वेदः स्मृतिः सदाचारः स्वस्य च प्रियमात्मनः ।

एतच्चतुर्विधं प्राहुः साक्षाद्वर्त्मस्य लक्षणम् ॥ १२ ॥

Prose. वेदः, स्मृतिः, सदाचारः, स्वस्य च आत्मनः प्रियम्—एतत् चतुर्विधं धर्मस्य साक्षात् लक्षणम् प्राहुः । .

Bengali. वेद, स्मृति, सदाचार अर्थात् वेदस्य पण्डितगणैः आचार, एवम् (वैकल्पिक विधि विवाह) आचरुष्टि—धर्मस्य साक्षात् लक्षण एवै तानि प्रकार । १२ ॥

English.—The Veda, Traditions, the customs of the virtuous, and self-satisfaction (in optional matters)—these they declare to be the clear four-fold means of defining Dharma. 12.

Kulluka. इदानीं श्रौतस्य आचारे एव अन्तर्भाव-सम्भवात् वेदमूलता एव तन्त्रं, न स्मृतिश्रौतादि-प्रकार-नियमः इति दर्शयितुं चतुर्धा धर्मप्रमाणमाह (1)—वेद इति । वेदो धर्मो प्रमाणम् ; स क्वचित् प्रत्यक्षः, क्वचित् स्मृत्याद्यनुमितः (क) इत्येवं तात्पर्यं, न तु प्रमाणपरिगणने (२) । अतएव 'स्मृतिस्मृत्युदितं धर्मम्' [मनु—२।५] इत्यत्र द्वयमेवाभिहितवान् (३) । 'सदाचारः' शिष्टाचारः, 'स्वस्य च आत्मनः प्रियम्' आत्मतुष्टिः ॥ १२ ॥

Kulluka Explained.

1. इदानीं &c.—(A five-fold source of Dharma has been enumerated in Sl. 6, but) now the author throws श्रौत into the category of आचार and enumerates a four-fold source, in order to show that वेदमूलता only, and not the different names, (viz., स्मृति, श्रौत, &c.) is the main-point to be considered here.

2. वेदः धर्मो प्रमाणम् &c.—Veda is the source of धर्मः ; that Veda is sometimes directly available, and is sometimes to be inferred from Smritis, &c. This is the point here ; (the niceties in) counting the प्रमाण are not the point here. (In other words, emphasis is given not on the number of the sources, but simply on the fact that *the Veda is the only source* (direct or indirect) of Dharma.

3. अतएव श्रुतिस्मृत्युदितं &c.—This being the case, the author has counted only two in the passage श्रुतिस्मृत्युदितं धर्मं &c. (Sl. 9).

Notes.

सदाचारः—In this Sloka सदाचार includes शील also, because the latter has not been separately enumerated as in Sl. 6.

स्वस्य च प्रियमात्मनः—This is the same as आत्मनस्तुष्टिरेव च in Sl. 6.

स्वस्य—This word is used for the sake of metre. स्वग्रहणं वृत्त-
पूरणार्थम्—निधातिथिः ।

लक्षणम्—लक्ष्यते ज्ञायते अनेन इति लक्षणम् ज्ञापकम् ।

N. B. In the presence of Sl. 6, the present Sloka, at the first sight, seems to be a repetition. But the commentators explain that the point of this Sloka is to say that you may count any number of sources of Dharma—but Veda is the fountain-spring of them all. Medh. gives an alternative explanation, viz., that this Sloka is intended to indicate that the subject of धर्मप्रमाण is here *concluded*. In ancient Sanskrit works the conclusion is often characterised by a repetition. We quote from Medh. below.

अन्ये तु उपसंहारार्थम् इमं श्लोकं व्याचक्षते । समाप्तं धर्मलक्षणप्रकरणम् इति पुनः पाठः समाप्तिं सूचयति ।...तथाच पिण्डीकृत इव प्रागुक्तः अर्थो हृदि वर्तते । यथा नैयायिकाः 'अनित्यः शब्दः' इति प्रतिज्ञाय साधनोपन्यासं कृत्वा निगमयन्ति—'तस्मात् अनित्यः शब्दः' इति । प्रायेण च एषा यत्यकाराणां रीतिः । तथा महा-
भाष्यकारोऽपि कचित् सूत्रं वार्त्तिकं वा पठित्वा व्याख्याय पुनः पठति ।

अर्थकामेष्वसत्तानां धर्मज्ञानं विधीयते ।

धर्मं जिज्ञासमानानां प्रमाणं परमं श्रुतिः ॥ १३ ॥

Prose. अर्थकामेषु असत्तानां धर्मज्ञानं विधीयते । धर्मं जिज्ञासमानानां परमं प्रमाणं श्रुतिः [भवति] ।

Bengali. अर्थ ও কামে বীহাভ্রা অনানুল এই ধর্মোপদেশ তাঁহাদেরই লক্ষ অভি-
প্রেত ; (অর্থাৎ অর্থ ও কাম পরিত্যাগ না করিলে ধর্মোপদেশে সম্পূর্ণ কল্যাণ হয় না) ।

धर्म किं साक्षात् ज्ञानिते ज्ञाने, अतिरे उक्तं अत्र अत्र । (अर्थात् अत्र कोन अत्रात्तरं नहित विरोध उपहित इहेन अतिरे वनवती था कवेन) ॥ १७ ॥

English.—The knowledge of Dharma is prescribed for those who are not given to wealth and desire. To those who seek the knowledge of Dharma the supreme authority is the Revelation. 13.

Kulluka. अर्थकामेष्विति । अर्थकामेष्वसत्त्वानाम् अर्थकामलिप्साशून्यानां धर्मोपदेशोऽयम् (1) । ये तु अर्थकामसमीहया लोकप्रतिपत्त्यर्थं (2) धर्ममनुतिष्ठन्ति, न तेषां कर्मफलमित्यर्थः । धर्मं च ज्ञातुमिच्छतां प्रकृष्टं प्रमाणं श्रुतिः । प्रकर्ष-बोधनेन च श्रुतिस्मृतिविरोधे स्मृत्यर्थो नादरणीय इति भावः । अतएव जावालः (क)—

‘श्रुतिस्मृतिविरोधे तु श्रुतिरेव गरीयसी ।

अविरोधे सदा कार्यं स्मार्त्तं वैदिकवत् सता (3) ॥’

भविष्यपुराणेऽप्युक्तम् [ब्राह्मपर्वण, १८१।१७]—

‘श्रुत्या सह विरोधे तु बाध्यते विषयं विना’ (4) ।

जैमिनिःप्याह—‘विरोधे त्वनपेक्षं स्यात् असति ह्यनुमानम् [१।१।२]’ (5) ।—
श्रुतिविरोधे स्मृतिवाक्यम् अनपेक्षम् अप्रमाणम् अनादरणीयम्, असति विरोधे
मूलवेदानुमानम् इत्यर्थः ॥ १३ ॥

Kulluka Explained.

1. धर्मोपदेशः—धर्मज्ञानोपदेशः ।

2. लोकप्रतिपत्त्यर्थम्—To make a display in the world.

3. श्रुतिस्मृति &c.—If there is any conflict between a श्रुति and a स्मृति, then the श्रुति should have preference. If there is no conflict (but simply the स्मृति is not positively supported by a श्रुति) then the Smárta act should always be performed by the good (सता=साधुना) like a Vedic act.

4. श्रुत्या सह &c.—श्रुत्या सह विरोधे तु [स्मृतिः] विषयं विना बाध्यते, अर्थात् यदि तस्याः स्मृतेः अपरः कोऽपि विषयो न विद्यते तर्हि सा परित्याज्या । In a case of conflict with a श्रुति, the स्मृति should be given up, if no special case can be allotted to it.

(क) बोधायनः—A ; अतएव जावालः—Omitted in S.

5. विरोधे &c.—It has been explained by Kull. himself in the next sentence. अनपेक्षम्—नास्ति अपेक्षा (आदरः) यत्र, तत् अनपेक्षम् = अनादरणीयम् । असति = असति विरोधे । अनुमानम् = स्मृतिसमर्थकस्य कस्यचित् वेदवाक्यस्य अनुमानम् । Now see Kull.

Notes.

With the first half of the verse,

cf. योऽहरिव धनाहीनी मिष्टान्नाच्च विषादिव ।

राक्षसीभ्य इव स्त्रीभ्यः स विद्यामधिगच्छति ॥

विधीयते—Medhātithi gives an alternative explanation—धर्मज्ञानं धर्मावबोधः विधीयते विशेषेण धीयते, व्यवस्थितं भवति । ‘धा’ आधारे इत्यस्य एतद् रूपम् ।

जिज्ञासमानानाम्—ज्ञा + सन् = जिज्ञास (धातुः) ; जिज्ञास + शानच् = जिज्ञास-मान, ततः षष्ठ्या वञ्चवचने । शेषे षष्ठी ।

श्रुतिद्वैधं तु यत्र स्यात् तत्र धर्मावुभौ स्मृतौ ।

उभावपि हि तौ धर्मौ सम्यगुक्तौ मनीषिभिः ॥१४॥

Prose. श्रुतिद्वैधं तु यत्र स्यात् तत्र उभौ धर्मौ स्मृतौ ; हि (= यतः) उभौ अपि तौ मनीषिभिः सम्यक् धर्मौ उक्तौ ।

Bengali. যে স্থলে শ্রুতিবাক্যের মধ্যে পরস্পর বিরোধ দৃষ্ট হয়, সে স্থলে উভয় শ্রুতিই ধর্ম ইহা মনু বলিয়াছেন, এবং মনুর পূর্ববর্তী পণ্ডিতগণ কর্তৃকও এই উভয়ই মনীষীদিগে বর্ণিত অতিশিষ্ট হইয়াছে ॥ ১৪ ॥

English.—When two *śrūti*s are in conflict, both are held by Manu to be law ; for, both are pronounced to be valid law even by sages anterior to Manu. 14.

Kulluka. श्रुतिद्वैधं क्ति । यत्र पुनः श्रुत्योरिव ‘द्वैधं’ परस्परविरुद्धार्थप्रतिपादनं, तत्र हावपि धर्मौ मनुना स्मृतौ । तुल्यवस्तुतया विकल्पानुष्ठानविधानेन च (क) विरोधाभावः (१) । यस्मात् “मन्वादिभ्यः पूर्वतरैरपि” विद्वद्भिः (२) सम्यक् समीचीनौ हावपि तौ धर्मावुक्तौ । समानन्यायतया—श्रुत्योरपि विरोधे विकल्प इति प्रकृतीप्रयोगः, तुल्यवस्तुविशेषात् (३) । तदाह गौतमः—‘तुल्यवस्तुविरोधे विकल्पः’ ॥ १४ ॥

(क) च—Omitted in J, Bg, G.

Kulluka Explained.

1. तुल्यबलतया &c.—And the (apparent) contradiction is removed by prescribing the performance of either of them, as both of them are equally strong.

2. मन्वादिभ्यः &c.—विद्वद्भिः is the synonym of मनीषिभिः of the text, and मन्वादिभ्यः पूर्वतश्चैरपि is the adjective supplied by Kull.

3. समानन्यायतया &c.—By the application of the same principle, we get an option in a case of conflict between two Smritis. This conclusion is useful here (प्रकृतीपयोगः), and it is arrived at on the ground of तुल्यबलत्वं which is common to both cases (viz., in the case of a conflict between two श्रुतिस, and a conflict between two Smritis.)

Notes.

द्वैधम्—द्विधा + अण् ।

मनीषिणः—मनस् + ईषा, शकन्वादित्वात् साधु [शक + क्त्वा (कूप—well) = शकन्व instead of शकात्] । मनीषा + इनिः ।

उदितेऽनुदिते चैव समयाध्युषिते तथा ।

सर्वथा वर्तते यज्ञ इतीयं वैदिकी श्रुतिः ॥ १५ ॥

Prose. उदिते [होतव्यम्], अनुदिते चैव [होतव्यम्], तथा समयाध्युषिते [होतव्यम्]—इति वैदिकी श्रुतिः [अस्ति] । [अतएव] यज्ञः (= होमः) सर्वथा (= विकल्पेन) वर्तते (= प्रवर्तते) ।

Bengali. सूर्योदये होम करिवे, सूर्योदयैर पूर्व होम करिवे, एवं समयाध्युषित नामक समये अर्थात् सूर्या उ नकत्र एतद्दृश्यवर्जित काले होम करिवे—एहैरूप परस्पर विरुद्ध वैदिक श्रुति वर्तमान आहे। अतएव এই সকল কালেই হোম হইতে পারিবে ॥ ১৫ ॥

English.—Thus, there are the following श्रुतिस—The (Agni-hotra) Homa should take place (i) when the sun has risen, (ii) when the sun has not risen, and (iii) when neither the sun nor the stars are seen. Therefore, the Homa may take place at all these hours. 15.

Kulluka. अत्र दृष्टान्तमाह (१)—उदितेऽनुदिते चैवेति । सूर्यनक्षत्रवर्जित कालः 'समयाभ्युषित'-शब्देन उच्यते । उदयात् पूर्वम् (२) अरुणकिरणवान् (३) प्रविरलतारकः (४) अनुदितः कालः । परस्परविरुद्धकालश्रवणेषु (५) सर्वथा विकल्पेन अग्निहोत्रहोमः प्रवर्तते । देवतोद्देशेन द्रव्यत्यागगुणयोगात् यज्ञशब्दोच गौणः (६) । 'उदिते होतव्यम्' (७) इत्यादिका वैदिकौ श्रुतिः ॥ १५ ॥

Kulluka Explained.

१. अत्र दृष्टान्तम् आह—The author gives an illustration of what has been said in Sl. १४.

२. उदयात् पूर्वम्—सूर्योदयात् पूर्वम् ।

३. अरुणकिरणवान्—With the reddish ray (of the sun).

४. प्रविरलतारकः—With scanty stars.

५. परस्परविरुद्धकालश्रवणेषु—N. B. In this expression the use of the word श्रवण deserves notice. It is used because it has reference to श्रुति (which is from the root श्रु) ।

६. देवतोद्देशेन &c.—[In the previous sentence Kull. has replaced the word यज्ञ of the text by the word होम ; cf. his sentence—अग्निहोत्रहोमः प्रवर्तते । Now he points out that] the word यज्ञ has been used here in a secondary sense (and means होम) on the ground of *analogy* (गुणयोग), as both of them consist in the offering of a libation to the gods.

N. B. होम is wider than यज्ञ । See the quotation from Medh. under the Notes.

७. उदिते होतव्यम्—N. B. These श्रुतिs are more commonly found to be quoted as 'उदिते जुहोति', 'अनुदिते जुहोति', &c.

Notes.

उदिते, अनुदिते, समयाभ्युषिते—On these words the commentator Rámachandra quotes from Kátyáyana—

रात्र्यास्तु षोडशे भागे यद्द्वयनक्षत्रभूषिते ।

कालं चानुदितं ज्ञात्वा होमं कुर्याद् विचक्षणः ॥

तथा च प्रातःसमये नष्टे नक्षत्रमण्डले ।
रविर्यावन्न दृश्येत समयाभ्युषितञ्च तत् ॥
रेखामालं च दृश्येत रश्मिभिश्च समन्वितः ।
उदितं तं विज्ञानीयात् तत्र होमं प्रकल्पयेत् ॥

समयाभ्युषितम्—Some hold that the word is one single whole, and is by itself a name of Ushas. (Cf. Kull.). According to others, however, it is a compound word consisting of two parts, viz., समया (contiguous) and अभ्युषित (expiration), thereby meaning *break of day* which comes just after the expiration of night and is contiguous both to the rise and the non-rise of the sun ; i.e., which is neither the one, nor the other.—Medh.

वर्त्तते = प्रवर्त्तते ; begins.—Medh. and Kull. Rāghavānanda explains it as—वर्त्तते कर्त्तव्यतया इति शेषः ।

यज्ञः—On this word Medh. remarks—

यज्ञो होमः अग्निहोचाख्याः अभिप्रेतः, यागहोमयोर्यतो न अत्यन्तमेदः ।...अयं तु विशेषो यष्टव्यस्य—होमे प्रचेपः अधिकः आरोपणविशेषः अग्न्यादौ, अतो यज्ञशब्देनात्र होमस्याभिधानम् । होमे हि एते कालाः युतौ आस्तातः, न यागमात्रे ।

वैदिकी युतिः—This expression is frequently met with. Here the adjective वैदिकी might indicate the existence of a different class of युति, perhaps the तान्त्रिकी युतिः (or शास्त्रिकी युतिः according to a different reading) as referred to by Kull. under II, 1. [N. B. शास्त्रिकी might refer to the शास्त्र other than the Veda ; cf. Atri, 11]. It should be noted, however, that the said reference is not to be found in the extant हारोतसंहिताः (including लघु and बृह) । If the genuineness of the said reference is questioned the epithet वैदिकी may be taken as simply प्रपञ्चार्यक ।

निषेकादिस्मृशानान्तो मन्त्रैर्यस्योदितो विधिः ।

तस्य शास्त्रेऽधिकारोऽस्मिन् ज्ञेयो नान्यस्य कस्यचित् ॥ १६ ॥

Prose. यस्य निषेकादिस्मृशानान्तः विधिः मन्त्रैः उदितः (= उक्तः) तस्य अस्मिन् शास्त्रे अधिकारो ज्ञेयः, अन्यस्य कस्यचित् न [ज्ञेयः] ।

Bengali. গর্ভাধান হইতে আরম্ভ করিয়া অন্তোষ্টি পর্য্যন্ত ক্রিয়াকলাপ বাঁহাং সম্বন্ধে মন্ত্রোচ্চারণ পূর্ব্বক (শাস্ত্রে) বিহিত হইয়াছে এই শাস্ত্রে (অধ্যয়ন ও শ্রবণ বিষয়ে) কেবল তাঁহাংই অধিকার জানিতে হইবে ; আর কাঁহাংও অধিকার নাই। অর্থাৎ এই শাস্ত্রের অধ্যয়ন ও শ্রবণ বিষয়ে কেবল দ্বিজাতিরই অধিকার। তদতিরক্তের অর্থাৎ স্ত্রী ও শূত্রের অধিকার নাই। (অবশ্য, এই শাস্ত্রোক্ত অনুষ্ঠান স্বীয় অধিকারানুসারে সকলেই করিবেন) ॥ ১৬ ॥

English.—He, for whom the ceremonies beginning with the rite of impregnation (গর্ভাধান) and ending with the funeral rite are prescribed with the accompaniment of Mantras, is entitled to (the study and hearing of) this S'ástra, and no one else. 16.

Kulluka. নিষেকাদীতি। গর্ভাধানাদিরন্ত্বেষ্টিপথ্যন্তৌ যস্য বর্ষস্য মন্তৈ-
রনুষ্ঠানকলাপ উক্তঃ, দ্বিজাতিঃ (ক) ইত্যর্থঃ (১), তস্য অগ্নিন্ মানবধর্মশাস্ত্রি
অধ্যয়নে শ্রবণে চ অধিকারঃ, ন তু অন্যস্য কস্যচিৎ—শূদ্রাদিঃ (২)। এতচ্ছাস্ত্রানুষ্ঠানং
চ যথাধিকারং সর্বৈবেব কর্তব্যম্ (৩)। প্রবচনং তু অস্য অধ্যাপনং ব্যাখ্যানরূপং ব্রাহ্মণ-
কর্তৃকমিবেব ইতি 'বিদুশা ব্রাহ্মণৈন' (মনু—১।১০৩) ইত্যন ব্যাখ্যাতম্ (৪) ॥ ১৬ ॥

Kulluka Explained.

১. গর্ভাধানাদিঃ &c.—Of those whose observances from birth to death have been enjoined to be attended with Mantras ; i. e. of the twice-born castes.

N. B. The twice-born castes are the following six, as enumerated by Manu—সজাতিজাননরজাঃ ষট্ সুতা দ্বিজধর্মিণঃ (১০৪১) ; viz., the issue of

ব্রাহ্মণ and ব্রাহ্মণী = ব্রাহ্মণ ।

ক্শত্রিয় and ক্শত্রিয়া = ক্শত্রিয় ।

বৈশ্য and বৈশ্যা = বৈশ্য ।

ব্রাহ্মণ and ক্শত্রিয়া = মূর্দ্ধাভিষিক্ত or মূর্দ্ধাবসিক্ত ।

ব্রাহ্মণ and বৈশ্যা = অম্বষ্ঠ (বৈদ) ।

ক্শত্রিয় and বৈশ্যা = মাহিষ্য ।

২. শ্রবণে—শ্রবণ means 'critical study.'

(ক) কলিজাদিঃ—Bg ; দ্বিজাতি কলিজাদিঃ (?)—A.

2. न तु अन्यस्य कस्यचित् &c.—अन्यस्य कस्यचित् refers to the S'ūdras, &c., whose observances are not attended with *Vedic* Mantras.

N. B. By the word आदि in शूद्रादेः the females are meant, whose ceremonies are prescribed to be performed *without* Mantras. (See Sl. 66). The प्रतिश्लोमज mixed castes are explicitly classed under the head शूद्र—शूद्राणां तु सधन्माणाः सर्वेऽपध्वंसजाः स्मृताः (मनु, १०:४१) ।

3. एतच्छास्त्रानुष्ठानम् &c.—The duties enjoined by this S'āstra should, however, be performed by all, even by the S'ūdras, &c., according to the proper title or अधिकार of each. [A S'ūdra is not entitled to study this work, but he has every claim to, nay he must, observe the universal and his own special duties enjoined in this S'āstra, e.g., those with regard to parents, those with regard to Brāhmanas, and so forth ; but he should not observe the ceremonies like that of Upanayana, to which he has no claim.]

4. प्रवचनं &c.—That the lecturing (प्रवचन) or teaching (अध्यापन) i.e., explanation (व्याख्यान) of this S'āstra should be done by Brāhmanas only has been said (by me) in course of explaining the Sloka 'विदुषा ब्राह्मणेन &c.' (Manu, I, 103, which see). N. B. The word प्रवचन of Kull. is taken from the word प्रवक्तव्यम् in I, 103.

Notes.

निषेकादिऋशशान्तः—निषेकः (गर्भाधानम्) आदिः यस्य सः, बह्व्रौहिः ; ऋशशान्तम् अन्तः यस्य सः, बह्व्रौहिः ; निषेकादिश्चासौ ऋशशान्तश्चेति, कर्मधारयः । Adj. to विधिः । निषेक is the name of a ceremony before impregnation, and ऋशशान्त here means obsequies—अत्र ऋशशान्तशब्देन अन्त्येष्टिक्रिया लक्ष्यते ।

यस्य मन्त्रैः (युक्तः) निषेकादिऋशशान्तः विधिः उक्तः=विजातेः । On this Medh. remarks—विजातेः इति नोक्तम् । विचित्रा हि श्लोकानां कृतिः स्वाधश्चुवस्यास्य मनोः ।

मन्त्रैः—सहार्थे दत्तीया, कर्तव्यम् इति ऊह्यक्रियायाः करणे वा ।

विधिः—विधानम्, viz. the संस्कारः. The संस्कारः are numerous, the following 10 being the principal among them—गर्भाधान (निषेक), पुंसवन, सौमन्तोन्नयन, जातकर्मन्, नामकरण, अन्नप्राशन, चूडाकरण, उपनयन, समावर्तन and विवाह ।

N. B. The संस्कारः like our आयुस्, विद्या, शक्ति, &c., are growing less and less numerous gradually.

सरस्वतीदृषद्वत्योर्देवनद्योर्यदन्तरम् ।

तं देवनिर्मितं देशं ब्रह्मावर्त्तं प्रचक्षते ॥ १७ ॥

Prose. सरस्वतीदृषद्वत्योः [इति] देवनद्योः यत् अन्तरं [भवति] तं देवनिर्मितं देशं ब्रह्मावर्त्तं प्रचक्षते [पण्डिताः] ।

Bengali. नक्षत्रतो ऽ दृषद्वत्यो नामक पूर्वा नदीद्वयप्रश्न मथावर्त्तो ये ह्यन मेहे पवित्र देशके ब्रह्मावर्त्त कहें ॥ १७ ॥

English.—The land which intervenes between the two sacred rivers Saraswatī and Drishadvatī—that holy land is called Brahmāvarta. 17.

Kulluka. धर्मस्य स्वरूपं (1) प्रमाणं (2) परिभाषाञ्च (3) उक्ता इदानीं धर्मांशुष्ठानयोग्यदेशानाह—सरस्वतीति । सरस्वतीदृषद्वत्योः नद्योः उभयोर्यदन्तरं ब्रह्मावर्त्तं देशमाहुः । देवनदीदेवनिर्मितप्रद्वौ नदीदेशप्राशस्त्यार्थो (4) ॥ १७ ॥

Kulluka Explained.

1. धर्मस्य स्वरूपम्—The thing धर्म, i. e. the definition of धर्म ।
2. प्रमाणम्—viz. in Sl. 6 and 12.
3. परिभाषाञ्च—Technicality ; viz. in Sl. 14 which discusses what is धर्म in cases of conflicts between different texts.
4. देवनदी &c.—The use of the words देवनदी and देवनिर्मितदेश is for the 'praise' of the river and the country. Thus, देवनदी सरस्वती = The sacred river Saraswatī ; देवनिर्मितो देशः ब्रह्मावर्त्तः = The sacred country of ब्रह्मावर्त्त ।

Notes.

* For the geographical descriptions in this and in the following Slokas, see the Map of Ancient A'ryāvarta in the Frontispiece.

सरस्वती—Modern Sursuti river (in the Punjab), a tributary of the Indus.

अन्तरम्—मध्यवर्त्ति स्थानम् ; the intervening land ; nom. of भवति to be understood.

ब्रह्मावर्त्तः—ब्रह्माणः (= ब्राह्मणाः) अत्र पुनः पुनः आवर्त्तन्ते इति । Cf. the meaning of the word आर्यावर्त्त in Sl. 22.

तस्मिन् देशे य आचारः पारम्पर्यक्रममागतः ।

वर्णानां सान्तरालानां स सदाचार उच्यते ॥ १८ ॥

Prose. तस्मिन् देशे सान्तरालानां वर्णानां (= संकीर्णजातिसहिताणां चतुर्णां मुख्यानां वर्णानां) पारम्पर्यक्रममागतः यः आचारः [वर्त्तते] सः सदाचारः उच्यते ।

Bengali. সেই ব্রহ্মাবর্ত দেশে ব্রাহ্মণ, ক্ষত্রিয় প্রভৃতি মুখ্য বর্ণ এবং (সূত্রান্তিভিত্তিক, অষ্ট প্রভৃতি) গোপবর্ণের মধ্যে পারস্পর্যক্রমে প্রচলিত যে আচার তাহাই সদাচার বলিয়া উক্ত হয় ॥ ১৮ ॥

English.—The custom handed down by regular succession among the primary castes and the sub-castes of that country, is called सदाचार (or good custom). 18.

Kulluka. तस्मिन् देशे इति । तस्मिन् देशे प्रायेण शिष्टानां सम्भवात्, तेषां ब्राह्मणादिवर्णानां संकीर्णजातिपर्यन्तानां (१) य आचारः पारम्पर्यक्रममागतो न तु इदानीन्तनः (२) स सदाचारोऽभिधीयते ॥ १८ ॥

Kulluka Explained.

1. संकीर्णजातिपर्यन्तानाम्—Including the mixed castes, viz., मूर्द्धाभिषिक्त (or मूर्द्धावसिक्त), अश्वत्थ, माहिष्य, &c. See Notes on अन्तर-प्रभवाणाम् in I, 2.

2. पारम्पर्यक्रमगतः &c.—Handed down in succession, and not of recent origin.

Notes.

सान्तरालानाम्—अन्तरा (स्या) सत्यं लाति गृह्णन्ति इति अन्तरालाः । Cf. the word अन्तरप्रभव in I. 2. अन्तरालैः सद्य वर्तमानाः सान्तरालाः ।

कुरुक्षेत्रं च मत्स्याश्च पञ्चालाः शूरसेनकाः ।

एष ब्रह्मर्षिदेशो वै ब्रह्मावर्त्तादनन्तरः ॥ १८ ॥

Prose. कुरुक्षेत्रं च मत्स्याश्च पञ्चालाः शूरसेनकाः—एषः वै ब्रह्मर्षिदेशः, [एषः] ब्रह्मावर्त्तात् अनन्तरः (= किञ्चित् ऊनः) ।

Bengali. कुरुक्षेत्र, मत्स्य, पञ्चाल, शूरसेन (मथुरा)—एई कश्चौ देशेन मथुरा-मत्स्य 'ब्रह्मर्षिदेश' । ब्रह्मर्षिदेश ब्रह्मवर्त्त अपेक्षा (पवित्रता दिग्घने) किञ्चिद् हीन ॥ १८ ॥

English.—Kuruksheetra, Matsya, Panchála and S'ūrasena—these form the ब्रह्मर्षिदेश which is next to ब्रह्मावर्त्त (in respect of sanctity). 19.

Kulluka. कुरुक्षेत्रमिति । मत्स्यादिशब्दा बहुवचनान्ता एव देशविशेष-वाचकाः (1) । पञ्चालाः कान्यकुब्जदेशाः । शूरसेनकाः मथुरादेशाः । एष ब्रह्मर्षि-देशो ब्रह्मावर्त्तात् किञ्चिद्भूतः (2) ॥ १८ ॥

Kulluka Explained.

1. मत्स्यादिशब्दाः &c.—The words मत्स्य, &c., are (generally) plural when they are the names of country.

N. B. No universal rule can be laid down for the (gender and) number to be used in these words which are proper names. Cf. Pánini's rule 'तद् अग्निष्व' संज्ञाप्रमाणत्वात्' which supersedes the preceding rule, 'लुपि युक्तवद् व्यक्तिवचने' । तद् अग्निष्वम् &c. means—'there can be no rule as to that (viz., gender and number), because the usage observed with regard to proper names is the proper authority.

2. किञ्चिद्भूतः—A little inferior (viz., in point of sanctity).

Notes.

कुरुक्षेत्रम्—Near Delhi, extending from the south of the river Saraswatī (modern Sursutī) to the north of the river Drishadvatī.

मत्स्याः—मत्स्यानां निवासो जनपदः मत्स्याः—मत्स्य + अण्, तस्य लुप् by the rule जनपदे लुप् । For the plural number, see Kull. Expl. १. मत्स्य is to the west of modern Dholpur (in Rajputana). Its capital Virāta is probably the same as the modern Vairat, 40 miles north of Jaipur. In the Mahā-Bhārata (Sabhā, Ch. 31) it has been clearly placed to the south of इन्द्रप्रस्थ (or Delhi), and therefore cannot be identified with the modern Dinajpur and Rangpur in Bengal, as has been done by Prof. Wilson.

पञ्चालाः—The upper half of the Gangetic Doab, extending from the neighbourhood of Delhi to the south of Muttra (Mathurā). Cf. Kull. — पञ्चालाः कान्यकुब्जदेशः । N. B. Kānyakubja (modern Kanouj) is near modern Farakkabad in U. P.

शूरसेनाः—Modern Muttra (or Mathurā).

ब्रह्मर्षिदेशः—ब्रह्मतत्पराः ऋषयः ब्रह्मर्षयः, तेषां देशः । ब्रह्मर्षि and ब्रह्मर्षि are optional forms in Sandhi by the rule 'ऋत्यकः' ।

ब्रह्मावर्त्तात्—'अनन्तर' शब्दयोगे प्रसूति, by the rule 'अन्यारात् &c.'

अनन्तरः—नास्ति अन्तरं व्यवधानं यस्य सः अनन्तरः—बहुव्रीहिः । All the commentators take it in the sense of 'next in respect of sanctity.' (Cf. किञ्चिद्गूढः—Kull.). But more probably the word means 'next in respect of geographical position, i. e. contiguous. For the respective sanctity of these provinces, we should look to Sl. 18 and 20. (Also see Notes on मध्यदेशः in Sl. 21, as well as Notes on Sl. 22).

एतद्देशप्रसूतस्य सकाशादयजन्मनः ।

स्वं स्वं चरितं शिञ्चेरन् पृथिव्यां सर्व्वमानवाः ॥ २० ॥

Prose. पृथिव्यां सर्व्वमानवाः एतद्देशप्रसूतस्य अयजन्मनः सकाशात् स्वं स्वं चरितं शिञ्चेरन् ।

Bengali. পৃথিবীর বাবতীয় মানুষ উক্ত কুরুক্ষেত্রাদি দেশসমুহ ত ব্রাহ্মণের নিকট নিজ নিজ চরিত্র শিক্ষা করিবেন ॥ ২০ ॥

English.—All men on earth should learn their own proper course of conduct from a Brāhmana born in these lands. 20.

Kulluka. এতদ্ব্যেতি। কুরুক্ষেত্রাদিদেশজাতস্য ব্রাহ্মণস্য সকাশাত্ সম-
মনুয্যা আত্মীয়ম্ (১) আত্মীয়মাচারং শিচিরন্ ॥ ২০ ॥

Kulluka Explained.

১. আত্মীয়ম্—Own.

Notes.

It is a very interesting fact to note that some years ago it was brought to light by a Russian researcher named Notovitch through some of the records preserved by the Lamas of Tibet, that Jesus Christ came to Benares and stayed there for sometime as a disciple of the Brāhmanas.

সকাশাত্—অপাদানি ৫সী by the rule ‘আখ্যাতা উপযোগী’—উপযোগী means to learn. অয়জন্মঃ=অয়ে জন্ম যস্য সঃ অয়জন্মা=ব্রাহ্মণঃ ; cf. তং হি স্বয়ম্ভূঃ স্বাদায়াত্ তপস্বীতিদ্বিতীঃসৃজত্ (Manu, I. 94).

শিচিরন্—শিচ্ + লিঙ্ ধীরন্। লিঙ্ has many forces—‘বিধিনিষন্দা-
মন্দণাধীষ্টসংপ্রদর্শনেষু লিঙ্’। Here it denotes বিধি which means ‘injunction’—this *should* or *should not* be done.

হিমবহ্নিস্বয়র্মধ্যং যত্ প্রাগ্বিনশনাদপি ।

প্রত্যগেব প্রয়াগাচ্চ মধ্যদেশঃ প্রকীর্তিতঃ ॥ ২১ ॥

Prose. যত্ হিমবহ্নিস্বয়র্মধ্যঃ মধ্যং, বিনশনাৎ অপি প্রাক্, প্রয়াগাচ্ চ প্রত্যক্
এব, [সঃ] মধ্যদেশঃ প্রকীর্তিতঃ ।

Bengali. যে দেশ হিমালয় ও বিকা পর্বতের মধ্যস্থলে, বিনশনের পূর্বে, ও
প্রয়াগের পশ্চিমে অবস্থিত তাহা মধ্যদেশ নামে কীর্তিত ॥ ২১ ॥

English.—The land which lies between the Himālaya and the Vindhya, to the east of Vinas'ana (the place where the river

Saraswati' disappears), and to the west of Prayāga, is called मध्यदेश (or the intermediate land). 21

Kulluka. हिमवदिति । उत्तरदिशिण्दिगवस्थितौ हिमवद्विस्थौ पर्वतौ तयोर्मध्यं, 'विनशनात्' सरस्वत्यन्तर्धानदेशात् (1) यत् पूर्वं, प्रयागाच्च यत् पश्चिमं, स मध्यदेशनामा देशः कथितः ॥ २१ ॥

Kulluka Explained.

1. विनशनात् &c.—विनशन means the country where the river Saraswatī disappears (—the root नश् means अन्तर्धान) ।

Notes.

विनशनात्—Near Kurukshetra where the river Saraswatī disappears. Dr. Bühler identifies it with the Hissar districts, and Prof. Macdonell, perhaps more rightly, with the Patiala districts, of the Punjab.

The words विनशनात् and प्रयागात् are in ५मी in connection with the words प्राक् and प्रत्यक् respectively, by the rule 'अन्यारात् &c'—प्राक् and प्रत्यक् are दिक्शब्दः.

मध्यदेशः—This word also, as अनन्तरः in Sl. 19, is taken by Medh. with reference to sanctity.—'नात्युत्कृष्टो नातिनिष्ठः इत्ययं मध्यदेशः, न तु पृथिवीमध्यभवत्वात् । But Sarvajna-Nārāyana boldly remarks, perhaps more rightly,—मध्यः पृथिवीजघनस्थानीयो देशः ।

आ समुद्रात्तु वै पूर्वादा समुद्रात्तु पश्चिमात् ।

तयोरिवान्तरं गिर्योरार्यावर्त्तं विदुर्बुधाः ॥ २२ ॥

Prose. आ पूर्वात् समुद्रात् तु, आ पश्चिमात् समुद्रात् तु, तयोरिव गिर्योः अन्तरं बुधाः आर्यावर्त्तं विदुः ।

Bengali. উত্তর পর্বতভূমির মধ্যবর্তী এবং পূর্বসমুদ্র ও পশ্চিমসমুদ্র পর্যন্ত বিস্তৃত প্রদেশকে পণ্ডিতেরা আর্যাবর্ত বলে ॥ ২২ ॥

English.—The country between those two mountains and extending as far as the Eastern and the Western seas, the wise call A'ryāvarta (or the land of the A'ryas). 22.

Kulluka. आ समुद्रादिति । आ पूर्वसमुद्रात्, आ पश्चिमसमुद्रात्, हिमवद-
विन्ध्ययोश्च यन्मध्यं, तमाय्यावर्त्तदेशं पण्डिता जानन्ति । मर्यादायाम् अयम् आङ्, न
अभिविचि । तेन समुद्रमध्यद्वीपाणां न आर्यावर्त्तता (१) । आर्या अत्र आवर्त्तते
पुनः पुनरुद्भवन्ति इति आर्यावर्त्तः (२) ॥ २२ ॥

Kulluka Explained.

१. मर्यादायाम् &c.—Here the आङ् is used in the sense of
मर्यादा (or exclusion) and not of अभिविचि (or inclusion). So, the
islands in the (said) seas (being thus excluded) are not आर्यावर्त्त ।

२. आर्याः अत्र &c.—A'ryāvarta is so called because the
A'ryas are being born here from time immemorial (पुनः पुनः) ।

N. B. Medh. adds a line more—आक्रम्य आक्रम्य अपि न
चिरं तत्र स्नेच्छाः स्थातारी भवन्ति । Nár. gives an altogether different
meaning—आर्यास्तस्मिन् आवर्त्तते भ्रमन्ति, न तु मर्यादया वसन्ति इति
आर्यावर्त्तः । This meaning would ascribe to the Aryans a nomadic
character.

Notes.

The relation between the several countries named in these
few Slokas (17, 19, 21, 22) is thus set forth by
Rághavánanda :—आर्यावर्त्तव्याप्यो मध्यदेशः, तद्वाप्यो ब्रह्मर्षिदेशः, तद्वाप्यो
ब्रह्मावर्त्तः ; i.e. ब्रह्मावर्त्त is within ब्रह्मर्षिदेश, ब्रह्मर्षिदेश is within मध्यदेश,
and मध्यदेश is within आर्यावर्त्त ;

If this be the case the word अनन्तर in Sl. 19 cannot, of
course, be taken to mean 'contiguous in respect of geographical
position', as remarked there.

कृष्णशारसु चरति मृगो यत्र स्वभावतः ।

स ज्ञेयो यज्ञियो देशो स्नेच्छदेशस्त्वतः परः (क) ॥२३॥

Prose. कृष्णशारः मृगः यत्र तु स्वभावतः चरति सः यज्ञियो देशः ज्ञेयः,
अतः परः तु स्नेच्छदेशः [ज्ञेयः] ।

(क) स्वतः परः—Bg and G.

Bengali. कुष्माण्णं भूगं ये देशे सभावतः विचरणं करे तेई देशई बळ्ळोपवोगी
देश, तदितर देश ब्ळेच्छदेश ॥ २३ ॥

English.—The land where the black antelope naturally roams
(as native to the soil) is to be known as a land fit for sacrifices ;
beyond it is the Mlechchha land. 23.

Kulluka. कृष्णशारस्त्विति । कृष्णशारी मृगो यत्र स्वभावतः वसति, न तु
बलादानीतः, स यज्ञार्हो देशो ज्ञातव्यः । अन्यः स्नेच्छदेशः, न यज्ञार्ह इत्यर्थः ॥ २३ ॥

Notes.

कृष्णशारः—कृष्णश्चासौ शारः (चित्रितः) च इति—वर्णो वर्णेन इति सूत्रेण
कर्मधारयः । An antelope of variegated colour, but chiefly black.
The word कृष्णशार is also spelt with स । In that case the meaning
would be, according to Raghunath, कृष्णः सारः मज्जा अस्य ; some
take सार as a different form of शार ।

यज्ञियः—यज्ञम् अर्हति इति यज्ञ + घ (=इय) by the rule यज्ञत्विगभ्यां
घञञौ, (यज्ञत्विगभ्यां तत् कर्म अर्हति इत्युपसंख्यानम्) । यज्ञिय is, thus, a
more accurate form than यज्ञीय ।

स्नेच्छः—The different classes of the स्नेच्छs, as given by Amara,
are as follows :—भेदाः किरातश्वरपुलिन्दा स्नेच्छजातयः ।

एतान् द्विजातयो देशान् संश्रयेरन् प्रयत्नतः ।

शूद्रस्तु यस्मिन् कस्मिन् वा निवसेद्वृत्तिकर्षितः ॥ २४ ॥

Prose. द्विजातयः एतान् देशान् प्रयत्नतः संश्रयेरन्, शूद्रस्तु वृत्तिकर्षितः
यस्मिन् कस्मिन् वा [देशे] निवसेत् ।

Bengali. द्विजातिगण निवासের জন্য উপরি উক্ত দেশসমূহ যত্নপূর্বক আশ্রয়
করবেন । কিন্তু শূত্র জীবিকার অভাব হইলে যে কোন দেশে বাস করিতে পারে ॥ ২৪ ॥

English.—The twice-born people should earnestly resort to
these countries, but a S'údra, distressed for subsistence, may reside
in any country whatsoever. 24.

Kulluka. एतानिति । अन्यदेशीकृत्वा अपि विजातयः यज्ञार्थत्वात् (क) (१) अदृष्टार्थत्वाच्च (२) एतान् देशान् प्रयत्नात् आश्रयेरन् । शुद्धस्तु वृत्तिपीडितो ब्रह्मर्षिमन्य-
देशमपि आश्रयेत् ॥ २४ ॥

Kulluka Explained.

१. यज्ञार्थत्वात्—For the performance of sacrifice (to which these lands only are suited).

२. अदृष्टार्थत्वात् च—Also for the earning of some अदृष्ट i.e. religious merit. [The point is that the mere habitation in such a country is conducive to the earning of religious merit].

Notes.

वृत्तिकर्षितः = ब्रह्मभावपीडितः (Medh.), and जौविकाभावपीडितः (Gov.). Nār. adds वृत्तिकर्षितो न तु स्वस्थः । So, वृत्तिकर्षितः (in quest of a living) does not seem to be supported by the commentators here. कर्षितः = कृञ् + शिच् + क्त ; without शिच् the form would be कृञ् ।

एषा धर्मस्य वो योनिः समासेन प्रकीर्तिता ।

सम्भवश्चास्य सर्वस्य, वर्णधर्मान्निबोधत ॥ २५ ॥

Prose. एषा धर्मस्य योनिः समासेन वः (=युष्माकम्) प्रकीर्तिता, अस्य सर्वस्य (=जगतः) सम्भवश्च [प्रकीर्तितः] । [अधुना] वर्णधर्मान् निबोधत ।

Bengali. धर्म जानিবান উপায় এবং সমগ্র জগতের উৎপত্তি আগুনাদিগের নিকটে সংক্ষেপে এই কীর্তিত হইল । (এক্ষণে) বর্ণধর্ম (ইত্যাদি) অবগত করুন ॥ ২৫ ॥

English.—Thus was the source of Dharma been briefly described to you, as also the origin of all this (universe). Learn now the duties of the Varnas (i.e. castes), &c. 25.

Kulluka. एषा धर्मस्येति । एषा युष्माकं धर्मस्य योनिः संक्षेपेण उक्ता । 'योनिः' रूपाकारणं, 'विदोऽखिलो धर्मसमूलम्' (मनु—२।६) इत्यादिना उक्तमित्यर्थः (१) ।

(क) यज्ञार्थत्वात्—A. S. यज्ञार्ह, however, is the synonym given by Kull. of the word यज्ञिय in Sl. 23.

गोविन्दराजस्तु इह धर्मशब्दः अपूर्वात्मकधर्मं (क) वर्त्तते इति ; 'विद्वद्भिः सेवितः' (मनु—२।१) इत्यत्र तत्कारणे अष्टकादौ च (ख), अपूर्वाखास्य धर्मस्य (ग) यो निरिति व्याख्यातवान् (२) । 'सम्भवश्च' उत्पत्तिर्जगतः इत्युक्ता (घ) । इदानीं वर्णधर्मान् शृणुत । वर्णधर्मशब्दस्य वर्णधर्माऽऽश्रमधर्म-वर्णाश्रमधर्म-गुणधर्म-नैमित्तिकधर्माणां पञ्चानाम् (ङ) उपलक्षकः (३) । ते च भविष्यपुराणे व्याख्याताः (च) [ब्राह्मपर्वण, १८१, १०-१५]—

‘वर्णधर्मः स्मृतस्त्वेक आश्रमाणामतः परम् ।
वर्णाश्रमस्तृतीयस्तु गौणो नैमित्तिकस्तथा ॥
वर्णत्वमेकमाश्रित्य यो धर्मः सम्प्रवर्त्तते ।
वर्णधर्मः स उक्तस्तु यथोपनयनं नृप (४) ॥
यस्त्वाश्रमं समाश्रित्य अधिकारः प्रवर्त्तते ।
स वर्णाश्रमधर्मस्तु भिन्नादृष्टादिकी यथा (५) ॥
वर्णत्वमाश्रमत्वञ्च योऽधिकृत्य प्रवर्त्तते ।
स वर्णाश्रमधर्मस्तु मौञ्जीया मेखला यथा (६) ॥
यो गुणेन प्रवर्त्तते गुणधर्मः स उच्यते ।
यथा सूड्राभिवृत्तस्य प्रजाणां परिपालनम् (७) ॥
निमित्तमेकमाश्रित्य यो धर्मः सम्प्रवर्त्तते ।
नैमित्तिकः स विज्ञेयः प्रायश्चित्तविधियंथा (८) ॥

Kulluka Explained.

१. योनिः ऋषिकारणम् &c.—The योनि (of धर्म) means ऋषिकारण or *promulgating* cause as referred to in Sl. 6—वेदोऽखिलो धर्ममूलम् &c.

२. गोविन्दराजस्तु &c.—Govinda-rāja explains that the word धर्म here means 'spiritual merit (अदृष्ट)', and in the Sl. विद्वद्भिः

- (क) अपूर्वाखास्यकधर्मः—All except A.
(ख) वा—Bg, G, M, P, V.
(ग) अपूर्वाखास्यधर्मस्य—S.
(घ) इत्युक्ता—Bg, G, S.
(ङ) पञ्चानाम्—Only in A.
(च) भविष्यपुराणोक्ताः—All except A.

सेवितः &c. (II. १), the word धर्म means the (producing) cause of that अपूर्व, viz. अष्टकाशाङ्ग. &c. So, धर्मस्य योनिः means अपूर्वस्य योनिः or the producing cause of spiritual merit, i.e., अष्टका, &c., (in which sense the word is used in Sl. १).

3. वर्षधर्मशब्दः &c.—Here the word वर्षधर्म stands for the following five, viz., (i) वर्षधर्म, (ii) आयमधर्म, (iii) वर्षायमधर्म, (iv) गुणधर्म, and (v) नैमित्तिक धर्म । (For a full description of these, see below.)

4. वर्षलम् &c.—O King (नृप), वर्षधर्म means a characteristic feature of a particular Varna, e.g., उपनयन [which is prescribed for the first three Varnas only (viz., Brāhmana, Kshattriya and Vais'ya) to the exclusion of the fourth Varna (viz., S'ūdra)].

N. B. The word नृप, like the word खगाधिप under Sl. १, refers to अरुण । See. Sl. १. Kull. Expl. १२.

5. यस्त्रायमं &c.—आयमधर्म means a characteristic feature of a particular A's'rama, e.g., भिक्षा, दण्ड, &c., [which are prescribed for the १st and ४th A's'ramas (viz. ब्रह्मचर्य and मैत्र्य) only to the exclusion of the other two A's'ramas (viz., गार्हस्थ्य and वानप्रस्थ)].

6. वर्षलम् आयमलं च &c.—A वर्षायमधर्म is one which is determined by वर्ष and आयम taken together, e.g., a मेखला made of सुजा grass. N. B. A मेखला is an आयमधर्म, as it is peculiar to the आयम of ब्रह्मचर्य; but it is ordained that the मेखला of a Brāhmana Brahma-chārin should be made of सुजा grass, that of a Kshattriya Brahma-chārin should be made of मूल्या grass, and that of a Vais'ya Brahma-chārin should be made of शण fibre, (See Sl. ४२). So these latter are not merely वर्षधर्म or आयमधर्म, but both वर्षधर्म and आयमधर्म, i. e., वर्षायमधर्म ।

7. यो गुणेन &c.—गुणधर्म means the duties referred to by the connotation (गुण) of a term ; e.g., the protecting of subjects as connoted by the term सुवर्माभिषिक्त । [A सुवर्माभिषिक्त which means a 'king' (lit. coronated) cannot be called as such without the said qualification.]

8. निमित्तम् &c.—A particular act to be done on account of some special reason (निमित्त) is called a नैमित्तिकघर्म ; e.g., a penance (practised to avert the evils of a sin).

Notes.

वः—वहो or वही in connection with the verb प्रकीर्त्तिता ।

योनिः—For Kull.'s explanation, see Kull. Expl. 1, and for Gov.'s view, see Kull. Expl. 2.

समासेन=संक्षेपेण । See Notes on the word in I, 68.

अस्य सर्वस्य सम्भवः=अस्य जगतः उत्पत्तिः । Nom. to the verb प्रकीर्त्तितः to be understood.

वर्णधर्मान्—वर्णानां धर्माः ; the different duties of the different castes. See Kull. Expl. 3.

वैदिकैः कर्मभिः पुण्यैर्निषेकादिर्द्विजन्मनाम् ।

कार्यः शरीरसंस्कारः पावनः प्रेत्य चेह च ॥ २६ ॥

Prose. पुण्यैः वैदिकैः कर्मभिः द्विजन्मनाम् इह च प्रेत्य च पावनः निषेकादिः शरीरसंस्कारः कार्यः ।

Bengali. पूजाजनक वैदिक कर्मद्वारा द्विजातिपुत्रेण गर्भाधानादि शरीरसंस्कार कर्तव्य । उहा ताहादेर ईशलोके ओ परलोकके उभयत्र पवित्रता विधान करे । (उद्धार ताहादेर ईशलोके वेदाध्यायने एव परलोकके यच्छकलभोगे अधिकार जये) ॥२६॥

English.—The sacraments such as those on conception, &c., of the twice-born should be performed with holy Vedic rites which are purificatory both here and after death. 26.

Kulluka. वैदिकैरिति । वेदमूलत्वात् वैदिकैः (१), पुण्यैः शुभैः,—मन्त्र-योगादिकर्मभिः, द्विजातीनां गर्भाधानादिशरीरसंस्कारः कर्त्तव्यः । पावनः पापक्षय-हेतुः । प्रेत्य परलोकिके, संस्कारस्य यज्ञादिफलसम्बन्धात् (२), इह लोके च वेदाध्ययना-द्यधिकारात् (३) ॥ २६ ॥

Kulluka Explained.

1. वेदमूलत्वात् वैदिकैः—The वैदिक कर्मस्य are so called because they are based on the Vedas.

2. संस्कृतस्य &c.—[This is the हेतु of the statement प्रेत्य पावनः ।]
Because one who has undergone संस्कारs, is entitled to perform sacrifices, &c. [N. B. संस्कृत is an adj. from संस्कार ।]
3. इह लोके च &c.—Ennobling in this world also, because such a person is entitled to Vedic study, &c.

Notes.

निषेकादिः—निषेकः आदिः यस्य सः ; adj. to शरीरसंस्कारः । निषेक means गर्भाधान— the ceremony of impregnation.

शरीरसंस्कारः—सं-ञ्ज + घञ्-करणे ; the augment सुद् comes in by the rule 'रूपस्येभ्यः करोती भूषणे' । शरीरस्य संस्कारः—इष्टी समासः । Decoration (so to say) of the body ; i.e. sacraments. For the संस्कारs, see Notes on निषेकादिग्रन्थान्तो विधिः in Sl. 16.

पावनः—पू + णिच् + ल्यु-कर्त्तरि ।

प्रेत्य—प्र + इष् + ल्यप् ; मृत्वा ; after death.

इह—इदम् + ह समस्यर्थे निपातनात् सिद्धम् । In this world.

गार्भेर्होमैर्जातकर्मचौडमौञ्जीनिबन्धनैः ।

वैजिकं गार्भिकं चैनो द्विजानामपमृज्यते ॥ २७ ॥

Prose. गार्भैः होमैः जातकर्मचौडमौञ्जीनिबन्धनैः द्विजाणां वैजिकं गार्भिकं च एनः अपमृज्यते ।

Bengali. गर्भाधानादि संस्कार, जातकर्म, चूडाकर्म एवम् मोञ्जीबन्धन (अर्थात् उपनयन)—एते कर्मणि संस्काराश्च विजातिगणैः पितृवर्षान्तरकौत्र्य एवम् मातृगर्भवान्जनित दोष अपमृष्टे अर्थात् दूरीकृत इत्येव ॥ २७ ॥

English.—By the ceremonies of (the mother's) conception, &c., natal rite, tonsure and the binding of the Munjá grass (i.e. investiture with the sacred thread), the seminal and the uterine impurities of the twice-born people are wiped away. 27.

Kulluka. कुतः पापसंशयः येनैषां पापचयहेतुत्वम् ? अत आह—गार्भैरिति । ये गर्भशुद्धये क्रियन्ते ते गार्भाः (१) । होमग्रहणम् उपलक्षणम्,

गर्भाधानादेः अहोमरूपत्वात् (क) (२) । जातस्य यत् कर्म मन्त्रवतसर्पिः-
प्राशनादिरूपं तज्जातकर्म (३) । चौडं चुडाकरणकर्म (४) । 'मौञ्जीनिबन्धनम्'
उपनयनम् । एतैः वैजिकं प्रतिषिद्धमैशुनसंकल्पादिना च पेटकरीतोदोषात् यत् (ख)
यापं (५), गार्भिकं च अशुचिमातृगर्भवासजं, तत् द्विजातीनामपमृज्यते ॥ २७ ॥

Kulluka Explained.

१. ये गर्भशुद्धये &c.—Those are called गर्भं ceremonies which are performed for the purification of the foetus. N. B. Of these the principal are गर्भाधान, पुंसवन and सीमन्तोन्नयन । गर्भाधान is the rite of impregnation, पुंसवन has the effect of securing a male child, and सीमन्तोन्नयन which consists in parting the hair of the lady upwards with various Mantras and implements (such as a porcupine's quill, &c.), has the effect of perhaps making the lady confident of getting an issue and is performed generally in the 6th or 8th month of pregnancy.

२. होमग्रहणम् &c.—Here the word होम is rather loosely used. Indeed, some of the above ceremonies, e. g., गर्भाधान, are not होमसः.

N. B. Of the ceremonies intended here by गर्भैः होमैः, गर्भाधान (proper) contains no होम ; सीमन्तोन्नयन does contain it, while पुंसवन contains it according to some, but not according to others ; and of the minor ceremonies some contain होम and some do not. Here Gov. observes—होमग्रहणं यथासम्भवं गर्भे विशेषणम्—गर्भाधानादेः अहोमकत्वात्, सीमन्तोन्नयनादेश सहोमकत्वात् । It is probable, as appears from the variant noted here, that Kull. also concluded his sentence, like Gov., सीमन्तोन्नयनादेश होमरूपत्वात् without which the sentence is rather unintelligible.

३. जातस्य यत् कर्म &c.—जातकर्म means the natal ceremony which consists in feeding the boy with clarified butter, &c. (See Sl. 29).

4. चौड़ &c.—चौड़ means the ceremony of चूड़ाकरण (for which see Sl. 35).

5. वैजिक &c.—The uncleanness due to the faulty semen of the father on account of his thinking of prohibited intercourse, &c.

Notes.

गार्मैः होमैः—See Kull. Expl. 1 and 2.

मौञ्जीनिबन्धनम् = उपनयनम् on which occasion a Brāhmaṇa Brahma-chārin has to use a मखला made of मुञ्जा । See Sl. 42.

अपमृज्यते—अप—मृज् + लट् ते—कर्म्मणि वाच्ये, कर्म्मकर्त्तरि वा । मृज्—लट्—मार्ष्टि, लङ्—अमार्ष्ट, लुङ्—अमार्ज्ति, अमार्ज्ति ।

The sentence गर्भाधानादिभिः एनः अपमृज्यते may be construed in three ways :--

- (i) गर्भाधानादिभिः (कर्त्तुभिः) एनः अपमृज्यते—कर्म्मणि वाच्ये ।
- (ii) गर्भाधानादिभिः (कर्त्तुभिः) एनः अपमृज्यते (जनैः कर्त्तुभिः)—कर्म्मणि वाच्ये ।
- or (iii) गर्भाधानादिभिः (हेतुभिः) एनः अपमृज्यते (स्वयमेव)—कर्म्मकर्त्तरि वाच्ये ।

स्वाध्यायेन व्रतेर्होमैस्त्रैविद्येनेज्यया सुतेः ।

महायज्ञैश्च यज्ञैश्च ब्राह्मीयं क्रियते तनुः ॥ २८ ॥

Prose. स्वाध्यायेन व्रतैः होमैः त्रैविद्येन इज्यया सुतैः महायज्ञैः यज्ञैः च इयं तनुः (अर्थात् तनौ वर्त्तमानः आत्मा) ब्राह्मी (ब्रह्मप्राप्तियोग्या) क्रियते ।

Bengali. [ब्रह्मचर्यावश्याम्—] वेदपाठ, यजमानस-वर्जनादिरूप नियम, होम, त्रैविद्याव्रत, (देव, ऋषि ७ पित्रूलोकेश्वर) उर्गण, एवम् [गार्हपत्यावश्याम्—] पुत्रोत्पादन, वेदधर्मनादि पञ्चमहाव्यस्य एवम् ज्योतिष्टोमादि यज्य ब्राह्म । এই শরীর অর্থাৎ শরীরস্থিত আত্মা ব্রহ্মপ্রাপ্তির উপযোগী হয় ॥ ২৮ ॥

English.—By the study of the Veda, by vows, by burnt oblations, by the Traividya vow, by offerings (to the gods, Rishis and the Manes), by the procreation of sons, by the five obligatory duties and by sacrifices, (the soul residing within) this body is made fit for its union with Brahman, 28.

Kulluka. स्वाध्यायेनेति । वेदाध्ययनेन, 'व्रतैः' मधुमांसवर्ज्यादिनियमैः, होमैः सावितचरुहोमादिभिः, सायं प्रातर्होमैश्च, दैविद्याख्यानं च व्रतेन—प्राधान्यादस्य (क) पृथगुपन्यासः (१), 'इज्या' ब्रह्मचर्यावस्थायां देवर्षिपितृतर्पणरूपया, गृहस्थावस्थायां पुत्रोत्पादनेन, सहायज्ञैः पञ्चभिर्ब्रह्मयज्ञादिभिः, यज्ञैश्च ज्योतिष्योमादिभिः, 'ब्राह्मी' ब्रह्मप्राप्तियोग्या, इयं 'तनुः'—तन्ववच्छिन्नः (ख) आत्मा (२), क्रियते ; कर्मसहकृत-ब्रह्मज्ञानेन मोक्षावाप्तेः (ग) (३) ॥ ३८ ॥

Kulluka Explained.

1. प्राधान्यात् &c.—The वैविध्यं व्रत is separately mentioned on account of its superiority.

2. 'तनुः' तन्ववच्छिन्नः आत्मा—Here तनु means the soul encased and particularised by the body. N. B. The body which is an inanimate thing can never have the knowledge of Brahman ; hence, the word तनु here refers to the (animate) soul encased by the body.

3. कर्मसहकृत &c.—As final emancipation is attained by the knowledge of Brahman attended with the performance of the prescribed acts.

N. B. For philosophical discussions, see Notes on Sl. 2, pages 9-11.

Notes.

स्वाध्यायः—(i) सुष्ठु आचर्य अध्ययनम् ; careful study of the Vedas.

(ii) Some analyse the word thus :—स्व + अध्याय, i.e. the study of one's *own* Veda.

N. B. Each one of the twice-born classes has in it the followers of the different Vedas. Some are ऋग्वेदिन्, some यजुर्वेदिन्, and some are सामवेदिन् ।

(क) व्रतेष्वप्राधान्यात् अस्य—M, P, V.

(ख) तच्च विच्छिन्नः for तन्ववच्छिन्नः—A.

(ग) मोक्षावाप्तिः—A, S.

वैविद्य—The word has been variously interpreted :—

(i) The acquisition of the three-fold sacred science, i.e., learning the three Vedas. It is either a co-ordinate word, or an adj. to स्वाध्यायेन । त्रयः एव वेदाः वैविद्यम्, चातुर्वर्ण्यादिवत् रूपसिद्धिः—Medh.

(ii) The vow to study the three Vedas (during thirty-six years).—Nār. and Rāgh.

(iii) It falls under the head of व्रत, but it has been separately mentioned here for its speciality, i.e., for the sake of emphasis—Kull.

इज्यया—यज + क्यप् - भावे ।

महायज्ञैः—अध्ययनं ब्रह्मयज्ञः पितृयज्ञस्तु तर्पणम् ।

होमो देवो बलिर्भौती नृयज्ञोऽतिथिपूजनम् ॥ Manu, III, 70.

See under I, 112.

ब्राह्मी—ब्रह्मणः इयम् इति ब्राह्मी ; ब्रह्मप्राप्तियोग्या ।

तनुः—The *Soul* encased by the body.

प्राङ्नाभिवर्द्धनात् पुंसो जातकर्म विधीयते ।

मन्त्रवत्प्राशनं चास्य हिरण्यमधुसर्पिषाम् ॥ २८ ॥

Prose. नाभिवर्द्धनात् (= नाभिच्छेदनात्) प्राक् पुंसः जातकर्म विधीयते । [तदा च] अस्य हिरण्यमधुसर्पिषां मन्त्रवत् (= मन्त्रोच्चारणपूर्वकं) प्राशनम् [कार्यम्] ।

Bengali. नाभिच्छेदनं पूर्वं पुंसस्तान् जातकर्मार्था मन्त्रान् विधेयम् । एवं तदनं ताराकं मन्त्रोच्चारणपूर्वकं (मंत्रित) स्वर्णं, मधुं च घृतं चाङ्गैश्चेत् इहेत् ॥ २८ ॥

English.—Before cutting the umbilical cord, the natal ceremony of a male child should be performed. He should then be fed with (killed) gold, honey and Ghee with the accompaniment of Mantras. 29.

Kulluka. प्रागिति । नाभिच्छेदनात् (१) पूर्व (क) पुरुषस्य जातकर्मार्थाः संस्कारः क्रियन्ते । तदा च अस्य स्वर्णस्योक्तमन्त्रैः (२) स्वर्णमधुघृतानां प्राशनम् ॥ २८ ॥

(क) प्राक्—All except A.

Kulluka Explained.

1. नाभिच्छेदनात्—N. B. The word छेदन is the synonym of वईन in the text.

2. स्वगृह्योक्तमन्त्रैः—Attended with the Mantras of one's own गृह्यतत्त्व (by which his domestic ceremonies are directed to be performed).

Notes.

नाभिवईनात्=नाभिच्छेदनात् । वईनम् is from the root वृध—to increase ; here it means 'cutting' perhaps by विपरीतलक्षणा ।

पुंसः—According to Medh. and Gov., the word पुंसः is used to show that no ceremony is to be performed in the case of a eunuch child, and in the case of a female child the ceremony is to be performed without any Mantra—see II, 66.

हिरण्य-मधु-सर्पिषाम् प्राशनम्—Dr. Bühler, evidently dreading the effects of licking gold-dust on the system of a new-born child remarks :—'Though the text clearly says that the child is to be fed with gold, honey and butter, it appears from the Grihya-Sûtras, as also some of the commentators point out, that the last two substances only are to be given to the child, after they have been *touched with a piece of gold or a golden ring*'. But Sus'ruta, who knows more than the learned Doctor about the therapeutic effects of gold, says :—'अथ कुमारं शीताभिः अग्निः आग्नास्य जातकर्षणि कृते मधु-सर्पि-रनन्ता-ब्राह्मीरसेन सुवर्णचूर्णम् अङ्गुल्या अनामिकाया लिहयेत् ।—शरीरस्थान, १० । The thing is that *killed* (or मारित) gold and not raw gold is to be used, and we need not be anxious for its effects.

नामधेयं दशम्यां तु द्वादश्यां वास्य कारयेत् ।

पुण्ये त्रिथौ मुहूर्त्ते वा नचत्वे वा गुणान्विते ॥ ३० ॥

Prose. [जन्मापिचया] दशम्यां द्वादश्यां वा त्रिथौ, पुण्ये वा (=एव) त्रिथौ, [पुण्ये एव] मुहूर्त्ते, गुणान्विते वा (=एव) नचत्वे अस्य (=शिशोः) नामधेयं कारयेत् ।

Bengali. जन्मेर पत्र दशम दिने (अथवा दशम दिन अतीत इहेले), अथवा द्वाविंश दिने, अथवा उठ तिथि, गुरुई ७ नक्षत्रमंयुक्त दिने शिशुर नामकरण करिबे ॥ ३० ॥

English.—The rite of naming the child should be performed on the tenth or twelfth (day after birth), or on a lucky lunar day, in a lucky hour, under a lucky star. 30.

Kulluka. नामधेयमिति । जातकर्ममिति पूर्वश्लोके जन्मनः प्रसृतत्वात् जन्मापेक्षयैव दशमे द्वादशे वा अहनि (1) अस्य शिशोर्नामधेयं “स्वयमसम्भवे” (2) कारयेत् । अथवा ‘अशौचे तु व्यतिक्रान्ते नामकर्म विधीयते’ [११२] इति शङ्खवचनात् दशमे अहनि अतीते एकादशाह्ने इति व्याख्येयम् (3) । तथापि अकरणे—प्रशस्ते तिथौ, प्रशस्ते एव सुहृत्, नक्षत्रे च गुणवत्येव ज्योतिषावगते (4), कर्तव्यम् । वा शब्दोऽवधारणे ॥ ३० ॥

Kulluka Explained.

1. जातकर्ममिति &c.—On the 10th or 12th day counted from the day of *birth* (on this earth) which comes from the context, because ‘birth’ is referred to in the word जातकर्म which occurs in the previous Sloka.

2. स्वयमसम्भवे—[This word does not occur in the text, but is supplied by Kull. to explain the णिच् in the word कारयेत् । The causative कारयेत् will apply only] when the father is not in a position to perform the ceremony *himself*; [otherwise सः स्वयम् एव कुर्यात्] ।

3. अथवा अशौचे तु &c.—Or, here दशम्यां तिथौ should be explained as दशमे अहनि अतीते, अर्थात् एकादशेऽहनि—on the expiry of the tenth day, i.e. on the eleventh day. This will reconcile the present passage with the following statement of (the sage) शङ्ख (one of the 20 principal law-makers)—अशौचे तु &c., [which means that the ceremony of नामकरण is to be performed on the expiry of अशौच [i.e. on the eleventh day (for a Brāhmana)].

4. ज्योतिषावगते—Known with the help of ज्योतिषशास्त्र or astrology. N. B. This is an adjective qualifying all the nouns, viz., तिथि, सुहृत् and नक्षत्र ।

Notes.

नामधेयम्—नामन् + धेय प्रत्ययः—स्वार्थे, by the rule भागरूपनामस्यो धेयः ।

दशम्याम् द्वादश्यां वा—The word तिथि is both masc. and fem. Hence दशम्यां and द्वादश्यां are in fem. N. B. The word तिथि here means a solar तिथि or a day and not a lunar तिथि । The expression दशम्याम् &c. has been explained in two ways :—

(i) On the 10th day, on the 12th day, &c. (for all castes) ; or (ii) On the *expiry* of the 10th day, i.e., on the eleventh day, or on the next day viz. twelfth day, &c. (for Bráhmaṇas).

N. B. Though the first explanation could not be objected to on the ground of अशौच on the strength of this तिथि by which the ceremony might be performed during अशौच, even as the ceremony of जातकर्मन् is actually performed during that period, still the second explanation seems to be preferable on the ground that it would reconcile the present passage with all the other authorities on the same subject. Cf. अशौचे तु व्यतिक्रान्ते नामकर्म विधीयते—शंखः, अह्न्येकादशे नाम—याज्ञवल्क्यः, अशौचव्यपगमे नामधेयम्—विष्णुः, एकादशेऽहनि पिता नाम कुप्योत्—श्रुतिः । Besides, the word द्वादश्यां will have no force in the first explanation, as there would be no reason for omitting the eleventh day. But in the second explanation the word द्वादश्यां which is the next available day, may be explained as being intended to stand for the *nearest* auspicious day. Cf. Rágh.—द्वादशीपदं प्राशस्त्यपरम्, अतएव आह पुण्यम् इत्यादि । Some (e.g. Gangádhara) have improved the second explanation a little and has applied it to all the castes in the following way :—

दशम्यां रात्रौ अतीतायाम् एकादशेऽहनि ब्राह्मणस्य, द्वादश्यां रात्रौ अतीतायां त्रयोदशेऽहनि क्षत्रियस्य, वा-शब्दात्—पञ्चदश्यां रात्रौ अतीतायां षोडशे वैश्यस्य, चिंश्यां रात्रौ अतीतायाम् एकचिंशेऽहनि शूद्रस्य । Medh. has evidently anticipated this explanation, but he does not know whether to reject or to accept the stretch in the said explanation.

He says—...तद् अयुक्तं लक्षणायां प्रमाणाभावात् ; यदि तु ब्राह्मणभोजनं विहितं कचित्, तदा युक्ता लक्षणा ।

कारयेत्—कृ + णिच् + लिङ् । पिता स्वयम् असम्भवे नामधेयम् अन्येन केनचित् कारयेत् इत्यर्थः । 'पिता स्वयं कुर्यात्'—is the primary कल्प ।

मङ्गल्यं ब्राह्मणस्य स्यात् क्षत्रियस्य बलान्वितम् ।

वैश्यस्य धनसंयुक्तं शूद्रस्य तु जुगुप्सितम् ॥ ३१ ॥

Prose. ब्राह्मणस्य मङ्गल्यं, क्षत्रियस्य बलान्वितं, वैश्यस्य धनसंयुक्तं, शूद्रस्य तु जुगुप्सितं [नामधेयं] स्यात् ।

Bengali. ब्राह्मणं मङ्गलवाचक, क्षत्रियं बलवाचक, वैश्यं धनवाचक, शूद्रं जुगुप्सितवाचक नाम हरेवे ॥ ३१ ॥

English.—A Brāhmana's name should denote something auspicious, a Kshatriya's denote power, a Vaisya's wealth, and a Śūdra's something contemptible. 31.

Kulluka. मङ्गल्यमिति । ब्राह्मणादीनां यथाक्रमं मङ्गल-बल-धन-निन्दा-वाचकानि शुभ-बल-वसु-दोषादीनि (१) नामानि कर्तव्यानि ॥ ३१ ॥

Kulluka Explained.

१. शुभ-बल &c.—These are typical names denoting मङ्गल, बल, धन and निन्दा respectively.

Notes.

मङ्गल्यम्—मङ्गले साधु इति मङ्गल + यत् । मङ्गल्यम् as well as the three other adjectives in this Sloka qualify the word नामधेयम् in the preceding Sloka.

जुगुप्सितम्—युप् + सन् (निन्दायां) = जुगुप्स इति नामधातुः, ततः क्त-प्रत्ययः । जुगुप्सितम् = निन्दितम् ।

शर्षवद्ब्राह्मणस्य स्याद् राज्ञो रक्षासमन्वितम् ।

वैश्यस्य पुष्टिसंयुक्तं शूद्रस्य प्रैथसंयुतम् ॥ ३२ ॥

Prose. ब्राह्मणस्य शर्षवत्, राज्ञः रक्षासमन्वितम्, वैश्यस्य पुष्टिसंयुक्तं, शूद्रस्य प्रैथसंयुतं [नामः उपपदं] स्यात् ।

Bengali. ब्राह्मणेर नामे सुखवाचक, क्षत्रियेर नामे रक्षावाचक, वैश्येर नामे पुष्टिवाचक, एवंग शूद्रेर नामे दासवचक कोन उपपद मिलेइ हैवे ॥ ३२ ॥

English.—A Bráhmaṇa's distinctive title or surname should imply happiness, a Kshattriya's imply protection, a Vais'ya's imply thriving, and a S'ūdra's imply service. 32.

Kulluka. इदानीमुपपदनियमार्थमाह (१)—शर्मवद्ब्राह्मणस्येति । एषां यथाक्रमं शर्म-रक्षा-पुष्टि-प्रेष्य-वाचकानि (क) शर्म-वर्ष्म-भूति-दासादीनि उपपदानि (२) कार्याणि (४) । उदाहरणानि तु शुभशर्मा, बलवर्मा, वसुभूतिः, दीनदास इति । तथाच यमः—

‘शर्मा देवश्च (ख) विप्रस्य, वर्ष्मा वाता च (ख) भूसुजः (५) ।

भूतिर्देवश्च (ख) वैश्यस्य दासः शूद्रस्य कारयेत् ॥’

विष्णुपुराणेऽपि (३।१०।८) उक्तम्—

शर्मवद्ब्राह्मणस्योक्तं वर्ष्मेति चक्षसंयुतम् ।

गुप्तदासात्मकं नाम प्रशस्तं वैश्यशूद्रयोः (६) ॥ ३२ ॥

Kulluka Explained.

1. इदानीम् &c.—Now the author says the following for the regulation of the surnames (उपपद) ।

2. शर्मवर्ष्म &c.—These are respectively illustrations of शर्मवाचक, रक्षावाचक, पुष्टिवाचक and प्रेष्यवाचक surnames. (शर्म means ‘happiness’, and प्रेष्य means ‘servitude’.)

3. उपपदानि—Surnames (as distinguished from the *proper* names).

4. कार्याणि = कर्तव्यानि । [कार्य here does not mean ‘an act’.]

5. भूसुजः = भूपालस्य = राज्ञः = चक्षियस्य ।

6. वैश्यशूद्रयोः—(यथाक्रमम् इति शेषः ; thus गुप्त is for वैश्य, and दास for शूद्र) ।

(क) All add कर्तव्यानि after वाचकानि । This seems to be a reader's note on the word कार्याणि below, but wrongly inserted into the body of the commentary.

(ख) शर्मदेवश्च—वर्ष्मवाता च—भूतिर्देवश्च—M, P, V.

Notes.

शस्मैवत्—शस्मै (the base being शस्मैन्) means 'happiness', 'शस्मैशात-सुखानि च' इत्यमरः । शस्मैवत् as well as the three other adjectives qualify the word नामधेयम् in Sl. 30, but here the word नामधेय should be taken in the sense of उपपद (surname), as the description of the *proper* names have already been given in Sl. 31.

प्रेष्यसंयुतम्—इष + यत् = एष्यम् । प्र + एष्यम् = प्रेष्यम् by the rule प्राद्वहोढोऽयैष्येयु—The first vowel of the words ऊह, ऊढ, ऊद्दि, एष and एष्य is lengthened when preceded by प्र । प्रेष्येण (= दासत्वेन) संयुतम्, इया तत्पुरुषः । N. B. The form प्रेष्य also is admissible. In that case ईष + यत् = ईष्यम् । प्र + ईष्यम् = प्रेष्यम् ।

स्त्रीणां सुखोद्यमक्रूरं विस्मयार्थं मनोहरम् ।

मङ्गल्यं दीर्घवर्णान्तमाशीर्वादाभिधानवत् ॥ ३३ ॥

Prose. स्त्रीणाम्...आशीर्वादाभिधानवत् [नामधेयं स्यात्] ।

Bengali. ज्योतिष्क नाम सुखाकार्या, अक्रूरार्थक, अशोभार्थक, मनोहर, मङ्गलवाचक, दीर्घवर्णान्त, एवम् आशीर्वादावच्छेदक इति ॥ ३३ ॥

English.—The names of women should be easy to pronounce, not implying anything dreadful, plain of meaning, pleasant, auspicious, ending in a long vowel, and containing a word of benediction. 33.

Kulluka. स्त्रीणामिति । सुखोद्यम्यम्, अक्रूरार्थवाचि, व्यक्ताभिधेयं (१), मनःप्रोत्तिजननं मङ्गलवाचि, दीर्घस्वरान्तम्, आशीर्वाचकेन 'अभिधानेन' शब्देन उपेतं, स्त्रीणां नाम कर्तव्यं—यथा यशोदादेवौ (क) इति ॥ ३३ ॥

Kulluka Explained.

१. व्यक्ताभिधेयम्—[This is the synonym of विस्मयार्थम्—व्यक्तम् अभिधेयम् अर्थः यस्य तत्] ।

(क) सारदादेवौ—A.

Notes.

सुखोद्यम्—सुखेन उद्यते उच्चार्यते इति सुख + वद + क्यप्—कर्षाणि वाच्ये ।
The affixes क्यप् and यत् are alternatives by the rule 'वदः सुपि क्यप् च' । यत् would give सुखवद्यम् । सुखोद्यम् means that which is easily pronounceable, unlike the names सुस्निष्टाङ्गौ, &c.

अक्रूरम्—unlike the names डाकिनी, छिन्नमस्ता, &c.

विस्मयार्थम्—unlike the names कामनिषा, कारीषगन्धा, &c.

मनोहरम्—unlike the names कालाची, &c.

मङ्गल्यम्—unlike the names दुःखिनी, दुःशीला, &c.

दीर्घवर्णान्तम्—unlike the names शरत्, प्रभातकुसुम, &c.

आशीर्वादाभिधानवत्—unlike the names अलक्षणा, &c.—

आशिर्षं वदति इति आशीर्वाद्म् (adj.) = आशीर्वादकम् ; आशीर्वादम् अभिधानम्—कर्षधारयः, आशीर्वादाभिधान + मतप् । This is the same as मङ्गल्यम् । On this word Medh. remarks—अथ मङ्गलस्य आशीर्वादस्य च की विशेषः ? न कश्चित् । वत्तपूरणार्थं मेदिनीपादानम् ।

चतुर्थे मासि कर्त्तव्यं शिशोर्निष्क्रमणं गृहात् ।

षष्ठेऽन्नप्राशनं मासि यद्वेष्टं मङ्गलं कुले ॥ ३४ ॥

Prose. चतुर्थे मासि शिशोः गृहात् निष्क्रमणं कर्त्तव्यम् । षष्ठे मासि अन्नप्राशनं [कर्त्तव्यम्] । यत् वा कुले मङ्गलम् इष्टं [सर्वत्र तत् कर्त्तव्यम्] ।

Bengali. चतुर्थमासे जन्मगृहे इहेते शिशु 'निष्क्रमण' संस्कार कर्त्तव्य । षष्ठेमासे 'अन्नप्राशन' । अथवा षष्ठे मासे कुलधर्मज्ञानादे यथेन ये संस्कार मङ्गलशुभ बलिनि निर्दिष्ट आछे तथेन सेई संस्कार करिबे ॥ ३४ ॥

English.—The infant's Nishkramana (or going out of its birth-chamber) should be performed in the fourth month ; his Anna-prás'ana (or first feeding with rice) in the sixth month ; or optionally at any other time held to be auspicious according to the custom of the family. 34.

Kulluka. चतुर्थे मासीति । चतुर्थे मासे बालस्य जन्मगृहनिष्क्रमणम् "आदित्यदर्शनाय" (1) कार्यम् । अन्नप्राशनञ्च षष्ठे मासि । अथवा कुलधर्मत्वेन (2)

यन्मङ्गलम् इष्टं तत् कर्त्तव्यम् । तेन उक्तकालादन्यकालेऽपि निष्क्रमणम् (३) । तथाच यमः—‘तत्तत्तृतीये कर्त्तव्यं मासि सूर्यस्य दर्शनम् (४) ।’ सकलसंस्कारविषयश्चायम् (क) (५) । तेन नाम्नां शर्मादिकसम्पुपपदं कुलाचारेण कर्त्तव्यम् (६) ॥ ३४ ॥

Kulluka Explained.

1. आदित्यदर्शनार्थम्—[This is supplied by Kull.].
2. कुलधर्मत्वेन—Being the custom of the family.
3. तेन उक्तकालात् &c.—So, even at a time different from that prescribed before (viz. the fourth month) the ceremony of निष्क्रमण may be performed.
4. तत्तत्तृतीये कर्त्तव्यम्—&c.—N. B. This sentence which is not found in any of the printed यमसंहितास (which deals mainly with प्राग्वहिक only) is a distinct and unwarrantable departure from such high authorities as Manu, Yáynavalkya, Vyása, Vishnu, &c. I would therefore venture to suggest that if it were not a bogus quotation the word तृतीये as found by Kull. in his यमसंहिता might be a copyist's devil for तृतीये which means 'fourth'. The line would then read as—‘तत्तत्तृतीये कर्त्तव्यं मासि सूर्यस्य दर्शनम्’ and will thus be reconciled with all the authoritative texts on the point.
5. सकलसंस्कारविषयः &c.—This (alternative, viz., यदेष्टं मङ्गलं कुले) applies to *all* the संस्कारs.
6. तेन नाम्नां &c.—Therefore, even the surnames, viz., शर्मान्, &c., should be used according to the custom of the family.

Notes.

मासि—मास-शब्दस्य सप्तम्या एकवचने ; मासि is the alternative form. मास् is optionally ordered in place of मासि in शस् (२या बहुवचन) and the subsequent विभक्तिस.

गृहात् = स्मृतिकागृहात् ।

(क) सकलसंस्कारविषयम्—B, M, P. This language is more technical, and is, curiously enough, found intact in Medh.

यदेष्टं मङ्गलं कुले—Some of the commentators take it as applying not only to the observances *named* here, but to other observances also, if any. Cf. 'यत् वा कुले दारकस्य श्रेयस्यं मङ्गल्यं' पूतनाशक्तिकौकिल्यचोपहारादि प्रसिद्धं कालविशेषे वा तत् कर्त्तव्यम्—Medh.

चूडाकर्म्म द्विजातीनां सर्वेषामेव धर्म्मतः ।

प्रथमेऽब्दे तृतीये वा कर्त्तव्यं श्रुतिचोदनात् ॥ ३५ ॥

Prose. सर्वेषाम् एव द्विजातीनां धर्म्मार्थं चूडाकर्म्म प्रथमे तृतीये वा अब्दे श्रुतिचोदनात् कर्त्तव्यम् ।

Bengali. मङ्गल द्विजातिरहे जन्मत्र अथवा वर्षे अथवा तृतीया वर्षे चूडाकरण नाशक मङ्गल श्रुतिर हेतुत अनुनादे धर्म्मार्थ कर्त्तव्य । ॥ ३५ ॥

English.—The ceremony of Chudā-karman (tonsure) should be performed, as hinted in the S'ruti, for the sake of spiritual merit, of all twice-born men in the first or third year (after birth) 35.

Kulluka. चूडाकर्म्मति । चूडाकरणं प्रथमे वर्षे तृतीये वा द्विजातीनां 'धर्म्मतः' धर्म्मार्थं कार्यम्, श्रुतिचोदनात्—'यत्र वाणाः सम्यतन्ति कुमारा विशिखा इव' [ऋग्वेद ६।७५।१७] इति मन्त्रलिङ्गात् (१) । कुलधर्म्मानुसारेण अयं व्यवस्थित-विकल्पः । अतएव आश्वलायनगृह्यम् [१।१७।१]—'तृतीये वर्षे चौले (क), यथाकुल-धर्म्मं वा' ॥ ३५ ॥

Kulluka Explained.

१. श्रुतिचोदनात् &c.—The word श्रुतिचोदनात् means that the चूडाकर्म्म (though not directly mentioned in the श्रुति) is prescribed by the Veda, as it gives an indirect hint to it in the मन्त्र (Vedic text)—'यत्र वाणाः सम्यतन्ति कुमारा विशिखा इव' ।

N. B. [The quotation (which gives the description of a battle-field) means—where arrows strike like hairless i.e. shaved

(heads of) boys. Now, here the word विशिख informs us that in the Vedic age boys used to have their heads shaved. So, we should follow that practice and have that संस्कार amongst us even now.]

Notes.

धर्मतः—धर्म + तस्—चतुर्थाः । So, धर्मतः = धर्माद्यम्—Kull. Nandana explains धर्मतः as कुलधर्मतः । Cf. आश्वलायन (quoted by Kull.)—द्वितीये वर्षे चौलं, यथाकुलधर्मं वा ; also cf. चूडा काय्या यथाकुलम्—याज्ञवल्क्यः, १।१२ ।

श्रुतिचोदनात्—चुद + ल्यट्—भावे । चोदन = Enjoinment. On the word श्रुतिचोदनात्, Gov. remarks (after quoting the श्रुति as found in Kull.)—अनेन एतद्दर्शयति यत् एवं प्रायः वेदलिङ्गमूलाः स्मृतयः इति ।

गर्भाष्टमेऽब्दे कुर्वीत ब्राह्मणस्योपनायनम् ।

गर्भादेकादशे राज्ञो गर्भात्तु द्वादशे विशः ॥ ३६ ॥

Prose. गर्भाष्टमे अब्दे ब्राह्मणस्य, गर्भात् एकादशे [अब्दे] राज्ञः (= चक्षियस्य), गर्भात् द्वादशे [अब्दे] तु विशः (= वैश्यस्य) उपनायनम् (= उपनयनं) कुर्वीत ।

Bengali. ब्राह्मणस्य उपनयनं गर्भाष्टमे वर्षे, राज्ञस्य उपनयनं गर्भादेकादशे वर्षे एवं तैत्तिरीयस्य उपनयनं गर्भाद्द्वादशे वर्षे कर्तव्यम् ॥ ३६ ॥

English.—The investiture with the sacred thread should be performed in the eighth year after conception in the case of a Brāhmaṇa, in the eleventh year after conception in the case of a Kshātriya, and in the twelfth year after conception in the case of a Vaisya. 36.

Kulluka. गर्भाष्टम इति । गर्भवर्षादष्टमे वर्षे ब्राह्मणस्य उपनायनं कर्तव्यम् । उपनयनमेव उपनायनम्—‘अन्येषामपि दृश्यते’ (पाणिनिः ६।३।१३७) इति दीर्घः (१) । गर्भादेकादशे चक्षियस्य, गर्भाद्द्वादशे वैश्यस्य ॥ ३६ ॥

Kulluka Explained.

I. उपनयनमेव &c.—The word उपनायनम् is thus derived.—
उपनयनमेव उपनायनम् । The अ is lengthened into आ by the rule
'अन्वेषामपि दृश्यते' । [The Sūtra means—Lengthening is found in
other cases also. Cf. पूरुष for पुरुष ; also cf. Kull. 6 on I. 10.]

Notes.

गर्भाष्टमेऽब्दे—In the eighth year counted from the child's birth
in the womb. N. B. According to Yājñavalkya, it may also
be counted from the birth on the earth ; or, in each case,
according to the custom of the family.

Cf. गर्भाष्टमेऽब्दे वाच्ये ब्राह्मणस्योपनायनम् ।

राजानिकादशे, सैके विशासिके यथाकुलम् ॥ १।१४ ।

उपनायनं कुर्वीत—उपनयनमेव इति उपनायनम् । This is the view of
all except Nārāyana and Gangādhara.

उपनयनं पिता कार्यम्, असम्भवे अन्येनामि कारयितव्यम् इत्येतदर्थम् उपनायन-
मिति प्रयोजनव्यापारः पितादीनां दर्शितः ।—Nārāyana. Cf. Kull.'s explana-
tion of नामधेयं कारयेत् in Sl. 30.

Gangādhara explains उपनायनम् as formed with an *emphatic*
णिच् and holds that the boy's उपनयन should not be performed
by the father *himself*, but by somebody else. The quotation—

अष्टौ संस्कारकर्मणि गर्भाधानमिव स्वयम् ।

पिता कुर्यात् तदन्यो वा तस्याभावेऽपि तत्क्रमात् ॥

is pronounced by him to be bogus and unauthentic. His
grounds are :—

(1) पुत्राचार्य्ये is held to be अपांक्षेय ; cf. Manu, III, 160. [The
exposition पुत्रः आचार्य्यः यस्य सः (instead of पुत्रस्य आचार्य्यः), as
proposed by Kull. and others, is perverse].

(2) उत्पादकः पिता and ब्रह्मदाता पिता have been distinguished
rather too often. Cf. उत्पादकब्रह्मदाविर्गरीयान् ब्रह्मदः पिता—II, 146 ;
&c. &c.

(3) Numerous authoritative instances can be cited to shew that in spite of the father's presence some other has been engaged to initiate the son. So the so-called injunction तस्माभावे तदन्यः कुर्यात् is found often to be violated :—

“श्रूयते हि ह्यान्दोग्योपनिषदि—उद्दालके जीवति तस्य पुत्रः श्वेतकेतुः पितुरन्यत्र ब्रह्मचर्यं द्वादशवर्षं कृत्वा अनूचानसामी भूत्वा समावृत्तः पितुरग्रे अगात् । जीवति दशरथे सन्निहिते च वसिष्ठो रामादीन् उपनाययत् । जीवति वसुदेवे रामकृष्णौ सान्दीपनिः उपनाययत् । तस्मात् ‘तस्माभावे तदन्यः कुर्यात्’ इति असङ्गतम्” ।

(4) नित्यगुरुकुलवास to which so much credit is given, would become a queer thing if the father and the आचार्यगुरु were the same person.

(5) If the father is the आचार्यगुरु then the mother would belong to the गुरु's family. So the injunction that the first begging should preferably be made of the mother (cf. Manu, II, 50) is not easily reconcilable with the injunction ‘गुरोः कुले न भिक्षेत’ (cf. Manu, II, 184)

To these might be added :—

(6) With reference to the injunction of the child's initiation the form उपनायन (as found here) instead of उपनयन is often met with. Cf. Yājñavalkya, I, 14 ;—S'amkha, II, 6.

(7) The following expression also which is often employed in Grammar as a typical example of लिङ् to denote अधोष्ट (wish), favours this view—अधीच्छामी भवन्तं माणवकं भवानुपानयेत् ।

(8) Should the father be the prescribed आचार्य, the queries like the following made to the ब्रह्मचारिन्—‘को नाम असि’, ‘कस्य ब्रह्मचासी असि’, &c., would sound rather queer.

(9) The general injunction with regard to *Tantric* initiation—‘पितुर्मन्त्रं न गृह्णीयात्’ might be due to *this* interpretation of the *Vedic* उपनायन ।

(10) Barring some rare instances in these days we do not come across any instance in the Vedic and Puranic ages where the father has been described to be the A'chrāya of his son.

ब्रह्मवर्चसकामस्य कार्यं विप्रस्य पञ्चमे ।

राज्ञो बलार्थिनः षष्ठे वैश्यस्येहार्थिनोऽष्टमे ॥ ३७ ॥

Prose. ब्रह्मवर्चसकामस्य विप्रस्य पञ्चमे [वर्षे], बलार्थिनः राज्ञः (= क्षत्रियस्य) षष्ठे [वर्षे], ईहार्थिनः (= कृष्यादिकर्मयुक्तस्य) वैश्यस्य अष्टमे [वर्षे] [उपनायनं] कार्यम् ।

Bengali. ब्रह्मवर्चसकामस्य विप्रस्य पञ्चमे [वर्षे], बलार्थिनः राज्ञः (= क्षत्रियस्य) षष्ठे [वर्षे], ईहार्थिनः (= कृष्यादिकर्मयुक्तस्य) वैश्यस्य अष्टमे [वर्षे] [उपनायनं] कार्यम् ।

English.—The investiture of a Brāhmaṇa desirous of spiritual proficiency should be done in the fifth year after conception ; that of a Kshattriya seeking power, in the sixth ; that of a Vais'ya longing for (success in his) business, in the eighth. 37.

Kulluka. ब्रह्मवर्चसकामस्येति । वेदाध्ययन-तदर्थज्ञानादिप्रकर्षकृतं तेजो 'ब्रह्मवर्चसं' (1) ; तत्कामस्य ब्राह्मणस्य गर्भपञ्चमे वर्षे उपनायनं कार्यम्, क्षत्रियस्य हस्त्यश्वदिराज्यबलार्थिनो (2) गर्भषष्ठे, वैश्यस्य बहुकृष्यादिचेष्टार्थिनो (3) गर्भाष्टमे,—गर्भवर्षाणामिव प्रकृतत्वात् (4) । यद्यपि बालस्य कामना न सम्भवति तथापि तत्पितुरेव तद्वत्फलकामना तस्मिन्नुपचर्यते (5) ॥ ३७ ॥

Kulluka Explained.

1. वेदाध्ययन &c.—The word ब्रह्मवर्चस means the spiritual power due to the excellence of the study of the Veda and its accurate knowledge, &c.

2. क्षत्रियस्य हस्त्यश्वदि &c.—Of a Kshattriya who wants to have royal strength consisting of elephants, horses, &c. [The word बलार्थिनः occurs in the text, and Kull. illustrates बल as हस्तिन्, अश्व, &c.]

3. वैश्यस्य &c.—Of a Vais'ya who seeks prosperous business of cultivation, &c.

[The word ईहा (from the root ईह—चेष्टायाम्) means 'activity'.]

4. गर्भवर्षाणामिव प्रकृतत्वात्—In all the above cases the age is to be counted from गर्भवर्ष i.e. the birth in the womb, as गर्भवर्ष comes from the context.

5. यद्यपि &c.—Although a child can have no (such) desire yet the desire of his father regarding the child is transferred (उपचर्यते) to the latter.

Notes.

ब्रह्मवर्चसकामस्य—ब्रह्मणो वर्चः = ब्रह्मवर्चसम् । समासान् अच् comes in by the rule 'ब्रह्महस्तिभ्यां वर्चसः' । ब्रह्मवर्चसं कामः यस्य सः—बहुव्रीहिः, यदा ब्रह्मवर्चसं कामयति यः सः इति ब्रह्मवर्चस—कम् (+ णिङ्) + अण्—कर्त्तरि । ईहाधिगः—ईह (चेष्टायाम्) + अङ्, ततः टाप् = ईहा = चेष्टा = activities ; business. अर्थः असन्निहितः अस्य इति अर्थो, ईहानाम् अर्थो ईहार्थो, तस्य ।

आ षोडशादब्राह्मणस्य सावित्री नातिवर्त्तते ।

आ द्वाविंशात् क्षत्रबन्धोरा चतुर्विंशतेर्विशः ॥ ३८ ॥

Prose. ब्राह्मणस्य आ षोडशात्, क्षत्रबन्धोः आ द्वाविंशात्, विशः (= वैश्यस्य) आ चतुर्विंशतेः सावित्री (= गायत्री, उपनयनम् इत्यर्थः) न अतिवर्त्तते ।

Bengali. ब्राह्मणस्य गर्भ-षोडशवर्ष पर्याप्त, क्षत्रियस्य द्वाविंशवर्ष पर्याप्त, एव वैश्यस्य चतुर्विंशवर्ष पर्याप्त उपनयनस्य काल अतिक्रान्त इत्यर्थः ॥ ३८ ॥

English.—The (time for the) Sāvitrī (i.e. investiture) of a Brāhmana does not lapse until the completion of the sixteenth year (after conception) ; of a Kshattriya until the completion of the twenty-second ; of a Vais'ya, until the completion of the twenty-fourth, 38.

Kulluka. आ षोडशादिति । अभिविधौ आङ्, ब्राह्मणक्षत्रियविशाम् उक्ता-
ष्टमैकादशद्वादशवर्षद्वैगुण्यस्य विवक्षितत्वात्(१) ।—षोडशवर्षपर्यन्तं ब्राह्मणस्य सावित्रानु-
वचनम् (क) उपनयनं (२) नातिक्रान्तकालं भवति ; क्षत्रियस्य द्वाविंशतिवर्षपर्यन्तम् ;
वैश्यस्य चतुर्विंशतिवर्षपर्यन्तम् । अत्र सत्यादायामाङ् केचित् व्याख्यापयन्ति
यमवचनदर्शनात् (३) । तथाच यमः—

‘पतिता यस्य सावित्री दश वर्षाणि पञ्च च ।

ब्राह्मणस्य विशेषेण तथा राजन्यवैश्ययोः ॥

(क) सावित्रायै वचनम्—B, Bg, J, S, V, G. (But G in his notes reads सावित्रानुवचनम्) ।

प्रायश्चित्तं भवेद्दिषां प्रीवाचं वदतां वरः ।

विवस्वतः सुतः श्रीमान् यमो धर्मायतत्त्ववित् ॥

सशिखं वपनं (4) कृत्वा व्रतं कुर्यात् समाहितः ।

हविष्यं भोजयेद्ब्रह्मणान् सप्त पञ्च वा ॥ ३८ ॥

Kulluka Explained.

1. अभिविधौ &c.—Here the आङ् is used to denote अभिविधि or *inclusion*, as the different ages prescribed for the different castes are evidently intended to be double of what have been *primarily* prescribed for them (in Sl. 36). [Kull.'s point is that if the 16th year or the 22nd year or 24th year is not *included* they cannot be *double* the primarily prescribed period viz. 8, 11 and 12 ; but Kull. argues that the present figures, as they are put, are certainly intended to be *double* of the former ones ; otherwise it would be perhaps prosaic according to him]

2. सावित्रानुवचनम् उपनयनम्—[सावित्री (which means गायत्री) is the word which occurs in the text. Kull. replaces it by सावित्रानुवचनम् or giving the सावित्री (unto the साणवक) which means उपनयनम् । उपनयनम् is the synonym of सावित्रानुवचनम् ।

3. अत्र सव्यादायाम् &c.—[The addition of an इति after आङ् would improve the language which is otherwise clumsy. The passage means—] Some explain that the आङ् here denotes सव्यादा or inclusion on the strength of a passage of Yama (author of one of the 20 principal Smritis). N. B. The passage referred to has been quoted by Kull. It enjoins penances for a Bráhmaṇa boy who has passed 15 years without having received the गायत्री । Kull. does not venture to refute this second view, nor does he suggest any reconciliation between the text of Manu and that of Yama. The real explanation seems to be as follows :—

Here in the present Sloka of Manu we cannot but take आङ् in अभिविधि as the गर्भवर्ष must come from the context, (cf.

Kull. Expl 4, Sl. 37). But in the text quoted by Kull. and attributed to Yama the year is to be counted from the child's birth *on the earth* and not *in the womb*, as there is no context of गर्भवर्ष ।

4. सशिखं वपनम्—A wholesale shaving including that of the शिखा even. [This shows that this is a very extreme case].

Notes

आ षোড়শাत्—If the two words were compounded, the form would be आषোড়শम् । The ञ্ is in अभिविधि or *inclusion*.

सावित्री—Here सावित्री is the *investiture* of the सावित्री । (सावित्री means गायत्री) ।

क्षत्रवक्त्री—The word वक्ष্য at the end of such compounds sometimes implies contempt. Here of course it has no such force.

अत ऊर्ध्वं त्रयोऽप्येते यथाकालमसंस्कृताः ।

सावित्रीपতিता ब्राহ্মা भवन्त्यार्थविगर्हिताः ॥ ३८ ॥

Prose. ত্রয়োপি এতে (= ব্রাহ্মণাদয়ঃ) যথাকালম্ অসংস্কৃতাঃ অতঃ ऊर्ध्वं সাবিত্রীপতিতাঃ আর্থবিগর্হিতাঃ ব্রাহ্মাঃ (= ব্রাহ্মসংস্রজাঃ) ভবন্তি ।

Bengali. ব্রাহ্মণাদি এই তিন বর্গ যদি এতাবৎ কালের মধ্যে সংস্কৃত অর্থাৎ উপনীত না হন তাহা হইলে তাঁহারা উপনয়নদণ্ডে হইয়া মাধুসূদনাজে নিম্ননীর হন, এবং তাঁহাদের দক্ষকেই ব্রাজ্য বলে ॥ ৩৯ ॥

English.—After these periods, men of these three castes who have not received the sacrament at the proper time, are excluded from the Sāvitrī (initiation) and despised by the good, and are called Vratyas. 39.

Kulluka. অত ऊর্ধ্বমিতি । এতে ব্রাহ্মণাদয়ঃ ‘যথাকাল’—যা যস্য আনুকূল্যকোঃপি উপনয়নকাল উক্তঃ—ষোড়শবর্ষাদিপথ্যেন, তত্র (1) অসংস্কৃতাঃ সূত্রং ‘সাভিত্রীপতিতাঃ’ উপনয়নহীনাঃ শিষ্টগর্হিতা ব্রাহ্মসংস্রা (2) ভবন্তি । সংস্রা-

प्रयोजनञ्च—‘ब्राह्मणानां याजनं कृत्वा’ [मनु—११।१८८] इत्यादि (क) व्यवहार-
सिद्धिः (३) ॥ ३९ ॥

Kulluka Explained.

१. यथाकालं &c.—यथाकालम् असंस्कृताः means not initiated even within the time *secondarily* prescribed for each, viz. the 16th year, &c. (See Sl. 38).

२. ब्राह्मसंज्ञाः = ब्राह्मसंज्ञकाः । Technically called ब्राह्म ।

३. संज्ञाप्रयोजनं च &c.—The necessity of giving them a technical name is to facilitate reference to them (in the S'āstras) ; thus (instead of saying ‘those who officiate as priests for those who have not been initiated at the proper time’) the author in XI, 198 says ‘those who officiate as priests for the *Vratyas*’. The mention of this short name saves the trouble of unnecessarily repeating big sentences like the one mentioned above.)

Notes.

अतः—Referring to the maximum age-limit mentioned in Sl. 38.

यथाकालम्—See Kull. Expl. 1.

सावित्रीपतिताः—सावित्र्याः पातताः भट्टाः इति प्रसी-ततृपुरुषः । यद्वा, पतिता सावित्री येषां ते सावित्रीपतिताः, पतितसावित्रीकाः वा ; ‘वा आहिताग्न्यादिषु’ इति सूत्रेण पदद्वयम् । सावित्री means गायत्री—सविता देवता अस्याः इति सावित्री । सविता is the deity of the hymn to which the गायत्री belongs. Or, वेदं सूते या सा सावित्री, सवित्री एव सावित्री । स्वायें अण् ।

सर्वलोकप्रसवनात् सविता स तु कीर्त्यते ।

यतस्तद्देवता देवी सावित्रीत्युच्यते ततः ॥

वेदप्रसवनाच्चापि सावित्री प्राच्यते बुधैः ॥ वङ्गपुराण, ब्राह्मणप्रशंसा ।

ब्राह्म्याः—ब्रातः = समूहः = व्याधादिः, स इव इति ब्राह्मः—ब्रात + यत् ।

(क) इत्यादिना—B, Bg, Bh, Bk, J, G, M, P, V ; इति—A.

आर्य-विगर्हिताः—आर्यैः (शिष्टैः) विगर्हिताः (निन्दिताः) इति श्या-तत्पुरुषः । N. B. It should be noted that these ब्राह्म्य (at least up to a certain generation) are re-admitted to society on their performing the penance called ब्राह्मस्तोम ; cf. सावित्रीपतिता ब्राह्म्य ब्राह्मस्तोमादृते क्रतोः—याज्ञवल्क्य, १।३९ ।

नैतैरपूतैर्विधिवदाप्यपि हि कर्हिचित् ।

ब्राह्मणं यौनांश्च सम्बन्धानाचरेद् ब्राह्मणः (क) सह ॥४०॥

Proso. ब्राह्मणः विधिवत् अपूतैः एतैः सह आपदि अपि कर्हिचित् (कदाचित्) ब्राह्मणं यौनान् च सम्बन्धान् न आचरेत् ।

Bengali. विधिवत् आश्रयित्तु द्वारा पवित्र ना इहेले कोनो ब्राह्मण (ईत्यादि) ईशदिगेर महित आपत्कालेओ कदापि बांजन, अध्यापन ईत्यादि बेदनमयक एवं कथादानादि योगिन-मयक करिबेन ना ॥ ४० ॥

English.—With such men, if they have not been purified according to the rule, let no Bráhmaṇa, &c., ever, even in times of distress, form a connection either through the Veda or through marriage. 40.

Kulluka. नैतैरिति । एतैर्ब्राह्मैः अपूतैः (ख) यथाविधि प्रायश्चित्तमकृत-वद्भिः सह आपत्कालेऽपि कदाचित् अध्यापनकन्यादानादिसम्बन्धान् ब्राह्मणो नावतिष्ठेत् ॥ ४० ॥

Notes

एतैः—श्या in connection with सह, the last word of the verse. The composition of this verse is open to दूरावयदीध ।

विधिवद् अपूतैः—न विधिवत् पूतैः । अपूतैः इत्यत्र सापेक्षत्वेऽपि गमकत्वात् समासः । न विधिवत् पूतैः इत्यत्र साधु । The विधि refers to the प्रायश्चित्त called ब्राह्मस्तोम—See Notes on आर्यविगर्हिताः in the previous Sloka.

आपदि—Even in times of distress ; i. e. even in extreme circumstances.

(क) ब्राह्मणैः—A, M, P. (ख) अपूतैः—Before ब्राह्मैः in all except A.

कहिंचित्—कदाचित् । कहिं=किम् + हिल्—सप्तम्याः ।

ब्राह्मन् सस्वत्वान्—Connection through Brahman or Veda, viz., teaching them or reading with them the Veda ; or officiating for them as a priest, or to appoint them as priests.

यौनान् सस्वत्वान्—Connection through marriage, viz., giving girls to them in marriage, or taking a girl from their family.

ब्राह्मणः—Nom. of आचरेत् । The reading ब्राह्मणैः also gives sense ; but Kull. seems to have read ब्राह्मणः । Nár. notices ब्राह्मणैः as an alternative reading. In both cases the word ब्राह्मण stands for all the twice-born castes.

कार्णरौरववास्तानि चर्माणि ब्रह्मचारिणः ।

वसीरन्नानुपूर्व्येण शाणक्षौमाविकानि च ॥ ४१ ॥

Prose. ब्रह्मचारिणः शाणक्षौमाविकानि [अधोवासंसि] कार्णरौरववास्तानि चर्माणि [उत्तरीयाणि] च आनुपूर्व्येण वसीरन् ।

Bengali. तिनवर्गेर वस्त्रांनो यथाक्रमे णववस्त्र, कोम (अर्थात् रेशमी) वस्त्र ७ मेवजोमनिर्झित (अर्थात् पशमी) वस्त्र पन्निधान करिवेन, एवम् कुम्भारमृगचर्म, कुरुमृगचर्म ७ हागचर्म उडुग्रीवकूपे ग्रहण करिवेन ॥ ४१ ॥

English. Let students, according to the order (of their castes) wear (lower) garments made of hemp, silk and wool, and (as upper dresses) the skins of Krishna-s'ára, Ruru and he-goat. 41.

Kulluka. कार्णरौरववास्तानीति । कार्ण इति विशेषानभिधानेऽपि मृग-विशेषः ;—रुससाहचर्यात्, 'हारिणमैषेयं वा कार्णं ब्राह्मणस्य' (२।१३) इति आप-स्तम्बवचनात् कृष्णमृगो गृह्यते(१) । कृष्णमृग-रुस-च्छाग-चर्माणि ब्रह्मचारिणः "उत्तरी-याणि" वसीरन् । 'चर्माण्युत्तरीयाणि' इति गृह्यवचनात् (२) । तथा शण-क्षौमा-नेषलोम-भवानि "अधोवस्त्रानि" (३) ब्राह्मणादयः क्रमेण परिदधौरन् ॥ ४१ ॥

Kulluka Explained.

१. कार्ण इति &c.—Although the adjective कार्ण has been used here without any particular noun, yet the black deer is intended here on the strength of the neighbouring word रुक् (which

is also a kind of *deer*). This is also supported by the following text of A'pastamba—'(the skin) of a black हरिण or एण is prescribed for a Brāhmana'.

2. चर्मणि &c.—[In the preceding sentence Kull. has added the word उत्तरीयाणि as the objective of वसीरन् । Whence does he get it? He gets it] from the following गृह्यसूत्र—
'The skins are to be used as उत्तरीय—upper garments.

3. अधोवस्त्रानि—Lower garments. [Like the word उत्तरीयाणि in the previous sentence this word is supplied here by Kull.]

Notes.

कार्णरौरववास्तानि—ऊणस्य (=ऊणमृगस्य) इदं चर्म इति कार्णम् । रुराः (=रुरुमृगस्य) इदम् इति रौरवम् । वस्तस्य (=कागस्य) इदमिति वास्तम् । कार्णं च रौरवं च वास्तं च कार्णरौरववास्तानि—इन्द्र; ; adj. of चर्मणि ।

शणक्षीमाविकानि—शणस्य इदमिति शणम् । क्षुमायाः इदमिति क्षीमम् ; क्षुमा means silk. अवेः शेषस्य इदमिति अवि + ठक् = आविकम् = शेषलान्-भवनम् ; woolen ; वयाणां इन्द्रसमासः ।

वसीरन्—This verb is placed in a position intermediate between the two objectives which it governs, viz., कार्णरौरववास्तानि चर्मणि and शणक्षीमाविकानि । Kull., quoting an authority, explains that those in the first group are to be put on as upper garments, and those in the second as lower garments. N. B. Upper garments are those that are used above the waist, and lower garments are those that are put on below the waist.

आनुपूर्व्येण—अनुपूर्वं + च् । Respectively.

मोज्जी त्रिवृत् समा श्लक्ष्णा कार्य्या विप्रस्य मेखला ।

क्षत्रियस्य तु मौर्वी ज्या वैश्यस्य शणतान्तवी ॥ ४२ ॥

Prose. विप्रस्य—मौज्जी, त्रिवृत्, समा, श्लक्ष्णा मेखला कार्य्या ; क्षत्रियस्य तु—मौर्वी ज्या [मेखला कार्य्या] ; वैश्यस्य—शणतान्तवी [मेखला कार्य्या] ।

Bengali. ब्राह्मणेर मेथला अर्थात् मध्यावकनौ मूषतृणनिर्मित, जिष्ठण, समङ्गजस्र-
विशिष्टे ऽ वृथल्पार्णे इहेवे ; मूर्वातृणनिर्मित ज्वा (अर्थात् धनूकेर हिला) कज्जिरेर मेथला
इहेवे ; एवं वैश्वेय मेथला शर्णमूत्रनिर्मित (ऽ जिष्ठण) इहेवे ॥ ४२ ॥

English.—The Mekhalá (or girdle) of a Bráhmāna is to be made of a triple cord of Munja grass, smooth and of uniform size ; that of a Kshattriya, of a bow-string made of Múrvá fibres ; that of a Vais'ya, of a (triple) thread of hemp. 42

Kulluka. सौज्ञीति । सुज्जमयी विगुणा समगुणत्रयनिर्मिता सुखस्पर्शा
ब्राह्मणस्य मेखला कर्तव्या । चक्षत्रियस्य मूर्वामयी ज्या धनुर्गुणरूपा मेखला ; अत्र (क)
ज्यात्वविनाशपत्तेः चिद्वत्त्वं नास्ति इति सिधातिथिगोविन्दराजौ (१) । वैश्यस्य शर्ण-
मूत्रमयी, अत्र वैगुण्यमनुवर्त्तते एव (ख), 'विगुणाः प्रदक्षिणा मेखलाः' इति सामान्येन
प्रचेतसा वैगुण्याभिधानात् (२) ॥ ४२ ॥

Kulluka Explained.

1. अत्र ज्यात्व &c.—Medh. and Gov. hold that here (in the case of a Kshattriya) the मेखला is not to be taken threefold, as then the ज्यात्व would vanish, i.e., it would then cease to be a ज्या । [The point is this—For a चक्षत्रिय the girdle has been prescribed to be not only मूर्वामयी but मूर्वामयी ज्या । So, it must be taken in the form of a ज्या, which, as we all know, is never threefold. If we take it threefold, it would be सौर्वीच्य of course, but it would cease to be a ज्या ।]

2. अत्र वैगुण्यम् &c.—Here, again, (viz. in the case of a वैश्य), the वैगुण्य comes in, for the girdle has been generally (सामान्येन) said to be threefold by प्रचेतस् in the following text—'विगुणाः प्रदक्षिणा मेखलाः' । [The point is this—The girdle has been said to be threefold. This is the general rule. An exception was made in the case of a चक्षत्रिय on special grounds. But no such ground appears in the case of a वैश्य । So, the general rule applies ; i.e. the girdle of a वैश्य should be

(क) अतः—All except A. (ख) वैगुण्यं वर्त्तत इति—A.

threefold.] N. B. The text 'त्रिगुणाः प्रदक्षिणा मेखलाः' quoted above, means—A मेखला should be prepared threefold with a left-to-right course of the hand.

Notes.

मौञ्जी—सुझः दणविशेषः, तस्य इयम् ।

त्रिवृत्—त्रि - वृत् + क्तिप् - कर्त्तृरिति ।

मेखला—Girdle. The name clearly indicates that it should be worn as a waistband, but the custom in Bengal as well as in some other provinces, as we see in these days, is to wear it in the position of the उपवीत !

शणतानवी—Medh. explains the derivation in two different ways—(i) शणतनु + अण्, उत्तरपदद्विः द्वान्दसत्वात् ; or (ii) तनु + अण् = तानवी, शणानां तानवी इति ।

सुञ्जाऽलामे तु कर्त्तव्याः कुशाश्मन्तकवल्लजैः ।

त्रिवृता ग्रन्थिनैकेन त्रिभिः पञ्चभिरेव वा ॥ ४३ ॥

Prose. सुञ्जाऽलामे (= सुञ्जादीनाम् अलामे) [ब्राह्मणादीनां वधाणां यथाक्रमं] कुशाश्मन्तकवल्लजैः त्रिवृता एकेन ग्रन्थिना त्रिभिः पञ्चभिः एव वा [ग्रन्थिभिः] मेखला कार्या ।

Bengali. सुञ्जेर (सुर्कीर एव शणतद्धर) अडाव इहेले ब्राह्मणादि वर्णज्येष्ठर मेखला यथाक्रमे कुश, अश्मन्तक ओ वल्लज त्वर्ण द्वारा प्रसूत करिते इहेवे । एव तानादेर तिनगुण जईश (उभय पक्षेई अर्थात् सुञ्जादिकृतई हटक, अथवा कुशादिकृतई हटक) कुलाचारानुसारे एक, तिन वा पाँचटी ग्रन्थि करिते इहेवे ॥ ४३ ॥

English.—If Munja grass (and so forth) be not procurable, the girdles may be made (respectively) of Kus'a, As'mantaka and Valvaja fibres, threefold, with a single knot or with three or five knots (according to the custom of the family). 43.

Kulluka. सुञ्जालामित्विति । कर्त्तव्याः इति बहुवचननिर्देशात्, ब्रह्मचारि-वयस्य प्रकृतत्वात्, सुञ्जालामे विषयि अपेक्षायाः समत्वात्, कौशादीनां च तिसृणां विधानात्, सुञ्जाद्यलामे इति बीडव्यम् (१) । 'कर्त्तव्या इति बहुवचनम् उपपन्न-

तरम् (२) भिन्नजातिसम्बन्धितया' इति ब्रुवाणस्य मेधातिथेरपि बहुवचनपाठः सम्मतः ।—सुज्ञाद्यलाभि ब्राह्मणादीनां त्रयाणां यथाक्रमं कुशादिभिस्त्रिभिः (क) दण-विश्वेमेखलाः कार्य्याः । त्रिगुणैकग्रन्थिना (ख) युक्तास्त्रिभिर्वा पञ्चभिर्वा । अत्र च 'वा'शब्दनिर्देशात् ग्रन्थीनां न विप्रादिभिः क्रमेण सम्बन्धः, किन्तु सर्वत्र यथाकुलाचारं विकल्पः (३) । ग्रन्थिनिर्देशाय सुखापेक्षासम्भवात् [सुखाख्यपेक्षा-सम्भवात् ?] (ग) ग्रहीतव्यः (४) ॥ ४३ ॥

Kulluka Explained.

१. कर्त्तव्याः इति &c.—[In the preceding Sloka three different things, viz. सुज्ञ, मौर्वी ज्या and श्रणतनु, have been prescribed to be the मेखलाः of the three different castes. But, in this Sloka three other things are prescribed as अनुकल्पः or substitutes. Now, these appear to have been said to be अनुकल्पः for सुज्ञ only But Kull. (with all other commentators) argues that] here the word सुज्ञ must be taken in the sense of सुज्ञ, etcetera, and that on the following grounds :—(a) The word कर्त्तव्याः is in plural ; (b) the Brāhmachārins here are *three* in number. (c) The want of the primary thing may happen in all the *three* cases equally ; and (d) here also *three* अनुकल्पः are prescribed,—कुश, अग्रमन्त्रक and वल्ग्व ।

२. उपपन्नतरम्—Very appropriate.

३. अत्र च 'वा'शब्दनिर्देशात् &c.—From the use of the word वा (it is to be understood that) the (three kinds of) knots mentioned here are not to be taken with (the three castes, viz.) the Brāhmanas, &c., *respectively*, but, in all cases, to be held as optional in accordance with the custom of the family.

(क) त्रिभिः—Not in M, P, V. (ख) त्रिगुणैकग्रन्थिना—A.

(ग) सुखासुखापेक्षासम्भवात्—B, Bh, Bk, J, M, P, V ; this also, by being supplied with an altogether foreign word, e. g., उभय-त्रापि, would give the same sense. सुखापेक्षासम्भवात् (?)—S. After all it seems that none of these readings is genuine.

4. ग्रन्थभेदः &c.—यथा अमुखासु (= आनुकल्पिकासु) मेखलासु तथा मुखासु अपि मेखलासु ग्रन्थेः कुलाचारस्य च अपिज्ञायाः सम्भवात् (or समत्वात् ?) तत्रापि अयं ग्रन्थभेदः ग्रहीतव्यः । This difference in the number of knots (although mentioned by the side of the substitutes) should be taken with reference to the primary things also ; i.e., the difference in the number of the knots (which depends solely on कुलाचार) is not affected whether we use मुञ्ज, मौर्वी ज्या and शणतन्तु, or their substitutes—कुश, अशमलक and वल्ज्र । Cf. एतच्च प्रतिनिधिसन्निधिपाठेऽपि मुखानाप्यन्वितं भवति, तत्रापि ग्रन्थादेरपेक्षितत्वात्—Nār. ; ग्रन्थभेदस्यायं मुख्यास्त्रपि भवति—Gov.

Notes.

अशमलकः—‘अस्त्रकुचाश्च’ इति भाषा ।

वल्ज्रः—उलपटणम्, ‘उलु’ इति भाषा ।

द्विवृता—त्रि + वृत् + क्तिप् ; द्वितीयायाः एकवचनम् ; adj. to ग्रन्थिना । Some take it as त्रि - वृ + क्त, स्त्रियाम् ; an adj. to मेखला ।

एकेन ग्रन्थिना द्विभिः पञ्चभिरेव वा—यथाकुलाचारं विकल्पः—Kull. केचित् प्रवरसंख्याव्यवस्थया ग्रन्थिविकल्पः इत्याहुः—Nār. The two mean the same.

The Gotras generally have three or five प्रवर. The वैयाघ्रपद्या Gotra (to which Bhīshma belonged) may be cited as having one प्रवर only. Cf. ‘वैयाघ्रपद्यगोत्राय साङ्गतिप्रवराय च’ इत्यादि—भौषतपर्वण ।

कार्पासमुपवीतं स्यात् विप्रस्योर्द्विवृतं त्रिवृत् ।

शणसूत्रमयं राज्ञो वैश्यस्याविकसौत्रिकम् ॥ ४४ ॥

Prose. विप्रस्य कार्पासम्, राज्ञः शणसूत्रमयं, वैश्यस्य आविकसौत्रिकम् (मेघलोमनिर्मितम्) ऊर्द्धवृतं त्रिवृत् उपवीतं स्यात् ।

Bengali. ब्राह्मणर उपवीत कार्पाससूत्रनिर्मित, कृत्रियेर शणसूत्रनिर्मित, एवम् वैश्वेर मेघलोमनिर्मित इहेवे । ऐ सूत्रमयम् (प्रथमतः अधोभावे आवर्धित इहेवा) द्विवृत इहेवे एवम् परे ऊर्द्धमिके आवर्धित इहेवे ॥ ४४ ॥

English.—The sacrificial string of a Brāhmana should be made of cotton threads ; that of a Kshatriya, of hempen threads ;

and that of a Vais'ya, of woolen threads. Each thread should consist of three strands twisted to the right (each of them having been already twisted to the left). 44.

Kulluka. कार्पासमिति । यदीयविन्यासविशेषस्य उपवीतसंज्ञां वक्ष्यति तद् धर्म्मं ब्राह्मणस्य कार्पासम्, क्षत्रियस्य शण्डतमयं, वैश्यस्य शेषलोमनिर्मितम् (१) । विद्वदिति विगुणं कृत्वा, ऊर्ध्वद्वतं (क) दक्षिणावर्त्तितम्, (२)—एतच्च सर्व्वं सम्बध्यते (३) । यद्यपि गुणवयमेव ऊर्ध्वद्वतं (ख) मनुना उक्तम्, तथापि तत् विगुणीकृत्य विगुणं कार्य्यम् (४) । तदुक्तं कृन्दोगपरिशिष्टे—

‘ऊर्ध्वं विद्वतं कार्य्यं तन्वयमधोद्वतम् ।

विद्वतं चोपवीतं स्यात् तस्यैको गम्यिरिष्यते ॥’

देवलोऽप्याह—‘यज्ञोपवीतं कुर्व्वीत सूत्राणि नव तन्ववः’ (५) ॥ ४४ ॥

Kulluka Explained.

१. यदीय &c.—[A twice-born is called उपवीतिन् (see Sl. 63) when his sacred thread passes under the right arm and rests on the left shoulder. The word उपवीतिन् means उपवीतम् अस्ति अस्य इति । So, the word उपवीत means a particular posture or धर्म्मं । Now, in the present Sloka the उपवीत is enjoined to be कार्पास । But a posture or धर्म्मं cannot be कार्पास । So, here the word उपवीत must mean the *material* thing or धर्म्मिन्, a particular posture with which is called उपवीत ।] Now that thing or धर्म्मिन् (तद् धर्म्मिन्), a particular posture with which will be called उपवीत (in Sl. 63), should be कार्पास in the case of a Brāhmana, शण्डतम् in the case of a Kshatriya, and शेषलोम in the case of a Vais'ya.

N. B. Kull.'s language is an extremely concise and obscure summary of Medh. whom we quote below :— उपवीतशब्देन वासविन्यासविशेष उच्यते । वक्ष्यति—उद्धृते दक्षिणे पाशौ इति [मनु—२।६३] । तच्च धर्म्ममात्रम्, तस्य न कार्पासता सम्भवति । अतो धर्म्मोऽत्र धर्म्मो लक्ष्यते । यस्य असी विन्यासविशेषः तत् कार्पासमुच्यते ।

(क) ऊर्ध्वं द्वतम्—A, M, P, S. (ख) ऊर्ध्वं द्वतम्—A, B, Bg, Bh, J.

2. ऊर्ध्वतम् &c.—Twisted up, i. e., to the right.
3. एतच्च &c.—This, viz., विवृत ऊर्ध्वतम् applies everywhere, i. e., in the cases of शृणुस्त्र and अविक्कस्त्र also.
4. यद्यपि &c.—Although Manu speaks of *three* strings only to be wound up, yet *each* of those strings should be *tripped* once *before*.
5. यज्ञोपवीतं &c.—The construction is as follows :—
यज्ञोपवीतं कुर्वीत, तस्य सूत्राणि (प्रत्येकं) नव तन्त्रवः भवन्ति ।

Notes.

उपवीतम्—Kull. following Medh. has explained the term in a peculiar way. The word might be taken very easily in its ordinary meaning, viz., ब्रह्मस्त्र or the sacred thread.

ऊर्ध्वतम्—Twisted *up*, as opposed to अधोवृतम् twisted *down*.
विवृत—वि—वृत + क्तिप् । Tripple.

अविक्कस्त्रविकम्—अविः = मेषः । अविस्त्र + ठञ्, अनुश्रुतिकादित्वात् उभयपद-
वृद्धिः, यथा—पारलौकिकम् इत्यादि । Medh. reads अविक्कस्त्रविकम् or
अविक्कस्त्रविकम् । His exposition is अविक्को मेषः, तस्य स्त्रं, तेन कृतम्
अविक्कस्त्रविकम्, अथ्यात्मादित्वात् ठञ् कर्तव्यः । अविक्कस्त्रविकम् इति वा पठितव्यम्,
तत्र च मत्वर्थीयेन ठना रूपसिद्धिः ।

ब्राह्मणो वैल्वपालाशौ क्षत्रियो वाटखादिरौ ।

पैलवौदुम्बरौ वैश्यो दण्डानर्हन्ति धर्मतः ॥ ४५ ॥

Prose. ब्राह्मणः वैल्वपालाशौ, क्षत्रियः वाटखादिरौ, वैश्यः पैलवौदुम्बरौ—
दण्डान् धर्मतः (= शास्त्रतः) अर्हन्ति ।

Bengali. ब्राह्मण विष अथवा पलाशदण्ड, क्षत्रिय वट अथवा खदिरदण्ड, वैश्य पौल
अथवा उदुम्बरदण्ड धारण करिबेन । ऐशहै शास्त्र ॥ ४५ ॥

English.—A Bráhmāna should, according to the sacred law, have a staff of Bilva or Palás'a ; a Kshattriya, of Vata or Khadira; a Vais'ya, of Pílu or Udumbara. 45.

Kulluka. ब्राह्मण इति । यद्यपि इन्द्रनिर्देशेन समुच्चयावगमात् धारणमपि समुचितस्यैव प्राप्तम्, तथापि—‘केशान्तिकी ब्राह्मणस्य दण्डः कार्यः’ [सनु—२।४६] इति, तथा ‘प्रतिग्रह्येभ्यो दण्डम्’ [सनु—२।४८] इति विधी एकत्वस्य विवक्षितत्वात्, ‘वैलः पालाशी वा दण्डः’ [११ अः] इति वासिष्ठे विकल्पदर्शनात्, एकस्य एव दण्डस्य धारणम् (१) । विकल्पितयोरिव एकब्राह्मणसम्बन्धात् समुच्चयो इन्धेन अनूयते (२) । ब्राह्मणादयः विकल्पेन द्वौ द्वौ दण्डौ वक्ष्यमाणकार्ये कर्तुं भर्हन्ति ॥ ४५ ॥

Kulluka Explained.

1. यद्यपि &c.—[Two staves have been prescribed for each of the castes. Now the question is—are these *both*, or *either* of the two mentioned in each group, to be carried? Kull. says that *either* of the two is to be carried.] Although both the things seem at the first sight to have been prescribed to be carried, because they are compounded as a इन्द्र which implies समुच्चय or aggregation, yet *only one* of them is to be carried on the following grounds :—In Sl. 46—केशान्तिकः &c., and in Sl. 48—प्रतिग्रह्य &c., which enunciate the विधि of carrying staves, the word दण्डः has been used in *singular*, and in the following text of Vasishtha वैलः पालाशी वा दण्डः’ the two are clearly stated to be alternatives.

2. विकल्पितयोः &c.—[Now, the question arises that if the two are alternatives then how could they be compounded as इन्द्र which has some sense of समुच्चय or aggregation. In answer to this Kull. replies—] The two are compounded as इन्द्र because the समास signifies the aggregation of the *alternatives* for each individual.

Notes.

Authorities differ in naming the special staff of each. Some also add—‘सर्व्वे वा सर्व्वेषाम्’—cf. A’s’waláyana, I, 20, 1.

वैलः—विलस्य विकारः इति वैलः—विलस + अण् । ‘विलादिभ्यः अण्’ ।

पालाशः—पलाश + अञ्—‘पलाशादिभ्यो वा’ ; पञ्च पलाशः ।

वाटः—वट + अण्—‘अवयवे च प्राण्योपधिष्ठेभ्यः’ ।

खादिरः—खदिर + अञ्—‘पन्नाशादिभ्यो वा’ ।

पैलवः—पौलु + अञ्—‘औः अञ्’ । (औः = उकारान्तात्) ।

औदुम्बरः—उदुम्बर + अञ्—‘प्राश्चिजतादिभ्यः अञ्’, the word उदुम्बर is read in the रजतादि class. उदुम्बर or उडुम्बर is ‘यञ्जुमु’ इति भाषा ।
धर्मतः—प्रकृत्यादिभ्यः तृतीयायाः तस् ।

केशान्तिकी ब्राह्मणस्य दण्डः कार्यः प्रमाणतः ।

ललाटसम्मितो राज्ञः स्यात्तु नासान्तिको विशः ॥४६॥

Prose. ब्राह्मणस्य दण्डः प्रमाणतः केशान्तिकः कार्यः ; राज्ञः ललाट-
सम्मितः ; विशः तु नासान्तिकः स्यात् ।

Bengali. ब्राह्मणের দণ্ডের অর্থাৎ কেশ পর্ব্বাঙ্ক, ক্ষত্রিয়ের ননাটে পর্ব্বাঙ্ক এবং
বৈশ্যের নাসাংশ পর্ব্বাঙ্ক ॥ ৪৬ ॥

English.—The staff of a Bráhmāna should be made of such
length as to reach the end of his hair ; that of a Kshattriya, as to
reach his forehead ; and that of a Vais'ya, to reach the tip of his
nose. 46.

Kulluka. केशान्तिक इति । केश-ललाट-नासिका-पर्यन्तपरिमाणक्रमेण
ब्राह्मणादीनां दण्डाः कर्तव्याः ॥ ४६ ॥

Notes.

केशान्तिकः—केशः अन्तिकः (समीपे) यस्य सः, reaching the hair.
Medh. reads केशान्तगः and notices केशान्तकः (with समासान्तः कः)
as an alternative reading.

प्रमाणतः—प्रकृत्यादिभ्यस्तृतीया ।

ललाटसम्मितः—सं-मा+क्त=सम्मितः ; ललाटेन सम्मितः ; measured
up to the forehead.

ऋजवस्ते तु सर्व्वे स्युरव्रणाः सौम्यदर्शनाः ।

अनुद्गेकरा नृणां सत्वचो नाग्निदूषिताः ॥ ४७ ॥

Prose. ते सर्व्वे [दण्डाः] ऋजवः, अव्रणाः, सौम्यदर्शनाः, नृणाम् [अश्वेषां
च प्राणिनाम्] अनुद्गेकराः, सत्वचः, नाग्निदूषिताः च सुगः ।

Bengali. दण्डनमूह नरन, अक्रत, सूत्री, आगिगणनर अरुद्वग्नर, दकनयुक्त ७
अदक्ष इहेव ॥ ४९ ॥

English.—The staves should be straight, without a bruise, fair to look at, not weapons of offence against (or not likely to terrify) men (and other beings), with their bark perfect, and unhurt by fire. 47.

Kulluka. ऋजव इति । ते दृष्ट्वा 'अव्रणाः' अक्षताः शोभनदर्शनाः सवत्कला
अग्निदाहरहिता भवेयुः, न च ते प्राणिजातमुडेजनीयम् (I) (क) ॥ ४७ ॥

Kulluka Explained.

1. न च ते: &c.—[This is the meaning of अनुडेजकरा: of the text.]

Notes.

अव्रणाः—नास्ति व्रणः व्रणं वा येषां ते ; without any bruise.

नृणाम्—The word नृ here stands for प्राणिन् in general. प्राणि-
जातम् (Kull.)=प्राणिसमूहः ।

अनुडेजकराः—For Kull. (who follows Medh. and Gov.) see
Kull. 1. Nār. has 'निम्नोन्नतादिदीपिण अष्टल्यहेतवः' (i.e. not repulsive
to look at) which though almost the same as सौम्यदर्शनाः suits
the context better.

प्रतिगृह्येष्टितं दण्डमुपस्थाप्य च भास्करम् ।

प्रदक्षिणं परीत्याग्निं चरिष्येन्नं यथाविधि ॥ ४८ ॥

Prose. ईष्टितं दण्डं प्रतिगृह्य, भास्करं च उपस्थाप्य, अग्निं प्रदक्षिणं
परीत्य यथाविधि भैक्षं चरेत् ।

(क) न च ते: प्राणिजातम् उडेजनीयम्—Inserted in the Tikā on
the next Sloka by all except A and S ; इत्याह—Added after
उडेजनीयम् by all except A.

Bengali. [उक्तगारी] बाधितेन दण्ड ग्रहणपूर्वकं श्रवणान्नं करिष्या (अर्थात् दण्डान्नं दृष्ट्वा श्रवणवतां मन्त्रविशेषेण द्वारा श्रवणं कृति करिष्या) अग्निं प्रदक्षिण-पूर्वकं यथाविधि भिक्षां करिष्ये ॥ ४८ ॥

English.—Having taken a staff according to his choice, and having worshipped the sun by standing opposite to him (with Mantras), and having circumambulated the (sacred) fire to the right, the student should go for alms according to rule. 48.

Kulluka. प्रतिगृह्येतिमिति । उक्तलक्षणम् आमुनिष्टं (१) (क) दण्डं गृहीत्वा आदित्याभिमुखं स्थित्वा अग्निं प्रदक्षिणीकृत्य यथाविधि भैक्षं याचित् ॥ ४८ ॥

Kulluka Explained.

१. आमुम् इष्टम्—[This is a paraphrase of ईप्सितम् of the text. It has nothing to do with the preceding word, viz. उक्तलक्षणम् which is supplied by the commentator as an adj. of दण्डम् ।]

Notes.

भास्करम् उपस्थाय—उप—स्था + ल्यप् ; (transitive) ; standing towards the sun. The root स्था means 'to stand'. N. B. The सूर्योपस्थान forms a part of our daily सन्ध्या ।

प्रदक्षिणम्—Adv. ; keeping to the right.

परीत्य—परि—इ (ण) + ल्यप् ; walking round.

भैक्षम्—भिक्षाणां समूहः इति भिक्षा + अण्—समूहायि ।

यथाविधि—According to the prescribed rule (for which see the following few Slokas).

भवत्पूर्वं चरिष्येतिमुपनीतो द्विजोत्तमः ।

भवन्मध्यं तु राजन्यो वैश्यस्तु भवदुत्तरम् ॥ ४९ ॥

Prose. उपनीतः द्विजोत्तमः (= ब्राह्मणः) भवत्पूर्वं, राजन्यः भवन्मध्यं, वैश्यस्तु भवदुत्तरं भैक्षं चरेत् ।

(क) प्राप्नुमिष्टं—All except A.

Bengali. उगनीत ब्राह्मण ब्रह्मचारी भवत् शब्द द्वारा वाक्यान्त करिष्य। ढेकछर्चा करिवेन, कृत्रिण ब्रह्मचारी भवत् शब्द वाक्यान्त मध्यांशेन एव ढेवछ ब्रह्मचारी उहा वाक्यान्त शेष भागें वाक्यान्त करिवेन ॥ ४२ ॥

English.—An initiated Brāhmana student should beg, putting the word भवत् at the beginning of his begging formula ; a Kshatriya, placing the word in the middle ; and a Vais'ya placing it at the end (of the formula). 49.

Kulluka. भवदिति । ब्राह्मणः—‘भवति (१) भिक्षां देहि’ इति भवच्छब्द-पूर्वं भिक्षां याचन् वाक्यसुच्चारयेत् । क्षत्रियः—‘भिक्षां भवति देहि’ इति भवन्मध्यम् । वैश्यः—‘भिक्षां देहि भवति’ इति भवदुत्तरम् ॥ ४२ ॥

Kulluka Explained.

१. भवति—सम्बोधन of भवती (fem. of भवत्). N. B. The word is put here in feminine, as the first alms should be preferably begged of a lady (as enjoined in the next Sloka).

Notes.

भवत्पूर्वम्—भवत् इति शब्दः पूर्वः यस्मिन् तत्, बह्व्रीहिः ।

भवन्मध्यम्, भवदुत्तरम्—See भवत्पूर्वम् ।

मातरं वा स्वसारं वा मातुर्वा भगिनीं निजाम् ।

भिक्षेत भिक्षां प्रथमं या चैनं न विमानयेत् (क) ॥ ५० ॥

Prose. मातरं वा, स्वसारं वा, मातुर्वा निजां भगिनीं, [अथवा] या च एनं न विमानयेत् [तां] भिक्षां प्रथमं भिक्षेत ।

Bengali. माता, महोदरा, माकां मातृवसा, अथवा अथ वे कौन नारी ब्रह्मचारीकें प्रताथान द्वारा विमानित ना करिवेन एकाग्र काशरुप निरुद्ध ब्रह्मचारी [ब्रह्मचारी] सर्वप्रथम भिक्षा प्रार्थना करिवेन ॥ ५० ॥

English.—He should first beg alms of his mother, sister, or the own sister of his mother, or some other female who will not insult him (by a refusal). 50.

(क) नावमानयेत्—All except A. But न विमानयेत् is clearly the reading of almost all the commentators.

Kulluka. सातरं वेति । उपनयनाङ्गभूतां भिक्षां (१) प्रथमं सातरं, भगिनीं वा, सातुर्वा भगिनीं सहोदरां याचेत् । या चैनं ब्रह्मचारिणं प्रत्याख्यानिन नावमन्येत । पूर्वसम्भवे उत्तरपरिग्रहः (क) (२) ॥ ५० ॥

Kulluka Explained.

१. उपनयनाङ्गभूतां भिक्षाम्—भिक्षा which is an अङ्ग or subsidiary of उपनयन ।

२. पूर्वसम्भवे &c.—The subsequent alternatives are to be resorted to when the preceding one or ones have failed.

Notes.

प्रथमम्—For the very first time (in his ब्रह्मचर्य्ये) । अहरहस्तु न विमाननाभयम् आश्रयणीयम्—Medh.

या चैनं न विमानयेत्—On this Nār. remarks—या चैनम् इति अवशिष्टेऽपि स्त्रीलिङ्गनिर्दिष्टात् स्त्रीष्वेव भैक्षचरणम् । But this, though perhaps more rational, will go against the following गृह्यसूत्र of A's'walađyana—‘अप्रत्याख्यायिनम् अग्रे भिक्षेत अप्रत्याख्यायिनीं वा’—१।२।३७ ।

समाहृत्य तु तद्वैद्यं यावदर्थममायया (ख) ।

निवेद्य गुरवेऽश्रीयात् आचम्य प्राञ्जलः शुचिः ॥ ५१ ॥

Prose. तत् मैत्रं यावदर्थं समाहृत्य अमायया गुरवे निवेद्य आचम्य शुचिः प्राञ्जलः मुञ्जीत ।

Bengali. बकौत्र अश्लोकनाथ पर्वान्त नेहै ठैक मन्त्रं करिषा अकपटभावे ताहा ङ्करके निवेदन करिषा आचमनपूर्वक सुटि हईल । पूर्वशुद्धे भोजन करिबे ॥ ५१ ॥

English.—Having collected (from several persons) only as much food as is required, and having given it without guile to his Guru, he should eat facing the east, and having purified himself by sipping water. 51.

(क) उत्तरपरिग्रहः—All except A, P, S.

(ख) यावदन्नममायया—All except A, V. But यावदर्थममायया is the reading of all the commentators except Gangādhara.

Kulluka. समाहृत्य इति । तद्वैलं “बहुभ्यः” आहृत्य यावदर्थं वृत्तिमात्रोचितं गुरवे निवेद्य निवेदनं कृत्वा, ‘अमायया’—न कदन्नेन सदन्नं प्रच्छाद्य (1), एवमेतत् गुरुः न (क) ग्रहीष्यति (2) इत्यादिमायाव्यतिरेकेण, तदनुज्ञात आचमनं कृत्वा अग्निः सन् सुज्जीत प्राङ्मुखः ॥ ५१ ॥

Kulluka Explained.

1. न कदन्नेन &c.—Without hiding the good food with the bad one.
2. एवम् एतत् &c.—Thus the Guru will not be able to take it.

Notes.

यावदर्थम्—यावान् अर्थः (= प्रयोजनम्) इति अव्ययीभावः । The word यावान् in the विग्रह is not an अव्यय and should not be confused with यावत् (अव्यय) as found in the compound. Hence, like all अव्ययीभाव compounds, it is an instance of अस्यपदविग्रह । Or, यावान् अर्थः अस्य अनेन वा इति यावदर्थम् ; cf. आहरेदयावदर्थानि (plural) in Sl. 182.

आयुष्यं प्राङ्मुखो भुङ्क्ते यशस्यं दक्षिणामुखः ।

त्रियं प्रत्यङ्मुखो भुङ्क्ते ऋतं भुङ्क्ते ह्युदङ्मुखः ॥ ५२ ॥

Prose. आयुष्यम् [अन्नं] प्राङ्मुखः भुङ्क्ते, यशस्यम् [अन्नं] दक्षिणामुखः [भुङ्क्ते], त्रियम् [इच्छन्] [अन्नं] प्रत्यङ्मुखः भुङ्क्ते, ऋतम् (= सत्यफलम्) [इच्छन्] [अन्नम्] उदङ्मुखः भुङ्क्ते ।

Bengali. आयुष्यं वाङ्नि पूर्वमुखे, यशस्यं वाङ्नि दक्षिणमुखे, त्रियं वाङ्नि पश्चिममुखे एवम् नतावादिदक्षकाम अर्थात् स्वर्गकाम वाङ्नि उत्तरमुखे भोजनं करिष्ये ॥ ५२ ॥

English.—Facing the east, one eats (food) conducive to long life ; and facing the south, conducive to fame. He should eat facing the west if he longs for prosperity ; and facing the north, if he longs for the merit of truthfulness. 52.

(क) न—Omitted in all except A.

Kulluka. इदानीं काव्यभोजनमाह—आयुष्यमिति । आयुषे हितमन्नं प्राञ्चुखो मुङ्क्ते,—आयुष्कामः प्राञ्चुखो मुङ्क्ते इत्यर्थः । यशसे हितं दक्षिणामुखः । श्रियमिच्छन् प्रत्यञ्चुखः । ‘कृत’ सत्यं तत्फलमिच्छन् उदञ्चुखो मुञ्जीत ॥ ५२ ॥

Notes.

आयुष्यम्—आयुषे हितम् ; adj. of अन्नम् । आयुष्यम् अन्नम् प्राञ्चुखो मुङ्क्ते = आयुष्कामो जनः प्राञ्चुखः मुञ्जीत । एवं यशस्यम् इत्यत्रापि ।

दक्षिणामुखः—दक्षिण + आ = दक्षिणा—अव्ययम् । दक्षिणा मुखं यस्य सः दक्षिणामुखः । But in the Purānas this is prohibited for one whose father is alive ;

cf. अमास्नानं गयायाञ्च दक्षिणामुखभोजनम् ।

न जीवत्पितृकः कुर्यात् कृते च पितृहा भवेत् ॥

श्रियम् and कृतम्—Objectives of इच्छन् to be understood.

कृतम् = सत्यम् = सत्यस्य फलम् । कृतं सत्यं यज्ञश्च, तत्फलं वा स्वर्गः—Medh.

It should, however, be noted that उदञ्चुखभोजन is condemned generally by some authorities (as well as in practice) ; cf. नोदञ्चुखः अन्नमाददीत (चरकसंहिता, सूत्रस्थान, ८) and नाद्यादुदञ्चुखो नित्यं विधिरेष सनातनः (आदित्यपुराण, १७।१७) । Gangādhara, who is silent here, in explaining the above passage of Charaka, has quoted the present passage which occurs in Mahā-Bhārata also (अनुशासन, १०४, ५६), and has explained कृतं मुङ्क्ते as—‘कृतं’ यदद्रव्यम् आहरति तद्व्यगुणमात्रलामि सत्यम् इत्यर्थः ; i.e. he gets no additional fruit like long life, fame, &c.

प्राञ्चुखः, प्रत्यञ्चुखः, &c.—विदिम्यभोजनं तु प्राञ्चुखत्वनियमेन निरस्तम्—Rāgh.

उपसृश्य द्विजो नित्यमन्नमद्यात् समाहितः ।

मुक्ता चोपसृशेत् सम्यगग्निः खानि च संसृशेत् ॥ ५३ ॥

Prose. द्विजः नित्यम् उपसृश्य समाहितः [सन्] अन्नम् अद्यात् । मुक्ता च सम्यक् उपसृशेत्, खानि (क्विद्राणि, चक्षुःकर्णादीनि इत्यर्थः) च अग्निः संसृशेत् ।

Bengali. द्विजातिगण निता आचमन करिष्या अनश्ननाः इहेषा आहार करिवेन । एवर आशारेण पर यथाशास्त्र उद्वमकूपे आचमन करिवेन ও চক্ষুঃকর্ণ ইত্যাদি শিরঃস্থিত ছিদ্রননুহ জলদ্বারা স্পর্শ করিবেন ॥ ৫৩ ॥

English.—A twice-born man should always eat his food with a concentrated mind after having formally sipped water. And after he has eaten, he should duly cleanse himself with water and sprinkle the cavities (of his head). 53.

Kulluka. उपस्पृश्येति । 'निवेद्य गुरवेऽग्नौयादाचम्य' [मनु—२।५१] इति यद्यपि भोजनात् प्रागाचमनं विहितं, तथाप्यग्निः खानि च संस्पृशेत् इति गुण-विधानार्थोऽनुवादः (१) । 'नित्यं' ब्रह्मचर्यान्तरमपि, दिज आचम्य अन्नं भुञ्जीत । 'समाहितः' अन्यमनः । भुक्त्वा च आचामेत्, 'सम्यक्' यथाशास्त्रं, तेन 'प्रचाख्य' हस्तौ पादौ च विः पिबेदस्तु वीक्षितम् [२।१४] इत्यादि दक्षाद्युक्तमपि संग्रह्येति (१) । जलेन 'खानि' इन्द्रियाणि षट् छिद्राणि च स्पृशेत् । तानि च शिरःस्थानि घ्राणचक्षुःश्रोत्राणि (क) यद्गीतव्यानि, 'खानि चोपस्पृशेच्छीर्षस्थानि' इति गीतमवचनात् [१म अः] (३) । उपस्पृशेत्' क्त्वा खानि संस्पृशेदिति पृथग्विधानात् विरब्धक्षणमात्रमाचमनं, स्वस्पर्शनादिकम् इतिकर्तव्यता (ख) इति दर्शितम् (४) ॥ ५३ ॥

Kulluka Explained.

१. निवेद्य गुरवे &c.—Although आचमन previous to भोजन has already been enjoined by the text 'निवेद्य गुरवेऽग्नौयादाचम्य' &c. (II. 51), yet this repetition (अनुवादः) is made to add the qualifying clause (गुण)—'अग्निः खानि च संस्पृशेत्' ।

२. 'सम्यक्' यथाशास्त्रम् &c.—The word सम्यक् means 'according to the Śāstras'; so, such texts as 'having washed the hands and feet he should sip water after seeing it', as stated by दक्ष and others, are also recognised.

३. तानि च &c.—The apertures referred to are those on the head, viz., the (two of the) nose, the (two of the) eye and

(क) घ्राणचक्षुःश्रोत्रादीनि—All except A.

(ख) अपि कर्तव्यम् for इतिकर्तव्यता—S.

(the two of) the ear. This explanation is based on the following text of Gotama—‘खानि च उपसृष्टेत् शीर्षेणानि’ । N. B. The word शीर्षेण is formed as शिरस् + यत्, the word शिरस् being changed into शीर्षेण by the rule ‘यि च तद्धिते’ ।

4. उपसृष्टेन कृत्वा &c.—After having performed उपसृष्टेन, he should touch the appertures. By putting the two observances *separately* it is shown that आचमन means ‘simply taking or sipping water thrice’, and ‘the touching of the appertures’, &c., are practices to be observed in that connection. [The root चम means भक्षण ।]

Notes.

नित्यम्—Not only during ब्रह्मचर्य, but *always*—in later life also.

समाहितः—‘भुज्यमानं द्रव्यं सात्माशक्तिं च अवेचसाणः, अनन्यचेतस्कास हि गुरुविरुद्धवादादिवर्जनं सात्माभोजनं च न स्यात्’ इति मेघातिथिः । [The word सात्मा in the quotation means ‘that with which one has been identified, i.e., to which one is specially accustomed’.]

खानि=आकाशानि=Holes or appertures (viz. on the head).
See Kull. 3.

पूजयेदशनं नित्यमद्याचैतदकुत्सयन् ।

दृष्ट्वा हृष्येत् प्रसीदेच्च प्रतिनन्देच्च सर्व्वशः ॥ ५४ ॥

Prose. [दिजः] अशनं नित्यं पूजयेत्, एतत् अकुत्सयन् च अद्यात्, [एतत्] दृष्ट्वा हृष्येत्, प्रसीदेत् च, सर्व्वशः (= सर्व्वम् अन्नं) प्रतिनन्देत् च ।

Bengali. विजातिगण आहारार्थाज्या निता पूजा करिवेन एव तांशत्र निना ना करिवा आहार करिवेन । आहारार्थाज्या देखिवाइ रुष्टे इहेवेन एव मनैर अद्याच्छ खेद दूर करिवेन एव अतिनिन एहेरूप अन्ननाउ इडक एहे कामना करिवा मकल अन्नैर पूजा करिवेन ॥ ५४ ॥

English.—He should always worship his food and eat it without finding fault with it. And even only when he has seen it he should rejoice and be satisfied, and receive all his food with a prayer that he may always obtain it. 54.

Kulluka. पूजयेदशनमिति । सर्वदा अन्नं पूजयेत् प्राणार्थत्वेन ध्यायेत् । तदुक्तमादित्यपुराणे (क)—‘अन्नं विष्णुः स्वयं प्राह’ इत्यनुवृत्तौ ‘प्राणार्थं मां सदा ध्यायेत् तथा (ख) संपूजयेत् सदा’ (ग) (I) इति । अनिन्द्यैतद् अद्यात् (घ), दृष्ट्वा हृष्येत्, प्रसीदेत् इति—हेत्वन्तरजमपि (ङ) खेदमन्नदर्शनेन त्यजेत् (2) । ‘प्रतिनन्देत्’—नित्यमस्माकमेतदस्तु इति अभिधाय वन्दनं ‘प्रतिनन्दनम्’ । तदुक्तमादित्यपुराणे—

‘अन्नं दृष्ट्वा प्रणम्यादौ प्राञ्जलिः कथयेत्ततः ।

अस्माकं नित्यमस्वेतदिति भक्त्या सुवन्नमेत् ॥”

सर्वशः सर्वमन्नम् ॥ ५४ ॥

Kulluka Explained.

1. अन्नं विष्णुः &c.—In continuation (अनुवृत्ति) of the subject—‘अन्न which is the same as Vishnu himself spoke’ (the following is added) ‘one should always look upon me as the sole means of life and worship me’.

2. प्रसीदेत् &c.—प्रसीदेत् means ‘should shake off troubles due to other causes (हेत्वन्तरजम्) also on seeing the food’.

Notes.

हृष्येत्, प्रसीदेत्, प्रतिनन्देत्.—For the nice distinction between these, see Kull.

सर्वशः—सर्वं + शस्—द्वितीयायाः । सर्वशः अन्नम् = सर्वम् अन्नम् । Medhātithi takes शस् in सप्तमी and notices ‘सर्वदा’ as an alternative reading.

(क) आदिपुराणे—All except P, S. But the आदिपुराण does not discuss these subjects. The quotations, however, are not found in the आदित्यपुराण also.

(ख) स मां for तथा—All except S.

(ग) G has evidently taken it as prose.

(घ) एव दद्याच्च—A ;—दद्यात्—B, M, P.

(ङ) हेत्वन्तरमपि—M, P, V ; हेत्वन्तरेणापि—S.

पूजितं ह्यशनं नित्यं बलमूर्जं च यच्छति ।

अपूजितं तु तद्भुक्तमुभयं नाशयेदिदम् ॥ ५५ ॥

Prose. पूजितम् अशनं हि नित्यं बलम् ऊर्जं च यच्छति, अपूजितं तु तत् भुक्तम् उभयम् इदं नाशयति ।

Bengali. अन्न पूजित इहेन निता वनवीथी प्रधान करे एव निमित्त इहेन एतद्भुक्तइ नष्टे करे ॥ ५५ ॥

English.—Food which is worshipped, always gives strength and manly vigour; but, eaten irreverently, it destroys them both. 55.

Kulluka. पूजितमिति । यस्मात् पूजितमन्नं [नित्यं] (क) सामर्थ्यं वीर्यञ्च ददाति, अपूजितं पुनरेतदुभयं नाशयति, तस्मात् सर्वदा अन्नं पूजयेत् इति पूर्वसौक- वाक्यतापन्ननिर्दे फलश्रवणम् (१) । सन्धावन्दिनादौ उपात्तदुरितक्षयवत् (क) कामना- विषयत्वेनापि (ख) नित्यश्रुतिरविहता (ग) (२) । नित्यश्रुतिविरोधात् फलश्रवणं स्वयर्थमिति तु सिद्धातिथिगोविन्दराजी (३) ॥ ५५ ॥

Kulluka Explained.

१. यस्मात् &c.—Food when worshipped gives prowess and valour, and, when condemned, destroys both; therefore *food*

(क) नित्यम्—Added before कामनाविषयत्वेन by all except J. This might be a reader's own supply of the reason of नित्यश्रुति-रविहता । In the presence of this adverb, the word अपि after कामनाविषयत्वेन could not stand. Or, more probably, the word नित्यं which was perhaps originally placed before सामर्थ्यं has slipped to this position through a copyist's inadvertence. If, after all, it is to be kept here, we must put a stop after it and take the word with फलश्रवणम् । But then the meaning of the word नित्यं is to be stretched as far as नित्यविविधविषयकम्, and the concluding sentence, viz., नित्यश्रुतिरविहता loses all force as being almost redundant.

(ख) कामनाविषयत्वेनापि—P. (ग) अविरुद्धा—A;—अविहता—S.

should be worshipped. This expression of the bearing of fruit, being reduced to the above form, would be identical with the sense of the previous Sloka.

2. सन्धावन्दनादौ &c.—Although it is a case which speaks of the bearing of fruit, the use of the word नित्य here remains unaffected (अविहता) in the same way as with reference to the saying of daily prayers which has for its fruit the dispelling of accumulated sins. [Cf. सन्ध्यामुपासते ये तु सततं संशितव्रताः । विधूतपापान्ते यान्ति ब्रह्मलोकमनामयम् ॥ N. B. Such works, although associated with कामना, may be termed नित्य on the ground of their being *obligatory*, whereas काम्य works *proper* are performed only when the particular fruit is desired. (For this interpretation of कर्मस, See S'amkara on Gītā, 18, 67, and his preface to Brihadāranyaka.)]

N. B. The example सन्धावन्दनादौ उपासदुरितक्षयवत् may be applied both ways—फलश्रवण as well as कामनाविषय । But as it is more urgently required with the latter to supply at least an illustration of the apparently contradictory statement which follows, we have put a full stop after फलश्रवणम् । We might as well put full stops after इदम् and क्षयवत्, and take फलश्रवणं सन्धावन्दनादौ उपासदुरितक्षयवत् as a separate sentence.

3. नित्यश्रुतिविरोधात् &c.—Medhātithi and Govinda-rāja, however, hold that this reference to the bearing of fruit is not to be taken literally, in as much as the worshipping of food has been explicitly said to be नित्य or obligatory—where there can be no expectation for fruit. [In other words, Medh. and Gov. take these fruits to be *mere* inducements, whereas Kull. takes them to be *real*.]

Notes.

ऊर्जम्—ऊर्जते इति ऊर्ज् ; ऊर्ज बलप्राप्तयः इति धातोः क्तिप् ; ततः रया, एकवचनम् । The form ऊर्जस् (ऊर्ज् + असुन्) is more common.

नोच्छिष्टं कस्यचिद्दद्यान्नाद्याच्चैव तथान्तरा ।

नचैवात्यशनं कुर्यान्न चोच्छिष्टः क्वचिद्व्रजेत् ॥ ५६ ॥

Prose. उच्छिष्टं कस्यचित् न दद्यात्, तथा अन्तरा न अद्यात् । अत्यशनं च नैव कुर्यात्, उच्छिष्टश्च [सन्] क्वचित् न व्रजेत् ।

Bengali. [व्रकषारौ] काशकेण भुङ्क्तावशिष्टे दिनेन ना ; दिनेन ७ रात्रिर्न आहारं भक्ष्ये आत्र आहारं कत्रिनेन ना ; एव उच्छिष्टे मण्डुल हईशा कोथार ७ गहेदेन ना ॥ ५६ ॥

English.—A Brahma-chárin should not give to any one the leavings of his food, nor take an extra meal between the two meal-times. He should not eat to excess, nor go anywhere in touch with उच्छिष्ट । 56.

Kulluka. नोच्छिष्टमिति । भुक्तावशेषं कस्यचित् न दद्यात्, चतुर्थ्यां प्राप्तायां सम्बन्धमावविषयत्वा षष्ठी । अनेनैव सामान्यनिषेधेन शूद्रस्यापि उच्छिष्टदाननिषेधे सिद्धे 'नोच्छिष्टं न हविष्कृतम्' [मनु—४।८०] इति शूद्रशौचरनिषेधश्चातुर्थः स्नातक-व्रतत्वादेः (क) (१) । दिवासायंभोजनयोश्च मध्ये (२) न भुञ्जीत । वारद्वयेऽपि स्नात-भोजनं न कुर्यात् । 'नातिसौहृद्यमाचरेत्' [मनु—४।६२] इति चातुर्थे स्नातक-व्रतत्वायम् (३) । उच्छिष्टः सन् क्वचिन्न गच्छेत् ॥ ५६ ॥

Kulluka Explained.

१. अनेनैव &c.—By this general prohibition the giving of the remnants (उच्छिष्ट) is prohibited in the case of a S'údra also ; so, the special prohibition with regard to a S'údra occurring in the 4th Chapter (चातुर्थे) in the passage 'नोच्छिष्टं न हविष्कृतम् (शूद्राय दद्यात्)' should be interpreted as being intended for स्नातकव्रतत्वं ।

२. दिवासायं &c.—[This is the explanation of अन्तरा । अन्तरा means मध्ये ; कयोः मध्ये ? दिवासायंभोजनयोः मध्ये ।]

३. नातिसौहृद्यम् &c.—[The arguments are the same as in Kull. १. सौहृद्य means 'satiety'.

(क) स्नातकव्रतं त्वाद्यैः (?)—Bg, G.

Notes.

कस्यचित्—सम्बन्धविवक्षया षष्ठी, चतुर्थी साधीयसी ।

नाद्याज्ञैव तथात्तरा—See Kull. 2.

Cf. अन्तरा प्रातराशं च सायमाशं तथैव च ।

‘सदोपवासी’ भवति यो न भुङ्क्ते कदाचन ॥ बौधायन, २।७।३६ ।

अन्तरा प्रातराशं च सायमाशं च यो नरः ।

‘सदोपवासी’ भवति यो न भुङ्क्तेऽन्तरा पुनः ॥

महाभारत, अनुशासन, ६३।१० ।

N. B. Brahma-Chārins are granted *two* meals. In this respect they differ from widows who also are ब्रह्मचारिणीs. The ground for this difference is to give them some facility for study.

Cf. आहिताग्निरनङ्गश्च ब्रह्मचारीति ते त्रयः ।

अश्वन्त एव सिध्यन्ति नैषां सिद्धिरनश्वताम् ॥

Medh. notices the two following additional explanations :—

(i) अथवा व्यवधानवचनः अन्तराशब्दः । त्यक्तभोजनव्यापारः क्रियान्तरेण व्यवधाय पुनस्तदेव प्राक्पातगृहीतं न भुङ्जीत । (ii) केचित्तु विच्छेदम् अन्तराम् आचक्षते । सस्नेहपाणिना पात्रम् अन्वालय्य दक्षिणेन अवदाय प्राणाय आस्थे जुहोति इति श्रूयते ।

उच्छिष्टः—उच्छिष्ट + अच् (अन्नं आदित्वात् अस्यर्थे) ; unwashed of the remnants of food attached to the different parts of the body.

अनारोग्यमनायुष्यमस्वर्ग्यं चातिभोजनम् ।

अपुण्यं लोकविद्विष्टं तस्मात्तत् परिवर्जयेत् ॥ ५७ ॥

Prose. अतिभोजनम् अनारोग्यम्, अनायुष्यम्, अस्वर्ग्यं च, अपुण्यं, लोक-विद्विष्टं [च भवति], तस्मात् तत् परिवर्जयेत् ।

Bengali. अतिभोजन आरोग्य, आयुः, स्वर्ग ७ पुण्य विरोधी एवं लोकमनाङ्ग-निमित्त । अतएव तां परिहर्तव्यं करिष्ये ॥ ५७ ॥

English.—Excessive eating is prejudicial to health, to fame, and to the attainment of heaven and of spiritual merit, and it is detested by people. One should therefore avoid it. 57.

Kulluka. अतिभोजनदोषमाह—अनारोग्यमिति । अरोगो रोगाभावः, तस्मै हितमारोग्यम्, आयुषे हितमायुष्यम् । यस्मात् अतिभोजनमनारोग्यमनायुष्यं च भवति—अजीर्णजनकत्वेन रोगमरणहेतुत्वात्, अस्वर्ग्यं च—स्वर्गहेतु-यागादिविरोधि-त्वात् (१), अपुण्यम्—इतरपुण्यप्रतिपक्षत्वात् (२), लोकविदिष्टं बहुभोजितया लोकैर्निन्दनात्, तस्मात् तन्न कुर्यात् ॥ ५७ ॥

Kulluka Explained.

१. अस्वर्ग्यं &c.—अतिभोजन is अस्वर्ग्य in as much as it hinders (the performance of) sacrifices which leads to (the attainment of) स्वर्ग ।

२. अपुण्यम् &c.—अतिभोजन is अपुण्य as it is a hindrance to the other virtues.

Notes.

अनारोग्यम्—न रोगः = अरोगः (= रोगाभावः) ; अरोगाय हितम् इति आरोग्यम् ; अरोग + ष्यञ् । न आरोग्यम् = अनारोग्यम् ।

अपुण्यम्—न पुण्यम् ; पुण्यविरोधि इत्यर्थः । Some take this to be subordinate to अस्वर्ग्यम् ।—Thus, अपुण्यम् अतएव अस्वर्ग्यम् । This seems to be more reasonable.

ब्राह्मेण विप्रस्तीर्थेन नित्यकालमुपसृशेत् ।

कायचैदशिकाभ्यां वा न पित्रेण कदाचन ॥ ५८ ॥

Prose. विप्रः ब्राह्मेण तीर्थेन कायचैदशिकाभ्यां वा नित्यकालम् उपसृशेत्, पित्रेण [तीर्थेन] कदाचन न [उपसृशेत्] ।

Bengali. ब्राह्मणानि नरक जातिहे मर्कटा ब्राह्म-तीर्थ द्वारा आचमन करिबेन । अथवा काय-तीर्थ (प्रजापति-तीर्थ) ও দেব-তীর্থ দ্বারাও আচমন করিতে পারেন । কিন্তু পিতৃ-তীর্থ দ্বারা কদাচ আচমন করিবেন না ॥ ৫৮ ॥

English.—A Bráhmāna (and every one else) should sip water with the part of the hand called ब्राह्मतीर्थ ; or with the कायतीर्थ, or with the चैदशिक-तीर्थ (i.e. दैवतीर्थ) ; but never with the पितृतीर्थ । 58.

Kulluka. ब्राह्मेति । ब्राह्मादिसंज्ञेयं शास्त्रे व्यवहारार्थं (क), स्तुत्यार्थं च, न तु मुख्यं ब्रह्मदेवताकल् (ख) सम्भवति, अयागरूपत्वात् (ग) (१) । तीर्थ-शब्दोऽपि पावनगुणयोगात् (२) । ब्राह्मेण तीर्थेन सर्वदा विप्रादिराचामि । 'कः' प्रजापतिः, तदौयः—कायः,—'तस्येदम्' इति (पाणिनि—४।१।२०) अण्, इकारस्यान्तादेशः (३), नैदशिको देवः, ताभ्यां वा । पित्रेण तु तीर्थेन न कदाचित् आचामि ॥५८॥

Kulluka Explained.

१. ब्राह्मादि &c.—These technical terms ब्राह्म, &c., are for the facility of the discussion of these things in the S'āstras, as well as for their praise ; certainly ब्रह्मन्, &c., cannot be the presiding deities of these limbs in the primary sense, as the latter are no sacrifices. [Medh. adds another हेतु—अयागरूपत्वात् असमन्त्वात् च । The argument is that only याग and सत्त्व have presiding deities, but these तीर्थं are neither of them ; hence these terms are simply intended to convey an idea of praise.]

२. तीर्थशब्दोऽपि &c.—They are called तीर्थं (in preference to any other term) on the analogy of their sacred character.

३. 'कः' प्रजापतिः &c.—The word 'कः' means प्रजापति । काय means anything relating to कः । The word काय is formed thus :—'कस्य' इदम् इति क + अण् by the rule तस्येदम् । क is changed into कि (irregularly). [Then, कि + अण् = कायः ।]

Notes.

विप्रः = विप्रादिः (see Kull.). All the castes are intended here.

तीर्थेन—Both masculine and neuter.

नित्यकालम्—नित्यः कालः—कार्ष्णधारयः । अत्यन्तसंयोगे द्वितीया ।

कायः—क (= प्रजापति) + अण् = कि + अण् = कायः । See Kull. .

(क) संव्यवहारार्थं—All except A.

(ख) न चतुर्मुखब्रह्मदेवताकल्—S.

(ग) अयागरूपत्वात्—Bh, J, P.

3. यद्यपि &c. — [The text has अङ्गुलिमूलं कायम् and तयोः अक्षः पिबाम् । In neither of these two passages, a particular finger or fingers are named. In his explanation of those passages Kull. has supplied the names of the particular fingers intended in each case. He puts his arguments thus—] Although no particular finger or fingers are named in the passages 'कायमङ्गुलि-मूलं' and 'तयोरक्षः', yet those particular (विशेष) names should be supplied here with the help of other Smritis. [Then follows a quotation from याज्ञवल्क्य which see below.]

4. कनिष्ठा &c. — [The construction is as follows :—]

कनिष्ठामूलम्, आदेशिनीमूलम्, अङ्गुष्ठमूलम् and करस्य अग्रम्—these are respectively called प्रजापतितीर्थं, पितृतीर्थं, ब्रह्मतीर्थं and देवतीर्थं ।

Notes.

तयोः—षष्ठी in connection with the word अक्षः by the rule 'षष्ठी अतसर्थप्रत्ययेन' । On the strength of other authorities Kull. explains तयोः as अङ्गुष्ठप्रदेशिन्योः ।

त्रिराचामेदपः पूर्वं द्विः प्रमृज्यात्ततो मुखम् ।

खानि चैव सृशेदङ्गिरात्मानं शिर एव च ॥ ६० ॥

Prose. पूर्वम् अपः त्रिः आचामेत्, ततः मुखं द्विः प्रमृज्यात्, अङ्गिः खानि (चक्षुःकर्णादीनि मुखच्छिद्राणि) चैव आत्मानं शिरः एव च सृशेत् ।

Bengali. [आचमनेन अङ्गिरा एवेकप—] [बाकादि तीर्थद्वारा] प्रथमतः तिनवारं जलपानं करिते हय, तार पत्र [उठे ও অপর সংযुक्त করিয়া অঙ্গুষ্ঠমূলদ্বারা] द्वितीयं मुखं मार्जना करिते हय, ततः परं चक्षुःकर्ण ईत्यादि मुखस्थित छिद्रमूह एव च वक्त्रः शिरः ও মস্তক জলদ্বারা স্পর্শ করিতে হয় ॥ ६० ॥

English.—[To perform आचमन] he should first sip water thrice ; next twice wipe his mouth [with the root of the thumb] ; and then touch with water the cavities [of the head], [the seat of] the soul, and the head. 60.

Kulluka. सामान्येनोपदिष्टस्य (I) आचमनस्य अनुष्ठानक्रमम् आह— त्रिराचामेदिति । पूर्वं ब्राह्मणादतीर्थेन जलगण्डूषणं पिबेत् । अनन्तरं "संवत्स्रं श्रोत्र-

धरौ (2) वारद्वयम् “अङ्गुष्ठमूलिन” संमृज्यात्, (3) ‘संव्रत्याङ्गुष्ठमूलिन द्विः प्रमृज्यात्ततो मुखम् [२।१४] इति दन्तेण विशेषाभिधानात् (4) । ‘खानि’ च इन्द्रियाणि जलिन मृशेत्—मुखस्य सन्निधानात् मुखखान्येव (5) । गौतमोऽप्याह—[१ अः] ‘खानि चोपमृशेच्छीर्षस्यानि’ । ‘हृदयन्तर्ज्योतिः पुरुषः’ [बृहदारण्यक, ४।२।७] इत्याद्युपनिषत्सु (क) हृदयदेशत्वेन आत्मनः श्रवणात् ‘आत्मानं’ हृदयं (6), शिरस्य अहिरव मृशेत् ॥ ६० ॥

Kulluka Explained.

1. सामान्येन &c.—The author now gives the details (अनुष्ठान-क्रम) of आचमन which has so long been discussed generally (सामान्येन) ।

2. संव्रत्य ओष्ठाधरौ—Closing the upper and the lower lips.

3. ‘अङ्गुष्ठमूलिन’ संमृज्यात्—Should wipe (his mouth) *with the ball of his thumb*.

4. संव्रत्याङ्गुष्ठमूलिन &c.—[In explaining मुखं प्रमृज्यात् above, Kull. has supplied the two points (i) ओष्ठाधरौ संव्रत्य and (ii) अङ्गुष्ठमूलिन । Now, whence does he get them ? In reply to this Kull. says that] these two points are particularly mentioned by दक्ष in the text ‘संव्रत्याङ्गुष्ठमूलिन’ &c.

5. मुखस्य सन्निधानात् &c.—Here by the word खानि (= छिद्राणि) the holes of the mouth (मुख-खानि) are to be taken inasmuch as the word मुख occurs here.

6. हृदि अन्तः &c.—The हृदय or heart is here meant by the word आत्मन्, as आत्मन् is said to be situated in the heart in many passages in the Upanishads, e. g., ‘In our internal heart there is Light—the Purusha’.

Notes.

त्रिः—त्रि + असुच् ; three times ; thrice . द्विः also is similarly formed . N. B. Females and S'ūdras should perform each act only once ; cf. स्त्रीशूद्रस्तु सकृत् सकृत्—मनु, ५।१३२ ।

(क) इति उपनिषदि—S.

आत्मानम् = हृदयम् । Medh., after explaining it as हृदयम्, gives the following *additional* explanation :—‘नामिम् आलभेत इति क्वचित् कथ्यते, तेन नामिं नम्यामहे’ । The practice is to touch both of them—the हृदय as well as the नामि ।

अनुष्णाभिरफेनाभिरङ्गिस्तीर्थेन धर्मवित् ।

शौचेषुः सर्व्वदाचामिदेकान्ते प्रागुदङ्मुखः ॥ ६१ ॥

Prose. शौचेषुः धर्मवित् अनुष्णामिः अफेनाभिः अङ्गिः तीर्थेन (= ब्राह्मादि-तीर्थेन) एकान्ते प्रागुदङ्मुखः सर्व्वदा आचामित् ।

Bengali. शौचाङ्कुरी धर्मवित् निष्कान्ते स्थाने पूर्व्वमुख अथवा उत्तरमुख रहैश अङ्गुष्ठेन फेनवर्जित जलद्वारा ब्राह्मादि तीर्थद्वारा सर्व्वदा आचमन करिवेन ॥ ६१ ॥

English.—He who knows the sacred law and seeks purity should always perform the rite of आचमन with water neither heated, nor frothy, with a (prescribed) तीर्थ, in a solitary place and facing the east or the north. 61.

Kulluka. अनुष्णामिरिति । अनुष्णीकृताभिः (१), फेनवर्जिताभिः ब्राह्मादितीर्थेन शौचमिच्छन् ‘एकान्ते’ जनैरनाकांक्षितं, शुचिदेशे इत्यर्थः, प्राङ्मुख उदङ्मुखी वा सर्व्वदा आचामित् । आपस्तम्बेन [१।१।५।६] ‘तप्ताभिश्च अकारणात्’ (२) इत्यभिधानात् (क) व्याध्यादिकारणव्यतिरेकेण नाचामित् (३), व्याध्यादौ (ख) तु संष्णीकृताभिरपि आचमने दोषाभावः । तीर्थव्यतिरेकेण आचमने शौचाभाव इति दर्शयितुम् उक्तस्यापि तीर्थस्य (४) पुनर्व्वचनम् ॥ ६१ ॥

Kulluka Explained.

१. अनुष्णीकृताभिः—N. B. The word अनुष्ण means ‘not hot whether naturally or artificially’ ; but Kull. takes it in the latter sense only, and makes it clear by the synonym (अनुष्णीकृत) which

(क) तप्ताभिश्च कारणात्—All except P ; तप्ताभिश्च कारणव्यतिरेकात्—P ; but the printed आपस्तम्ब reads what has been adopted in the text, which is also supported by Kull.’s gloss which follows.

(ख) व्याधौ—A, B, Bh, Bk.

is formed in the passive voice.—उष्णशब्दः कायोपलक्षणार्थः । तथाहि पच्यते—‘अश्वताभिरग्निः’ । एवं च यौष्मोष्णतयाः स्वभावोष्णाश्च न प्रतिषिध्यन्ते इति मेधातिथिः । Gov. and Nār. also are to the same effect.

2. तप्ताभिस्य &c.—One should not perform आचमन with hot water without sufficient reason (e.g. disease, &c.)

3. न आचामेत्—[‘उष्णीकृताभिरग्निः’ इति शेषः ।]

4. उक्तस्यापि तीर्थस्य—Of the word तीर्थ which has already (viz. in Sl. 52) been spoken of (as the proper limb to perform आचमन with).

Notes.

शौचेषुः—आप + सन् + उ = ईषुः । शौचम् ईषुः इति द्वितीयातत्पुरुषः, न लोकाव्ययनिष्ठा इत्यादिना षष्ठोनिषेधात् ।

सर्वदा—न प्रकरणात् भोजने एव, किं तर्हि विष्णुवादिशुद्धिषु अपि ।—Medh.

एकान्ते—एकः अन्तः यत्र तत् एकान्तम्, तत्र ।

प्राग्दक्षुखः—प्राक् वा उदक् वा मुखं यस्य सः इति विपरीदो बहुव्रीहिः ।—‘सुखशब्दः प्रत्येकमभिसंबध्यते । नाऽयं इन्द्रगर्भो बह्व्रीहिः, अपि तु बह्व्रीहिरेव । इन्द्रगर्भतायां समाहारे समासान्तेन अकारेण भवितव्यम् । इतरतरयोगीऽपि जैवः—न हि युगपत् उभयदिङ्मुखता सम्भवति । तत्र कश्चित् आचमनभागः प्राङ्मुखेन कर्तव्यः, कश्चित् उदङ्मुखेन इत्यापतति’ ।—Medh.

हृद्भाभिः पूयते विप्रः कण्ठगाभिस्तु भूमिपः ।

वैश्योऽग्निः प्राशिताभिस्तु शूद्रः सृष्टाभिरन्ततः ॥ ६२ ॥

Prose. विप्रः हृद्भाभिः अग्निः, भूमिपस्तु कण्ठगाभिः, वैश्यस्तु प्राशिताभिः, शूद्रः अन्ततः (= जिह्वीष्ठान्तेन) सृष्टाभिः [अग्निः] पूयते ।

Bengali. আচমনের জল হৃদয় পর্য্যন্ত প্রবেশ করিলে ব্রাহ্মণ পবিত্র হন, কণ্ঠদেশ পর্য্যন্ত প্রবেশ করিলে ক্ষত্রিয়, মুখপর্য্যন্ত প্রবেশ করিলে বৈশ্য, এবং জিহ্বা ও ওষ্ঠের প্রান্ত-দ্বারা মাত্র স্পর্শ করিলে শূদ্র পবিত্র হন ॥ ৬২ ॥

English.—In an আচমন, a Brāhmana is purified by the water reaching to his heart ; a Kshattriya by the water reaching to his

throat ; a Vais'ya, by the water taken into his mouth ; and a S'ûdra, by the water touched with the tips (of his lips and tongue). 62.

Kulluka. आचमनजलपरिमाणमाह—हृद्भाभिरिति । ब्राह्मणो हृदय-
गामिनौभिः, चक्षुः कण्ठ-गामिनौभिः, वेश्मः अन्तरास्थ-प्रविष्टाभिः “कण्ठमप्राप्ताभि-
रपि” (I), श्रुदो जिह्वौष्ठानेनापि स्पृष्टाभिरङ्गिः पूतो भवति । अन्तः इति तृतीयार्थ-
तसिः ॥ ६२ ॥

Kulluka Explained.

1. कण्डम् अप्राप्ताभिरपि—[By adding this Kull. makes a distinction between कण्डगाभिः and प्राशिताभिः.] ।

Notes.

हृद्भाभिः—हृद् गच्छन्ति इति हृद्भाः—हृद्-गम+ङ । Adj of अद्भिः ।

प्रयते—कर्मकर्त्तरि वाच्ये । Also see Notes on अङ्गि: below.

भूमिपः = भूमिं पाति इति भूमिपः = राजा = क्षत्रियः in general.

अङ्गिः—करणे तृतीया ; (or, अनुक्ते कर्त्तरि तृतीया if we take प्रयते in

कर्मवाच्य ।

अन्ततः—तृतीयायां तसिः । अन्ततः = अन्तेन = जिह्वाष्ठान्तेन ।

उद्धृते दक्षिणे पाणानुपवीत्युच्यते द्विजः ।

सव्ये प्राचीन आवीती निवीती कण्ठसज्जने ॥ ६३ ॥

Prose. दक्षिणे पाणी उड्डते द्विजः उपवीती उच्यते, सस्ये [पाणी उड्डते] प्राचीनावीती [उच्यते], [यश्चस्ये वस्ते च] कण्डसज्जने निवीती [उच्यते] ।

Bengali. [বঙ্গব্ধ অথবা উত্তরীয় বাসস্বকস্থিত হইয়া দক্ষিণ ককতলে লক্ষমান হইলে এবং] দক্ষিণ বাহু তাহার উপরে স্থাপিত হইলে দ্বিজকে উপবীতী বলা হয় । [দক্ষিণ স্বকস্থিত হইয়া বামককতলে লক্ষমান হইলে এবং] বাম বাহু তাহার উপরে স্থাপিত হইলে তাহাকে প্রাচীনাবীতী বলা হয় । এবং কঠদেশ হইতে ঋজুভাবে লক্ষমান হইলে তাহাকে নিবীতী বলা হয় ॥ ৬৩ ॥

English. A twice-born is called उपवीतिन् when his right arm is raised (so that the sacred thread or the dress, passing under it, rests on the left shoulder); he is called प्राचीनवीतिन् when his left

(arm) is raised (so that the thread or the dress passing under it, rests on the right shoulder); and he is called निर्वीतिन् when the thread or the dress slides down straight from the the neck. 63.

Kulluka. आचमनाङ्गतामुपवीतस्य दर्शयितुमुपवीतिलक्षण (क) ततः प्रसङ्गेन प्राचीनावीतीत्यादिलक्षणमाह (1)—उद्धृते इति । दक्षिणे पाणावुद्धृते वामस्त्वस्थिते दक्षिणकचावलम्बे (ख) यज्ञसूत्रे वस्त्रे च (ग) (2), उपवीती विज्ञः कथ्यते । वामपाणावुद्धृते दक्षिणस्त्वस्थिते वामकचावलम्बे (घ) प्राचीनावीती भग्नते । 'सव्ये प्राचीनः प्राचीनी' इति कन्दोऽनुरोधादुक्तम् (3) । तथाच गोभिलः [१।२।२, २]—'दक्षिणं वाङ्मुद्रुत्य शिरोऽवधाय सव्ये' से प्रतिष्ठापयति, दक्षिणकचमन्ववलम्बं (ङ) भवति, एवं यज्ञोपवीती भवति (4) । सव्यं वाङ्मुद्रुत्य शिरोऽवधाय दक्षिणे' से प्रतिष्ठापयति सव्यं कचमन्ववलम्बं (च) भवति, एवं प्राचीनावीती भवति । 'निर्वीती कण्ठसज्जने' इति शिरोऽवधाय दक्षिणपाण्यादौ अपि अनुद्धृते कण्ठादेव सज्जने ऋजुप्रालम्बे (5) यज्ञसूत्रे वस्त्रे च निर्वीती भवति ॥ ६३ ॥

Kulluka Explained.

1. आचमनाङ्गताम् &c.—To show that the posture of उपवीत is necessary for आचमन the author defines an उपवीतिन् here, and then incidentally the other two also, viz., प्राचीनावीतिन् and निर्वीतिन् ।

2. वस्त्रे—The word वस्त्र here means the *upper* garment, i.e., the उत्तरीय । N. B. Some of the commentators, in explaining Gobhila Grihya I, 2, 1, observes—A garment is used if the

(क) उपवीतिलक्षणम्—All except A.

(ख) दक्षिणस्त्ववलम्बे—B, Bh, M, P.

(ग) वा—All except A, S.

(घ) वामस्त्ववलम्बे—M and P.

(ङ) दक्षिणस्त्वमवलम्बनम्—B, M, P. दक्षिणं कचम् अवलम्बनम्—J, Bg, Bk, G; but कच is not neuter. The correct reading is given in the text.

(च) कचमवलम्बम्—B, Bh; स्त्वमवलम्बनम्—A.

उपवीत has been lost, for instance, in a forest, and if it is impossible to get a string.

3. सव्ये प्राचीन &c.—‘सव्ये प्राचीनावीती’ would be the correct form according to Sandhi. But it is here put as प्राचीन आवीती for the sake of the metre.

4. दक्षिणं बाहुम् &c.—A twice-born is called यज्ञोपवीतिन् (or simply उपवीतिन्) when he passes (his sacred thread and उत्तरीय) under the right arm and embracing (अवधाय=अवधिं कृत्वा) the head makes them rest on the left shoulder, the thread and the उत्तरीय thus remaining suspended on the right side (दक्षिणकक्षे) ।

5. शिरः अवधाय &c.—A twice-born is said to be निवीतिन् when his right arm, &c., remaining as they are, his sacred thread and उत्तरीय slide down straight (कृजुप्रावत्स्व) from the neck (like a garland) with the head within.

Notes.

पाणौ—As some of the commentators remark, the word पाणि (hand) here stands for बाहु (arm).

द्विजः—This is by way of illustration only. As a matter of fact a शूद्र also may be उपवीतिन् and so forth. He has no sacred thread, but his उत्तरीय alone plays the part in the posture.

सव्ये=वामे । Qualifying पाणौ to be understood.

प्राचीन आवीती—It should be प्राचीनावीती according to the rules of Sandhi. See Kull. 3.

प्राचीनावीती—आ - वि - इ (ण) + क्त = आवीतम् । प्राचीनम् आवीतम् इति प्राचीनावीतम् । तत् अस्य अस्ति इति प्राचीनावीत + इति ।

The words उपवीती and निवीती also are similarly derived.

सज्जते यत् तत् सज्जनम् - सज्ज + युच् ; adj. of यज्ञत्वं and वस्त्र to be understood.

कण्ठसज्जने—कण्ठात् सज्जनम्, तस्मिन्—५मी तत्पुरुषः ।—Kull. कण्ठे सज्जनम् सङ्गः स्थापनम् वस्त्रस्य सूत्रस्य वा ।—Medh.

N. B. उपवीत, निवीत and प्राचीनावीत—The three postures are respectively employed in the observances relating to the Devas, to the (few first-born) men (viz. सनका, सनन्द, &c.), and to the Manes. Cf. श्रुति—उपवीतं देवानाम्, निवीतं मनुष्याणाम्, प्राचीनावीतं पितॄणाम् ।

मेखलामजिनं दण्डम् उपवीतं कमण्डलुम् ।

अमु प्रास्य विनष्टानि गृह्णीतान्यानि मन्त्रवत् ॥ ६४ ॥

Prose. मेखलाम् अजिनं दण्डम् उपवीतं कमण्डलुम्—विनष्टानि [एतानि] अमु प्रास्य अन्यानि मन्त्रवत् गृह्णीत ।

Bengali. মেখলা, উত্তরীয় চর্মা, দণ্ড, যজ্ঞোপবীত ও কমণ্ডলু—এই সকল নষ্ট হইলে তাহা জলে নিক্ষেপ করিয়া [হুগ্ধোক্ত] মন্ত্রোচ্চারণপূর্বক নূতন গ্রহণ করিতে হয় ॥ ৬৪ ॥

English.—Girdle, skin (which serves as the upper garment or उत्तरौष), staff, sacred thread and water-pot—these, when worn out, one should throw into water, and take new ones with the recitation of Mantras. 64.

Kulluka. मेखलामिति । मेखलादीनि विनष्टानि भिन्नानि छिन्नानि च जले प्रक्षिप्य अन्यानि स्वस्वगृह्णीतमन्त्रैः (I) गृह्णीयात् ॥ ६४ ॥

Kulluka Explained.

I. स्वस्वगृह्णीतमन्त्रैः—[This is the meaning of मन्त्रवत् ।] Attended with Mantras according to the गृह्ण of the person in question.

Notes.

अजिनम्—चर्म । ‘अजिनं चर्मं कृत्तिः स्त्री’ इत्यमरः । This refers to the upper garments mentioned in Sl. 41.

कमण्डलुम्—गृह्णीतान्यानि मन्त्रवत् इति कमण्डलोरपि उक्तत्वात् कमण्डलोरपि उदकार्यं शास्त्रवत् ग्रहणम् इत्यवसीयते । Cf. विना कमण्डलुना नाध्वानं व्रजेत्, न सौमानं, न गृहाद् गृहम् । पदमपि न गच्छेत् इधुमावात् इत्येके ॥—बीधायन, १।४।२५, २६ ।

प्रास्य—प्र - अस (क्षेपणे) + ल्यप् ; having thrown away.

अन्यानि—नवानि इत्यर्थः ।

मन्त्रवत्—मन्त्र + मनुप् । Adverb modifying गृह्णीत ।

केशान्तः षोडशे वर्षे ब्राह्मणस्य विधीयते ।

राजन्यबन्धोर्द्वाविंशे वैश्यस्य द्वादशे ततः ॥ ६५ ॥

Prose. ब्राह्मणस्य केशान्तः षोडशे वर्षे, राजन्यबन्धोः द्वाविंशे, वैश्यस्य ततः द्वादशे (अर्थात् चतुर्विंशे वर्षे) विधीयते ।

Bengali. ब्राह्मणस्य केशान्ताया मन्त्रादं प्रसङ्गोऽष्टादशवर्षे, कृषिज्ञस्य द्वाविंशे एव वैश्यस्य चतुर्विंशे वर्षे करिण्ठ इत्येव ॥ ६५ ॥

English.—The ceremony called केशान्त [shaving the hair (beard, &c)] is ordained for a Brāhmaṇa in the sixteenth year (after conception); for a Kshattriya, in the twenty-second; and for a Vais'ya, two years later than that, i.e., in the twenty-fourth year. 65.

Kulluka. केशान्त इति । केशान्ताख्यो गृह्योक्तसंस्कारो 'गर्भादिसंस्कारा-वर्षाणाम्' इति बौधायनवचनात् गर्भषोडशे वर्षे ब्राह्मणस्य, क्षत्रियस्य गर्भद्वाविंशे, वैश्यस्य ततो द्वादशे—गर्भचतुर्विंशे, कर्तव्यः ॥ ६५ ॥

Notes.

केशान्तः—केशानाम् अन्तः यस्मिन् सः, बहुव्रीहिः ।

राजन्यबन्धोः—Here also as in Sl. 38, the word बन्धु at the end of the compound does not imply any censure.

The केशान्त is otherwise called गोदान । गावः लोमानि दीयन्ते खण्डान्ते अस्मिन् इति गोदानम् । It is almost the same as चूडाकर्म्म (Sl. 35). The shaving of beard, moustache, &c., which do not appear at the age of चूडाकर्म्म are particularly intended by this ceremony. The last remnant of this ceremony is to be found in these days in the shaving before marriage.

अमन्त्रिका तु कार्य्येयं स्त्रीणामावृत्तशेषतः ।

संस्कारार्थं शरीरस्य यथाकालं यथाक्रमम् ॥ ६६ ॥

Prose. स्त्रीणां शरीरस्य संस्कारार्थम् इयम् आवृत् (=परिपाटी, जात-
कर्मादिः) अशेषतः (= समया) यथाकालं यथाक्रमम् अमन्त्रिका कार्य्या ।

Bengali. स्त्रीणां शरीरस्य संस्कारार्थं निमित्त एव (जातकर्मादि) नमर्थं क्रियाक्रम
उपयुक्तकाले एव निश्चितक्रमेण कर्त्तव्यं, किन्तु तांशते कान नष्टाच्छात्रण करिते
इहेवे ना ॥ ७७ ॥

English.—This whole series (of ceremonies) should be per-
formed for females (also), for the purification of their bodies, at
the proper time and in proper order, but without the recitation of
Mantras. 66.

Kulluka. अमन्त्रिकेति । 'इयम् आवृत्' अयं जातकर्मादि-क्रियाकलापः
समयः उक्तकालक्रमानतिक्रमेण (क) (१), शरीरसंस्कारार्थं स्त्रीणाममन्त्रिकाः कार्य्याः ॥ ६६ ॥

Kulluka Explained.

१. उक्तकालक्रमानतिक्रमेण—[This is the synonym of the two
words यथाकालम् and यथाक्रमम् combined.]

Notes.

अमन्त्रिका—नास्ति मन्त्रो यस्याः सा अमन्त्रिका ; बहुव्रीहौ समासान्तः कप्,
ततः स्त्रियाम् आप् इकारागमश्च । Without any Mantra.

N. B. The ceremony of विवाह, however, should be attended
with Mantras. Cf. 'विवाहस्तु समन्त्रिकाः'—याज्ञवल्क्य, १।१० ।

आवृत्—स्त्रीलिङ्गम् । आ—वृत् + क्तिप् । = आवर्तनम् । For synonyms,
cf. 'आनुपूर्वीं स्त्रियां वावृत्परिपाटी अनुक्रमः' इत्यमरः । Series of cere-
monies, viz. जातकर्म्म, नामकरण, &c.

अशेषतः = समया ।

आवृत् अशेषतः कार्य्या—N. B. But the ceremony of केशान्त is
specially forbidden and the ceremony of विवाह serves the
purpose of उपनयन (Manu II, 67) in the case of girls.

(क) उक्तकालक्रमेण—All except A, S.

संस्कारार्थम्—संस्काराय इदम् इति संस्कारार्थम्, नित्यसमासः । सं—कृ + चञ् = संस्कारः, the augment सुट् comes in by the rule 'संपर्युपेभ्यः करोतौ भूषणे' । यथाकालम्, यथाक्रमम्—अनतिक्रमार्थे अव्ययीभावः ।

वैवाहिको विधिः स्त्रीणां संस्कारो वैदिकः स्मृतः ।

पतिसेवा गुरौ वासो गृह्यार्थोऽग्निपरिक्रिया (क) ॥६७॥

Prose. वैवाहिकः विधिः स्त्रीणां वैदिकः संस्कारः स्मृतः । [तत्र] पतिसेवा गुरौ वासः, गृह्यार्थः [च] अग्निपरिक्रिया ।

Bengali. ज्योतिषेण गृह्ये विवाहे वैदिक-गुरु-श्रौतौ । एवम् तत्राह पतिसेवा गुरु-वास एवम् गृह्यार्थः अग्निपरिक्रिया-श्रौतौ ॥ ७१ ॥

English.—In the case of females, the nuptial ceremony is said to be the Vedic sacrament (i.e. initiation); their attendance on husbands [is equivalent to] the residence in the preceptor's house, and the house-hold duties [correspond to] the attendance to the sacred fire. 67.

Kulluka. अनेन उपनयनेऽपि प्राप्ते विशेषम् (१) आह—वैवाहिक इति । विवाहविधिरेव स्त्रीणाम् वैदिकः संस्कारः उपनयनाख्यो मन्वादिभिः स्मृतः । पतिसेवैव गुरुकुले वासो वेदाध्ययनरूपः । गृह्यकृत्यसेव सायं-प्रातः-समिद्धीमरूपा अग्निपरिक्रिया (२) । तस्माद् विवाहादिरुपनयनस्थानि विधानात् उपनयनादेः निवृत्तिरिति (३) ॥ ६७ ॥

Kulluka Explained.

1. विशेषम्—Exception.
2. गृह्यकृत्यसेव &c.—The house-hold duties are the अग्निपरिक्रिया (synonym of अग्निपरिक्रिया) or attendance to the sacred fire which consists in (successively) offering (three) Samidhs to it (with Mantras) in the morning and evening. [There is perhaps also an idea of circumambulation conveyed by the prefix परि । See Sl. 48.]
3. तस्मात् &c.—[See Notes.]

(क) अग्निपरिक्रिया—J, Bg, Bh, G. Not an impossible reading, but see Notes.

Notes.

In this Sloka Manu clearly says that in the case of females वैवाহিকো বিধি:, পতিসেবা and গৃহ্যর্থ: are the substitutes for উপনয়নম্, গুরুকুলবাস: and অগ্নিপরিক্রিয়া । In other words, the latter three should not be performed in the case of girls. We, however, come across two passages which prescribe, or at least prescribed in the days of yore (cf. S'akuntalá, I, 25), the last two ceremonies for a class of females, and the উপনয়ন for all of them. We quote the passages below :—

বিবিধা: স্ত্রিয়:—ব্রহ্মবাদিত্য: সযৌবধ্বজঃ । তত্র ব্রহ্মবাদিনীনাং উপনয়নম্, অগ্নৌষ্মনং, বেদাধ্যয়নম্, স্বগৃহে চ মৈত্রচর্যা ইতি । সযৌবধ্বনাং উপনয়নং ক্রুত্বা বিবাহ: কার্য: । ইতি হারীত: ।

অপরञ्च—पुराकल्पेऽपु नारीणां मौञ्जीबन्धनमिष्यते ।

अध्यापनञ्च वेदानां सावित्रीवाचनं तथा ॥ इति यम: ।

It is, however, a curious fact that like many other quotations attributed to these two authorities, neither of these is to be found in the printed editions of their texts.

অগ্নি-পরিক্রিয়া—পরি—কৃত্ত+শ্র=পরিক্রিয়া । Some read অগ্নি-পরি-ক্রিয়া—the augment সূত্ coming in by the rule ‘সংপঠ্যুপেষ্য: করৌতৌ মূৰ্ধণে’; but the claim of সূত্ is not undisputed here, the sense of decoration being not very prominent. For the meaning of অগ্নিপরিক্রিয়া, see Kull. 2.

एष प्रोक्तो द्विजातीनामौपनायनिको विधिः ।

उत्पत्तिव्यञ्जकः पुण्यः कर्मयोगं निबोधत ॥ ६८ ॥

Prose. द्विजातीनाम् उत्पत्तिव्यञ्जकः (= द्वितीयजन्मत्वक:) औपनाय-
निकः (= उपनयनसम्बन्धी) पुण्यः विधिः एषः प्रोक्तः, [अधुना] कर्मयोगं
निबोधत ।

Bengali. দ্বিজাতিগণের দ্বিতীয়জন্মত্বক উপনয়নসম্বন্ধীয় পবিত্র বিধান এই
বর্ণিত হইল । এক্ষণে আপনারা [উপনীতের] ক্রিয়াকল্প শ্রবণ করুন ॥ ৬৮ ॥

English.—Thus has been described the sanctifying rule for the initiation of the twice-born which indicates their second birth. Learn now the duties to which they should afterwards apply themselves. 68.

Kulluka. एष इति । औपनायनिक इति अनुश्रुतिकादित्वादुभयपद-
वृद्धिः (१) । अयं द्विजातीनामुपनयनसम्बन्धो कर्मकलाप उक्तः, उत्पत्तेः द्वितीय-
जन्मनः व्यञ्जकः । इदानीमुपनीतस्य येन कर्मणा योगः तं श्रूयत इति (क) ॥६८॥

Kulluka Explained.

१. औपनायनिकः &c.—In the form औपनायनिकः [उपनयन + ठक्
(= शिक)] (the initial vowels of) both the members (viz, उप and
नयन) are lengthened by the rule अनुश्रुतिकादीनां च । [Similar
words are आनुश्रुतिकम्, आधिभौतिकम्, आविकसीतिकम् (Sl. 44), &c.]

Notes.

औपनायनिकः—See Kull. Relating to उपनयन ; adj. of विधिः ।
कर्मयोगः—कर्मणा योगः ; कर्माधिकारः ; कर्तव्यानि कर्माणि इत्यर्थः ।

उपनीय गुरुः शिष्यं शिष्येच्छीचमादितः ।

आचारमग्निकार्यं च सम्योपासनमेव च ॥ ६९ ॥

Prose. गुरुः शिष्यम् आदितः उपनीय शौचम्, आचारम् अग्निकार्यं च
सम्योपासनम् एव च आदितः शिष्येत् ।

Bengali. গুরু শিষ্যকে উপনীত করিয়া তাহাকে সর্বাগ্রে শৌচ, আচার,
প্রাতঃকালে ও সাংস্রকালে কর্তব্য অগ্নিকার্য এবং সম্যোপাসনাদি শিক্ষা দিবেন ॥ ৬৯ ॥

English.—Having initiated the pupil, the preceptor should
first teach him physical purification and other ceremonials,
attendance to the (sacred) fire and the twilight devotions. 69.

(क) इदानीमुपनीतस्य येन कर्मणा योगस्तं श्रूयत इत्याह—Read by B,
Bh, Bk, M at the beginning of the Tikā on Sl. 69.

Kulluka. उपनीय गुरुरिति । गुरुः शिष्यसुपनीय प्रथमम् 'एका लिङ्गे गुदे तितः' (मनु—५।१३६) इत्यादि (१) वक्ष्यमाणं शौचं, स्नानाचमनाद्याचारम्, अग्नौ सायंप्रातःसमिद्धोमानुष्ठानं (क)(२) समन्तकं (ख) सन्ध्योपासनविधिं च शिष्येत् ॥ ६९॥

Kulluka Explained.

१. एका लिङ्गे &c.—[This is about the application of mud after answering a call of nature.]

२. अग्नौ सायंप्रातः &c.—[See Sl. 67, Kull. Expl. 2].

Notes.

आदितः—आदि + तस्, सप्तम्याम् ।

आचारम्—स्नान, आचमन, &c.—Kull. Medh., Gov. and Nár. include these in the previous term, viz., शौचम्, and take आचार to mean 'conduct'. Cf. आचारः गुर्वदीनां प्रत्युत्थानासनदानाभिवादानादिभिः—Medh. This seems to be more reasonable.

सन्ध्योपासनम्—सन्ध्यायाः उपासनम् । सन्ध्यायाः इत्यत्र कर्त्तव्यं षष्ठी ।

अध्येष्यमानस्त्वाचान्तो यथाशास्त्रमुदङ्मुखः ।

ब्रह्माञ्जलिकृतोऽध्याप्यो लघुवासा जितेन्द्रियः ॥ ७० ॥

Prose. अध्येष्यमाणस्तु [शिष्यः] यथाशास्त्रम् आचान्तः उदङ्मुखः ब्रह्माञ्जलि-कृतः लघुवासाः जितेन्द्रियः [च] अध्याप्यः ।

Bengali. अध्यापनेच्छु शिष्या यथाशास्त्र आचमन करिमा पवित्रवस्त्र ओ जितेन्द्रिय हईमा उदङ्मुखे उपवेशनपूर्वक ब्रह्माञ्जलि करिले पर षष्ठ ताशक अध्यापन करिबेन ॥ ७० ॥

(क) —समिद्धोमानुष्ठानं—A.

(ख) The अनुस्वार after समन्तक is not found anywhere. But we have put it on the following grounds. Both the ceremonies viz., समिद्धोम and सन्ध्योपासना are समन्तक, and Medh. distinctly mentions them to be so. It is probable that Kull. also intends this and has therefore placed the qualifying adjective समन्तक in the intermediate position.

English.—A student who is about to begin the study, shall receive instruction after he has sipped water in the prescribed manner, putting on a clean dress and controlling his senses, and has sit with his face to the north and has made the Brahmā njali. 70.

Kulluka. अध्येष्यमाण इति । अध्ययनं करिष्यमाणः शिष्यः यथाशक्तं कृताचमनः उत्तराभिमुखः कृतब्रह्माञ्जलिः (क) पवित्रवस्त्रः कृतेन्द्रियसंयमः गुरुणा अध्याप्यः । 'प्राङ्मुखो दक्षिणतः शिष्य उदङ्मुखो वा' [१ म अ] इति गौतमवचनात् प्राङ्मुखस्याप्यध्ययनम् (१) । ब्रह्माञ्जलिकृत इति 'वाहिताग्न्यादिषु' [पा—२।२।३७] इत्यनेन कृतशब्दस्य परनिपातः (२) ॥ ७० ॥

Kulluka Explained.

१. प्राङ्मुखः &c.—[The text has उदङ्मुख only. Kull. on the authority of Gautama says that the pupil may be प्राङ्मुख also. The quotation means—] the pupil should sit to the right (of the Guru) facing the east or the north.

२. ब्रह्माञ्जलिकृतः इति &c.—[See Notes on ब्रह्माञ्जलिकृतः] ।

Notes.

अध्येष्यमाणः—अधि—इ (ङ) + शानच् (लटः स्थाने), 'लटः सट् वा' ।

ब्रह्माञ्जलिकृतः—ब्रह्मणः अञ्जलिः = ब्रह्माञ्जलिः । (For the meaning of the word ब्रह्माञ्जलि, see next Sloka). कृतः ब्रह्माञ्जलिः येन स कृतब्रह्माञ्जलिः ब्रह्माञ्जलिकृतः वा ; the परनिपात of the word कृत is optional by the rule 'वा आहिताग्न्यादिषु' । यथा—आहितः अग्निः अनेन इति आहिताग्निः अग्न्या-हितो वा । Medh. mentions ब्रह्माञ्जलिकृत as a variant here.

लघुवासाः—लघु स्वल्पं (पवित्रं वा) वासः (वस्त्रं) यस्य सः । Medh. has a very curious note on this word :—

लघुवासा धौतवासाः, प्रक्षालनेन लघुनी वाससी भवतः । अथवा अयं रोमादिस्थूलवसनः चित्तव्याप्तेषु ताड्यमानो न प्रहारं वेदयेत्, तत्र न युक्तः पठेत् । अपनीयमाने तु वाससि गुरोः खेदः स्यात् । निरावरणे च काये रज्जादिना ताड्य-मानो महतीं बालो वेदनाम् अनुभवेत् । अतः दृष्टार्थं लघुवासस्त्वम् ।

(क) कृताञ्जलिः—A, B, Bh, M, V.

Rágh. seems to give the right explanation :—गुरुतः लघुवासाः पवित्रवासाः वा, i.e., wearing a dress lighter than that of the Guru, or with clean pure clothes on.

ब्रह्मारम्भेऽवसाने च पादौ ग्राह्यौ गुरोः सदा ।

संहृत्य हस्तावध्येयं स हि ब्रह्माञ्जलिः स्मृतः ॥ ७१ ॥

Prose. ब्रह्मारम्भे अवसाने च गुरोः पादौ सदा ग्राह्यौ । हस्तौ संहृत्य अध्येयम्—सः हि ब्रह्माञ्जलिः स्मृतः ।

Bengali. বেদপাঠের আরম্ভে ও অন্তে গুরুর পাদদ্বয়বন্দন নািত্য কর্তব্য। হস্তদ্বয় সংযুক্ত করিয়া অধ্যয়ন করিতে হয়। ইহারই নাম ব্রহ্মাঞ্জলি ॥ ৭১ ॥

English.—At the beginning and at the end of (a lesson in) the Veda the student should always clasp the feet of his preceptor. He should study with joined palms; this is called the *Brahmāñjali* (lit. joining palms for the sake of Brahma or the Veda). 72.

Kulluka. ब्रह्मारम्भेऽवसाने च इति । वेदाध्ययनस्य आरम्भे कर्त्तव्यं, समाप्ते च कृते, गुरोः पादोपसंग्रहणं कर्त्तव्यम् । हस्तौ 'संहृत्य' संश्लिष्टौ कृत्वा अध्येतव्यम् ; स एव ब्रह्माञ्जलिः स्मृत इति पूर्वश्लोकोक्तब्रह्माञ्जलिशब्दाद्ये व्याकारः (I) ॥ ७१ ॥

Kulluka Explained.

1. पूर्वश्लोकोक्त &c.—This is the explanation (व्याकार) of the word ब्रह्माञ्जलि mentioned in the previous Sloka.

N. B. The word व्याकार (which comes from the same root as of व्याकरण) used by Kull. means—explanation.

Notes.

ब्रह्मारम्भे—ब्रह्मणः (वेदस्य) आरम्भे ।

व्यत्यस्तपाणिना कार्यमुपसंग्रहणं गुरोः ।

सव्येन सव्यः स्मृतव्यो दक्षिणेन च दक्षिणः ॥ ७२ ॥

Prose. व्यत्यस्तपाणिना गुरोः उपसंग्रहणं कार्यम् । सव्येन [पाणिना] सव्यः [पादः] स्मृतव्यः, दक्षिणेन [च पाणिना] दक्षिणः [पादः] स्मृतव्यः ।

Bengali. इत्युक्तं बाताउ करिषा (अर्थात् आङ्गुलि भावे राखिषा) उक्तं पादवन्दना करिते ह्य ।—बामहस्त द्वारा उक्तं बाम पाद एव दक्षिणहस्त द्वारा उक्तं दक्षिण पाद स्पर्श करिते ह्य ॥ १२ ॥

English.—With crossed hands the student should clasp the feet of his preceptor.—The (preceptor's) left foot should be touched with the (student's) left hand, and the right foot with the right hand. 72.

Kulluka. व्यत्यस्तपाणिनेति । पादोपसंग्रहणं कार्यम् इति अनन्तरमुक्तम्, तद् व्यत्यस्तपाणिना कार्यम् इति विधोयते (१) । कौटिल्यो व्यत्यासः (२) कार्यः ? इत्यतः आह—सव्येन पाणिना (३) सव्यः पादः, दक्षिणेन पाणिना दक्षिणः पादो गुरोः स्पर्शव्यः । उत्तानहस्ताभ्यां च इदं पादयोः स्पर्शनं कार्यम् । यदाह पैठीनसिः—‘उत्तानाभ्यां हस्ताभ्यां दक्षिणेन दक्षिणं सव्यं सव्येन पादावभिवादयेत्’ (४) । दक्षिणोपरिभावेन व्यत्यासोऽयं (क) शिष्टसमाचारात् (५) ॥ ७२ ॥

Kulluka Explained.

१. पादोपसंग्रहणम् &c.—It has just now (अनन्तरम्) been said that the feet (of the Guru) should be clasped. That is here enjoined to be done with hands placed cross-wise (व्यत्यस्त) ।

२. व्यत्यासः—cross-wise posture.

३. सव्येन पाणिना—With the left hand.

४. उत्तानहस्ताभ्याम् &c.—This touching of the feet should be done *with palms upwards* (उत्तान) । Cf. Paithinasi—‘with hands *with palms upwards* he should touch (his preceptor's) feet—the right foot with the right hand and the left foot with the left hand’.

५. दक्षिणोपरिभावेन &c.—In accordance with the practice amongst the शिष्टः (learned) the right hand should be placed *upon* (उपरि) the left in the cross-wise posture.

Notes.

व्यत्यस्तपाणिना—वि - अति - अस + क्तः = व्यत्यस्तः । व्यत्यस्तौ पाणी (हस्तौ) यस्य सः, तेन ।

(क) व्यत्यासो वाऽयं—B, Bg, M, P, V.

On this word Medh. observes—अन्ये तु विन्यसपाणिना इति पठन्ति ।
 अथादेव च विन्यासे सिद्धे न अतितत्तायः पिच्छस्पर्शनात् दाहभयात् अङ्गुल्ययमात्रेण
 अग्रशेनं कर्तव्यम्, अपि तु हस्तौ विन्यसितव्यौ निधातव्यौ ; पीडनं तु पीडाकरं
 निषिद्धम् इति वर्णयन्ति ।

सव्येन = वामेन ; adj. qualifying पाणिना to be understood.

सव्यः—Adj. qualifying पादः to be understood.

दक्षिणेन दक्षिणः—See सव्येन and सव्यः above.

अध्येषमाणं तु (क) गुरुर्नित्यकालमतन्द्रितः ।

अधीषु भो इति ब्रूयाद् विरामोऽस्त्विति चारमेत् ॥ ७३ ॥

Prose. अतन्द्रितः गुरुः अध्येषमाणं [शिष्यम्] अधीषु भो इति नित्यकालं
 ब्रूयात्, विरामः अस्तु इति च आरमेत् ।

Bengali. গুরু অধ্যয়নেচ্ছু শিষ্যকে 'অধ্যয়ন কর' এই বলিয়া মর্দনা অধ্যয়ন
 আশ্রয় করিবেন এবং 'বিরত হও' এই বলিয়া বিরত হইবেন । ইহাতে আশ্রয় করিবেন
 না ॥ ৭৩ ॥

English.—The teacher should at all times, unwearied, say to his pupil who is about to study, "Ho, begin" and he should stop by saying "Let there be a pause". 73.

Kulluka. अध्येषमाणमिति । अध्येषणं करिष्यमाणं शिष्यं सर्वदा
 अनलमो गुरुः 'अधीषु भोः' इति प्रथमं अदेत् । शेषे तु विरामोऽस्तु इति अभिधाय
 'आरमेत्' (ख) निवर्तेत ॥ ७३ ॥

Notes.

अध्येषमाणं तु गुरुः—Some read अध्येषमाणस्तु गुरुम् and thus invert the order of the subject and the object. But that does not seem to be preferable.

आरमेत्—व्याङ्परिभ्यो रसः इति सूत्रेण परस्मैपदम् ।

(क) अध्येषमाणस्तु—A.

(ख) विरमेत्—All except. A.

ब्रह्मणः (क) प्रणवं कुर्यादादावन्ते च सर्वदा ।

स्ववत्यनोक्तं पूर्वं परस्ताच्च विशीर्यति ॥ ७४ ॥

Prose. ब्रह्मणः आदौ अन्ते च सर्वदा प्रणवं कुर्यात् । पूर्वं अनोक्तं [ब्रह्म] स्ववति, परस्तात् च [अनोक्तं ब्रह्म] विशीर्यति ।

Bengali. वेदपाठेन आदिते एव अष्टे प्रणव अर्थां ओङ्कार उच्चारण कर कर्तव्य । पूर्वं ओङ्कार उच्चारित ना हईले वेदमेव नई अर्ण मन हईते बिहृत ह्य एव अरे ओङ्कार उच्चारित ना हईले तांश मने अवधाने करे ना ॥ १४ ॥

English.—He should always pronounce the syllable 'Om' at the beginning and at the end of (a lesson of) the Veda ; unless the Om precede, the lesson will slip away (from him), and unless it follow, the lesson will fade away. 74.

Kulluka. ब्रह्मणः (ख) प्रणवमिति । ब्रह्मणो (ग) वेदस्य अध्ययनारम्भे अध्ययनसमाप्ति च ओङ्कारं कुर्यात् । यस्मात्, पूर्वं यस्य ओङ्कारः न कृतः तत् 'स्ववति' शनैः शनैः नश्यति, यस्य परस्तात् न कृतः तत् 'विशीर्यति' अवस्थितिमेव न लभते ॥ ७४ ॥

Notes.

ब्रह्मणः—वेदस्य । 'वेदस्तत्त्वं तपो ब्रह्म, ब्रह्मा विप्रः प्रजापतिः' इत्यमरः ।

प्रणवम्—प्रणूयते अनेन अस्ती वा इति प्र-नु+अप्-करणे कर्त्तव्ये वा ।
प्रणवः=ओङ्कारः ।

अनोक्तम्—ओम् इत्यनेन कृतम् (संस्कृतम्) इति ओक्तम् । यद्वा, ओम् इति कृतम् उच्चारितं यस्मिन् तत् ओक्तम् (जातिकालसुखादिभ्यः परा निष्ठा वाच्या) । न ओक्तम् इति अनोक्तम् ।

पूर्वम्, परस्तात्—Nār. explains it as पूर्व प्राक् गृहीतं ब्रह्म स्ववति नश्यति, परस्तात् गृहीतमात्रं विशीर्यते यद्वाच्ये एव सत्यक् न गृह्यते ।

(क) ब्रह्मणः—A, B, Bg, Bh, G.

(ख) ब्रह्मणः—A, Bg, Bh, G.

(ग) ब्रह्मणः—A, Bg, Bh, G.

प्राक्कूलान् पर्युपासीनः पवित्रैश्चैव पावितः ।

प्राणायामैस्त्रिभिः पूतस्तत ओङ्कारमर्हति ॥ ७५ ॥

Prose. प्राक्कूलान् [दर्भान्] पर्युपासीनः, पवित्रैश्चैव पावितः, त्रिभिः प्राणायामैः पूतः ततः ओङ्कारम् अर्हति ।

Bengali. पूर्वोक्त दर्भोपरि उपविष्ट इहेन, हस्तद्वयं कूषमन्त्रं पवित्रं वात्रां पवित्री-
कृत इहेन [पूत्रक, कूषक ७ त्रेक एहे] दिन अकारं प्राणायामं वात्रां पूत इहेन तत्र
अण्वोक्तं त्रिणेत्रं त्रिणां इहेन वात्र ॥ १८ ॥

English.—Seated on (Kus'a-grass) with their points to the east, purified by the Pavitras (made of Kus'a-grass) and sanctified by the three regulations of breath, one is fit to pronounce the syllable 'Om'. 75.

Kulluka. प्राक्कूलानिति । 'प्राक्कूलान्' प्रागयान् दर्भान् अध्यासीनः, 'पवित्रैः' कुशैः करद्वयस्थैः पवित्रीकृतैः, 'प्राणायामास्त्रयः पञ्चदशमावाः' (१) इति गीतमस्मरणात् [१८ अ] पञ्चदशमावैस्त्रिभिः प्राणायामैः प्रयतः । अकारादिलघुचर-
कालश्च मावा (२) । ततोऽप्ययनार्थमोङ्कारमर्हति ॥ ७५ ॥

Kulluka Explained.

१. प्राणायामाः वयः &c.—Each of the three प्राणायामस covers १५ Mátrás.

२. अकारादि &c.—A Mátrá is the period of time required for the utterance of a short vowel, e.g., अ, &c.

Notes.

प्राक्कूलान्—प्राचि (पूर्वदिग्बलीनि) कूलानि अयाणि येषां ये प्राक्कूलाः, तान् ।
Adj. qualifying दर्भान् to be understood ; objective of पर्युपासीनः
which is transitive.

पवित्रम्—पू + इव (करणे)—'पुवः संज्ञायाम्' । A technical term for हस्तकुशं, यज्ञोपवीतं and some such other things which are always held to be sacred.

प्राणायामः—**प्राणायामः** consists in performing successively the three methods of पूरक (breathing *in*), कुञ्चक (suspension of breath) and रचक (breathing *out*), and covers, according to Gautama, 15 Mátrás, i.e., the period of time required for the utterance of 15 short vowels. N. B. The number of times the प्राणायाम is to be repeated varies with the capacity of the performer.

अकारं चाप्युकारं च मकारं च प्रजापतिः ।

वेदत्रयान्निरदुहत् भूर्भुवःस्वरितीति च ॥ ७६ ॥

Prose. प्रजापतिः अकारं च उकारं च मकारं च, भूर्भुवःस्वरिति इति च वेदत्रयात् निरदुहत् ।

Bengali. प्रजापति ब्रह्मा (अणवेव अवग्रह) अकार, उकार, ओ मकार, एवः ङः, भूः, भुवः ७ वः এই বাহুভিन्न তিন বেদ হইতে উদ্ধৃত করিয়াছেন ॥ ৭৬ ॥

English.—Prajápati (Brahmá) has milked out (as it were) from the three Vedas the letter अ, the letter उ and also the letter म, as well as (the three Vyáhritis or words) Bhur, Bhuvas and Swar. 76.

Kulluka. अकारं चेति । 'एतदक्षरमेतां च' (मनु—२.७८) इति वक्ष्यति, तस्यायं शेषः (१) । अकारमुकारं मकारं च प्रणवावयवभूतं ब्रह्मा वेदत्रयात् ऋग्यजुःसामख्यचणात् भूर्भुवःस्वरिति व्याहृतिवयं (२) च क्रमेण 'निरदुहत्' उद्धृतवान् ॥ ७६ ॥

Kulluka Explained.

1. एतदक्षरम् &c. — The author will say 'एतदक्षरमेतां च' &c. (Sl. 78). The present Sloka is its शेष or means, i.e., the present Sloka paves the way for what will be said in Sl. 78. N. B. The word शेष is a technical term used in मीमांसा philosophy to mean 'means (to an end)'.

2. व्याहृतिवयम्—[For the meaning of the word व्याहृति, see Notes on the word in Sl. 78.]

Notes.

अकारम्—अ + कार । अ इति शब्दात् उत्तरं 'कार'प्रत्ययः by the Vártika 'वर्णात् कारः' ।

निरदुहत्—निर्-दुह (श्वादि) + लुङ्-द । This is a rare form, दुह being almost invariably used as अदादि-उभयपदौ, giving the forms अधुचत्, अधोक्षीत्, and अधुक्षत in लुङ्, 3rd person, singular.

सूर्भुवःस्वरिति इति च—The repetition of the word इति seeks to include the other व्याहृतिस also, viz., महर्, जन, तपस् and सत्य । इतीतिव्ययं प्रकारद्वयाभिधानि सूर्भुवःस्वरित्येवंप्रकारा व्याहृतयः संगृहीताः ।—Nár.

त्रिभ्य एव तु वेदेभ्यः पादं पादमदुहत् ।

तदित्यचोऽस्याः सावित्र्याः परमेष्ठौ प्रजापतिः ॥ ७७ ॥

Prose. परमेष्ठौ प्रजापतिः तदिति अस्याः सावित्र्याः ऋचः पादं पादं त्रिभ्यः एव तु वेदेभ्यः अदुहत् ।

Bengali. गगनेष्टौ ब्रह्मा 'तुंगविजुर्ब्रह्मणाम्' इत्यादि गविजुर्ब्रह्मणाम् ऋचैश्च तिनपाद तिन वेद इहेते उक्त्त करिशाहेन ॥ ११ ॥

English.—From the three Vedas has the Prajāpati dwelling in the excellent abode (i. e. Brahmā) milked out (as it were) the Rik which is sacred to सवित्र and which begins with the word तत्, one foot from each. 77.

Kulluka. त्रिभ्य एव इति । तथा त्रिभ्य एव वेदेभ्यः ऋग्यजुःसामभ्यः, तदित्यचः [तत्] (क) इति प्रतीकान् अनुदितायाः (१) सावित्र्याः पादं पादमिति त्रीन् पादान् ब्रह्मा आचकार । परमे स्थाने तिष्ठतीति परमेष्ठौ ॥ ७७ ॥

Kulluka Explained.

१. तदित्यचः &c. —तद् इति ऋचः means — of the Rik which is referred to by the introductory word तत् । N. B. The word प्रतीक (lit. image) means an introductory portion of a text which stands for the entire text. अनुदित = अनु + उदित = अनु - वद + क्त ।

(क) The addition of the word तत् here seems to be necessary.

Notes.

अदुहत्—दुह् + शिच् + लुङ् - ट् ।

तदित्युचः—तद् + इति + ऋचः । The Rik referred to is the famous गायत्री muttered by us every day. We refrain from quoting it here for obvious reasons.

सावित्र्याः—गायत्र्याः । For the derivation, see Notes on the word in Sl. 39.

परमेष्ठी—परमे - स्था + डिन् ; अलुक् समासः । Medh. observes - कश्चपादयोऽपि प्रजापतयः सन्ति, अतो विशिनष्टि परमेष्ठी इति ।

एतदक्षरमेतां च जपन् व्याहृतिपूर्विकाम् ।

सन्ध्योर्वेदविद् विप्रो वेदपुण्येन युज्यते ॥ ७८ ॥

Prose. [ओम् इति] एतत् अक्षरम् व्याहृतिपूर्विकाम् एतां च [सावित्री] सन्ध्योः जपन् वेदविद् विप्रः वेदपुण्येन युज्यते ।

Bengali. ওম্ এই অক্ষর এবং ব্যাহতিযুক্ত এই গায়ত্রী প্রাতঃকালে ও সন্ধ্যাকালে জপ করিলে বেদজ্ঞ বিজ্ঞ বেদপাঠিকের পুণ্যের ফল প্রাপ্ত হন ॥ ৭৮ ॥

English.—A twice-born man learned in the Veda, if he mutters during both twilights (morning and evening) that syllable (Om) and that Rik preceded by the Vyāhritis, gains the whole merit which (the recitation of) the Veda confers. 78.

Kulluka. यत एवमतः—एतदक्षरमिति । एतदक्षरम् ओङ्काररूपम्, एतां च विपदां सावित्रीं व्याहृतिवयपूर्विकां (क) सन्ध्याकाले जपन् वेदज्ञो विप्रादिः (१) वेदत्रयाध्ययनपुण्येन युक्तो भवति । अतः—‘सन्ध्याकाले प्रणवव्याहृतिवयोपेतां सावित्रीं जपेत्’ इति विधिः कल्प्यते (२) ॥ ७८ ॥

Kulluka Explained.

१. विप्रादिः—[The text has विप्रः which means, strictly speaking, a ब्राह्मण only. To include the other two twice-born castes Kull. replaces it by विप्रादिः] ।

(क) व्याहृतिपूर्विकाम्—A.

২. সম্ব্যাকালি &c.—[On the ground of the *ফলশ্রুতি* contained in the Sloka Kull. deduces this *বিধি* or injunction].

Notes.

এতদ্ব অক্ষরম্—This letter, viz., অম্ ।

ব্যাহতিপূর্জিকাম্—ব্যাহতয়ঃ পূর্বাঃ যস্থাঃ সা ব্যাহতিপূর্জিকা, তাম্ । ব্যাহতি means 'word'—ব্যাহ্রিযতে অসী ইতি ব্যাহতিঃ । The ব্যাহতিস are seven in number, viz., মৃ: সুব:, স্ব:, মহ:, জন:, তপ: and সত্যম্ । The first three (called the *মহাব্যাহতিস* mentioned in the previous Sloka) are intended here.

N. B. Pandit Umeshchandra Vidyaratna, to whom I have referred under I. 23, and the salient points of whose views I have given in the same place, explains ব্যাহতি as ব্যাহ্রিযন্তে বেদা: আসু ইতি ব্যাহতয়ঃ—the *regions* i.e. the places where the Vedas were compiled. Thus মৃ: is the ব্যাহতি of ঋগ্বেদ, সুব: of the যজুর্বেদ and স্ব: of the সামবেদ । To support his view, he quotes the following শ্রুতি—মূরিতি ঋগ্ভ্য:, সুবরিতি যজুর্ভ্য:, স্বরিতি সামভ্য: ।

সম্ব্যয়োঃ—In the two সম্ব্যাস, viz., in the morning and evening. সম্ব্যাস = সম্ + ঞ্চৈ + অঙ্ - অধিকরণে । Or, সম্ব্যৌ ভবা ইতি সম্বি + যত্ ; conjunction (of day and night).

বেদপুণ্ড্রেন—বেদস্য (= বেদাধ্যয়নস্য) যত্ পুণ্ড্রম্ তত্ বেদপুণ্ড্রম্, তেন । সহস্রাং ততীয়া ।

যুজ্যতে—যুজ + লট - তে, কর্তৃবাচ্যে । The root যুজ is দিবাতি, আত্মনেপদৌ ।

সহস্রকলস্বভ্যস্য বহিরেতচ্চিকং দ্বিজ: ।

মহতোঃপ্যেনসো মাশাৎ ত্বচেবাহির্বিমুচ্যতে ॥ ৩৫ ॥

Prose. দ্বিজ: এতৎ বিকং সহস্রকল: তু [শাসাৎ] বহি: অম্ব্যস, অহি: ত্বচা ইব, মহতোঃপি এনস: মাশাৎ বিমুচ্যতে ।

Bengali. দ্বিজাতি এই তিনটী অর্থাৎ প্রগব, বাহতি ও গায়ত্রী লোকালয়ের বহির্ভূত স্থানে [প্রতিদিন] মহত্ববার জপ করিলে, সর্গ বৈষ্ণব নির্দোষ হইতে মুক্ত হয়, সেইরূপ একবাসের মধ্যে মহাপাপ হইতে মুক্ত হন । ৩৫ ।

English.—A twice-born man who (daily) repeats these three (viz. Pranava, Vyáhriti and Gáyatrī) one thousand times outside (the village) is freed in a month even from grave sins, as a snake from its slough. 79.

Kulluka. सहस्रकल इति । सन्ध्यायाम् अन्यत्र च (क) काले एतत् प्रकृतं (१) प्रणवव्याहृतिवयसाविद्यात्मकं त्रिकं (२) “ग्रामात्” वह्निर्नदीतीरारण्यादौ सहस्राहृतिं जपित्वा महतीऽपि पापात्, सर्प इव कच्छुकात् (३), मुच्यते । तस्मात् पापक्षयार्थमिदं जपनीयम् इत्यप्रकरणेऽपि लाघवाद्सुक्तम् ; अन्यत्र एतत्तयोच्चारणमपि पुनः कर्तव्यं स्यात् (४) ॥ ७९ ॥

Kulluka Explained.

1. प्रकृतम्—The subject under discussion.
2. प्रणवव्याहृति &c.—The three things taken collectively, viz., प्रणव, व्याहृतिवय and सावित्रौ ।
3. कच्छुकात्—कच्छुक means ‘slough’ of a serpent’.
4. तस्मात् &c.—‘Therefore it should be muttered for the absolution of sin’. This is spoken here, although not very pertinently, for the sake of brevity. To speak of this anywhere else, these three things would have been required to be repeated. [The sense is this :—This statement is not very pertinent here, as it does not refer to a ब्रह्मचारिन् specially, but to everybody. Then why this digression ? Kull. meets this charge by saying that this is done to follow the law of parsimony (लाघव) of words. The author has been able to do with the subject here in two lines, but in any other place he could not have done this without mentioning the three items, viz., ओङ्कार, महाव्याहृति and सावित्रौ again. Thus, much trouble is saved to him.]

Notes.

सहस्रकलः—सहस्र + कलसुच् । A thousand times.

(क) च—Omitted in M, P, V.

वहिः=ग्रामात् वहिः ; viz., in a forest, or on the banks of a river, &c.

मासात्—विवक्षया प्रमौ for (अपवर्गे) श्या ; or मासम् अतीत्य इति ल्यब-
लोपि प्रमौ ।

त्वचा इव अहिः विसृज्यते—त्वचा - nom., अहिः - obj., विसृज्यते -
कर्त्तरि वाच्ये ।

एतयर्चा विसंयुक्तः काले च क्रियया स्वया ।

ब्रह्मचर्यविद्योनिर्गर्हणां याति साधुषु ॥ ८० ॥

Prose. एतया ऋचा स्वया च क्रियया काले विसंयुक्तः ब्रह्मचर्यविद्योनिः
साधुषु गर्हणां याति ।

Bengali. यथाकाले एहे गार्हपत्येन एव यौग कर्त्तव्य कर्म्म ना करिने डाकण,
रुखिण्ड ३ वैद्य माधुनबाजे निन्ता थाण्ड इन ॥ ८० ॥

English.—A Brāhmana, a Kshattriya or a Vais'ya, who neglects the timely recitation of that Rik and the timely (performance of the) rites (prescribed) for him, receives blame among the good. 80.

Kulluka. एतयर्चेति । सन्ध्यायाम् अन्यत्र समये च (क) ऋचैतया सावित्र्या
विसंयुक्तः त्यक्तसावित्रीजपः, स्वकीयया क्रियया सायंप्रातर्होमादिरूपया स्वकाले त्यक्तौ
ब्राह्मणः चरित्यो वैश्योऽपि सज्जनेषु निन्दां गच्छति । तस्मात्—स्वकाले सावित्रीजपं
स्वक्रियां च न त्यजेत् (I) ॥ ८० ॥

Kulluka Explained.

I. स्वकाले &c.—[This is the विधि here deduced by Kuil.]

Notes.

ब्रह्मचर्यविद्योनिः—ब्राह्मणः (= ब्राह्मणः) च चरित्यथ विद् (= वैश्यः) च
इति ब्रह्मचर्यविशः, ते (= तेषाम् अन्यतमः) योनिः उत्पत्तिकारणं यस्य सः ।
The word योनि is connected with all the the members of the
compound by the dictum—इहान्ते श्रूयमाणं पदं प्रत्येकम् अभिसंबध्यते ।

(क) च—Omitted in B, M, P, V ; वा for च—J, Bg, Bh, Bk, G.

ओङ्कारपूर्विकास्त्रिस्तो महाव्याहृतयोऽव्ययाः ।

त्रिपदा चैव सावित्री विज्ञेयं ब्रह्मणो मुखम् ॥ ८१ ॥

Prose. ओङ्कारपूर्विकाः अव्ययाः (= अविनाशिन्यः) तिस्रः महाव्याहृतयः त्रिपदा सावित्री (= गायत्री) चैव ब्रह्मणो मुखं विज्ञेयम् ।

Bengali. ওঙ্কারপূর্বক অবিনাশী মহাব্যাহতিদ্বয় (হুঃ, ভুঃ ও স্বঃ) এবং পাদত্ৰয়াস্তিক। গায়ত্রী (বেদের আদিভূত অথবা) ত্রকপ্রাপ্তির দ্বারস্বরূপ ॥ ৮১ ॥

English.—The three imperishable Mahá-Vyáhritis, preceded by the syllable Om together with the three-footed Gáyatrī is (the portal of the Veda, or) the gate leading to Brahman. 81.

Kulluka. ओङ्कारपूर्विकेति । ओङ्कारपूर्विकास्त्रिस्तो महाव्याहृतयो भूर्भुवःस्वरित्येता “अक्षरब्रह्मावाप्तिफलत्वेन” अव्ययाः (क) (१), त्रिपदा च सावित्री ब्रह्मणो वेदस्य मुखमाद्यम्, तत्पूर्वकवेदाध्ययनारम्भात् (२) । अथवा, ब्रह्मणः परमात्मनः प्रतिर्वांरम्, एतदध्ययनजपादिना निष्पादस्य ब्रह्मज्ञानप्रकर्षेण मोक्षावाप्तेः (३) ॥ ८१ ॥

Kulluka Explained.

1. “अक्षरब्रह्मावाप्तिफलत्वेन” अव्ययाः—Imperishable ‘because it leads to the attainment of the imperishable Brahman’. N. B. The reason here does not occur in the text, but is supplied by Kull.

2. मुखम् &c.—मुख here means आद्य or beginning. [These are called the beginning of the Veda] as the study of the latter begins with these things.

3. अथवा एतदध्ययन &c. — Or, [the word मुख implies that] these things are the door for the attainment of Brahman, as one, purified by the study and muttering of these, acquires the excellent knowledge of the Supreme Soul and gets the final emancipation.

(क) अव्ययाः—J.

Notes.

महाव्याहृतयः—The most important words, viz. भूर्, भुवस् and स्वर् ।

त्रिपदा—वयः पादाः अस्याः इति । It an adj. of सावित्री । In masculine gender the form will be त्रिपाद् (or त्रिपात्) । त्रिपदा is a Vedic form, त्रिपदी being the feminine form of त्रिपाद् in लौकिक Sanskrit, by the rule 'कुम्भपदीषु च' । The Vedic rule referred to is 'कृन्दास च' ।

सुखम्—(i) आद्यम्, (ii) द्वारम् । 'सुखं निःसरणे वक्त्रे प्रारम्भोपाययोरपि' इति मेदिनी ।

योऽधीतिऽह्न्यह्न्येतां त्रीणि वर्षाण्यतन्द्रितः ।

स ब्रह्म परमभ्येति वायुभूतः खमूर्त्तिमान् ॥ ८२ ॥

Prose. यः अतन्द्रितः (= अनलसः) [सन्] त्रीणि वर्षाणि एताम् अह्नि अह्नि अधीति, सः परं ब्रह्म अभ्येति, वायुभूतः खमूर्त्तिमान् [च भवति] ।

Bengali. যে ব্যক্তি অনলসভাবে তিনবৎসর বাবৎ এই কয়েকটা (অর্থাৎ প্রণব, মহাবাহুতি এবং মাস্তুলী) জপ করেন, তিনি বায়ুর ছাত্র কামাচারী হন এবং পরব্রহ্ম প্রাপ্তির যোগ্য হইবেন। অবশেষে তাঁহারই মূর্ত্তি প্রাপ্ত হন অর্থাৎ তাঁহাতেই জীন হন ॥ ৮২ ॥

English.—He who daily recites these (viz., the syllable Om, the three Mahā-Vyāhritis and the Gāyatrī), unwearied, for three years, becomes as free as air, and being entitled to Brahman, finally attains His body, i.e., is united with Him. 82.

Kulluka. अत एव आह—योऽधीति इति । यः प्रत्यहमनलसः सन् सावित्रीं प्रणवव्याहृतिपूर्वां (क) वर्षवयमधीति स परं ब्रह्म अभिमुखान् गच्छति (1), स वायुभूतः वायुरिव कामचारौ (2) जायते । 'खं' ब्रह्म, तदेव अस्य मूर्त्तिरिति खमूर्त्तिमान् भवति, लिङ्गशरीरस्यापि (ख) नाशात् ब्रह्मैव सम्पद्यते (3) ॥ ८२ ॥

(क) युक्तां for पूर्व्यां—All except A.

(ख) लङ्—Omitted in all except A.

Kulluka Explained.

1. अभिसुखीन गच्छति—[This is the explanation of अयेति] ।
2. कामचारी—One who has access everywhere.
3. लिङ्गशरीरस्यापि &c.—He becomes identified with ब्रह्म, as he is relieved of the astral body also. [The destruction of the *physical* body is not enough for final liberation.]

Notes.

वर्षाणि—अत्यन्तसंयोगे द्वितीया ।

अतन्द्रितः—तन्द्रा (= आलस्यं) सञ्जाता अस्य इति तन्द्रा + इतच् = तन्द्रितः, ततः गच्छन्मासः ।

वायुभूतः—वायुः इव इति मयूरव्यंस्कादिवत् समासः । Cf. तमीभूतम् in I, 5-
खसूर्तिमान्—Kull. takes ख. to mean ब्रह्म ; some take it to mean आकाश, खसूर्ति meaning (all-pervading and unsullied like) the sky.

एकाक्षरं परं ब्रह्म प्राणायामाः परं तपः ।

सावित्रासु परं नास्ति मौनात् सत्यं विशिष्यते ॥८३॥

Prose. As it is.

Bengali. अक्षराक्षर एकाक्षर अर्थात् ७३३३ गणवत्क आशुत्रि उपनिषद्ग्रन्थ । प्राणायाम मन्त्रादौ तपश्च । गायत्री अपेक्षा प्रधान अत्र कोन किछु नाहे । मोन अपेक्षा मोनोत्र गायत्री अधिक ॥ ८३ ॥

English.—The mono-syllable (Om) is the highest Brahman ; the (three) regulations of breath are the best form of austerity ; nothing is higher than the Sāvitrī ; truth is better than silence. 83.

Kulluka. एकाक्षरमिति । एकाक्षरमोङ्कारः परं ब्रह्म, परब्रह्मावातिहेतु-
त्वात्—ओङ्कारस्य जपेन तदर्थस्य च परब्रह्मणो भावनया तदवाप्तेः (1) । प्राणायामाः
“सप्रणव-सव्याहति-सशिरस्क-गायत्रीभिः विराड्चिभिः कृताः” “चान्द्रायणादिभ्योऽपि”
परं तपः (2) । प्राणायामा इति ब्रह्मवचननिर्देशात् तयोऽवश्यं कर्तव्या इत्युक्तम् (3) ।
सावित्र्याः प्रकटमन्यत् सन्तज्जातं (क) (4) नास्ति । मौनादपि सत्यवाक् विशिष्यते । एषां

(क) The printed Medh. here gives सन्तज्ज्ञानम् ।

चतुर्णां स्तुत्या—चत्वार्येतान्मुपासनीयानीति विधिः कल्प्यते । धरणीधरेण तु—
'एकाक्षरपरं ब्रह्म प्राणायामपरं तपः' इति पठितं, व्याख्यातं च, एकाक्षरं परं यस्य
तदेकाक्षरपरं (5), एवं प्राणायामपरमिति ।

मेधातिथिप्रभृतिभिर्वृद्धैर्न लिखितं यतः ।

लिखन् (क) पाठान्तरं तव स्वतन्त्रो धरणीधरः ॥ (6) ॥ ८३ ॥

Kulluka Explained.

1. एकाक्षरम् &c.—The mono-syllable 'Om' is the Supreme Brahman, as it leads to the attainment of the latter ; because Brahman is attained by the muttering of Om and by the meditation of its import viz. परब्रह्म ।

2. प्राणायामाः &c.—The प्राणायामs, performed in accompaniment of the गायत्री together with the प्रणव, the व्याहृतिs and the गायत्रीशिरस्, and repeated thrice, constitute an excellent penance even superior to Chándráyana, &c.

N. B. The प्रणव is the ओम् ; the व्याहृतिs are सूः, भुवः, स्वः सहः, जनः, तपः and सत्यम् ; the गायत्रीशिरस् is the expression ओम् आपो ज्योती रसोऽमृतं ब्रह्म भूर्भुवः स्वरोम् । These are prescribed in Yájnavalkya, I, 23—

गायत्रीं शिरसा सार्द्धं जपेद् व्याहृतिपूर्विकाम् ।

प्रतिप्रणवसंयुक्तां विरयं प्राणसंयमः ॥

3. प्राणायामाः &c.—The plural number used in प्राणायामाः indicates that all the three प्राणायामs must be performed.

4. सन्धजातम् = सन्धसमूहः ।

5. एकाक्षरं &c.—(The compound) एकाक्षरपरम् means 'of which the mono-syllable is the essence'.

6. मेधातिथिप्रभृतिभिः &c.—Dharanídharma reading, as he does, differently from the veteran मेधातिथि, &c., has indeed got a queer and unique course of his own. N. B. लिखन् इत्यत्र द्वेति शब्द, लिखन् = लिखनात्]

(क) लिखनात् (!)—M, V ; मेधातिथिगोविन्दराजप्रभृतिभिर्वृद्धैरपि नालिखितं यतः । (!)—P.

Notes.

प्राणायामाः—See Notes on प्राणायाम in Sl. 75.

सौमत् सत्यं विशिष्यते—Medh. has supplied the reason thus—
सत्यवचने विध्यर्थोऽपि अनुष्ठितो भवति, सौमि तु केवलम् अवृतप्रतिषेधातुष्ठानम्
एव । In other words, सौमि is a passive धर्म, but सत्य is something
active. N. B. The introduction of सत्य here is rather abrupt.
Rāgh. and Nandana explain the sentence more ingeniously.
We quote from the latter—‘सौमि’ तूष्णीभावाः—समलेन्द्रियोपरतिः,
समाधिरिति यावत् । ‘सत्यं’ जपः सत्यरूपत्वात् । एतदुक्तं भवति—प्रणवः परब्रह्म-
स्वरूपं, व्याहृतयः परमतपःसाधनभूताः, सावित्र्याः विशिष्टं न किञ्चिदस्ति ; तस्मात्
तेषां जपः समाधिरपि विशिष्यते इति ।

चरन्ति सर्वा वैदिक्यो जुहोति-यजति-क्रियाः ।

अचरन्त्वचरं (क) ज्ञेयं ब्रह्म चैव प्रजापतिः ॥ ८४ ॥

Prose. सर्वाः वैदिक्यः जुहोति-यजति-क्रियाः चरन्ति । अचरम् (= ओङ्कारः)
तु अचरम् (= अचरब्रह्मप्राप्तिहेतुकम्), च (= यस्मात्) [तत् अचरं] प्रजापतिः
ब्रह्म एव ।

Bengali. होम ओ वाग्नरूप नकल वैदिक क्रियाई (अर्थात् क्रियात्र कलई) नामनीन ।
किञ्च ओङ्काररूप अक्षरणी (अर्थात् वर्णणी) अकृतई अक्षर (अर्थात् अक्षररूपनीन वक्ताधात्रि
माधक) । कात्रण, ओङ्कारणी अजापति वक्त ॥ ८४ ॥

English.—All the Vedic rites—oblational and sacrificial—
pass away ; but the syllable Om is imperishable, inasmuch as
it is (the imperishable) Brahman, the lord of creation. 84.

Kulluka. चरन्तीति । सर्वा वैदिकहिता होमयागादिरूपाः क्रियाः
स्वरूपतः फलतश्च (1) विनश्यन्ति । अचरं तु प्रणवरूपम्, अचय(ख)ब्रह्मप्राप्तिहेतुत्वात्
फलद्वारेण अचरं, ब्रह्मीभावस्य अविनाशात् (2) । कथमस्य ब्रह्मप्राप्तिहेतुत्वम् ? अत
आह—ब्रह्मचैवेति । च-शब्दो हेतौ । यस्माच्च प्रजानामधिपतिर्यदब्रह्म तदेव

(क) अचयं—J, Bh ; दुष्करं—B, Bk, M, P, V.

(ख) अचयं—G, B, V, M, J, N.

अयमोद्धारः । स्वरूपतः ब्रह्मप्रतिपादकत्वेन चास्य ब्रह्मत्वम् (३) । उभयथापि—
ब्रह्मत्वेन प्रतिपादकत्वेन (क) वा—अयमुपासितो जपकाले मोक्षहेतुः इत्यनेन
दर्शितम् (४) ॥ ८४ ॥

Kulluka Explained.

1. क्रियाः स्वरूपतः फलतश्च—The acts themselves as well as their merits.
2. अक्षरं तु &c.—The syllable (अक्षर) Om is imperishable (अक्षर) from the stand-point of its merit, inasmuch as it leads to the attainment of the imperishable (अक्षय) Brahman.
3. स्वरूपतः &c.—This (Om) is Brahman by itself as well as by its signification (प्रतिपादकत्व) ।
4. उभयथापि &c. — In both cases—whether it be Brahman by itself or by its signification—it, being attended on at the time of muttering (i.e., being muttered), becomes the cause of salvation.

Notes.

वैदिक्यः—वेद + टक्, ततः स्त्रियाम् ङीप् । Adj. of क्रियाः ।

जुहोति-यजति-क्रियाः—The word जुहोति (जु + लट् ति) here means होम, and यजति (यज + लट् ति) means यज्ञ । जुहोतयश्च यजतयश्च जुहोतियजतयः—इन्द्रः, ताः एव क्रियाः, जुहोतियजतिक्रियाः—कर्माधारयः ।

अक्षरं तु अक्षरम्—The अक्षर or letter Om is अक्षर or imperishable. The first अक्षरम् is the उद्देश्य and the second is the विधेय । 'एकः अक्षरशब्दः उद्देश्यः संज्ञाशब्दः, द्वितीयो यौगिकः क्रियाशब्दः' ।—Medh.

च—हेतौ ।

प्रजापतिः ब्रह्म—More properly प्रजापतिः ब्रह्मा । But it should be remembered that the two are almost identical. See Ch. I, Introduction, pages xvii, xviii.

विधियज्ञाजपयज्ञो विशिष्टो दशभिर्गुणैः ।

उपांशुः स्याच्छतगुणः साहस्रो मानसः स्मृतः ॥ ८५ ॥

Prose. विधियज्ञात् जपयज्ञः (= जपः) दशभिः गुणैः विशिष्टः । उपांशुः [जपः] [विधियज्ञात्] शतगुणः, मानसः [जपः] साहस्रः (= सहस्रगुणः) स्मृतः ।

Bengali. दर्श-पौर्णमास अर्द्धादि विधियज्ञ अंगका जप दशगुण अधिक कमएन ।
उपांशु जप शतगुण अधिक एवं मानस जप सहस्रगुण अधिक ॥ ८५ ॥

English.—Muttering is ten times more efficacious than the prescribed sacrifices (of the Vedas). If it is inaudible (to others) it is a hundred times better, and a thousand times, if it is only mental recitation. 85.

Kulluka. विधियज्ञादिति । विधिविषयो यज्ञो 'विधियज्ञः'—दर्शपौर्ण-
मासादिः (१), तस्मात् "प्रकृतानां (क) प्रणवादीनां" जपयज्ञो दशगुणाधिकः (२) ।
सोऽपि उपांशुश्चेत् अगुणितस्तदा शतगुणाधिकः । यत् समीपस्थोऽपि परो न श्रणोति
तद् उपांशु (ख) । मानसस्तु जपः सहस्रगुणाधिकः । यत् जिह्वीष्ठं मनागपि (३) न
चलति स मानसः ॥ ८५ ॥

Kulluka Explained.

1. विधिविषयः &c.—विधियज्ञs are those which have been enjoined (in the Vedas) by distinct विधि (e.g. यजेत, &c.); for example, दर्श and पौर्णमास [which are enjoined to be performed on the days of दर्श (अमावस्या) and पौर्णमासी (पूर्णिमा) respectively] ।

2. प्रकृतानां &c.—The (merit of the) muttering viz., of the प्रणव, &c., which are the subjects under discussion here is ten times greater. N. B. The portion after the 'viz.' up to 'here' is supplied by Kull.

3. मनाक् अपि—Even in the slightest degree.

Notes.

विधियज्ञः—See Kull. 1.

जपयज्ञः—The muttering of sacred Mantras. Here Medh. observes—जपस्तु न यज्ञः, प्रशंसया यज्ञः उपचारेण उच्यते ।

उपांशुः—अंशूनां समीपे इति उपांशु, अख्ययीभावः । उपांशु अस्ति अख्य इति उपांशुः, उपांशु + अच् - अश् आदित्वात् ।

साहस्रः—सहस्रं परिमाणम् अख्य इति सहस्र + अण् by the rule 'अण् च' ।

ये पाकयज्ञाश्चत्वारो विधियज्ञसमन्विताः ।

सर्वे ते जपयज्ञस्य कलां नार्हन्ति षोडशीम् ॥ ८६ ॥

Prose. ये चत्वारः पाकयज्ञाः सर्वे ते विधियज्ञसमन्विताः अपि जपयज्ञस्य षोडशीं कलां न अर्हन्ति ।

Bengali. पक्क नशयछेर नथो ये चारिगैते पाकैर प्रमद आछे, अर्थात् वैश्वदेव-होम, बलिकर्च, नित्यश्राद्धां अतिथि-भोजनात्मकाश्चत्वारः पाकयज्ञाः (१), विधियज्ञाः दर्श-पौर्णमासादयः, तैः संहिताः जपयज्ञस्य षोडशीमपि कलां न प्राप्नुवन्ति,—जपयज्ञस्य षोडशांशेनापि न समाः (क) इत्यर्थः ॥ ८६ ॥

English.—The four Páka-Yajnas (i.e. ceremonies associated with cooking) and the sacrifices enjoined (in the Veda)—all these together are not worth the sixteenth part of muttering. 86.

Kulluka. ये पाकयज्ञा इति । ब्रह्मयज्ञादन्ये ये पञ्चमहायज्ञान्तर्गता वैश्वदेव-होम-बलिकर्च-नित्यश्राद्धा-ऽतिथिभोजनात्मकाश्चत्वारः पाकयज्ञाः (१), विधियज्ञाः दर्श-पौर्णमासादयः, तैः संहिताः जपयज्ञस्य षोडशीमपि कलां न प्राप्नुवन्ति,—जपयज्ञस्य षोडशांशेनापि न समाः (क) इत्यर्थः ॥ ८६ ॥

Kulluka Explained.

1. ब्रह्मयज्ञात् अन्ये &c.—The four पाकयज्ञस, viz., the five महायज्ञस minus the ब्रह्मयज्ञ; these are वैश्वदेव-होम, बलिकर्च, नित्यश्राद्ध and अतिथिभोजन । [See Notes.]

(क) षोडशभागेनापि न समाः—A.

Notes.

पाकयज्ञः—यज्ञः consisting of *cooked* offerings, viz., the five महायज्ञः *minus* अध्यापन (which also includes अध्ययन and which has no reference to cooking). The five महायज्ञः are—

अध्यापनं ब्रह्मयज्ञः पितृयज्ञस्तु तर्पणम् ।

होमो दैवो बलिर्भौतो वृयज्ञोऽतिथिपूजनम् ॥ See under I, 112.

The four पाकयज्ञः, therefore, are—(i) वैश्वदेवहोम (देवयज्ञ), (ii) बलिर्कार्म (भूतयज्ञ), (iii) नित्यश्राद्ध (पितृयज्ञ) and (iv) अतिथिभोजन (वृयज्ञ) ।

विधियज्ञः, जपयज्ञः—See Sl. 85.

कला—One-sixteenth part. 'कला तु षोडशी भागः' इत्यमरः ।

जप्येनेव तु संसिध्येद् ब्राह्मणो नात्र संशयः ।

कुर्यादन्यत्र वा कुर्यान्मैत्रो ब्राह्मण उच्यते ॥ ८७ ॥

Prose. ब्राह्मणः अन्यत् कुर्यात् न वा कुर्यात्, जप्येनेव तु संसिध्येत्, अत्र संशयो न [अस्ति] ; यस्मात् मैत्रः (= मित्रतापरायणः, हिंसालिशमूल्यः) [जनः] ब्राह्मणः (= ब्रह्मप्राप्तियोग्यः) उच्यते ।

Substance. ब्राह्मणः वैदिकं यज्ञं कुर्यात् न कुर्यात् वा, केवलेन जपेनैव सिद्धिं लब्धुं शक्नोति । वैदिकयज्ञे पशोः वीजस्य च वधः अपरिहार्यः, जपे तु न तथा । अतोऽयं पन्थाः ब्रह्मप्रापणविषये यज्ञादपि प्रकृष्टतरः इत्यभिप्रायः ।

Bengali. ब्राह्मण आर किछु करन वा ना करन, केवलश्राव जप द्वाराई सिद्धि लाभ करिते पारैन । कारण, ये बाङ्गि हिंसामपकशूना तिनई ब्रह्मप्राप्तिर योगा बलिश उल्ल हन । (अर्थात् पशुवधद्वारे हिंसार अनूष्ठान आह, किन्तु जपे हिंसार सम्पर्क नाई । हिंसामपकशूना बाङ्गिई ब्रह्मप्राप्तिर योगा । अतएव पशुवधदि अपेक्षा जप प्रकृष्टतर पन्था) ॥ ८७ ॥

English.—By muttering only, a Brāhmana can attain success, whether he performs other things or not ; for, one who befriends everybody, is, indeed, eligible to attain Brahman. 87.

Kulluka. जप्येनेवेति । ब्राह्मणो जप्येनैव निःसन्देहां सिद्धिं लभते, सोऽप्राप्तियोग्यो भवति, अन्यद् वैदिकं यागादिकं करोतु न करोतु वा ; यस्मात्, मैत्रो 'ब्राह्मणः' ब्रह्मणः सम्बन्धी—ब्रह्मणि लीयते—इति "आगमेषु" उच्यते (1) । मित्रमेव

‘मैत्रः’—स्त्राष्टे अण् । यागादिषु पशुबीजादिवधात् न सर्वग्राणिप्रियता सम्भवति ; तस्माद् यागादिना विनापि प्रणवादिजपनिष्ठो निस्तरतीति जपप्रशंसा, न तु यागादीनां निषेधः, तेषामपि शास्त्रीयत्वात् (२) ॥ ८७ ॥

Kulluka Explained.

१. यस्मात् &c.—Because one who is मैत्र (i.e. मित्र—friendly to all) is said in the S’ástras to be ब्रह्मणः सम्बन्धी (relating to ब्रह्मन्) which means that he becomes merged in ब्रह्मन् ।

२. यागादिषु &c.—It is not possible that sacrifices can extend love to everybody on account of the destruction of animals, seeds and so forth involved in them. Therefore this only amounts to a praise of जप to the effect that one can attain salvation (निस्तरति) even without sacrifices, simply by the recitation of the प्रणव and the like ; but it does not forbid (the performance of) sacrifices, as the latter, too, are enjoined in the S’ástras.

Notes.

जयेन—जप (धातु) + यत् - भावे । So जयस् = जपः । By the rule पौरुषधात् the root जप takes यत् (and not ख्यत्) as it ends in प and has अ as its उपधा (penultimate).

मैत्रः—मित्रम् एव इति मित्र + अण् - स्त्राष्टे ।

ब्राह्मणः—ब्रह्मप्राप्तियोग्यः ; one entitled to attain Brahman.

मैत्रो ब्राह्मण उच्यते—The expression occurs in Mahá-Bhárata, Anus’ásana, 27, 12 in a different sense.

इन्द्रियाणां विचरतां विषययेष्वपहारिषु ।

संयमे यत्नमातिष्ठेद् विद्वान् यन्तेव वार्जनाम् ॥ ८८ ॥

Prose. यत्ना (= सारथिः) वार्जनाम् (= अश्वानाम्) इव विद्वान् अपहारिषु (= इन्द्रियाकर्षणशीलिषु) विषयेषु विचरताम् इन्द्रियाणां संयमे यत्नम् आतिष्ठेत् ।

Bengali. सारथि बेरूप अश्वगणेर संयमे बद्ध करे, बिहान् बाङ्गिओ सेइरूप (इन्द्रियगणेर) आकर्षककारी विषयसमुहे विचरणशील इन्द्रियगणेर संयमे बद्ध करिवेन ॥८८॥

English.—A wise man, like a driver of horses, should strive to restrain his organs straying among seductive sensuous objects. 88

Kulluka. इदानीं सर्ववर्णानुष्ठेयं (क) सकलपुरुषार्थोपयुक्तम् (१) इन्द्रियसंयममाह—इन्द्रियाणामिति । इन्द्रियाणां, विषयेषु अपहरणशीलेषु (२) वर्तमानानां “क्षयित्वादिविषयदोषान्” जानन् (३) संयमे यत्नं कुर्यात् । सारथिरिव रथनियुक्तानाम् अश्वानाम् ॥ ८८ ॥

Kulluka Explained.

१. सकलपुरुषार्थोपयुक्तम्—Which is necessary for all sorts of पुरुषार्थ (viz. धर्म, अर्थ, काम and मोक्ष) ।

२. विषयेषु अपहरणशीलेषु = अपहरणशीलेषु विषयेषु = अपहारिषु—In the objects of senses which naturally distract (the mind and the other organs). N. B. अपहरणशीलेषु is a synonym of अपहारिषु ।

३. “क्षयित्वादिविषयदोषान्” जानन्—Knowing the defects of the sensuous objects, viz. that they are perishable (क्षयिन्) and so forth. N. B. जानन् is the synonym of विहान्, and the object viz. “क्षयित्वादिविषयदोषान्” is supplied by Kull.

Notes.

On these few verses Prof. Bühler remarks—“Verses 88-100 which enumerate the organs of sensation and action, and teach the necessity of controlling them, interrupt the continuity of the text very needlessly, and have nothing whatever to do with the matter treated of”.—Introduction to the Laws of Manu, page lxvii. We on our part, however, would consider this reference as indispensable in a discourse on ब्रह्मचर्य्य of which इन्द्रियसंयम is the most essential point. See also Kull. १.

अपहारिषु—(मनः इन्द्रियान्तराणि च) अपहर्तुं शीलम् एषाम् इति, तेषु : which are distracting by nature.

(क) सर्ववर्णानुष्ठेयम्—Bg, G, J, M, P, V.

বিদ্বান্—বিদ + ক্তস্ । Here, as in Sl. ১০৩, the word is taken in its strictly derivative sense.

যত্না—যস + ত্ভন্ ; one who controls draught animals ; i.e. a sārathi ।

एकादशेन्द्रियाख्याहुर्यानि पूर्व्वे मनौषिणः ।

তানি সম্যক্ প্রবক্ষ্যামি যথাবদনুপূর্ব্বশঃ ॥ ৮৯ ॥

Prose. পূর্ব্বে মনৌষিণঃ যানি একাদশ ইন্দ্রিয়াণি ষাড্ভঃ তানি [অহী] যথাবত্ অনুপূর্ব্বশঃ সম্যক্ প্রবক্ষ্যামি ।

Bengali. পূর্ব্ববর্ত্তী পণ্ডিতগণ যে একাদশ ইন্দ্রিয়ের কথা বলিয়াছেন আমি তাহাদের মনঃগুলির বিষয়ে যথাযথভাবে আনুপূর্ব্বিক বলিতেছি ॥ ৮৯ ॥

English.—Those eleven organs which the former sages have spoken of, I shall fully and properly discuss in due order. 89.

Kulluka. একাদশেতি । পূর্ব্বপাঠিতা যানি একাদশেन्द्रিয়াণি আहुः, তানি অর্জ্বাচাং (১) শিচার্থং সর্ব্বাণি কর্ম্মতো নামতয় (২) ক্রমাৎ বক্ষ্যামি ॥ ৮৯ ॥

Kulluka Explained.

১. অর্জ্বাচাম্—অর্জ্বাচীনানাম্ ; of the younger generation.
২. কর্ম্মতো নামতয়—From the stand-point of their actions and names. N. B. This is the meaning of সম্যক্ ।

Notes.

মনৌষিণঃ—মনস্ + ঈষা = মনৌষা (শক্ন্বাদিত্বাৎ পররূপং বাচ্যম্) ; মনৌষা + ভনি, ততঃ ষষ্ঠ্যাম্ ।

অনুপূর্ব্বশঃ—অনুপূর্ব্ব + শস্ ।

ओत्वं त्वक् चक्षुषी जिह्वा नासिका चैव पञ्चमी ।

पायूपस्थं हस्तपादं वाक् चैव दशमी स्मृता ॥ ৯০ ॥

Prose. As it is.

Bengali. কর্ণ, ঞ্জ, চক্ষু, জিহ্বা ও নাসিকা এই পাঁচ, এবং পায়ু (মূত্র), উপস্থ (জননোল্লিঙ্গ), হস্ত, পাদ, ও বাক্ (এই পাঁচ)—এই দশমী ইন্দ্রিয় ॥ ৯০ ॥

English.—Ear, skin, eyes, tongue, and nose being the fifth, and anus, genital organ, hands and feet, and the organ of speech being the tenth—(these are the ten organs). 90.

Kulluka. श्रोत्रमिति । तेषु एकादशसु श्रोत्रादीनि दशैतानि वह्निरिन्द्रियाणि नामतः निर्दिष्टानि । 'पायूपस्थं' 'हस्तपादम्' इति "द्वन्द्वं प्राणितूर्य्यसेनाङ्गानाम्" (पा—२।४।२) इति प्राण्यङ्गद्वन्द्वत्वादेकवङ्गावः (१) ॥ ८० ॥

Kulluka Explained.

१. पायूपस्थम् &c.—पायूपस्थम् and हस्तपादम् being द्वन्द्व compounds with प्राण्यङ्गs as their members, are in singular (एकवङ्गाव) by the rule 'द्वन्द्वश्च &c.' which means—'a द्वन्द्व consisting of प्राण्यङ्गs, तूर्य्यङ्गs (musical instruments) or सेनाङ्गs is singular.'

Notes.

चक्षुषी—अधिष्ठानमेदात् चक्षुषी इति द्विवचनम् । अन्यत्र (viz. in श्रोत्र and नासिका) तदाधारायाः शक्तेः एकत्वात् एकवचनम् ।—Medh.

पायूपस्थम्—पायुश्च उपस्थश्च इति पायूपस्थम्, प्राण्यङ्गत्वात् समाहारद्वन्द्वः ।

हस्तपादम्—हस्तौ च पादौ च इति हस्तपादम् प्राण्यङ्गत्वात् समाहारद्वन्द्वः ।

वाक्—The organ of speech, viz. तालु, श्रोत्र, &c. It is to be distinguished from जिह्वा or रसना which is the organ of taste.

बुद्धीन्द्रियाणि पञ्चैषां श्रोत्रादीन्यनुपूर्व्वशः ।

कर्मेन्द्रियाणि पञ्चैषां पायादीनि प्रचक्षते ॥ ८१ ॥

Prose. एषां [मध्ये] श्रोत्रादीनि अनुपूर्व्वशः पञ्च बुद्धीन्द्रियाणि [प्रचक्षते] । एषां [मध्ये] पायादीनि पञ्च कर्मेन्द्रियाणि प्रचक्षते ।

Bengali. ईशदेव नक्षे श्रोत्रादि आनुक्रमिक षोडशैके बुद्धीन्द्रिय, एवम् पायादि षोडशैके कर्मेन्द्रिय कह ॥ ८१ ॥

English.—Five of these—ear, &c., in succession, they call the organs of sense, and the other five—anus, &c., the organs of action. 91.

Kulluka. बुद्धीन्द्रियाणीति । एषां दशानां मध्ये श्रोत्रादीनि पञ्च क्रमोक्तानि “बुद्धेः करणत्वात्” बुद्धीन्द्रियाणि (१), पायादीनि च “उत्सर्गादिकर्मकरणत्वात्” कर्मा-न्द्रियाणि (२), तद्धिदो (३) वदन्ति ॥ ८१ ॥

Kulluka Explained.

१. बुद्धेः करणत्वात् &c.—The बुद्धीन्द्रिय are so called as they are instruments of बुद्धि (knowledge or cognition).
२. उत्सर्गादि &c.—The कर्मान्द्रिय are so called as they are the instruments for कर्म such as, उत्सर्ग, &c. N. B. उत्सर्ग means त्याग । Here it means मलत्याग (the act of excreting fecal matters)—the work of पायु ।
३. तद्धिदः—Those who know (हिद) them ; i.e. experts.

Notes.

एषाम्—निर्द्धारि षष्ठी ।

श्रोत्रादीनि—See the first half of Sl. १०.

पायादीनि—पायुः आदिः वेषां, तानि, वज्रवीहिः । See the second half of Sl. १०.

प्रवचते—प्र-चक्ष + लट् अन्ते । Nom. is पण्डिताः to be understood.

एकादशं मनो ज्ञेयं स्वगुणेनोभयात्मकम् ।

यस्मिञ् जिते जितावेतौ भवतः पञ्चकौ गणौ ॥ ८२ ॥

Prose. स्वगुणेन उभयात्मकं मनः एकादशम् इन्द्रियं ज्ञेयम्, यस्मिन् जिते एतौ पञ्चकौ गणौ जितौ भवतः ।

Substance. ज्ञानेन्द्रियाणि पञ्च, कर्मेन्द्रियाणि च पञ्च । मनः एकादशम् इन्द्रियम् । तस्य गुणः संकल्पः । संकल्पगुणकत्वात् मनः ज्ञानेन्द्रियाणां कर्मेन्द्रियाणां च चालकम् । अतएव तस्मिन् जिते सति उभावपि इन्द्रियगणौ जितौ भवतः । चालके मनसि जिते सति कः खलु तौ विषयं चालयेत् ? अतएव इन्द्रियजयन्तु-ज्विचक्षणः मन एव तावद् आदौ जितुं प्रयतेत इति भावः ।

Bengali. मङ्गलरूपं किञ्चिद्वा उभयगुणकं अर्थात् अन्तः ज्ञानेन्द्रियं च अन्तः कर्मेन्द्रियं मन एकादशं इन्द्रियं जानिबेन । याहा मरयत हैजेन एही उभय प्रकारं इन्द्रियगणं अर्थात् बुद्धीन्द्रियं च कर्मेन्द्रियगणं मरयत हैजेन थाके ॥ ८२ ॥

English.—The organ Manas which by virtue of its quality (viz. volition) partakes of the nature of both—(sensuous and operative organs), is the eleventh and this being conquered, both these sets of five are also conquered. 92.

Kulluka. एकादशमिति । एकादशसंख्यापूरकं (1) च मनोरूपमन्तरिन्द्रियं ज्ञातव्यम् । 'स्वगुणेन' संकल्परूपेण (2) उभयरूपेन्द्रियगणप्रवर्तकस्वरूपम् (3) । अतएव यस्मिन् मनसि जिते उभावपि पञ्चकौ बुद्धीन्द्रिय-कर्मेन्द्रियगणौ जितौ भवतः । पञ्चकौ इति 'तदस्य परिमाणम्' (पा—५।१।५७) इति अनुवृत्तौ 'संख्यायाः संज्ञासङ्गसूत्राध्ययनेषु' [पा—५।१।५८] इति पञ्चसंख्यापरिमितसङ्ख्यार्थे (क) कः (4) ॥ ९२ ॥

Kulluka Explained.

1. एकादशसंख्यापूरकम्—Eleventh which is called पूरक (or पूरण) of eleven.
2. स्वगुणेन संकल्परूपेण—[The property of मनस् is संकल्प or volition].
3. उभयरूपेन्द्रियगणप्रवर्तकस्वरूपम्—N. B. This is the synonym of उभयात्मकम्, the word स्वरूप corresponding to the word आत्मन् ।
4. पञ्चकौ इति &c.—[See Notes].

Notes.

उभयात्मकम्—उभयम् आत्मा यस्य तत् उभयात्मकम् ।

पञ्चकः—पञ्चानां संघः इति पञ्चन्+क by the rule 'संख्यायाः संज्ञासंघसूत्राध्ययनेषु—A cardinal number takes the affix क to denote संज्ञा (appellation), संघ (multitude of animals), सूत्र (aphorism) and अध्ययन (study).

इन्द्रियाणां प्रसङ्गेन दोषमृच्छत्यसंशयम् ।

संनियम्य तु तान्येव ततः सिद्धिं नियच्छति ॥ ९३ ॥

Prose. [जनः] इन्द्रियाणां प्रसङ्गेन असंशयं दोषम् ऋच्छति ; तानि एव संनियम्य ततः [संनियमनात् परं] सिद्धिं नियच्छति ।

(क) परिमिति for परिमित—Bg, G, J.

Bengali. इन्द्रियेण (निग्रह्ण) असक्ति, अर्थात् व्यापारवशतः मनुष्या दूषित इव, ईशते सन्देह नाह । आवार सेहै इन्द्रियमग्न सहय करिबाहै पदे सिद्धि लाब करे ॥ ९३ ॥

English.—Through (undue) attachment of the organs (to their objects) one doubtlessly incurs guilt; but through their subjection one gets success. 93.

Kulluka. मनोधर्मसंकल्पमूलत्वाद् इन्द्रियाणां प्रायेण प्रवृत्तेः किमर्थमिन्द्रिय-
नियमः कर्त्तव्यः (१) ? इत्यत आह—इन्द्रियाणामिति । यस्माद् इन्द्रियाणां विषयेषु
प्रसक्त्या दृष्टमदृष्टं च (ख) दोषं निःसन्देहं प्राप्नोति, तान्मेव पुनरिन्द्रियाणि नियम्य
सम्यक् 'सिद्धि' मोक्षादिपुरुषार्थयोग्यतारुपां (२) लभते, तस्मादिन्द्रियसंयमं कुर्यादिति
शेषः ॥ ९३ ॥

Kulluka Explained.

१. मनोधर्म &c.—What is the good of controlling the इन्द्रियs which are almost always prompted by volition, a property of the *mind* ? [In cases of the objects of perception thrust upon our senses, the mind, before prompting the latter is itself, for the time being, prompted by them. Hence Kull. adds the word प्रायेण ।]

N. B. The reason of this discussion as put by Kull., viz. मनोधर्मसंकल्पमूलत्वाद् इन्द्रियाणाम् प्रायेण प्रवृत्तेः does not very well tally with the spirit of the Sloka. Almost the same expression occurs in Gov., but that may be better taken (as has been done by Mandlik) as the conclusion of the previous Sloka. Gov.'s sentences stand thus—... (मनसि) वशीकृते सति एतौ पञ्चपरिमाणौ वर्गौ वशीकृतौ भवतः मनोव्यापारमूलत्वाद् इन्द्रियप्रवृत्तेः अधुना इन्द्रियसंयमप्रयोजनमाह—इन्द्रियाणामिति । Rāgh.'s preface to the present Sloka seems to be happier—अनुपसंहारि दोषं कीर्त्तयन् तत्कारणं फलमाह—इन्द्रियाणाम् इति ।

२. सिद्धिं &c.—सिद्धि or success means the state of being entitled to the ends of life (पुरुषार्थ) , viz., मोक्ष, &c.

(क) दृष्टादृष्ट—All except A.

Notes.

प्रसङ्गेन—प्र—सन्ज + षञ्—भावे । प्रसङ्ग means 'scope'. हेतौ तृतीया ।
ततः—Almost redundant in the presence of ल्यप् in संनियम्य ।
Perhaps the author means to say that success does not come *immediately* after the subjection of the इन्द्रिय, but it comes in due course.

न जातु कामः कामानामुपभोगेन शम्यति ।

हविषा क्षणवर्त्मैव भूय एवाभिवर्द्धते ॥ ८४ ॥

Prose. कामः कामानाम् उपभोगेन न जातु (= कदापि) शम्यति ;
[प्रत्युत] हविषा क्षणवर्त्मैव भूयः अभिवर्द्धते एव ।

Bengali. विषयের উপভোগ দ্বারা বিষয়বাসনা কখনই শান্ত হয় না; অজ্ঞাত
বৃত্তদ্বারা অগ্নি যেরূপ বৃদ্ধি লাভ হয় সেইরূপ উত্তরোত্তর বৃদ্ধিই লাভ হইয়া থাকে ॥ ৯৪ ॥

English.—Desire is never extinguished by the enjoyment of
desired objects; rather, it becomes stronger and stronger like
a fire fed with clarified butter. 94 .

Kulluka. किमिन्द्रियसंयमेन ? विषयोपभोगादेव लब्धकामी निवर्त्तस्यति
इति आशङ्क्य आह (१)—न जालिति । न कदाचित् 'कामः' अभिलाषः, काम्यन्ते इति
'कामाः' विषयाः, तेषामुपभोगेन निवर्त्तते, किन्तु घृतेनाग्निरिव अधिकाधिकमेव (ग)
वर्द्धते ; प्राप्तभोगस्यापि प्रतिदिनं तदधिकभोगवाञ्छादर्शनात् (२) । अत एव विशुपुराण
यथातिवाक्यम् (३)—

‘यत् घृतिव्यां त्रीह्रियं हिरण्यं पशवः स्त्रियः ।

एकस्यापि न पर्याप्तं तदित्यतितृष्णं त्यजेत्’ ॥ [४११०१६] (४)

तथा—

पूर्ण वर्षसहस्रं मे विषयासक्तचेतसः ।

तद्याप्यनुदिनं तृष्णा ममैतेष्वेव (घ) जायते’ [४११०१५] ॥ (५) ॥ ८४ ॥

(ग) अधिकतममेव—A ; अधिकाधिकतममेव—M, P.

(घ) यत्तेष्वेव हि—All except A.

• Kulluka Explained.

१. किमिन्द्रियसंयमेन &c.—‘What is the necessity of controlling the इन्द्रियस ? They will cease by themselves out of satiety (लब्धकाम) gained by the full enjoyment of their objects’. Apprehending this course of discussion the author says.

२. प्राप्तभीगस्त्रापि &c.—As we see that the desire goes on increasing everyday even of one who has got ample enjoyments.

३. विष्णुपुराणे ययातिवाक्यम्—[Allusion :—Yayāti, son of Nahusha, was a celebrated king of the lunar race. He married Devayānī, daughter of S’ukrāchārya, the Guru of the Asuras. S’armishthā, daughter of the king of the Asuras, was ordered by her father to wait upon Devayānī as a maid-servant by way of recompense for the former’s arrogant conduct towards the latter. Yayāti, however, secretly married S’armishthā and was then cursed by S’ukrāchārya with premature decrepitude. With the permission of the sage, however, Yayāti managed to transfer his decrepitude to his youngest son, Puru, and enjoyed worldly pleasures for full १००० years. To his utter disappointment, he could not yet have satiety and gave utterance to the words which follow].

४. यत् इष्टिष्वाम् &c.—As in this world one cannot get, to his fullest enjoyment, even one thing only—corn, gold, animal, or woman, &c.,—therefore, inordinate desire should be abandoned. [N. B. ब्रौह्मिष्वाम्—ब्रौह्मिष्य यवाश्च इति ब्रौह्मिष्वाम्, समाहारः । ब्रौहि means धान्य । लषम्—लष-शब्दस्य द्वितीयाधः एकवचनम्] ।

५. पूर्णं वर्षसहस्रं &c.—I have been enjoying the objects of senses for full one thousand years, but still my desire for those very objects arises everyday.

Notes.

This verse occurs *verbatim* in Vishnu-Purāna (IV. १०, ९) and Mahā-Bhārata (A’di, ८५, १२).

जातु—कदाचित् । अव्ययम् ।

कामानाम्—काम्यते अभिलष्यन्ते इति कामाः विषयाः । It does not mean 'desires', but 'the objects of desire'. The word काम just preceding it means 'desire'.

कृष्णवर्मा—कृष्णं वर्त्म यस्य सः ; one having a black track ; i.e. fire.

यश्चेतान् प्राप्नुयात् सर्वान् यश्चेतान् केवलांस्त्यजेत् ।

प्रापणात् सर्वकामानां परित्यागो विशिष्यते ॥ ८५ ॥

Prose. यश्च सर्वान् एतान् [विषयान्] प्राप्नोति, यश्च केवलान् (=कृतज्ञानं=सर्वान्) एतान् त्यजेत्, [तयोरुभयोर्जनयोश्चरितयोर्बन्धे] सर्वकामानां प्रापणात् परित्यागो विशिष्यते ।

Bengali. যিনি উক্ত সকল বিষয় ভোগ করেন এবং যিনি উক্ত সকল বিষয়ই পরিত্যাগ করেন, এতদ্ব্যতীত কাহার মধ্যে বিষয়ের প্রাপ্তি অর্থাৎ উপভোগ অপেক্ষা পরিত্যাগই উৎকৃষ্টতর ॥ ৯৫ ॥

English.—He who attains all the objects of desire, and he who renounces them all—of (the conducts of) these two, the renunciation of all desires is better than their attainment. 95.

Kulluka. यश्चेतानिति । य एतान् विषयान् सर्वान् प्राप्नोति (क), यश्चेतान् कामानुपेक्षते, तयोर्विषयोपेक्षकः (१) येयान् । तस्मात् सर्वकामप्राप्तेः तदुपेक्षा प्रशस्या । तथाहि—विषयलोलुपस्य तत्साधनाद्युत्पादने कष्टसम्भवः, विपत्तौ च क्लेशातिशयः, न तु विषयविरसस्य (२) ॥ ८५ ॥

Kulluka Explained.

1. विषयोपेक्षकः—One who does not care for the sensuous objects.

2. तथाहि—विषयलोलुपस्य &c.—Thus, one who hunts after the objects of senses has to suffer hardships in devising means (साधन), &c., for their attainment, as well as much pain in their loss (विपत्ति), but not so is one who is averse (विरस) to them.

(क) सर्वान् विषयान् प्राप्नुयात्—Bg, G, J, M, P, V.

[Cf. जनयन्त्यर्जने दुःखं तापयन्ति विपत्तिषु ।
मोहयन्ति च सम्पत्तौ कथमथाः सुखावह्नाः ॥]

Notes

The compisition of the verse is not strictly grammatical. The use of the word तत् in continuation of the words यत् यत् in the first half has been clumsily avoided by a separate sentence, viz., प्रापणात् &c.

केवलान्—कृतज्ञानं, समज्ञानं । 'केवलमिति, विलिङ्गं त्वेककृतज्ञयोः' इत्यमरः ।

न तथैतानि शक्यन्ते संनियन्तुमसेवया ।

विषयेषु प्रजुष्टानि यथा ज्ञानेन नित्यशः ॥ ८६ ॥

Prose. विषयेषु प्रजुष्टानि (= प्रसक्तानि) एतानि [इन्द्रियाणि] असेवया (= शुष्कवैराग्येण) तथा संनियन्तुं न शक्यन्ते, यथा नित्यशः (= नित्यं, सर्वदा इत्यर्थः) ज्ञानेन [संनियन्तुं शक्यन्ते] ।

Bengali. विषयग्रन्थ एहे सकल ईन्द्रियके सुकटैवरागा द्वारा (अर्थात् ज्ञान बातिरेके वलपूर्वक विषयनिबुद्धि द्वारा) सेकूप (महजे) मंगत करिते पारा बाय ना, ज्ञान द्वारा वेकूप मंगत करिते पारा बाय । [अर्थात् ईन्द्रियगणके विषयके उपद्रोह हहेते वलपूर्वक निबुद्धि करा अपेक्षा 'विषय अनिता' इत्याकार ज्ञान द्वारा निबुद्ध कराई उ९कुष्ठेतर पछा] ॥ २७ ॥

English.—These organs which are strongly attached to sensuous objects, cannot so (effectually) be restrained by (forced) abstinence, as ever by (the pursuit of) knowledge. 96.

Kulluka. इदानीमिन्द्रियसंयमोपायमाह—न तथैति । एतानि इन्द्रियाणि विषयेषु प्रसक्तानि तथा न असेवया विषयसन्निधिवर्जनरूपया नियन्तुं शक्यन्ते, दुर्निवारत्वात्, यथा सर्वदा विषयाणां क्षयित्वादितोषज्ञानेन (१), शरीरस्य च 'अस्थिस्थूलम' [मनु, ६।७६] इत्यादिवक्ष्यमाणदोषचिन्तनेन (२) । तस्मात्, विषयदोष-ज्ञानादिना बहिरिन्द्रियाणि मनस्य निवर्त्तन्ते ॥ ८६ ॥

Kulluka Explained.

1. विषयाणां &c.—By the knowledge that the sensuous objects have the defects of perishability, &c., i.e., they will all perish, they distract our mind, and so forth.

2. शरीरस्य च &c.—And pondering over the defects of the physical body [about which we are so very careful !], as will be described in passages like अस्थिस्थूणम् &c. N. B. The couplet referred to runs thus—

अस्थिस्थूणं स्नायुयुतं मांसशीणितलेपनम् ।

चक्ष्मावनद्धं दुर्गन्धि पूर्णं सूत्रपुत्रीषयोः ॥ मनु, ६।७६ ।

स्थूणा means 'prop', 'pillar'.

Notes.

प्रजुष्टानि—प्र - जुष + क्त । 'जुषी प्रीतिसेवनयोः' । All other commentators except Kull. and Gangādhara seem to read प्रदुष्टानि ।

नित्यशः—Adj. of ज्ञानिन, or adv. modifying शक्यते ।

असंवया—शुक्लवैराग्येण । तदुक्तं [गीता, २।१६]—

विषया विनिवर्तन्ते निराहारस्य देहिनः ।

रसवर्जं रसोऽप्यस्य परं दृष्ट्वा निवर्तते ॥

'निराहारस्य' इन्द्रियैर्विषयानसेविनः, 'रसः' रागः, सोऽपि परं ब्रह्म दृष्टवतो निवर्तते इति गीतार्थः—Rāgh.

वेदास्त्यागश्च यज्ञाश्च नियमाश्च तपांसि च ।

न विप्रदुष्टभावस्य सिद्धिं गच्छन्ति कर्हिचित् ॥ ८७ ॥

Prose. वेदाः त्यागश्च यज्ञश्च नियमाश्च तपांसि च—[एतानि] विप्रदुष्टभावस्य सिद्धिं कर्हिचित् न गच्छन्ति ।

Bengali. वेदाध्यायन, दान, यज्ञ, शौचव्रतादि नियम ও কৃষ্ণাদি তপঃ—এই সকল গুণ দুঃখচিহ্ন অর্থাৎ বিষন্নতাএ ব্যক্তির (অর্থাৎ বাহ্যর চিত্তগুণিক হয় নাই তাহার) সিদ্ধি কখনও প্রদান করে না ॥ ৯৭ ॥

English.—The (study of the) Vedas, liberality, sacrifices, observances and austerities—(even) these do not ever procure success to one whose mind is contaminated (by sensuality). 97.

Kulluka. यस्मादनियमितं मनः (१) विकारस्य हेतुः स्यात् अत आह—
वेदा इति । वेदाध्ययनदानयज्ञनियमतपांसि सगादिविषयसेवासकल्पशीलिनी (क) (२)
न कदाचित् फलसिद्धये प्रभवन्ति ॥ ६७ ॥

Kulluka Explained.

1. अनियमितं मनः—Uncontrolled mind.
2. सगादि &c.—One who is always thinking of enjoying the sensuous objects, e. g., garland (सक्), &c.

Notes.

त्यागः—दानम् । Medh. gives an alternative explanation.
'अप्रतिषिद्धस्यापि मधुनांसभक्षणादिर्निवृत्तिः फलदा इत्यनेन वर्ज्यम्' ।

नियमाः—See. Sl. 3.

तपांसि—ऋचादीनि ; the vows such as ऋच्छ, पराक, सात्तपन, &c.

विप्रदुष्टभावस्य—विशेषण प्रकर्षेण च दुष्टः भावः (चित्) यस्य सः तस्य ।

श्रुत्वा सृष्ट्वा च दृष्ट्वा च भुक्त्वा घ्रात्वा च यो नरः ।

न हृष्यति ग्लायति वा स विज्ञेयो जितेन्द्रियः ॥ ६८ ॥

Prose. यो नरः श्रुत्वा सृष्ट्वा च दृष्ट्वा च भुक्त्वा घ्रात्वा च न हृष्यति ग्लायति
वा स जितेन्द्रियो विज्ञेयः ।

Bengali. যে বাজি (স্তুতিবাচক অথবা নিন্দাবাক্য) শ্রবণ করিয়া, (স্বত্পর্শ অথবা
দ্রুত্পর্শ অথবা) স্পর্শ করিয়া, (স্কৃৎস অথবা কুস্কৃৎস অথবা) দর্শন করিয়া, (বাহু অথবা
অথবা) ভক্ষণ করিয়া, এবং (স্মরণ অথবা অস্মরণ) আত্মাণ করিয়া লুপ্ত ও হন না
অথবা বিষণ্ণ ও হন না, তাঁহাকে জিতেন্দ্রিয় বলিয়া জানিতে হইবে ॥ ৬৮ ॥

English.—That man who on hearing, touching, seeing, eat-
ing and smelling (anything good or bad) neither rejoices nor re-
pines, is to be considered to have (really) subdued his
senses. 98.

(ক) ভোগাদি—for সগাদি—A, B, M, P, V.

Kulluka. जितेन्द्रियस्य स्वरूपमाह—श्रुतेति । “सुतिवाक्यं निन्दावाक्यं च” श्रुत्वा, “सुखस्पर्शं दुःखलादि (१) दुःखस्पर्शं शेषकस्वलादि” [च] स्पृष्ट्वा, “सुरूपं कुरूपं च” दृष्ट्वा, “खादु अखादु च” भुक्त्वा, “सुरभि असुरभि (क) च” घ्रात्वा, यस्य न हर्षविषादौ स जितेन्द्रियो ज्ञातव्यः ॥ ९८ ॥

Kulluka Explained.

१. सुखस्पर्शं दुःखलादि—Pleasing to the touch, viz., silk, &c.

इन्द्रियाणां तु सर्वेषां यद्येकं चरतीन्द्रियम् ।

तेनास्य(ख) चरति प्रज्ञा दृतेः पादादिवोदकम् (ग) ॥९८॥

Prose. सर्वेषाम् इन्द्रियाणां [मध्ये] यदि एकम् [अपि] इन्द्रियं चरति तेन अस्य [जनस्य] प्रज्ञा, दृतेः पादात् उदकम् इव, चरति ।

Bengali. इन्द्रियगणेर मध्ये यदि केवलमात्र एकही इन्द्रिय उच्छ्रान्त हय उदर दृतिर (अर्थात् भित्तिर मशकेर) एकही मात्र छिद्र उन्मुक्त থাকিলে যেমন তদ্বারা সকল জল বহির্গত হইয়া যায় সেইরূপ সেই ইন্দ্রিয় দ্বারা সকল জ্ঞান বহির্গত হইয়া যায় । [অধিকন্তু এই ইন্দ্রিয়ের সংসর্গে অন্য ইন্দ্রিয়গুলিও দূষিত হইয়া পড়ে] ॥ ৯৯ ॥

English.—When among all the organs (even) one slips away (from control), by that (organ) the man's wisdom slips away from him, even as the water runs out by (even) one hole from a (water-carrier's) leather bag. 99.

Kulluka. एकैन्द्रियासंयमोऽपि निवार्यः इत्याह—इन्द्रियाणां त्विति । सर्वेषामिन्द्रियाणां मध्ये यद्येकमपि इन्द्रियं विषयप्रवर्णं भवति, ततः अस्य विषय-

(क) सुरभिम् असुरभिम्—All except A.

(ख) ततोऽस्य—A. This is the reading of the ancient commentators as well as of the Mahā-Bhārata. ततः would correspond better than तेन to पादात् (in ५३) । But the इय used by Kull. in इन्द्रियान्तरेः and एकेन छिद्रेण occurring in his commentary leads us to infer that he reads तेनास्य and not ततोऽस्य ।

(ग) पादात् for पादात्—Bg, Bk, J, G. But पादात् is redundant, while a word like पाद is necessary to correspond to the इन्द्रिय ।

परस्य (१) “इन्द्रियान्तरैरपि” तत्त्वज्ञानं ‘चरति’ (२) न व्यवतिष्ठते, चर्म्मनिर्भितोदक-
पात्रादिव एकेनापि छिद्रेण सर्वस्थानस्थमेव उदकम् (क) (३) ॥ २६ ॥

Kulluka Explained.

1. अस्य विषयपरस्य—[Qualifying जनस्य to be understood].
2. इन्द्रियान्तरैः अपि &c.—The knowledge of things slides away by (that organ and by) other organs also.

[इन्द्रियान्तरैः अपि=तेन इन्द्रियेण, इन्द्रियान्तरैः अपि। The latter portion is not mentioned in the text, but is supplied by Kull. An इन्द्रिय is compared with an outlet of a leather bag. As the water runs away through the opened outlet, so the knowledge slides away through the slipping organ. This explanation would have maintained the पूर्णोपमा, and the passage has been explained as such by Medh. Gov. and others. But Kull. adds something more. The knowledge glides away not only through that organ but through the other organs as well. The उपमा has thus been reduced to a व्यतिरेक। N. B. तत्त्वज्ञान, as used by Kull., does not mean the final तत्त्वज्ञान, but simply the true knowledge of things in a narrower sense].

3. चर्म्मनिर्भितोदकपात्रात् इव एकेनापि छिद्रेण &c.—[एकेनापि छिद्रेण is the meaning of पादात्। Kull. silently alters धूसी into द्या in order to make it correspond better to तेन which he adopts in his text. The दृष्टौ also in दृतेः is changed into धूसौ, as the relation between दृति and उदक should more appropriately be held to be one of अपादान rather than of सम्बन्ध in general, which latter is, however, the case between a person and his प्रज्ञा।

(क) न व्यवतिष्ठते—Added after उदकम् in all. But this addition (which seems to be a reader's own supply of the link of the simile) vitiates the composition in more ways than one.

Notes.

इन्द्रियाणाम्—निर्द्धारि षष्ठी ।

दृतेः—दृति i. e. 'भिसिर मशक' इति भाषा । If the reading is दृतेः पात्वात्, then दृतेः is in ५मी, being in the same case with पात्वात् ; or दृतेः is in अमेदे (or appositional) षष्ठी as in 'चक्षस्य शब्दः' ।

पादः—An opening, being one of the four feet of the animal whose hide is generally used entire for the purpose of carrying water, each of the legs being made water-tight.

वशे कृत्वेन्द्रियग्रामं संयम्य च मनस्तथा ।

सर्वान् संसाधयेदर्थानक्षिणन् योगतस्तनुम् ॥ १०० ॥

Prose. इन्द्रियग्रामं वशे कृत्वा, तथा मनश्च संयम्य, योगतः तनुम् अक्षिणन् सर्वान् अर्थान् (= पुरुषार्थान्, धर्म्मार्थकाममोक्षान्) संसाधयेत् (= निष्पादयेत्) ।

Bengali. ইল্লিয়গ্রাম্ এৰ বশে কৰিবা এৰ উপায় দ্বাৰা শৰীৰেৰ (অভ্যন্তৰিক) ক্লেম নিবাৰণ পূৰ্বক সকল পুৰুষাৰ্থেৰ অৰ্থাৎ ধৰ্ম্ম, অর্থ, কাম ও মোক্ষেৰ অন্বেষণ কৰিতে হয় ॥ ১০০ ॥

English.—Having restrained the host of senses and controlled the mind one should pursue the ends of life taking care by ingenious means not to decay the physical body. 100.

Kulluka. इन्द्रियसंयमस्य सर्वपुरुषार्थहेतुतां (१) दर्शयति—वशे कृत्विति । वहिरिन्द्रियगणम् आयतं कृत्वा, मनश्च संयम्य, सर्वान् पुरुषार्थान् सम्यक् साधयेत् । 'योगतः' उपायेन स्वदेहमपीडयन्—यः सहजसुखी, संस्कृतान्नादिकं मुङ्क्ते, स क्रमेण तं त्यजेत् (२) ॥ १०० ॥

Kulluka Explained.

1. सर्वपुरुषार्थहेतुताम्—The fact of its being the root-cause of all the ends (अर्थ) of human life.

2. उपायेन स्वदेहम्...त्यजेत्—Avoiding the decay of his body by having recourse to ingenious means—i.e., one who is naturally

(सहज) accustomed to pleasures e.g. those of seasoned food, &c., should give them up *gradually*, [and not all at once. Cf. 'उचिता-दहिताद्भीमान् क्रमशो विरमेन्नरः'—चरकसंहिता, स्वस्थान, ७म अ, (उचितात् = अभ्यस्तात्)]. N. B. Whatever Dharma we practise we should always make it a point not to decay our physical body, the primary instrument for practising Dharma; cf. शरीरमाद्यं खलु धर्मसाधनम्—कुमारसम्भव, ५।३३ ।

Notes.

इन्द्रियग्रामम्—इन्द्रियाणां ग्रामः (समूहः), तम् ।

अर्थान्—पुरुषार्थान् ; ends of life.

अचिच्छन्—नञ्—चि + श्छ, १मा, एकवचनम् ।

योगतः—उपायेन ; cf. 'योगः कर्मसु कौशलम्'—गीता, २।५० ।

अचिच्छन् योगतः तनुम्—Because, शरीरमाद्यं खलु धर्मसाधनम् (= कुमार-सम्भव, ५।३३) । Some take योगतः with वशे कृत्वा in which case योगतः may mean either (i) उपायेन or (ii) समाधिना ।

पूर्वां सन्ध्यां जपंस्तिष्ठेत् सावित्रीमार्कदर्शनात् ।

पश्चिमां तु समासीत (क) सम्यग् चविभावनात् ॥ १०१ ॥

Prose. पूर्वां सन्ध्याम् (= प्रातः सन्ध्यां) [व्याय] आ अर्कदर्शनात् (= सूर्य-दर्शनपर्यन्तं) सावित्रीं जपन् तिष्ठेत् (= दण्डायमानः स्यात्), पश्चिमां तु [सन्ध्यां] (= सायं सन्ध्यां) [व्याय] सम्यक् चविभावनात् (= नञ्वदर्शनपर्यन्तं) समासीत (= उपविष्टः स्यात्) ।

Bengali. प्रातःकाले (सूर्यास्तदेश्च पूर्वैः शीतलौक्येन आरब्ध करिष्य) सूर्यादर्शन पर्याप्त दण्डायमान अवस्थाय शीतलौक्येन करिष्ये ; एवम् मासिककाले (सूर्यास्तश्च पूर्वैः शीतलौक्येन आरब्ध करिष्य) नक्षत्रदर्शन पर्याप्त उपविष्टे हरेत् शीतलौक्येन करिष्ये ॥ १०१ ॥

English.—In the morning twilight one should, in a standing posture, mutter the Sāvitrī till the sun appears, and in the evening one should, in a sitting posture, do the same till the stars are distinctly seen. 101.

(क) समासीतः—All. For discussions, see Notes.

Kulluka. पूर्वां सन्ध्यामिति । 'पूर्वां सन्ध्यां' पश्चिमां इति च 'काला-
ध्वनोरत्यन्तसंयोगे' द्वितीया (१) । प्रथमसन्ध्यां सूर्यदर्शनपर्यन्तं 'सावित्री' जपन् 'तिष्ठेत्'
आसनादुत्थाय निवृत्तगतिः एकत्र देशे कुर्यात् (२) । पश्चिमां तु सन्ध्यां सावित्रीं
जपन् सम्यक् नक्षत्रदर्शनपर्यन्तमुपविष्टः स्यात् (३) । अत्र च फलवत्त्वात् जपः
प्रधानम्, स्थानासने त्वङ्गे, 'फलवत्सन्निधौ अफलं तदङ्गम्' इति न्यायात् । 'सन्ध्योर्वेद-
विहिप्रो वेदपुण्येन युज्यते' [मनु—२।७८], 'सहस्रकलस्त्वयस्य' [मनु—२।७९] इति
च पूर्वं जपात् फलम् उक्तम् (४) । मीमांसिण्यस्तु स्थानासनयोरेव प्राधान्यमाह (५) ।
सन्ध्याकालश्च सुहृत्तमात्रम् (६) । तदाह योगियाज्ञवल्काः—

‘क्रासद्वौ तु सततं दिवसानां यथाक्रमम् ।

सन्ध्या सुहृत्तमात्रं तु क्रासे द्वौ च सा स्मृता ॥ १०१ ॥

Kulluka Explained.

१. पूर्वां &c.—The द्वितीया in पूर्वां सन्ध्याम् and in पश्चिमां (सन्ध्याम्) is by the rule कालाध्वनोरत्यन्तसंयोगे ।

२. आसनादुत्थाय &c.—N. B. This is the explanation of सावित्रीं जपन् तिष्ठेत् । 'उत्थाय निवृत्तगतिः' is the explanation of the root स्था which means to 'stand up' [cf. 'छा' गतिनिवृत्तौ]. The object of कुर्यात् is जपम् to be understood.

३. उपविष्टः स्यात्—[This is the explanation of समासीत । The root आस means 'to sit'.]

४. अत्र च फलवत्त्वात्...पूर्वं जपात् फलम् उक्तम्—Here जप is the principal point, as it yields some merit, and the (postures of) standing up and sitting down are only secondary, in accordance with the dictum फलवत्-सन्निधौ अफलं तदङ्गम्—[anything with reference to which no merit is mentioned, when placed by the side of another which is said to yield some merit, is taken as secondary (अङ्ग) (to the latter)]; i.e., if two things are enumerated side by side, and of those, if one is said to yield some merit, while the other is not, then the latter one is to be taken as secondary to the former]. The merits of जप have already (पूर्वं) been stated in the passages सन्ध्योर्वेदविह-

विप्रः &c. (Sl. 78) and सहस्रकृतस्त्वभ्यस्य &c. (Sl. 79). [So, placed by its side, the posutres (standing and sitting) are of less value]. N. B. Medh., however, holds the statement of merits here to be mere अर्थवादः, as, according to him, नित्य कर्मसं can have no *positive* merit. Gov. adopts a surer course and says—यद्यप्यत्र तिष्ठत्यास्यापरो विधिप्रत्ययः श्रूयते, तथापि उपलभ्यमान-श्रुतिमूलत्वात् जपः अत्र प्रधानं, स्थानासनयोरु अङ्गता । तथाच यजुर्वेदब्राह्मणे जपतेरेव परी विधिप्रत्ययः श्रूयते । यदाह—‘पूर्वां सन्ध्यां स्थितः सन् सावित्रीं जपेत्’ । Nár also is to the same effect.

N. B. ‘फलवत्सन्निधौ अफलं तदङ्गम्’ (referred to by Kull.) is a Mīmāṃsā maxim and is based on dictums like ‘यजतयश्च अफलयुक्ताः तदङ्गम्’—Kātyāyana S’rauta Sūtra, I, 25.

पूर्वं in Kull. is connected with उक्तम् and not with जपात् ।

5. मेधातिथिस्तु &c.—Medhātithi, however, speaks of स्थान (standing) and आसन (sitting) as being the principal points. In other words, Medh. holds that no merit will accrue (or rather the observance of the विधि here will not at all be secured) without the postures, while according to others the जप even without the postures will yield some merit. And inversely, Medh. holds that *mere* postures (!) will secure the observance of the विधि, while according to others it has no merit without the जप ।]

6. सन्ध्याकालश्च &c.—The (technical) duration of सन्ध्या is one मुहूर्तं (or two Dandas—one Danda being equal to 24 minutes, roughly speaking).

7. तदाह योगिशास्त्रवक्ताः &c.—So says Yogi-Yājñavalkya—The days become shorter and longer (in winter and summer) respectively, but the सन्ध्या is always equal to a मुहूर्तं, be the days short or long. [The मुहूर्तं, of course, becomes shorter in winter, and longer in summer]. N. B. The work referred to by the name of योगिशास्त्रवक्ता is distinct from his well-known Samhitā.

Notes.

सम्याम् = सम्यां व्याप्य, the द्वितीया is here used by the rule 'कालाध्वनोरत्यन्तसंयोगे' । Medh. here gives some additional notes :—
 "केचिदाहुः नैवेद्यम् अत्यन्तसंयोगे द्वितीया । किं तर्हि ? कालाध्वनौ कर्मकाणां कर्मसंज्ञो भवति इति वार्तिककारः, तत्र कर्मणि द्वितीया इत्येव द्वितीया । यत् कालाध्वनो-
 रत्यन्तसंयोगे इति तद्वयव क्रियावाची शब्दो न प्रयुज्यते—क्रोशं कुटिला नदी, सर्व्वरात्रं कल्याणौ इति । यत्र च सकर्मको धातुः 'मासमधीयते' इति सत्यं तस्य विषयः, इह पुनः सम्यां तिष्ठेत् इति तिष्ठतिरकर्मकः" ।

आर्कदर्शनात्—आ अर्कदर्शनात् ; ५मी in connection with आङ् ।

समासीत—सम् = आस + लिङ् इति । All read समासीतः, but समासीत is the required reading and this is clearly the reading of almost all the ancient commentators. (Cf. the quotation from Gov. under Kull. Expl. 4). The imperative समासीत (= should sit) in the case of the evening prayer would thus correspond to the imperative तिष्ठेत् (should stand) in the case of the morning prayer. It should be noted, however, that the विश्वलिङ् should have been more appropriately attached to the root जप् rather than to स्था and आस, and it is not improbable that पूर्वां सम्यां जपेत् तिष्ठन् and पश्चिमां तु समासीतः (as read by Gangādharma) were the *original* readings of the author. Cf. श्रुति—पूर्वां सम्यां स्थितः सन् सावित्रीं जपेत् अष्टकत्वः ; also विश्वस्मृति—पूर्वां सम्यां जपेत्तिष्ठन् पश्चिमां समासीतः—२८।३ । But it may be that the author intends to give some emphasis on the *postures* also, and in this form it appears in Yājñavalkya ; cf. जपन्नासीत सावित्रीं प्रत्यगातारकोदयात् ॥ सम्यां प्राक् प्रातरवेह तिष्ठेदास्येददर्शनात् । याज्ञवल्क्य—१।२४, २५ ।

Then it comes to this that, according to Manu, the postures, though subsidiary, are also very important. Cf. Mānava Grihya—सम्यामुपासौ प्रागस्तमयात्... (१।२।४) ; एवं प्रातस्तिष्ठन् (१।२।५) ; also A's'wālāyana Grihya, III, 6, 4—6. Gobhila Grihya, however, which belongs to the Sāma-veda, makes no special mention about standing in the morning.

नक्षत्रविभावात्—नक्षत्राणां नक्षत्राणां विभावनं (दर्शनम्) ; till the appearance of the stars. धूमनी is in connection with आङ् ।

सन्ध्या—सम्—स्यै + अङ्—अधिकरणे । Or, सन्धौ भवा इति सन्धि + यत् ; union or conjunction (viz. of day and night) There are two सन्ध्याs—प्रातःसन्ध्या (morning twilight) and सायंसन्ध्या (evening twilight). The technical duration of each सन्ध्या is one मुहूर्त i.e. two Dandas (दण्ड), viz., the last दण्ड of one of the periods and the first दण्ड of the other—one दण्ड being equivalent to 24 minutes, roughly speaking. The word सन्ध्या secondarily denotes 'morning prayer' and 'evening prayer'. An additional prayer is also enjoined at mid-day. Cf. Yājñavalkya quoted by Kull under Sl. 102.

Proper time for its performance—After saying the preliminary prayers in the morning and in the evening one should begin to mutter the Gāyatrī and should continue to do so until the sun and the stars respectively appear in the sky.

Cf. पूर्वा सन्ध्यां सनक्षत्रासुपासीत यथाविधि ।

गायत्रीसन्ध्यां तावद् यावदादित्यदर्शनम् ॥ हारीत, ४।१८ ।

उपास्य पश्चिमां सन्ध्यामादित्यं च यथाविधि ।

गायत्रीसन्ध्यां तावद् यावच्चा न पश्यति ॥ हारीत, ४।१९ ।

प्रातःसन्ध्यां सनक्षत्रासुपासीत यथाविधि ।

सादित्यां पश्चिमां सन्ध्यामङ्गालमितभास्करे ॥ संवत्, ६ ।

Distinction between सन्ध्या and आङ्गिक—सन्ध्या is not identical with आङ्गिक । आङ्गिक means *daily* observances and denotes not only prayers, but other *daily* observances as well ; e. g., दन्तधावन, स्नान, आहार, &c.

पूर्वां सन्ध्यां जपंस्तिष्ठन्नैशमेनो व्यपोहति ।

पश्चिमां तु समासीनो मलं हन्ति दिवाकृतम् ॥ १०२ ॥

Prose. पूर्वा सन्ध्यां तिष्ठन् [सावित्रीं] जपन् [जनः] नैशम् (= रात्रि-कृतम्) एनः (= पापम्) व्यपोहति (= नाशयति), पश्चिमां [सन्ध्यां] तु समासीनः [सावित्रीं जपन्] [जनः] दिवाकृतं मलं (= पापं) हन्ति ।

Bengali. प्रातःसकाम दण्डमान हईया गायत्रीजप करिले रात्रिकृत पाप दूरीकृत हय, एवं सायंसकाम उपविष्ट हईया गायत्रीजप करिले दिवाकृत पाप दूरीकृत हय ॥ १०२ ॥

English.—One who mutters the Gáyatrí in a standing posture in the morning twilight, removes the sin contracted [unwittingly] during the (previous) night, and one who mutters the Gáyatrí in a sitting posture in the evening, destroys the sin he committed [unwittingly] during the day. 102.

Kulluka. पूर्वान् सन्ध्यामिति । पूर्वसन्ध्यायां तिष्ठन् जपं कुर्वाणो निशा-सञ्चितं पापं नाशयति । पश्चिमसन्ध्यायां तु उपविष्टी जपं कुर्वन् दिवाञ्जितं पापं निहन्ति । अत्रापि (क) जपात् फलमुक्तम् (१) । एतच्च अज्ञानकृतपापविषयम् (ख)(२) । अतएव याज्ञवल्क्यः [२।३०७]—

‘दिवा वा यदि वा रात्रौ यदज्ञानकृतं (३) भवेत् ।

त्रिकालसन्ध्याकरणात् सर्वं विप्रणश्यति’ ॥ (४) ॥ १०२ ॥

Kulluka Explained.

1. अत्रापि &c.—Here also (as in Sl. 78 and 79 referred to by Kull. under the previous Sloka) the merits of जप (as the primary point) have been mentioned.

2. एतच्च &c.—This refers to those sins only that are committed *without* one's own knowledge.

3. अज्ञानकृतम्—[Adj. qualifying पापम् to be understood].

4. त्रिकालसन्ध्याकरणात्—N. B. The quotation of this text of Yájnavalkya here will also serve to include the सन्ध्याङ्गसन्ध्या also which is not mentioned by Manu. It should be noted that this difference between the two authorities is not held to be a विरोध, but the fact is that Manu has not mentioned *everything* on the point, and Yájnavalkya has supplied the points left out by the former.

(क) तत्रापि—B, Bh, M, P, V.

(ख) अज्ञानादिकृतपापविषयम्—All except A, B, Bh.

Notes.

With this verse cf. the Mantras :—

(i) यद्वाच्या पापमकार्षम्...अहसदवलुप्तु ।

(ii) यदङ्गा पापमकार्षम्...राविसदवलुप्तु ।

न तिष्ठति तु यः पूर्वां नोपास्ते यश्च पश्चिमाम् ।

स शूद्रवद् वहिष्कार्यः सर्वस्माद् द्विजकर्म्मणः ॥ १०३ ॥

Prose. यः तु [जनः] पूर्वां [सभ्यां] न तिष्ठति (= न अनुतिष्ठति) यश्च पश्चिमां [सभ्यां] न उपास्ते, सः सर्वस्मात् द्विजकर्म्मणः शूद्रवद् वहिष्कार्यः ।

Bengali. যে ব্যক্তি প্রাতঃসন্কার অনুষ্ঠান করে না এবং সন্ধ্যাসন্কারও উপাসনা করে না, সে ব্যক্তি (অধ্যয়নাদি) সকল প্রকার দ্বিজকার্য হইতে বহিষ্কার্য ॥ ১০৩ ॥

English.—He who does not say the morning and the evening prayers, is to be excluded, just like a S'ūdra, from all the privileges of a twice-born person. 103.

Kulluka. न तिष्ठति इति । यः पुनः पूर्वां सभ्यां नानुतिष्ठति, पश्चिमां च (क) 'नोपास्ते'—तत्तत्कालविहितं जपादि न करोति इत्यर्थः, स शूद्र इव सर्वस्मात् द्विजाति-कर्म्मणः "अतिथिसत्कारादेरपि" बाह्यः कार्यः । अनेनैव प्रत्यवायेन सभ्योपासनस्य नित्यता उक्ता(१) । नित्यत्वेऽपि सर्वदापेक्षितपापचयस्य फलत्वम् अविरुद्धम्(२) ॥ १०३ ॥

Kulluka Explained.

१. अनेनैव &c.—By the statement of this sin the performance of सभ्या is indicated to be obligatory.

[The point is this—In the previous Sloka the merits of the morning and the evening prayers have been said to be the avoidance of nocturnal and diurnal sins respectively; but it may be argued that one, who commits no sin during the night and the day, may forego the saying of these prayers. In anticipation of such arguments the present verse is put forward to direct that whether one commits sin or not the saying of

(क) पश्चिमां तु—All except A.

these prayers is obligatory. Cf. 'एवं कथञ्चिदकृतैः नः अनुष्ठानप्राप्तौ नित्यतामाह—नेति' ।—Gov.]

2. नित्यत्वेऽपि &c.—In spite of this obligatory character the statement of their yielding some fruit cannot be objected to as the fruit is to be desired *always* (and not merely on particular occasions like काव्यकर्म्म *proper*.—See Sl. 55. Kull. 3.)

Notes.

तिष्ठति, उपास्ते—Apparently the postures of standing and sitting (irrespective of जप) are emphasised here, and this would support Medh's view on the point as discussed under Sl. 101, Kull. 5. To maintain his own point Kull. here takes the two words rather forcedly in a way altogether different from the one adopted in the preceding Slokas. Thus, तिष्ठति = अनुतिष्ठति, and उपास्ते = अनुतिष्ठति—both meaning 'performs, worships'.

शूद्रवत्—'तेन तुल्य' क्रिया चेद् वतिः' इति वतिप्रत्ययः ।

अपां समीपे नियती नैत्यकं विधिमास्थितः ।

सावित्रीमप्यधीयीत गत्वारण्यं समाहितः ॥ १०४ ॥

Prose. अरण्यं गत्वा अपां समीपे नियतः समाहितः [च सन्] नैत्यकं विधिम् आस्थितः (= अनुतिष्ठन्) सावित्रीम् अपि अधीयीत ।

Bengali. बने बाहेरा जलसमीपे मग्न ३ अनश्चरनङ्क इहेरा निता विधिर अर्था निता वेदपाठेर अनुष्ठानरूपे अस्तुतः शास्त्रोक्त कर कर्तव्य ॥१०४ ॥

English.—To perform the ceremony of the obligatory daily recitation one should at least recite the Sāvitrī near water, retiring into the forest, controlling his organs and concentrating his mind. 104.

Kulluka. अपां समीपे इति । ब्रह्मयज्ञरूपमिदम्—वज्रवेदाध्ययनाशक्तौ सावित्रीमावाध्ययनमपि विधीयते(१) । अरण्यादिनिर्जन्देशं गत्वा नद्यादिजलसमीपे(क)

(क) वा—Added after समीपे in A.

नियतेन्द्रियः 'समाहितः' अनन्यमनाः नैत्यकं विधिं ब्रह्मयज्ञरूपम् आस्थितः अनु-
तिष्ठन् (क) सावित्रीसमिपि "प्रणवव्याहृतवययुक्ता" यद्योक्ताम् अधीयौत ॥ १०४ ॥

Kulluka Explained.

१. ब्रह्मयज्ञरूपम् इदम् &c.—This is the ब्रह्मयज्ञ (one of the five obligatory महायज्ञs).—It purports to prescribe the muttering of the Gáyatri at least, in case one cannot study the Veda in large portions.

Notes.

नैत्यकम्—नित्यम् एव नैत्यम्—स्वार्थे अण्, ततः स्वार्थे कः ।

नैत्यकं विधिम् आस्थितः—नित्योऽयं विधिरित्येवं स्थितप्रज्ञः गृह्यार्थम् ।—
Medh. नित्योऽयं ब्रह्मयज्ञविधिः इत्येवम् उत्पन्नासुः ।—Gov. [उत्पन्ना
आस्था यस्य सः उत्पन्नासुः ।]

समाहितः—सम्—आ—घा + क्त ।

वेदोपकरणे चैव स्वाध्याये चैव नैत्यके ।

नानुरोधोऽस्यनध्याये होममन्त्रेषु चैव हि ॥ १०५ ॥

Prose. वेदोपकरणे चैव नैत्यके स्वाध्याये चैव होममन्त्रेषु चैव हि अनध्याये
अनुरोधो नास्ति ।

Bengali. वेदाङ्ग, उक्तयुक्तपणं नित्यं स्वाध्याय एव होममन्त्र—एहै करेक इत्ने
अनध्याय पाठन करिते ह्य न ॥ १०५ ॥

English.—No regard to अनध्याय (or prohibition of study) is to be had in the cases of (the study of) the Vedāngas, the obligatory daily study of the Veda, and (the recitation of) the texts for offering burnt oblations. 105.

Kulluka. वेदोपकरणे इति । 'वेदोपकरणे' वेदाङ्गे—शिखादौ (१), 'नैत्यके'
नित्यानुष्ठेये च स्वाध्याये ब्रह्मयज्ञरूपे, होममन्त्रेषु च अनध्यायादौ नास्ति ॥ १०५ ॥

Kulluka Explained.

१. शिखादौ—[For the branches meant, See Notes.]

(क) अनुतिष्ठसुः—All except A. But it is not a case of सन् ;
cf. Medh. and Gov. quoted under Notes.

Notes.

वेदीपकरणे—उपक्रियते अनेन इति उपकरणम्—उप—ऊ + ल्युट्—करणे ; auxiliary (branches of learning). वेदीपकरण=वेदाङ्ग, i.e., those branches of learning which help the study of the Veda. They are six in number :—

शिक्षा कल्पो व्याकरणं निरुक्तं कन्दसां चयः ।

ज्योतिषामयनं चैव वेदाङ्गानि षडेव तु ॥

(1) शिक्षा—The science of Vedic pronunciation, &c. (2) कल्प—Vedic rituals. (3) व्याकरण—Grammar. (4) निरुक्त—Vedic dictionary. (5) कन्दस्=Prosody. (6) ज्योतिषाम् अयनम्—The movements of the heavenly bodies, i. e., Astronomy.

स्वाध्यायः—See Notes on Sl. 28.

नैत्यके स्वाध्याये—The daily study and teaching of the Veda, which is obligatory—being one of the five obligatory महायज्ञसः. See under I, 112.

अनध्यायः—Periodical intermission of study ; e. g. on the day of full-moon (पूर्णिमा), new-moon (अमावस्या), प्रतिपद, अष्टमी, चतुर्दशी, earth-quake, eclipse, thundering, &c.

नैत्यके नास्त्यनध्यायो ब्रह्मसत्तं हि तत् स्मृतम् ।

ब्रह्माहुतिहुतं पुण्यमनध्यायवषट्कृतम् ॥ १०६ ॥

Prose. नैत्यके (=नित्ये स्वाध्याये) अनध्यायो नास्ति, तत् (=नैत्यकं) हि ब्रह्मसत्तं स्मृतम् । ब्रह्माहुति-हुतम् अनध्यायवषट्कृतम् [अपि] पुण्यम् [एव] भवति ।

Bengali. नित्ये स्वाध्याये अनध्याय नाई ; कारण, ताहा ब्रह्मसत्त । वेदरूप हविर्बारा सम्प्राप्तनौर होम (अर्वाँ वेदपाठ) अनध्याय-निषिद्ध हैलेओ पुण्यजनकई हैइरा थाके ॥१०६॥

English.—There is no prohibition for the obligatory daily recitation, since that is declared to be a Brahma-Sattrā (a continuous sacrifice of the Veda). The Homa with the Veda as its oblations (i.e., the study of the Veda) is meritorious even when the ordinary study is concluded (i.e. stopped) on account of the circumstances requiring an intermission of study (अनध्याय). 106.

Kulluka. नैत्यके इति । पूर्वोक्तनैत्यकस्याध्यायस्य अयमनुवादः (१) । नैत्यके जपयज्ञे अनध्यायी नास्ति ; यतः सततभवत्वात् ब्रह्मसत्त्वं तन्मन्त्रादिभिः स्मृतम् (२) । ब्रह्मैव आहुतिः ब्रह्माहुतिः हविः, तस्या हुतम् (क) अध्ययनरूपम्, अनध्यायवषट्कृतम् (ख) अपि पुण्यमेव भवति (३) ॥ १०६ ॥

Kulluka Explained.

१. पूर्वोक्त &c.—This is a repetition of the reference made in the previous Sloka to the daily Vedic study. N.B. According to the मीमांसक, अनुवाद is a class of अर्थवाद and Medh. calls the present Sloka an अर्थवाद ।

२. नैत्यके &c.—In the daily Vedic study, viz., in the daily muttering (जप) there is no prohibition (in spite of the cases which cause a cessation in the ordinary study of the Veda), inasmuch as that i. e. the daily Vedic study is called by Manu and others to be a Sattrā of Brahma (Veda), because of its being continued for a long time (N. B. A *continuous* यज्ञ is called a सत्त ।)

३. ब्रह्मैव आहुतिः &c.—This is the explanation of the second half of the Sloka. The construction is as follows :—ब्रह्म (= वेदः) एव आहुतिः = ब्रह्माहुतिः, हविः (= which takes the place of हविः), तस्याः हुतम् (= होमः) अध्ययनरूपम् (= i. e. अध्ययनम्) अनध्यायवषट्कृतम् अपि अनध्यायेन (= अनध्यायकारणेन = मेघनिघातशब्दादिना) वषट्कृतम् (= समापितम्) अपि पुण्यम् एव भवति (is meritorious). The Homa in which the Veda takes the place of oblations, that is to say, the study (of the Veda) is meritorious even when (a circumstance such as) चतुर्दशी, पूर्णिमा, thundering, &c., corresponding to the exclamation of the word वषट् (which is the closing formula

(क) अनध्यायवषट्कृतम्—added between हुतम् and अध्ययनरूपम् in M, P, V.

(ख) अनध्यायवषट्कृतम्—Added after वषट्कृतम् in Bg, G.

of a Homa), requires the cessation of the ordinary study of the Veda. The idea in plain language is this :—The daily Vedic study is like unto a Homa. The Veda is its oblations and thundering, &c., which require the cessation of the study correspond to the exclamation of वषट् which is the closing formula of a Homa. But the speciality of the *daily* ब्रह्महोम is that it is not discontinued even at the hearing of the वषट्, i.e., in spite of the circumstances which require the cessation of all other kinds of Vedic study except the *daily* one. (For the explanations given by other commentators, see Notes).

Notes.

Kull. takes the first and the second halves of the Sloka separately. But Medh., Gov. and Nār. agree in taking the second half to be an amplification of the metaphor contained in the first half, although there are slight differences between their explanations. According to them the prose-order of the Sloka would be :—नैत्यके अनध्यायो नास्ति, तत् हि ब्रह्मसत्त्वं स्मृतम् । [तत् ब्रह्मसत्त्वं] ब्रह्माहतिहुतम्, अनध्याय-वषट्कृतं पुण्यं [च] भवति ।

The translation of the second half will be as follows :—

[At that Sattra] the Veda takes the place of oblations, and the study in a prohibited period takes the place of the exclamation 'Vashat', and both of them are equally meritorious—Medh. and Gov.

[At that Sattra] the Veda takes the place of oblations and a natural phenomenon, such as thundering, &c., requiring the cessation of study, takes the place of the exclamation 'Vashat'.
—Nār.

We quote the commentators below :—

'सतत-प्रवृत्तं सत्तम् ।—यथा सहस्रवत्सुरादि सत्त्वं न कदाचित् क्षियते इत्यतः सत्तम्, एवम् इदमपि ब्रह्माध्ययननिर्वर्त्ता, ब्रह्मसत्त्वत्वाच्च न कदाचित् विच्छेत्तव्यम् । विच्छेदे हि सत्त्वत्वं न स्यात् । सत्त्वत्वं इदानीं रूपकमज्ञा योजयति—

[ब्रह्मसत्त्वं] ब्रह्माध्ययनाहुतिङ्गतम्, अन्यत् सत्त्वं सोमाहुत्या ह्रयते । जुहोतिः अनिवृत्तौ वर्तते, धातुनासनेकार्थत्वात् । ब्रह्मशब्देन तद्विषयाध्ययनक्रिया लक्ष्यते । ब्रह्माध्ययनम् आहुतिरिव । अनध्याये यद् अध्ययनं तेन वषट्कृतम् ।—यथा याज्यान्ते अविच्छेदौ वषट्कारेण क्रियते, एवं चतुर्दश्यायनध्याय्ययनं वषट्कारस्थानीयम् । वषट्शब्देन वौषट्शब्दो लक्ष्यते, तेन कृतं युक्तं संस्कृतम् ।—Medh.

As the word वषट् or rather वौषट् is uttered *in continuation of* the याज्या Mantra in a यज्ञ or a सत्त, so the daily Vedic study is to be performed even on prohibitory occasions to maintain the continuity of the ब्रह्मसत्त्वं—the word सत्त्वं meaning a continuous sacrifice. It should be noted that the root हु is not so appropriate in connection with a सत्त which is generally referred to by the root यज ; so Medh. remarks that the root ङ is to be taken here to denote continuity.

N. B. A याज्या is a Rik uttered at the time of offering oblations, and ending with the word वौषट् ।

The following is the simplest way of taking the Sloka :—

‘किमस्य सत्तसाङ्ग्यम् ? इत्यत आह—ब्रह्माङ्गतिङ्गतमित्यादि । सत्त्वं सोमाहुत्या कृतं भवति, इदमपि वेदीचाराङ्गत्वा कृतम् । ब्रह्म आहुतिरिव, आहुत्यर्थत्वात् पुण्यहेतुत्वाच्च सत्ततुल्यम् । सत्त्वं च प्रदानार्थेन वषट्कारेण युक्तं भवति, इदमपि अनध्यायाध्ययनात् अनध्यायवषट्कृतम् ।—Gov.

‘ब्रह्मसत्तम्’ इत्यत्र गुणयोगेन सत्तशब्दस्य प्रवृत्त्या योगेन तां वक्तुं गवामयनादिसत्त-साभ्यसाह—ब्रह्माहुतीति । वेदरूपायाः ‘आहुतेः’ हीतव्यस्य ‘ङत’ होमः यत्र तत् ‘ब्रह्माङ्गतिङ्गतम्’ सत्तम् । यथा च सत्ते वषट्कारो होमसमन्तः, तथा अत्रापि ‘अनध्यायः’ अनध्यायनिमित्तं—मेघनिघातशब्दादि, वषट्कारस्थानीयम् ।—Nár.

N. B. अनध्याय is said to take the place of वषट्कार । It should be noted that Medh. and Gov. take the word अनध्याय to mean अनध्याये यत् अध्ययनं तत्, but Nár. explains अनध्यायः as अनध्यायनिमित्तं—मेघनिघातशब्दादि and refers in his support to A'pastamba Dharma Sûtra, I, 12, 3, which we quote below :— ‘ब्रह्मयज्ञो ह वा एष यत् स्वाध्यायः, तस्यैव वषट्कारा यत् स्नयति, यद् विद्योतते, यद् अवस्मर्जति यद् वातो वायति । तस्मात् स्नयति विद्योतमानि अवस्मर्जति वाते वा वायति अधीवीत एव, वषट्काराणाम् अच्यवट्काराय इति’ । This is

explained by Haradatta as follows :—‘यस्मादेति वषट्काराः तस्मात् स्तननादिषु अनध्यायनिमित्तेषु सत्सु अपि अधीयीत एव ; न पुनरनध्याय इति नाधीयीत । किमर्थम् ? वषट्काराणाम् एतेषाम् ‘अच्छस्वट्काराय’ अव्यर्थत्वाय—अन्यथा वषट्कारा एते व्यर्थाः स्यः । ततश्च—यथा होवा वषट्कृते अध्वर्युः जुहुयात् तादृगेव तत् स्यात्’ । This applies very well to the natural phenomena, such as thundering, &c., but it is not clear how in this sense the चतुष्टयौ, पूर्णिमा, &c. can be very well compared with the *exclamation* वषट् ।

ब्रह्मसत्त्वम्—ब्रह्मणः वेदस्य सत्त्वम् । सत्त्वम् = सत्त्वं (to continue) + अच् । The word सत्त्वं here serves to emphasise the point that the daily Vedic study is always to be continued.

ब्रह्माङ्गति-हुतम्—ब्रह्म (= वेदः) एव आङ्गतिः (= हविः), तस्याः हुतं (= होमः) = वेद-होमः = वेदाध्ययनम् । Nom. of भवति to be understood.

अनध्याय-वषट्कृतम्—The word वषट् is the closing formula of an आङ्गति । वषट् इति कृतम्, ‘ऊर्ध्वादिचिडाचक्ष’ इति सूत्रेण गतिसमासः । अनध्यायेन (= अनध्यायनिमित्तेन = चतुर्दश्यादिना) वषट्कृतम् (= समापितम् = समापयितव्यत्वेन विहितम्) । As the additional reading अनध्याय-स्वीकृतम् suggests, the word अनध्याय-वषट्कृतम् may also mean अनध्यायेन अनध्यायकालेन वषट्कृतम् स्वीकृतम् (= विशिष्टम्); characterised by a period of अनध्याय ।

यः स्वाध्यायमधीतेऽब्दं विधिना नियतः शुचिः ।

तस्य नित्यं क्षरत्येष पयो दधि घृतं मधु ॥ १०७ ॥

Prose. यः नियतः शुचिः [च सन्] विधिना अब्दं स्वाध्यायम् अधीति एषः (= स्वाध्यायः) तस्य [सम्बन्धे] पयो दधि घृतं मधु नित्यं चरति ।

Bengali. ब्रिनि संवत् ७ पवित्र रहैश एकवत्सल काल विधिपूर्वक वेदपाठ करेन, उहा (अर्थात् সেই वेদপাঠ) তাঁহাকে নিত্য দধি, দুগ্ধ, ঘৃত ও মধু প্রদান করে ॥ ১০৭ ॥

English.—He who, self-restrained and pure, recites the Veda for a year according to the rule, for him it (i. e. the recitation of the Veda) ever causes milk, curd, clarified butter and honey to flow. 107.

Kulluka. यः स्वाध्यायमिति । अयमिति अत्यन्तसंयोगे द्वितीया । यो वर्षमपि एकं स्वाध्यायमह्वरहः विहिताङ्गयुक्तं (1) नियतेन्द्रियः प्रयतो जपति, तस्य एष 'स्वाध्यायः' जपयज्ञः चौरादीनि चरति—चौरादिभिर्देवान् पितृंश्च प्रीणाति । ते च प्रीताः सर्वकामैर्जपयज्ञकारिणं (क) प्रीणयन्तीर्थः (2) । अतएव याज्ञवल्क्यः [१।४१]—
'मधुना पयसा चैव स देवांसर्पयेद्विजः ।

पितॄन् मधुघृताभ्यां च ऋचोधीति हि योऽन्वहम् ॥

इत्युपक्रम्य चतुर्णामिव वेदानां पुराणादीनाञ्च जपस्य देवपितृवृत्तिफलसुखा, शेषे—
'ते तदात्तर्पयन्त्येनं सर्वकामफलैः शुभैः' [याज्ञवल्क्य—१।४७] इत्युक्तवान् (3) ॥ १०७ ॥

Kulluka Explained.

1. विहिताङ्गयुक्तम्—With all the proper subsidiaries.
2. स्वाध्यायः &c.—स्वाध्याय yields milk, &c., means—it pleases the gods and the *Manes* (as if) with milk, &c., and they, in their turn, please the reciter with the fulfilment of all his desires.
3. अतएव &c.—Hence, Yájñavalkya after describing with the verse मधुना पयसा &c. the result of the study of all the four Vedas and the Purānas, &c., to be the satisfaction of the gods and the *Manes*, concludes thus—ते दत्ताः &c.

[The verse—मधुना पयसा &c. means—यः विजः अन्वहं (प्रतिदिनम्) ऋचः अधीते सः मधुना पयसा चैव देवान् मधुघृताभ्यां चैव पितॄन् तर्पयेत् ।

The passage ते दत्ताः &c. means—ते (देवाः पितरश्च) दत्ताः [सन्तः] एनं (वेदस्य अष्ट्येतारम्) शुभैः सर्वकामफलैः तर्पयन्ति ।]

Notes.

अयमिति—अत्यन्तसंयोगे द्वितीया ।

पयः, दधि, घृतं, मधु—Some take these for—घक्तं, अथ, काम and मोक्ष respectively. Medh. takes all these to be अर्घ्यवादः.

(क) जपयज्ञकारिणः तर्पयन्ति—All except A.

अग्नीन्धनं भैक्षचर्यामधःश्रयां गुरोर्हितम् ।

आ समावर्तनात् कुर्यात् कृतोपनयनो द्विजः ॥ १०८ ॥

Prose. अग्नीन्धनं भैक्षचर्याम् अधःश्रयां गुरोः हितम्—कृतोपनयनो द्विजः
आ समावर्तनात् कुर्यात् ।

Bengali. विष्ठाति उपनयन इहेते आरंभ कश्चि जनावर्तन पर्याप्त—आतःकाले
७ नाशकाले अग्निते ऐकनधनान, डैककचर्या, अधःश्रया अर्था १९ खट्वा अशयन एव
शुद्ध हित कश्चिदेन ॥ १०८ ॥

English.—A twice-born man, from initiation to Samāvartana, should daily observe the following acts—offering fuels (Samidhs) to the fire in the morning and evening, begging alms, sleeping on the ground and doing what is beneficial to his preceptor. 108.

Kulluka. अग्नीन्धनमिति । सायंप्रातः समिद्धोमं (१), भिक्षासमूहाहरणम्, अखट्टाशयनरूपम् अधःश्रयां—न तु स्थण्डिलशायित्वमेव (२), गुरोरुदककुम्भाद्याहरण-
रूपं हितं (३) कृतोपनयनो ब्रह्मचारी समावर्तनपर्यन्तं कुर्यात् ॥ १०८ ॥

Kulluka Explained.

१. सायंप्रातः समिद्धोमः—Adding (successively three) Samidhs to the fire (with Mantras) in the morning and in the evening. [This is the meaning of अग्नीन्धनम् ।]

२. अखट्टाशयनरूपम् &c.—अधःश्रया means not lying on a bed-stead, not necessarily on bare ground. [The point is this—A Brahma-chārin should not lie on a bed-stead. But from this it does not follow that he is to lie on bare ground. He can use, if he like, mats, &c.]

३. गुरोः &c.—Services to the Guru, e.g., carrying his water-pot, &c.]

Notes.

भैक्षचर्या—भिक्षाणां समूहः इति भैक्ष, 'भिक्षादिभ्यः ञश्च'। भैक्षस्य चर्या (= आहरणम्) ।

गुरोः हितम्—गुरुवे हितम् is a more accurate form. षष्ठी and ४थी are alternatives in आशिम् only.

समावर्त्तनम्—सम्—आवर्त्तनम् । A pupil's return home after finishing his course of ब्रह्मचर्य्य (i. e. holy study, &c).

आचार्य्यपुत्रः शुश्रूषुर्ज्ञानदो धार्मिकः शुचिः ।

आप्तः शक्तोऽर्थदः साधुः स्वोऽध्याप्या दश धर्म्मतः ॥१०८॥

Prose. आचार्य्यपुत्रः...स्वः—[एति] दश धर्म्मतः अध्याप्याः ।

Bengali. आचार्यापुत्र, सेवक, अथ कौन ज्ञानदाता, धर्मज्ञ, शौचपरायण, आश्रित, विद्याय अर्घ्यं ও ধারণে সমর্থ, धनदाता, साधु ও छाতি—शिक्षादानारे এই दश जन अव्यापनार योग্য ॥ १०८ ॥

English.—Preceptor's son, one rendering service, one who imparts some other knowledge, a virtuous person, one who does not neglect the rules of ceremonial cleanliness, a person connected by marriage or friendship, one who possesses (mental) ability, one who helps with money, one who is good, one's own kinsman—these ten are fit to be taught according to the sacred law. 109.

Kulluka. कौटुम्भः शिष्योऽध्याप्य इत्याह—आचार्य्यपुत्र इति । आचार्य्यपुत्रः, परिचारकः, ज्ञानान्तरदाता (१), धर्म्मवित्, मृदाव्यादिशुचिः (क) (२), बान्धवः, ग्रहणधारणसमर्थः (ख) (३), धनदाता, अद्रोही, ज्ञातिः (ग)—दशैते धर्म्माण अध्याप्याः ॥ १०८ ॥

Kulluka Explained.

१. ज्ञानान्तरदाता—One who gives some other knowledge (in lieu of the one given to him).
२. मृदाव्यादिशुचिः—Pure with mud, water, &c., i.e. ceremonially clean.
३. ग्रहणधारणसमर्थः—Able to take and retain (the instructions).

(क) मृदाव्यादिषु शुचिः—All except J, Bg, G.

(ख) ग्रहणसमर्थ—Bg, G.

(ग) आचार्य्यपुत्र—परिचारक—ज्ञानान्तरदाता—धर्म्मविन्मृदाव्यादिशुचि—बान्धव—ग्रहणसमर्थ—धनदा—द्रोहि—ज्ञातयः—A, B, Bh, Bg, G.

Notes.

ज्ञानदः—ज्ञानं ज्ञानान्तरं ददाति यः सः—ज्ञान - दा + क ।

अर्थदः—अर्थ-दा + क ; (of course without any previous contract).

See Sl. 112, Kull. 3. परिभाषां विना पूर्व धनेन कृतोपकारः—Rāgh.

धर्मतः—धर्मोण, न्यायतः इत्यर्थः । Medh. Gov. and Nār. take it to mean 'धर्माधिस्' i.e. 'for spiritual merit'.

नापृष्टः कस्यचिद् ब्रूयान्न चान्यायेन पृच्छतः ।

जानन्नपि हि मिधावी जडवक्त्रोक्त आचरेत् ॥ ११० ॥

Prose. अपृष्टः कस्यचित् न ब्रूयात् अन्यायेन पृच्छतश्च न [ब्रूयात्] । मिधावी हि जानन् अपि लोके जडवत् आचरेत् ।

Bengali. जिह्मनिष्ठ ना इहेने काशकेण कोन तद्ध बलिते नाई । ये अश्याय पूर्वक एव जिह्मना करे ताहाकेण कोन कथा बलिते नाई । बुद्धिमान् व्यक्ति ज्ञान नद्वेष्ट (एकपक्षे) लोक समक्षे अस्त्रेण श्राय वावहार करिवेन ॥ ११० ॥

English.—Unless one be asked, one should not explain anything to anybody, nor should one answer a person who asks improperly. A wise man, though he knows, should (in such cases) behave among men like a dullard. 110.

Kulluka. नापृष्ट इति । यद्यन्येन अत्यान्तरं विस्तरं वा अधीतं तस्य तत्त्वं अपृष्टः सन् न वदेत् (१) । शिष्यस्य तु अपृच्छतोऽपि वक्तव्यम् (२) । भक्तियद्वादि-प्रश्नधर्मोच्छेदनम् 'अन्यायः' (३), तेन पृच्छतो न ब्रूयात् । जानन्नपि प्राज्ञो लोके मूकः इव व्यवहरेत् ॥ ११० ॥

Kulluka Explained.

1. यदि अन्येन &c.—If any one recites with letters dropped and without proper intonation, the real fact (तत्त्व) viz. the proper pronunciation should not be made known to him.

2. शिष्यस्य तु &c.—But as regards a pupil, the fact should be made known to him even unasked.

3. भक्तियद्वादि &c.—अन्याय means the violation of the proper course of conduct in asking questions (to superiors).

Notes.

The prohibition in this Sloka has reference to the ordinary affairs of our life, especially those of study. In a court of justice one should speak out all he knows about the fact, whether asked or not.—शास्त्रविषयोऽयम् अप्रष्टसन्देहापनयननिषेधः, व्यवहारे तु वक्ष्यति—‘नियुक्तो वाऽनियुक्तो वा धर्मज्ञो वक्तुमर्हति’ ।—Medh.

कस्यचित्—सम्बन्धविवक्षया षष्ठी ।

लोक आचरेत्—लोक + आचरेत् = लोकायाचरेत् or लोक आचरेत्, by the rule ‘लोपः शाकल्यस्य’ ।

अधर्मेण च यः प्राह यस्याधर्मेण पृच्छति ।

तयोरन्यतरः प्रैति विद्वेषं वाधिगच्छति ॥ १११ ॥

Prose. यः अधर्मेण प्राह, यश्च अधर्मेण पृच्छति, तयोरन्यतरः प्रैति, विद्वेषं वा अधिगच्छति ।

Bengali. যিনি অশাস্ত্রপূর্বক জিজ্ঞাসিত হইয়া উত্তর দেন এবং যিনি অশাস্ত্রপূর্বক জিজ্ঞাসা করেন তাহাদের মধ্যে (দুই জনেরই মৃত্যু হয়, অথবা যদি একজন ব্যতিক্রমকারী হন তবে সেই) ব্যতিক্রমকারীর মৃত্যু হয় অথবা তাহাদের মধ্যে বিদ্বেষের সৃষ্টি হয় ॥ ১১১ ॥

English.—Of the two persons—he who illegally explains anything and he who asks anything illegally—one of them, viz., the transgressor (or both of them if both are transgressors) will die, or incur the (the other's) enmity. 111.

Kulluka. उक्तप्रतिषेधद्वयातिक्रमे दोषमाह (१)—अधर्मेणेति । अधर्मेण पृष्टोऽपि यो यस्य वदति, यस्यान्यायिनं यं पृच्छति, तयोरन्यतरः—व्यतिक्रमकारी—न्धियते (२) । विद्वेषं वा “तेन सह” गच्छति ॥ १११ ॥

Kulluka Explained.

१. उक्तप्रतिषेध &c.—The author speaks of the result of the transgression of the two prohibitions referred to above (in the previous Sloka).

N. B. The prohibitions referred to are (1) अन्यायेन न ब्रूयात् and (2) अन्यायेन न पृच्छेत् । The latter one is not directly mentioned but indirectly hinted at in this Sloka and in the preceding one ; cf. अनेन अन्यायप्रश्ने दोषदर्शने न प्रष्टुः न्यायः प्रश्नविधिः—Medh. One will, however, be naturally inclined to count the two prohibitions referred to by Kull. as (1) अपृष्टः न ब्रूयात् and (2) अन्यायेन पृष्टः न ब्रूयात् । But that the former ones are intended by Kull. as well as Medh. and Rāgh. is clear from their commentaries which understand the word पृष्टः after अधर्मेण and do not care to discuss (at least clearly) the case of अपृष्टकथन । This exclusion of अपृष्टकथन is perhaps to be accounted for on the ground of its being not so vicious as अपृष्टकथन, or rather is to be somehow or other included within the latter. We, however, would rather like to take अधर्मेण च यः प्राह *easily* and thus to include clearly अपृष्टकथन also within the expression, and this is perhaps supported or at least not opposed by Gov. ; cf. 'उक्तमर्थ्यादातिक्रमेण यः प्राह, यो वा पृच्छति' इत्यादि ।—Gov. It should be noted that if we include the case of अपृष्टकथन also, the expression यश्च पृच्छति should be taken to mean यं च वदति, i.e., the श्रोता, as there is no प्रष्टा in the case of अपृष्टकथन ।

2. तयोरन्यतरः—व्यतिक्रमकारी—म्रियते—Either of the two parties, viz. the transgressor, perishes.

Notes.

This Sloka is an अर्थवाद ।

प्रेति—प्र-इण् + लट् ति । प्रैति=म्रियते ।

तयोरन्यतरः—उभावपि म्रियेते अप्राप्तकालौ । अथ एको व्यतिक्रमकारी स एव म्रियते । यदि अन्यायेन पृष्टो न वक्ति तदा प्रष्टा एव, अथ प्रतिवक्ति तदा उभावपि ।—Medh.

विद्वेषं वाऽधिगच्छति—यदि न प्रैति तदा विद्वेषम् अधिगच्छति । Medhātithi has—विद्वेषं वा लोकी भजते ।

धर्मार्थी यत्र न स्यातां शुश्रूषा वापि तद्विधा ।

तत्र विद्या न वप्तव्या (क) शुभं बीजमिवोपरि ॥ ११२ ॥

Prose. यत्र धर्मार्थी न स्याताम्, तद्विधा (= उपयुक्ता) शुश्रूषा वापि [न स्यात्], तत्र विद्या—ऊपर शुभं बीजम् इव—न वप्तव्या ।

Bengali. যেখানে ধর্মার্থের বা অর্থার্থের সম্ভাবনা নাই, অথবা সেখানে শুশ্রূষাও নাই—অনুরূপ ভূমিতে যেমন উত্তম বীজ বপন করিতে নাই সেইরূপ—তদ্রূপ পাণ্ডে উত্তম বিদ্যার উপদেশ করিতে নাই ॥ ১১২ ॥

English.—Where neither spiritual merit nor wealth is obtained, nor due obedience, to such a person knowledge should not be imparted, just as good seed is not sown in barren soil. 112.

Kulluka. धर्माधीनः । यस्मिन् शिष्ये अध्यापिते धर्माधीनः न भवतः, परिचर्यादि (ख) (१) वा अध्ययनानुरूपं, तत्र विद्या नार्पणीया, श्रेष्ठं (ग) ब्रीह्यादि-बीजमिव ऊपरि । यत्र बीजमुत्तमं न प्ररीहति स ऊपरः (२) । न च अर्थग्रहणं भृतका-ऽध्यापकत्वम् आशङ्कनीयम्, यदि एतावन्मद्यं दीयते, तदा एतावदध्यापयामि इति नियमाभावात् (३) ॥ ११२ ॥

Kulluka Explained.

१. परिचर्यादि—N. B. By आदि an exchange of विद्या is meant.
२. यत्र बीजम् &c.—ऊपर means a land where seeds sown (उत्तम) do not sprout up.
३. न च &c.—It should not, however, be supposed that the Guru, if he takes money, will become a भृतकाध्यापक (a hired teacher), as in the present case there is no contract (नियम) in the following form—if you give me so much, I shall teach you so much. N. B. A भृतकाध्यापक has been said to be अपाङ्गतेय ; i.e. he is not entitled to take his seat in a distinguished row (पङ्क्ति) । See Manu III, 156.

(क) वक्तव्या—All except A, B, Bh, J.

(ख) परिचर्या—All except A. But the आदि can be traced in Medh.

(ग) सुष्ठु—All except A.

Notes.

धर्माद्यौ—धर्मस्य अर्थश्च धर्माद्यौ (अर्थधर्मौ वा—‘धर्मादिष्वनियमः’) । Here the sense of विकल्प also should be understood on the strength of the word वा which follows.

ऊपरः—ऊषः=चारमृत्तिका, ऊषः अस्ति अस्य इति ऊपरः—by the rule ‘ऊषशुषिसुष्कमधी रः’ । For meaning, See Kull. 2.

विद्ययेव समं कामं मर्त्तव्यं ब्रह्मवादिना ।

आपद्यपि हि घोरायां न त्वेनामिरिणे वपेत् ॥ ११३ ॥

Prose. ब्रह्मवादिना विद्यया एव समं (=सह) कामं मर्त्तव्यम्, [तथापि सः] घोरायाम् आपदि अपि एनां (=विद्याम्) इरिणे तु न वपेत् ।

Bengali. वेदविद्यामग्नपन्न पण्डित वरुण विद्या लहेयैहि मन्त्रिणेन, तथापि त्विनि घोरा विपत्तिकाये (अर्थात् अनारात्रे मन्त्रिणे) तहां अनुपयुक्त पात्रे नान करिणेन ना ॥ ११३ ॥

English.—One versed in the Veda should rather die with his learning, yet he should not impart it to an unworthy person even under extreme circumstances. 113.

Kulluka. विद्ययेति । विद्ययेव सह वेदाध्यापकेन वरं मर्त्तव्यं, न तु सर्वथा—अध्यापनयोग्यशिष्याभावे अपि (क)—अपावायेव तां प्रतिपादयेत् । तथाच कान्दोग्यब्राह्मणम्—‘विद्यया साहं सियेत न विद्यामूषरे वपेत् ॥ ११३ ॥

Notes.

समम् = सह ; अव्ययम् ।

कामम् = वरम् । ‘अकामानुमतौ कामम्’ इति कोषः । “अध्यापनमपि अधीतवेदेन अवश्यं कर्त्तव्यं न केवलं हित्यर्थम् । नापि वार्थ्यादिदानवत् फलकामस्यैवाधिकारः । तथाच श्रुतिः—‘यो हि विद्यामधीत्य अधिने न ब्रूयात् स कार्यहा स्यात्, श्रेयसो वारम् अपावृणुयात्’ ” ।—Medh.

ब्रह्मवादिना—ब्रह्म (=वेदं) वदति इति ब्रह्मवादी=वेदाध्यापकः, तेन ।

घोरायाम् (आपदि)—वृत्त्यभावेन मृत्युपथ्यवसितायाम् ।—Rāgh.

(क) च for अपि—B, Bh, M, P, V ; omitted in Bg, Bk, G, J.

इरिणे—ऋ + इनन् (औणादिकः)—७मी, एकवचनम् । ‘अर्त्तैः कित् ईच्च’ ।
Some read the Sūtra as, ‘अर्त्तैः कित् ईच्च’ so the form इरिणे is also
admissible.

विद्या ब्राह्मणमित्याह (क) शिवधित्तेऽस्मि रक्ष माम् ।

अस्यकाय मां मा दास्तथा स्यां वीर्यवत्तमा ॥ ११४ ॥

Prose. विद्या (= विद्याधिष्ठात्री देवी) ब्राह्मणम् एव आह—‘अहं ते
शिवधिः अस्मि, मां रक्ष—अस्यकाय मां मा दाः, तथा [सति] अहं वीर्यवत्तमा स्याम् ।

Bengali. विद्याधिदेवी कोन एक ब्राह्मणेर निकटे उपहित इहेन तैशाके
बलिग्राहिलेन—आमि तोगार निधिरूप, आमाके बड़पूर्वक रक्षा कर । अर्द्धशरीर पात्रे
आमाके अर्पण करिओ ना, ताहा इहेले आमि अतिशय शक्तिशालिनी इहे ॥ ११४ ॥

English.—The (goddess of) learning approached a Brāhmana
and said,—I am thy treasure, guard me, deliver me not to a
scorner ; thus I shall become supremely strong. 1:4.

Kulluka. अस्य अनुवादमाह (१)—विद्या ब्राह्मणमिति । विद्याधिष्ठात्री
देवता कश्चिदध्यापकं ब्राह्मणमागत्य एवमवदत्—तवाहं निधिरस्मि, मां रक्ष,
अस्यदिदीषवते (ख) न मां वदेः । तथा सति अतिशयेन वीर्यवती भूयासम् (२) ।
तथाच छान्दोग्यब्राह्मणम्—

“विद्या ह वै ब्राह्मणमाजगाम तवाहमस्मि त्वं मां पालय ।

अनर्हतेऽमानिने नैव मा दा गोपाय मां येयसी तेऽहमस्मि” ॥ (३) इति ॥ ११४ ॥

Kulluka Explained.

१. अस्य अनुवादम् आह—The author now reiterates the
injunction mentioned in the previous Sloka. N. B. Strictly
speaking, Sl. 114 and 115 are not an अनुवाद of Sl. 113, but
an अर्थवाद of the same. This अर्थवाद is of the class of पुराकल्प—see
गौतमसूत्र, २।१।६३ । Cf. अस्य प्रतिषेधस्य पुराकल्पद्वयीत्यमर्थवादः—Gov.

२. भूयासम्—[भू + आशीर्लिङ्, उत्तमपुरुष ; एकवचनम् ।]

३. A similar Sloka occurs in सुक्तिकोपनिषद् also.

(क) ब्राह्मणमित्याह—A. This seems to be also Gov.’s reading.

(ख) अस्यकादिदीषवते—B, Bg, Bh, G, M, P, V.

Notes.

शेवधिः—शेवं (= सुखं) दधाति (= ददाति) इति ; bestower of happiness. शेव to mean सुख is a Vedic word. The form शेवधि is also admissible.—सेवं (= सेवां) दधाति (= प्राप्नोति) इति ; that which is worshipped. Hence, the word means 'a treasure'.

शेवधिक्षेप्ति—Here Medh. reads शेवधिक्षेप्ति and remarks—'शेवधिक्षेप्तीति कृत-बलं पठितं छान्दस-प्रयोगानुकरणम्' । Kull. and others who have not touched the point at all seem to have read शेवधिक्षेप्ति ।

अस्यकाय मां मा दाः—This indicates the *mōde* of 'preserving knowledge' as asked for.

यमेव तु शुचिं विद्या (क) नियतं ब्रह्मचारिणम् (ख) ।

तस्मै मां ब्रूहि विप्राय निधिपायाप्रमादिने ॥ ११५ ॥

Prose. यमेव तु शुचिं नियतं ब्रह्मचारिणं विद्याः तस्मै निधिपाय अप्रमादिने विप्राय मां ब्रूहि ।

Bengali. ब्रह्मचरि पवित्र, संयत, व्रतकारी बलिश अवगत इहैवे, विद्यारूप निधि ब्रह्मक सावधान सेइ ब्रह्मचरि निकट आमाके ब्रूहि करिबे ॥ ११५ ॥

English.—But whom thou knowest to be pure and of subdued senses, declare me to that careful Bráhmāna, who is a protector of treasure. 115.

Kulluka. यमिति । यमेव पुनः शिष्यं शुचिं संयतेन्द्रियं ब्रह्मचारिणं जानासि तस्मै विद्यारूपनिधिब्रह्मकाय (I) प्रमादरहिताय मां वद ॥ ११५ ॥

Kulluka Explained.

1. विद्यारूपनिधिब्रह्मकाय—[This is the meaning of निधिपाय of the text].

(क) विद्यात् for विद्याः—All.

(ख) नियतब्रह्मचारिणम्—B, Bh, Bk.

Notes.

This Sloka like the preceding one is based on a श्रुति ।

Cf. यमेव विद्याः शुचिसंप्रसक्तं मेधाविनं ब्रह्मचर्योपपन्नम् ।

यस्ते न दृष्टेत् कतमच्च नाह तस्मै मा ब्रूया निधिपाय ब्रह्मन् ॥

विद्याः—विद + लिङ् यास्—मध्यमपुरुषः, एकवचनम् ।

निधिपाय—Here निधि means 'the treasure of knowledge'.

अप्रसादिने—प्रसाद means 'carelessness'; 'प्रसादीऽनवधानता' इत्यमरः ।
प्रसाद + इनि ; न प्रसादो ; तस्मै ।

ब्रह्म यस्वननुज्ञातमधीयानादवाधूयात् (क) ।

स ब्रह्मस्तेयसंयुक्तो नरकं प्रतिपद्यते ॥ ११६ ॥

Prose. यस्तु अधीयानात् अननुज्ञातं ब्रह्म अवाधूयात् स ब्रह्मस्तेयसंयुक्तः [सन्] नरकं प्रतिपद्यते ।

Bengali. কোন ব্যক্তি বেদ আবৃত্তি করিতেছেন এরূপ অবস্থায় বিনা অনুমতিতে যে ব্যক্তি সেই বেদ গ্রহণ করে, সে বেদ-চোর-জন্য পাপগ্রস্ত হইয়া নরকগামী হয় ॥ ১১৬ ॥

English.—He who acquires the Veda without permission from one who is reciting it, incurs the guilt of stealing the Veda, and goes to hell. 116

Kulluka. ब्रह्मेति । यः पुनरभ्यासार्थमधीयानात् “अन्यं वा कश्चित् अभ्यासयतः” (2) तदनुमतिरहितं वेदं गृह्णाति स वेदस्तेययुक्तः नरकं गच्छति । तस्मात् एतन्न कर्तव्यम् ॥ ११६ ॥

Kulluka Explained.

1. अभ्यासार्थम् &c.—From one who is reciting the Veda for practice.

2. अन्यं वा &c.—Or from one who is teaching it to somebody else. [This portion is supplied by Kull.]

(क) अवाधूयात् (?)—V.

द्वितीयोऽध्यायः ।

१७७

Notes.

अधोयानात्—‘ध्रुवम् अपाये अपादानम्’ इति अपादाने पञ्चमी । अत्र अपायो बुद्धिकृतः ।

लौकिकं वैदिकं वापि तथाध्यात्मिकमेव च ।

आददीत यतो ज्ञानं तं पूर्वमभिवादयेत् ॥ ११७ ॥

Prose. लौकिकं वैदिकं वापि तथा आध्यात्मिकमेव च ज्ञानं यतः आददीत तं पूर्वम् अभिवादयेत् ।

Bengali. लौकिक, वैदिक अथवा आध्यात्मिक ज्ञान बाँझोर निकट ग्रहण करा यात्र वह मान्योत्र मध्ये তাঁহাকে সর্বপ্রথমে অভিবাদন করা কর্তব্য ॥ ११७ ॥

English.—(Among a number of superiors) one should first salute *him* from whom he may have received knowledge—worldly, Vedic or spiritual. 117.

Kulluka. लौकिकमिति । ‘लौकिकम्’ अर्थशास्त्रादिज्ञानं (१), ‘वैदिकं’ वेदार्थज्ञानं, ‘आध्यात्मिकं’ ब्रह्मज्ञानं, यस्मात्तु गृह्णाति, “बहुमान्यमध्ये स्थितं” (क) तं प्रथममभिवादयेत् (२) । लौकिकादिज्ञानदातृणामेव तयाणां समवाये (ख) यथोत्तरं मान्यत्वम् (३) ॥ ११७ ॥

Kulluka Explained.

१. लौकिकम्—लौकिक learning (i. e. that which relates to this world), e.g., the knowledge of Economics and so forth.

२. तं बहुमान्यमध्ये &c.—Should salute him first in preference to others among whom he happens to be present.

३. लौकिक &c.—If all these three, viz., the bestowers of लौकिक learning, of Vedic learning and of आध्यात्मिक learning, are present, the respectability is greater and greater as we come forward in the list.

(क) बहुमान्य-सङ्गावे for बहुमान्यमध्ये स्थितं—A.

(ख) सङ्गावे for समवाये—A.

Notes.

This and the following 16 Slokas speak of अभिवादन ।

आध्यात्मिकम्—आत्मानम् अधिष्ठत्य इति आध्यात्मम्, ततः ठक प्रत्ययः ; अनु-
श्रुतिकादित्वात् उभयपदद्वयः ।

अभिवादयेत्—‘प्रथमसङ्गमे यत् आशीःप्रयोगार्थं वक्ष्यमाणस्वरूपेण प्रयोगेण
शब्देन सम्मुखीकरणं सः अभिवादयेतरथः’ ।—Medh.

पूर्वम् अभिवादयेत्—For Kull. 's explanation, see Kull. 2. Medh.
and Gov. explain it as—he should salute him (the Guru)
first without waiting for the Guru's accosting :—पूर्वम् इति प्रथमं
तेनासौ संबोध्यः, न पुनः तदीयं वचनम् अपेक्षितव्यम् ।—Medh.

सावित्रीमात्रसारोऽपि वरं विप्रः सुयन्त्रितः ।

नायन्त्रितस्त्रिवेदोऽपि सर्व्वाशी सर्व्वविक्रयी ॥ ११८ ॥

Prose. सुयन्त्रितः सावित्रीमात्रसारोऽपि विप्रः (= विप्रादिः) वरम्, अयन्त्रितः
सर्व्वाशी सर्व्वविक्रयी त्रिवेदोऽपि [विप्रादिः] न [वरम्] ।

Bengali. इत्यन्तर्गत द्विज गौत्रजी मात्र जानिन्नां वरं सम्मानयोगां हन, किञ्च यिनि
नन्तर्गत नहैन, निषिद्ध वस्तु भोजन करेन, अथवा निषिद्ध वस्तु विक्रय करेन, एकरूप द्विज
त्रिवेदस्य इहेलेण सम्मानेन योगा नहैन ॥ ११८ ॥

English.—A twice-born man who completely governs himself,
though he know nothing but the Gáyatrí, is preferred ; but not one
who knows the three Vedas, (but) does not control himself, eats all
sorts of food, and sells all sorts of articles. 118.

Kulluka. सावित्रीति । सावित्रीमात्रवेत्तापि वरं ‘सुयन्त्रितः’ शास्त्रनिय-
मितो विप्रादिः (1) मान्यः । न तु (क) अयन्त्रितो वेदत्रयवेत्तापि निषिद्धभोजनादि-
शीलः (2), प्रतिषिद्धविक्रेता (3) च । एतच्च प्रदर्शनमात्रं, सुयन्त्रितशब्देन विधिनिषेध-
निष्ठत्वस्य विवक्षितत्वात् (4) ॥ ११८ ॥

Kulluka Explained.

१. विप्रादिः—[Kull. replaces the word विप्रः of the text by विप्रादिः ।]

२. निषिद्धभोजनादिशीलः—[This is the synonym of सर्वाशी ।]
One who is in the habit of taking prohibited food (such as onion, garlic, &c.).

३. प्रतिषिद्धविक्रता—[Syn. of सर्वविक्रयो ।] One who sells prohibited articles (such as meat, lac, salt, milk, &c.)

४. एतच्च &c.—This (viz. the statement of सर्वाशिल and सर्वविक्रयिल) is simply illustrative (and not exhaustive), the real point intended here being विधिविधनिष्ठत्व i. e. adherence to the injunctions and prohibitions (*in general*).

Notes.

सावित्रीमात्रसारः—सावित्री एव इति सावित्रीमात्रम् । सावित्रीमात्रं सारः यस्य सः ।

त्रिवेदः—तयः वेदः । यस्य सः ; त्रिवेदज्ञः इत्यर्थः ।

सर्वाशी—Cf. लक्षणं गृह्यं चैव पलायुः कवकानि च ।

अभक्ष्याणि द्विजातीनामधीन्यप्रभवाणि च ॥ मनु, ५।५ ।

सर्वविक्रयौ—Cf. सद्यः पतति मांसेन लाक्षया लवणेन च ।

ब्राह्मणं शूद्रौ भवति ब्राह्मणः चौरविक्रयात् ॥ मनु, १०, ६२

शय्यासनेऽध्याचरिते श्रेयसा न समाविशेत् ।

शय्यासनस्थश्चैवैनं प्रत्युत्थायाभिवादयेत् ॥ ११८ ॥

Prose. श्रेयसा अध्याचरिते शय्यासने न समाविशेत् । [स्वयं] शय्यासनस्थ एनं (= श्रेयांसं, गुरुम् इत्यर्थः) प्रत्युत्थाय एव अभिवादयेत् ।

Bengali. গুরুজন কর্তৃক গৃহীত শয্যা ও আসন কখনও ব্যবহার করিতে না। এবং স্বয়ং শয্যা আসনে থাকিলে সন্ন্যাসগত গুরুকে প্রত্যুত্থানপূর্বক অভিবাদন করিবে ॥ ১১৯ ॥

English.—One should not use a bed or a seat belonging to a superior person. And himself on a bed or a seat, he should rise and salute him (i.e. the superior person). 119.

Kulluka. শ্রয্যা ইতি । শ্রয্যা চ আসনং চ শ্রয্যাসনং—‘জাতিরপ্রাণিনাম্’ (পা—২।৪।৬) ইতি হনৈকবঙ্গাবঃ (১), তস্মিন্ ‘শ্রয্যসা’ বিদ্যাদ্যধিকেন গুরুণা (ক) ‘অধ্যাচরিতৈ’ অসাধারণেন স্তৌক্যতে (২), “উত্তরকালমপি” (খ) (৩) নাসীত । স্বয়ম্ শ্রয্যাসনস্যঃ গুরৌ আগতে উল্ল্যাপ্যবিবাদনং কথ্যাত্ ॥ ১১৫ ॥

Kulluka Explained.

১. শ্রয্যা চ আসনং চ &c.—The compound শ্রয্যাসনম্ is expounded as শ্রয্যা চ আসনং চ ইতি শ্রয্যাসনম্ (and not শ্রয্যাসনে) । The singular number is used by the rule জাতিরপ্রাণিনাম্ । [N. B শ্রয্যা and আসন are জাতিবাচক words, but they do not mean any living being (প্রাণিন্) । Hence, the rule applies.]

২. অসাধারণেন স্তৌক্যতে—[Syn. of অধ্যাচরিতৈ ।] Owned i.e. used exclusively by him. [অসাধারণ means—not in common with others.]

৩. “উত্তরকালমপি” ন আসীত=(তৎকালং নাসীত) উত্তরকালমপি নাসীত--He (the pupil) should not use it (at the time when the superior person has been using it, and) even after that time.

Notes.

শ্রয্যাসনে—For Grammar, see Kull. ১.

জঙ্ঘা^১ প্রাণা ছ্যুতক্রামন্তি যুনঃ স্যবির আয়তি ।

প্রত্যুত্থানাভিবাदाभ्यां पुनस्तान् प्रतिपद्यते ॥ ১২০ ॥

Prose. স্যবিরে (=বহু) আয়তি (=সমাগতে) সতি যুনঃ প্রাণাঃ হি জঙ্ঘম্ উতক্রামন্তি, [স যুবা] প্রত্যুত্থানাভিবাदाभ्यां তান্ (=প্রাণান্) পুনঃ প্রতিপद्यতে ।

Bengali. কোন বৃদ্ধ ব্যক্তি অর্থাৎ গুরুজন সমীপাগত হইলে যুববাক্তির প্রার্থনায় সূক্ষ্ণ উল্লেখ উৎক্ৰান্ত হইতে চায় ; প্রত্যাখ্যান এবং অভিবাদন দ্বারা পুনরায় তাহাদিগকে প্রাপ্ত হওয়া যায় অর্থাৎ যথাস্থানস্থিত করা যায় ॥ ১২০ ॥

(ক) চ—Added here in all except A.

(খ) তৎকালমপি—B, M, P, V.

English.—For, at the approach of an elder, the vital airs of a younger person go upwards ; but by rising and saluting him, he recovers them. 120.

Kulluka. अस्वार्थवादमाह—जह्मिति । यस्माद् यूनोऽल्पवयसो “वयोविद्या-दिना” स्थविर आयति आगच्छति सति प्राणाः ‘जह्मसुतक्रामन्ति’ देहादह्निर्निर्गन्तुमिच्छन्ति, तान् ब्रह्मस्य प्रत्युत्थानाभिवादाभ्यां पुनः स्वस्थान् (क) करोति, तस्माद् ब्रह्मस्य प्रत्युत्थाया-भिवादनं कुर्यात् (I) ॥ १२० ॥

Kulluka Explained.

1. तस्मात् &c.—[The विधि which follows is to be deduced from the अर्थवाद or praise contained in the Sloka].

Notes.

The Sloka probably refers to the mental uneasiness and delicacy felt by a person of inferior position, until and unless he can show his respects to a superior person who happens to appear before him.

स्थविर आयति—स्थविर + आयति = स्थविर आयति by the rule ‘लोपः शाकल्यस्य’ । स्थविरयायति is an optional form. आयति = आङ् - इण् + शतृ, भावे सप्तमी, एकवचनम् ।

प्रत्युत्थानाभिवादाभ्याम्—करणी दत्तौया । Gov. calls it द्वैतौ श्या ।

अभिवादनशीलस्य नित्यं ब्रह्मोपसेविनः ।

चत्वारि सम्यक् वर्द्धन्ते (ख) आयुः प्रज्ञा (ग) यशो बलम् ॥१२१॥

Prose. अभिवादनशीलस्य नित्यं ब्रह्मोपसेविनः [जगस्य] आयुः, प्रज्ञा, यशः, बलम् [इति] चत्वारि सम्यक् वर्द्धन्ते ।

(क) सुस्थान्—All except A.

(ख) तस्य वर्द्धन्ते—B, M, V ; सम्यक् वर्द्धन्ते—Bg, Bh, Bk, G, J. सम्यक् वर्द्धन्ते—A. In the commentary the word सम्यक् seems to have been dealt with as a word of the text.

(ग) विद्या for प्रज्ञा—All except A. Rāgh. notices विद्या as a *variant*. Medh. seems to read चर्चः ।

Bengali. যে ব্যক্তি অভিবাদনে অভ্যন্ত এবং নিজ বুদ্ধিসেবাপরায়ণ তাঁহার আয়ুঃ, অজ্ঞা, বশঃ এবং বল—এই চারিটি গুণ সমৃদ্ধ বৃদ্ধি প্রাপ্ত হয় ॥ ১২১ ॥

English.—Of him who habitually salutes and always serves the elders, four things increase greatly.—life, intellect, fame and strength.. 121.

Kulluka. इतश्च फलमाह (क) (१)—अभिवादनशीलस्येति । उल्लाय सर्वदा ब्रह्माभिवादनशीलस्य ब्रह्मसेविनस्य आयुः-प्रज्ञा-यशो-बलानि चत्वारि 'सम्यक्' प्रकर्षेण (ख) वर्द्धन्ते ॥ १२१ ॥

Kulluka Explained.

१. इतश्च फलमाह = अस्मात् प्रागुक्तात् अतिरिक्तं फलम् आह । The author mentions an additional gain. [Cf. Gov. अयं तु अपरः (अर्थवादः) अत्रैव—उपकारदर्शनेन । Gov.'s preface to the preceding Sloka is—अत्र अर्थवादः—भयदर्शनेन ।]

अभिवादात् परं विप्रो ज्यायांसमभिवादयन् ।

असौनामाहमस्मीति स्वं नाम परिकीर्त्तयेत् ॥ १२२ ॥

Prose. विप्रः ज्यायांसम् अभिवादयन् अभिवादात् परम् असौनामा अहम् अस्मि इति स्वं नाम परिकीर्त्तयेत् ।

Bengali দ্বিজাতিগ্রণ বৃদ্ধের অভিবাদন কাজে। অভিবাদনের পর অর্থাৎ অভিবাদন করিতেছি এই কথা বলিবার পর 'অশুকনামা আমি' এই বলিয়া স্বীয় নাম কীৰ্ত্তন করিবেন ॥ ১২২ ॥

English.—A twice-born man, when greeting an elder, should, after saying 'I salute', mention his own name thus—'I am so and so by name'. 122.

Kulluka. सम्प्रति अभिवादनविधिसाह—अभिवादात् परमिति । ब्रह्म-मभिवादयन् विप्रादिः 'अभिवादात् परम्'—अभिवादये इति शब्दोच्चारणानन्तरम्,

(क) इतश्च फलमाह—Omitted in A.

(ख) सम्यक् प्रकर्षेण—Not in A.

अमुकनामाहमस्मि इति(क) 'स्व' नाम परिकीर्तयेत्(ख) स्वकीयनामविशेषमुच्चारयेत् । अतो 'नाम'शब्दस्य विशेषपरत्वात् स्वनामविशेषोच्चारणानन्तरम् अभिवादनवाक्ये नामशब्दोऽपि प्रयोज्य इति मेधातिथि-गोविन्दराजयोरभिधानम् अप्रमाणम् (ग) (१) । अतएव गौतमः—'स्वनाम प्रोच्चाहमभिवादये इति अभिवदेत्' (६४ अ) । सांख्यायनोऽपि 'असावहं भोः इति आत्मनी नाम आदिशेत्' इत्युक्तवान् । यदि च नामशब्द-श्रवणात् तस्य प्रयोगः, तदा 'अकारश्चास्य नाक्षोऽन्ते' (मनु—२।१२५) इत्यभिधानात् प्रत्यभिवादनवाक्येऽपि (घ) नामशब्दोच्चारणं स्यात्, न च तत् कस्यचित् सम्मतम् (२) ॥११२॥

Kulluka Explained.

१. अतो नामशब्दस्य &c.—Because the word नामन् stands for the particular name (of the saluter) as is clear from the previous expression (viz., स्वं नाम परिकीर्तयेत्), the statement of Medhātithi and Govinda-rāja (to the effect) that after the pronunciation of the (saluter's own) name the word नामन् also should be uttered in the formula for salutation, is unauthentic. [अतः is the हेतु of नामशब्दस्य विशेषपरत्वम्, and नामशब्दस्य विशेषपरत्वात् is the हेतु of अप्रमाणम् ।]

२. यदि च &c.—If it is argued that the word नामन् must be uttered inasmuch as it occurs in the expression असौनामा, then it may be likewise urged that the word नामन् should be uttered in the formula for प्रत्यभिवादन also, inasmuch as the word नामन् occurs in the injunction in that connection, viz. अकारश्चास्य नाक्षोऽन्ते (Sl. 125), but no body will admit this. [For the formula for प्रत्यभिवादन, see Sl. 125, Kull.]

(क) अमुकोऽहमस्मि—J. The omission of the word नामन् is indeed more in keeping with the spirit of the discussion which follows, but we need not object to its presence at this stage.

(ख) स्वकीयनामविशेषमुच्चारयेत्—Not in B, M, P, V.

(ग) अभिधानप्रमाणम्—Bg, G.

(घ) अपि—Omitted in all except A.

Notes.

विप्रः = विप्रादिः । See Kull.

असौनामा—The commentators seem to take it as an irregular compound—असौ (नामविशेषः) नाम यस्य स असौनामा । Medh. paraphrases it as इदंनामा ।

नामधेयस्य ये केचिदभिवादं न जानते ।

तान् प्राज्ञोऽहमिति ब्रूयात् स्त्रियः सर्वास्तथैव च ॥१२२॥

Prose ये केचित् नामधेयस्य अभिवादं न जानते, प्राज्ञः तान् [अभिवादये] अहम् इति [एव] ब्रूयात्, स्त्रियः सर्वाः तथैव ब्रूयात् ।

Bengali. बाँशरा उक्ताश्रित नामयुक्त अभिवादननर अर्थ बुझিতে অক্ষন তাঁহারিগঃক বুদ্ধিমান অভিবাধক 'আমি অভিবাধন করি' মাজ ইহাই বলিবেন । জ্বীমোক দিগকেও এই রূপই বলিবেন ॥ ১২৩ ॥

English.—To those who do not understand the meaning of the salutation accompanied with the utterance of a name one should say only this much—'It is I'; so also to all women. 123.

Kulluka. नामधेयस्य इति । नामधेयस्य उच्चारितस्य सतः (१) ये केचिदभिवाद्याः "संस्कृतानभिज्ञतया" (क) (२) अभिवादाद्यं न जानन्ति तान् "प्रत्यभिवादेऽपि असमर्थत्वात्" 'प्राज्ञः' इति अभिवाद्यशक्तिविज्ञः (३) अभिवादयिता 'अभिवादयेऽहम्' इत्येवं ब्रूयात् । स्त्रियः सर्वास्तथैव ब्रूयात् ॥ १२२ ॥

Kulluka Explained.

१. नामधेयस्य उच्चारितस्य सतः—The name being uttered. [सतः = अस् + शब्द, इष्टौ श्वचन ; cf. the form सति used in भावे ७मी ।]

२. संस्कृतानभिज्ञतया—[This is the reason supplied by Kull.] For 'not knowing the meaning of the saluting formula'.

३. प्राज्ञः इति &c.—The word प्राज्ञ here means 'one who knows the competency of the person saluted'; viz. that he does not understand the Sanskrit formula for salutation.

Notes.

Nandana takes the insertion of this Sloka *before* भोः शब्दम् &c. (Sl. 124) as due to a careless copyist. He means to read it after Sl. 124.

नालयेयस्य—नामन् + घेय — स्वार्ये ।

भोःशब्दं कीर्त्तयेदन्ते स्वस्य नाम्नोऽभिवादने ।

नाम्नां स्वरूपभावो हि भोभाव ऋषिभिः स्मृतः ॥ १२४ ॥

Prose. अभिवादने स्वस्य नाम्नः अन्ते भोःशब्दं कीर्त्तयेत् । भोभावः हि ऋषिभिः नाम्नां स्वरूपभावः स्मृतः ।

Bengali. अभिवादनकाले श्रौत नाट्येन पत्र 'भोः' एहे शब्द उच्चारण करिते हय । [उद्घारा अभिवादा वाङ्मय आख्यान निष्पादित हय] ; काव्येन विविध वलिग्रा थाकेन—भोः—एहे शब्द नाट्येन श्रुत ॥ १२४ ॥

English.—In saluting he should utter the word 'Bhoh' at the end of his name. For, the nature of the word 'Bhoh' has been held by the sages to be the same as the nature of a proper name. 124.

Kulluka. भोःशब्दमिति । अभिवादने यत् नाम प्रयुक्तं तस्यान्ते भोःशब्दं कीर्त्तयेद्, अभिवाद्यसम्बोधनार्थम् (1) । अतएव आह नाम्नामिति । भोः इत्यस्य यो 'भावः' सत्ता (2) स "अभिवाद्य"—नाम्नां (3) स्वरूपभावः ऋषिभिः स्मृतः । तस्मात् एवमभिवादनवाक्यम्—'अभिवादये शुभशर्माहमस्मि भोः' (4) ॥ १२४ ॥

Kulluka Explained.

1. अभिवाद्यसम्बोधनार्थम्—To invite the attention of the person to be saluted.

2. 'भावः' सत्ता—The word भाव means 'existence' i.e. 'mention'.

3. अभिवाद्य-नाम्नाम्—Of the name of the person to be saluted.

4. तस्मात् &c.—So the formula for salutation should be thus—अभिवादये शुभशर्माहमस्मि भोः। N. B. शुभशर्मा is, as has been mentioned in Kull. under Sl. 32, a typical name of a Brāhmana ; अहमस्मि is added in accordance with Sl. 122, and the word भोः in accordance with the present Sloka.

Notes.

भोःशब्दः=भोस्+शब्दः। The विसर्ग will not be elided here. But भोः+देवाः=भो देवाः, and भोः+इति=भोयिति or भो इति।

स्वरूपभावः—स्वस्य रूपं स्वरूपं, तस्य भावः।

आयुष्मान् भव सौम्यেতি वाच্যো विप्रোऽभिवादनে।

अकारश्चास्य नाम्नोऽन्ते वाच्यः पूर्वाक्षरः प्लुतः(क) ॥१२५॥

Prose. विप्रः (=विপ্রादिः) अभিवादाने आयुष्मान् भव सौम्य इति [प्रत्यभि-
वादयित्वा] वाच्यः। अस्य नाम्नः अन्ते अकारः (=अकारादिः स्वरः) च पूर्वाक्षरः
[एव सन्] प्लुतो वाच्यः।

Bengali. অভিবাदन করা হইলে ব্রাহ্মণাদি প্রত্যভিবাদয়িতা অভিবাদককে
'আয়ুষ্মান্ ভব সৌম্য' (অর্থ্যাৎ হে সৌম্য দীর্ঘায়ুঃ হও) এই প্রকার বলিবেন। এবং অভি-
বাদয়িতার নামের স্রের মধ্যে যেটা অন্তিম তাহাকে পূর্ববর্ত্তি-ব্যঞ্জনবর্ণের সহিত সংশ্লিষ্ট
রাখিয়াই প্লুত অর্থাৎ ত্রিমাত্রিক উচ্চারণ করিবেন। [যথা—(ব্রাহ্মণক্ষে) 'আয়ুষ্মান্ ভব
সৌম্য শুভশর্মান্', (ক্ষত্রিয়ক্ষে) 'আয়ুষ্মান্ ভব সৌম্য বলবর্ধমান্', (বৈশ্যক্ষে) 'আয়ুষ্মান্ ভব
সৌম্য বহুব্রূতো' ইত্যাদি। পাণিনি প্রভৃতি বৈয়াকরণগণের নির্দেশানুসারে ক্ষত্রিয় ও
বৈশ্যের পক্ষে বিকল্পে প্লুত হইবে এবং স্ত্রী ও শূত্রের পক্ষে প্লুত হইবে না।] ॥ ১২৫ ॥

English.—After salutation, a twice-born man should thus be saluted in return, 'May'st thou be long-lived, O, gentle one' (and the like), and the last of the vowels in his name should be pronounced প্লুত (i.e. prolonged to three Mātrās), the vowel being not isolated from the preceding letter (i. e. consonant). 125.

(ক) পূর্বাক্ষরপ্লুতঃ—A. Jolly also reads thus and this may be the reading of Medh.

Kulluka. आयुष्मिति । अभिवादने कृते प्रत्यभिवादयिवा अभिवादको विप्रादिः 'आयुष्मान् भव सौम्य' इति वाच्यः । अस्य च अभिवादकस्य यन्नाम तस्यान्ते यः अकारादिः स्वरः, नाम्नामकारान्तत्व-नियमाभावात् (1), स भुतः कार्य्यः । खरापेक्षं चेत् अकारान्तत्वं, व्यञ्जनान्तेऽपि नास्ति सम्भवति (2) । (क) पूर्वं नामगतम् 'अक्षरं' संस्लिष्टं यस्य स पूर्वाक्षरः (3), तेन न आगन्तुरपक्षस्य वा (ख) अकारादिः स्वरः भुतः कार्य्यः (ग) (4) । एतच्च 'वाक्यस्य टः भुतः उदात्तः' (पा—८१।८२) इत्यस्यानुवृत्तौ 'प्रत्यभिवादेऽश्रुटं' (पा—८१।८३) इति भुतं स्वरन् पाणिनिः स्फुटमुक्तवान् (5) । व्याख्यातं च वृत्तिकृता वामनेन—'टः इति किम् ? व्यञ्जनान्तस्यापि भुतो यथा स्यात्' इति (6) । तस्मात् ईदृशं प्रत्यभिवादनवाक्यम्—'आयुष्मान् भव सौम्य शुभ-शर्मन्', एवं चक्षियस्य बलवर्धनं, एवं वैश्यस्य वसुभूतेः (7) । 'भुतो राजन्यविशं वा' (पा—८१।८२, वार्तिक) इति कात्यायनवचनात् चक्षियवैश्ययोः पक्षे भुतो न भवति (8) । शूद्रस्य भुतो न कार्य्यः, 'अश्रुटं' इति पाणिनिवचनात् (9) । 'स्त्रियामपि निषेधः' (पा—८१।८२, वार्तिक) इति कात्यायनवचनात्, स्त्रियामपि प्रत्यभिवादनवाक्ये न भुतः । गोविन्दराजस्तु ब्राह्मणस्य नास्ति शर्मापपदं नित्यं प्रागभिधाय, प्रत्यभिवादन-वाक्ये 'आयुष्मान् भव सौम्य भद्रश्' इति निरुपपदोदाहरणं सोपपदोदाहरणा-ऽनभिज्ञत्वमेव (घ) निर्जं ज्ञापयति (10) । धरणीधरोऽपि 'आयुष्मान् भव सौम्य' इति सन्तुष्टिविभक्त्यन्तं मनुवचनं पश्यन्नपि असन्तुष्टिप्रथमैकवचनान्तम्—असुकशस्मां इत्युदाहरणं विचक्षणैः उपेक्षणीय एव (11) ॥ १२५ ॥

Kulluka Explained.

1. नाम्नाम् &c.—[The word अकार of the text has been explained by Kull. as अकार, etcetera. Kull. now assigns a

(क) खरान्तरस्य च व्यञ्जनान्ते नाम्ना (?) सम्भवात् आह पूर्वाक्षर इति—
Added before पूर्वम् in J.

(ख) च in all. But Rāgh. quotes it as वा which is more appropriate here. Gov. also has वा ।

(ग) खरापेक्षं चेत्.....भुतः कार्य्यः—Omitted in A perhaps accidentally.

(घ) निरुपपदोदाहरणेन &c.—J. निरुपपदोदाहरणसोपपदोदाहरणाभिज्ञत्वमेव—All except A and J.

reason for that deviation. The reason is this—] because there is no certainty that a name must end in अकार ।

2. खरापिचं चेत् &c.—If the word अकार is taken for vowels in general then such अकारान्तत्व will be possible even in a case where the name ends in a consonant [because the name may not necessarily contain an अकार *proper*, but at least one vowel it must contain.] [It should be noted that in the case of a व्यञ्जनान्त name 'the last vowel' will mean 'the last of the vowels'; it may not be the *very* last of the letters constituting the name.]

3. पूर्वं नामगतं &c.—The word पूर्वाक्षर means—of which the preceding letter is not isolated.

4. तेन &c.—So, the vowel, such as अकार, &c., which is to be uttered to the length of three Mátrás, should not be a foreign one, nor should it be taken isolated (from the name).

5. एतच्च &c.—This has been clearly stated by Pánini who has ruled—'प्रत्यभिवादे अष्टुद्वे' in continuation (अनुवृत्ति) of the rule 'वाक्यस्य टेः पुनः उदात्तः' । [N. B. Every आर्ष work is held to be a स्मृति । Hence, Kull. uses the word क्षरन् here although it relates to Grammar and is not a स्मृति properly so called.]

6. व्याख्यातं च &c.—And it has been explained by the वृत्तिकृत (commentator) Vámana thus—'why has the word टेः been used in the Sûtra ? Ans. So that the पुन may be employed even in connection with a name which ends in a consonant.

N. B. The word टि is a technical term to mean the portion of a word from the last of the vowels up to the end.

7. तस्मात् &c.—Therefore the formula for प्रत्यभिवादन should be thus—(In the case of a Bráhmāna) आयुषान् भव सौम्य शुभशर्वाश्नु, in the case of a Kshattriya, (आयुषान् भव सौम्य) वलवर्षाश्नु, in the case of a Vais'ya, आयुषान् भव सौम्य वसुभूतिश् । [Of all the words the last of the vowels is pronounced to the length of three Mátrás. This is designated by the figure ३ put by the side of the vowel in question.]

8. भ्रुतो राजन्यविशं वा &c.—By the following Vártika of Kátyáyana, viz. 'भ्रुतो राजन्यविशं वा' the vowel is optionally made not भ्रुत in the cases of a Kshattriya and a Vais'ya.

9. शूद्रस्य &c.—The vowel of the name of a S'údra should not be pronounced भ्रुत in accordance with the prohibition ruled by Pánini by the word अशूद्रे (in the rule 'प्रत्यभिवादे अशूद्रे') ।

10. गोविन्दराजस्तु &c.—Govinda-rája, however, having himself said before that the adjunct शर्त्तन् should always be added to the name of a Bráhmaṇa, has given the following example of प्रत्यभिवादन—'आयुष्मान् भव सौम्य भद्र' which is without the adjunct (referred to above), and has thus expressed his own ignorance of giving an example of a name with the required adjunct. [Kull.'s contention is that Gov. should have cited the name भद्र as भद्रशर्त्तन् ।]

11. धरणीधरोऽपि &c.—Dharanī-dhara, too, in spite of his seeing the expression of Manu 'आयुष्मान् भव सौम्य' as ending in the case of address (सन्वीधन), has instanced the प्रत्यभिवादन in the first case-ending, and not in the case of address, viz., 'so and so शर्त्ता', and should therefore be discarded by the discreet.

Notes.

इति — इति शब्दः प्रकारे । आयुष्मान् एधि, दीर्घायुर्भूयाः, चौरं जीव इत्येवमादि-
शब्दपरिग्रहः शिष्टाचारप्रसिद्धो भवति । — Medh.

विप्रः = विप्रादिः । See Kull. But it may be that the author here intends the विप्र *only*, as optionality and negation are enjoined in other cases. See Kull. 8, 9.

अभिवादने — Kull., following Medh., takes it as भावे ङन्तौ ।

अकारः = अकारादिः ।

पूर्वाक्षरः — पूर्वं (नामगतम् अक्षरम्) अक्षरं (संज्ञितं) यस्य सः । Adj. of
अकारः ।

ध्रुतः—Prolonged to three Mátrás. Each vowel has three stages of pronunciation as regards duration ; viz., ऋस्व, दीर्घ and ध्रुत ।

एकमात्रो भवेद्भ्रुतो द्विमात्रो दीर्घ उच्यते ।

त्रिमात्रस्तु ध्रुतो ज्ञेयः (व्यञ्जनच्चाङ्गमात्रकम्) ॥

अकारश्चास्य नाम्नोऽन्ते वाच्यः पूर्वाक्षरः ध्रुतः—Whatever may be the construction of the sentence, the plain meaning evidently is—And the vowel अ (and so forth) at the end of the name, or [*in case the word ends in a consonant*] that of the preceding syllable, should be uttered prolonged to 'three Mátrás. [The word अक्षर is said in some lexicons to be masculine also. So पूर्वाक्षरः may be easily taken to mean the preceding *letter*, i.e., the preceding vowel.]

यो न वेत्यभिवादस्य विप्रः प्रत्यभिवादनम् ।

नाभिवाद्यः स विदुषा यथा शूद्रस्तथैव सः ॥ १२६ ॥

Prose. यः विप्रः अभिवादस्य [अनुरूपं] प्रत्यभिवादनं न वेत्ति स विदुषा न अभिवाद्यः ; यथा शूद्रः तथैव सः ।

Bengali. যে ব্রাহ্মণ অভিবাধনের উপযুক্ত প্রত্যভিবাধনে অনর্থক তাঁহাকে শূদ্রোক্ত নিয়ম পালন করিয়া অভিবাধন করিতে হইবে না। কারণ তিনি একরূপ শূদ্রজ্ঞ। ['আনি অভিবাধন করি' এইমাত্র তাঁহাকে বলিতে হইবে] ॥ ১২৬ ॥

English.—A Bráhmāna who does not know the (proper) form of returning a salutation should not be saluted by a wise man (with the observance of the aforesaid rules). As a S'ūdra is, even so is he. 126.

Kulluka. यो न वेत्तीति । यो विप्रः अभिवादनस्यानुरूपं (क) प्रत्यभिवादनं न जानाति, असौ अभिवादनविदुषा (ख) खनामीच्चारणायुक्तविधिना शूद्र इव नाभिवाद्यः (१) । अभिवादयेऽहम् इति शब्दोच्चारणमात्रं तु चरणग्रहणादिभूत्यम् अनिषिद्धम्, प्रागुक्तत्वात् (२) ॥ १२६ ॥

(क) अभिवादनस्य—Omitted in A.

(ख) अपि—Added in all except A, M, P.

Kulluka Explained.

1. असौ &c.—Like a S'ūdra he should not be saluted with the observance of the aforesaid rules, (viz., uttering one's own name, and the like) by one who knows the अभिवादन । [Kull. means to say that as far as अभिवादन is concerned the latter *knows* (विद्मस्) more than the former.]

2. अभिवादये &c.—Simply uttering the words 'अभिवादये अहम्' without claspings the feet, and the like, however, is not prohibited, as it is already prescribed (viz. in Sl. 123).

Notes.

अभिवादस्य प्रत्यभिवादनम् = अभिवादस्य अनुरूपं प्रत्यभिवादनम् । Otherwise the word अभिवादस्य will be redundant.—Medh.

विदुषा = अभिवादनविदुषा—Kull. पादपूरणार्थम्—Medh.

यथा शूद्रस्तथैव सः—'यथा शूद्रः' इति च दृष्टान्तेन एतदेव ज्ञायते—शूद्रस्यापि ब्रह्मवयसः 'अभिवाद्यत्वं' पूर्वाभिभाष्यत्वम् इष्यते ।—Medh.

ब्राह्मणं कुशलं पृच्छेत् क्षत्रवन्धुमनामयम् ।

वैश्यं क्षेमं समागम्य शूद्रमारोग्यमेव च ॥ १२७ ॥

Prose. ब्राह्मणं (समागम्य) कुशलं पृच्छेत्, क्षत्रवन्धुम् [समागम्य] अनामयं [पृच्छेत्], वैश्यं समागम्य क्षेमं पृच्छेत्, शूद्रम् [समागम्य] आरोग्यमेव [पृच्छेत्] ।

Bengali. समागम्येन पत्र द्वाकांगके 'कुशल', कलिङ्गके 'अनामय', वैश्वके 'क्षेम' एवञ्च शूङ्गके 'आरोग्य' अर्थं करिष्ये इत्य ॥ १२१ ॥

English.—On meeting a Brāhmana one should enquire after his welfare by the word कुशल, a Ksatriya, by the word अनामय, a Vais'ya, by the word क्षेम, and a S'ūdra by the word आरोग्य । 127.

Kulluka. ब्राह्मणमिति । 'समागम्य' समागमि कृते "अभिवादकमवर-वयस्कम् (क) समानवयस्कमनभिवादकमपि" (1) ब्राह्मणं कुशलं, क्षत्रियमनामयं, वैश्यं

(क) अवरवयसम्, समानवयसम्—A.

चेमस्, शूद्रमारोग्यं पृच्छेत् । अतएव आपस्तम्बः—‘कुशलमवरवयसं समानवयसम् वा विप्रं पृच्छेत्’ [१।१४।२६], ‘अनामयं क्षत्रियं’ [१।१४।२७], अनघं (क) (२) वैश्यम् [१।१४।२८], ‘आरोग्यं शूद्रम्’ [१।१४।२९] । अवरवयसमभिवादकं वयस्य-मनभिवादकमपीति मन्वर्थमेव आपस्तम्बः स्फुटयति च (३) । गोविन्दराजस्तु प्रकरणात् प्रत्यभिवादकस्यैव कुशलादिप्रश्नमाह ; तन्न, अभिवादकीन सह समागमस्य अर्थप्राप्तत्वात् (ख) समागम्येति निष्प्रयोजनानुवादप्रसङ्गात् (४) । अत्र (ग) कुशल-चेमपदयोः अनामयारोग्यपदयोश्च समानार्थत्वात् शब्दविशिष्टोच्चारणमेव विव-क्षितम् (५) ॥ १२७ ॥

Kulluka Explained.

1. अभिवादकम् &c. — A saluter if he be a junior, and even a non-saluter if he be equal in age.

2. अनघम्—[This has the same meaning as चेमस् ; अघस्य विपदः अभावः इति अनघम् । The printed A'pastamba reads अनष्टम् which also means—the absence of any (pecuniary) loss.

3. अवरवयसम् &c.—By अवरवयस् A'pastamba intends to mean ‘a saluter’, and by वयस्य ‘a non-saluter even’, and thus only makes the view of Manu clear.

4. गोविन्दराजस्तु &c.—Govinda-rāja, however, on the ground of context, takes कुशल, &c., to be of the प्रत्यभिवादक (the person saluted) ; but that is not so. For, the sense of समागम (coming) of the saluter being evident *prima facie*, the use of the word would be redundant in that case. [N. B. In an act of saluting, the saluter *comes* to the person who is to be saluted ; the latter does not *go* to the former to be saluted.]

5. कुशलचेम &c.—As the words कुशल and चेन, and अनामय and आरोग्य mean the same, the utterance of these definite

(क) चेमं for अनघं—All except A. The printed A'pastamba reads अनष्टम् ।

(ख) अप्राप्तत्वात्—M, P, V.

(ग) अतः—B, Bh, M, P, V.

words are evidently intended. [This is in accordance with Medh. As to the समानार्थत्व or otherwise of these words, however, see Notes.]

Notes.

कुशलम्—कुशान् लाति गृह्णाति यत् तत् कुशलम्—कुश-ला + क ; the state which allows (i. e. in which a Brāhmana is competent enough) to collect Kus'a. A more appropriate term for a Brāhmana could not be conceived.

अनामयम्—आमयो रोगः । तस्य अभावः इति अनामयम्—अभावार्थे अव्ययी-मात्रः । यद्वा, न आमयः अनामयः, तम्, इति नञ्समासः ।

चेनम्—This is a technical term in Economics—‘अलम्बलाक्षी यागः स्यात्, चेनं लब्धस्य पालनम्’ । A kind reference to the contents of the iron safe is much appreciated by a Vais'ya, such as a S'ethi and so forth.

अनामयम्, आरोग्यम्—These are the most appropriate terms with regard to a Kshatriya and a S'ūdra, health being the one thing needful for active service.

अवाच्यो दीक्षितो नाम्ना यवीयानपि यो भवेत् ।

भोभवत्पूर्वकं त्वेनमभिभाषेत धर्मवित् ॥ १२८ ॥

Prose. यः यवीयानपि भवेत् [सः] दीक्षितः [सन्] नाम्ना न वाच्यः । धर्मवित् तु एनं भोभवत्पूर्वकम् अभिभाषेत ।

Bengali. यखनोक्ति बालि कनिष्ठ रहिलेও তাঁহার নাম গ্রহণপূর্বক অভিভাষণ করিতে নাই । ধর্মবিত্ত বালি ভোঃ অথবা ভবচ্ছকপূর্বক তাঁহার অভিভাষণ করিবেন ॥ ১২৮ ॥

English.—A person initiated for a sacrifice should not be called by name even though he be younger in age. One who knows the sacred law should address him with the words ‘Bhoh’, ‘Bhavat’ and so forth. 128.

Kulluka. अवाच्य इति । प्रत्यभिवादनकाले अन्यदा च, दीक्षणीयातः प्रभृति आ अवश्यवक्ष्यातात् (१) दीक्षितः कनिष्ठोऽपि नाम्ना न वाच्यः । किन्तु

মৌমবচ্ছন্দপূর্বকং দীক্ষিতাদিশব্দেরূপাধিষাধিমিরিব ধার্মিকোঃসমাধিত (২) ।
'মৌ দীক্ষিত ইদং কুরু', 'भवता यजमानेन इदं क्रियताम्' इति ॥ ১২৮ ॥

Kulluka Explained.

১. দীক্ষণীয়াত: প্রমুখি আ অবশ্যস্বানাত্—From the দীক্ষণীয়া or initiatory ceremony down to the concluding ablution of the sacrifice (যজ্ঞান্তস্নান). [This is the period during which one is called a দীক্ষিত ।]

২. কিন্তু &c.—But a virtuous man should address him with a respectful term such as দীক্ষিত, &c., preceded by (either of) the words মৌ: and भवत् ।

Notes.

দীক্ষিত:—See Kull. Expl. ১.

নাম্না—করণে দ্বিতীয়া ।

যবীযান্—যুবন্ + ইয়সুন্ । পক্ষে—কনীয়ান্ ।

এনস্—where অন্বাদেশ or repetition is meant, the form এন is ordered in the rooms of ইদম্ and एतद् in দ্বিতীয়া, টা and ঞস্ । The form এন is, however, often used, as in the present case, even where no অন্বাদেশ is meant.

পরপত্নী তু যা স্ত্রী স্যাৎসম্বন্ধা চ যোনিত: ।

তাং ব্রূয়াৎসবতীল্যেব সুমগে ভগিনীতি বা (ক) ॥ ১২৯ ॥

Prose. যা তু স্ত্রী পরপত্নী স্যাৎ, যোনিতস্ব অসম্বন্ধা স্যাৎ, তাং ভবতীল্যেব সুমগে ভগিনীতি বা ব্রূয়াৎ ।

Bengali. যে স্ত্রী পরপত্নী অথচ বাঁহাং সহিত জন্মসম্বন্ধ নাই, (কার্যবশাৎ) তাঁহার সম্ভাবণ করিতে হইলে 'ভবতি' এইরূপ (কোনও সম্ভাবনশব্দ) শব্দ বলিয়া পরে 'স্বভগে' অথবা 'ভগিনি' এইরূপ কিছু বলিতে হইবে ॥ ১২৯ ॥

(ক) চ for বা—All except A. But a majority of Mandalik's Mss. read বা which is more appropriate here.

English.—But to a female who is the wife of another and is not a blood-relation, one should say सुभगे or भगिनि (sister) and so forth preceded by a (respectful) term like भवति (Lady). 129.

Kulluka. परपत्नी इति । या स्त्री परपत्नी भवति, 'असम्बन्धा च योनिः' इति खसादिः (क) न भवति (१) ताम् "अनुप्रयुक्त(ख)-सम्भाषणकाले" भवति सुभगे, [भवति] (ख) भगिनि वा वदेत् (२) । परपत्नीग्रहणात् कन्यायां नैष विधिः (३) । स्वसुः (ग) कन्यादेस्तु आद्युषतीत्यादिपदैरभिभाषणम् (४) ॥ १२९ ॥

Kulluka Explained.

1. असम्बन्धा च &c.—'Not belonging to one's own stock (योनि)' means—not a sister and so forth.

2. ताम् अनुप्रयुक्त &c.—One should call such a lady, [*only*] when urged by necessity (अनुप्रयुक्त), by the expressions भवति सुभगे or भवति भगिनि । [N. B. The clause अनुप्रयुक्तसम्भाषणकाले is added by the commentator to indicate that no conversation should be had with a female except under necessity. Medh. and Rāgh. use the word अर्थप्रयुक्त which is more explicit than अनुप्रयुक्त ।]

3. परपत्नीग्रहणात् &c.—On the strength of the word परपत्नी, this rule does not hold good in the case of a कन्या i.e. an unmarried girl. ['कन्या कुमारो' इत्यमरः ।]

4. स्वसुः कन्यादेस्तु &c.—A sister's daughter and so forth should be addressed as आद्युषति and the like.

N. B. Those who are योनिः असम्बन्धा should be addressed as सुभगे or भगिनि and so forth. Kull. supplies some instruction in cases of those who are *not* योनिः असम्बन्धा । Of these latter, some are भगिनीस्थानीया and some are मातृस्थानीया or कन्यास्थानीया । It is needless to add that the former should be addressed

(क) अत्रादिः—A.

(ख) अनुप्रयुक्त &c.—A ; उपयुक्त &c.—V ; अनुपयुक्त &c.—B, M, P.

(ग) स्वसुः—Omitted in J.

as भगिनि, &c. As to the latter, Kull. says that a कन्यास्थानीया girl, e.g. a neice, should be addressed as आयुष्मति । By the word आदि he evidently means that a मातृस्थानीया lady should be addressed as मातः, &c.

Notes.

With this verse cf. असंस्तुता परपत्नी मातेति वाच्या, पुत्रीति भगिनीति वा—विष्णुसंहिता, ३२।७ ।

भवति इति—भवतीत्यत्र इतिकरणं पदार्थाविपर्ययासङ्गतस्वरूपं परं बोधयति ।—Medh.

सुभगे भगिनीति वा—‘अत्र [‘इति’] प्रकारे । आकाख्यतायां मातृशस्त्रिणि, कनौयसी च—दुहितरायुष्मतीत्येवमादिभिः शब्दैः सम्भाष्यते ।—Medh.

The इति in सुभगे भगिनी इति suggests some other words which may not convey the exact meaning of those words, e.g. मातः or दुहितः as the case may be ; but the इति in भवति इति indicates that the word to be used must be at least a synonym of भवति ।

योजितः—प्रकृत्यादिभ्यः ढतीयायाः तस् ।

भवति इत्येवं, सुभगे, भगिनि इति—Medh. and Gov. (and perhaps Nār. and Rāgh.) analyse this as *two* expressions and not *three*—भवति सुभगे, अथवा भवति भगिनि (Medh). Nandana and Gangādhara analyse this as *three* expressions as comes uppermost to the mind. Under these circumstances we are inclined to take Kull. in the light of Medh. and Gov. by understanding the word भवति before the word भगिनि in his commentary. It may be that the word भवति before the word भगिनि has been weeded out by a less intelligent copyist as an accidental repetition.

मातुलांश्च पित्रव्यांश्च श्वशुरानृत्विजो गुरुन् ।

असावहमिति ब्रूयात् प्रत्युत्थाय यवीयसः ॥ १३० ॥

Prose. यवीयसः मातुलान् च पित्रव्यान् च श्वशुरान् ऋत्विजः गुरुन् प्रत्युत्थाय असौ अहम् इति ब्रूयात् ।

Bengali. बह्मकनिष्ठ मातुल, पित्र्या, श्वशुर, श्वश्रिक् (पुत्रोद्वाहित) एवम् (छान्दोग्ये अथवा उपोद्वाहे) ऋग्वेदे अत्राथान् पूर्वक 'असौ अहम्' वनिवे अर्थात् शीघ्र नाबोच्छात्रण पूर्वक पूर्वोपनिष्ठ (१२२ ७ १२४ श्लोकोक्त) अहम् ईडादि वनिवे ॥ १७० ॥

English —To his maternal and paternal uncles, fathers-in-law, officiating priests, and other venerable persons, he should say, 'I am so and so' and simply stand up to meet them if they are younger (than himself). 130.

Kulluka. मातुलांश्चेति । मातुलादीनागतान् कनिष्ठान् आसनादुत्थाय असावहमिति वदेत्, नाभिवादयेत् । असौ इति स्वनामनिर्देशः (१) । 'भूयिष्ठाः खलु गुरवः' इत्युपक्रम्य ज्ञानवृद्ध-तपोवृद्धयोरपि हारीतिन गुरुत्वकीर्तनात्, तयोश्च कनिष्ठयोरपि सम्भवात्, तद्विषयोऽयं गुरुशब्दः (२) ॥ १३० ॥

Kulluka Explained.

1. असौ इति &c.—The word असौ refers to the proper name (of the saluter).

2. भूयिष्ठाः &c.—In continuation of the statement 'Gurus are of many kinds' superiors in point of knowledge and virtue also have been mentioned by Háríta to be Gurus, and they may be juniors in age. The word 'Guru' here refers to these classes of Gurus [because the Guru *proper* i.e. the A'charya cannot be more than one, and because it would be practically impossible that he, a perfect teacher of the Vedas, should be junior to his young pupil (except under extraordinary circumstances). See Notes on ब्राह्मण्य जन्मनः कर्त्ता under Sl. 150.]

Notes.

With this verse cf. मातुः पितुः कनीयांसं न नमोद्वयसाधिकः ।

प्रणमेच्च गुरोः पत्नीं आतजायां विनातरम् ॥

मातुलान्—मातृ + डुलच्—पितृव्य-मातृलेख्यादित्वेण निपातनात् ।

पितृव्यान्—पितृ + व्यच् । See above.

अश्वरान्—These Slokas do not refer to Brahma-chárins in particular (who have no अश्वरः), but to all according to possibility.

कृत्विजः—कृतौ यजन्ते वे ते, तान् । See Sl. 143.

गुरुन्—‘गुरुन् इति [ब्रह्म] वचन निर्देशात् नैव अत्र [मनु—२।१४२] यो गुरुकृतः स एव गृह्यते, किं तर्हि ? गौतमीय इव सामान्यशब्दः विद्यादिष्वेष्टवचनः ।—Medh. गुरुत्वात् मातृसृष्टपत्यादिः ।—Gov. गुरुन् उपाध्यायान् ।—Nār. गुरुन् आचार्यादीन् ।—Nand.

मातृष्वसा मातुलानी श्वश्रुरथ पित्रष्वसा ।

सम्पूज्या गुरुपत्नीवत् समास्ता गुरुभार्यया ॥ १३१ ॥

Prose. मातृष्वसा, मातुलानी, श्वश्रुः, अथ पित्रष्वसा गुरुपत्नीवत् सम्पूज्या ; ताः गुरुभार्यया समाः ।

Bengali. मातृसना, मातुलानी, श्वश्रु, पित्रसना—ईश्वरा गुरुपत्नीवत् अविवादनौ । ईश्वरा गुरुपत्नीवत् समकक्षा ॥ १३१ ॥

English.—A mother's sister, a maternal uncle's wife, a mother-in-law, and a father's sister are to be honoured like a preceptor's wife. They are equal to a preceptor's wife. 131.

Kulluka. मातृष्वसति । मातृष्वसादयो गुरुपत्नीवत् प्रत्युत्थानाभिवादन-सनदानादिभिः सम्पूज्याः । अभिवादनप्रकारणात् अभिवादनमेव सम्पूजनं विज्ञायते इति (1) । समास्ता इति अत्रोचत्—गुरुभार्यासमानत्वात् प्रत्युत्थानादिकमपि कार्यम् इत्यर्थः (2) ॥ १३१ ॥

Kulluka Explained.

1. अभिवादन &c.—[This is explanatory of सम्पूज्या ।]
2. समास्ताः इत्युचोचत् &c.—The author has said, they are on a par with &c.—He means that as they are on a par with the preceptor's wife, प्रत्युत्थान, &c., also should be done in honour of them. [Without this clause, अभिवादन would have been the only observance towards them.]

Notes.

Gangādhara has differed from all the commentators and has taken this Sloka to refer to those मातृष्वसा, &c., who are

younger in age and necessarily takes the word सम्पूज्या in a limited sense.—‘यवीयःप्रकरणात् यवीयसी कनिष्ठा मातृष्वसादिः गुरुपत्नीवत् सम्पूज्या प्रत्युत्थानासनादिभिः, न तु अभिवादानेन च । अत ऊर्ध्वं ‘पितुर्भगिन्याम्’ इत्यनेन ज्येष्ठायां मातृवद् वृत्तिर्विद्यते’ ।—Gangādhara. Gangādhara’s contention evidently is that if मातृष्वसा &c., are to be taken here generally—senior or junior, on what grounds should a junior मातृष्वसा get preference to a junior पित्रव्य (Sl. 130) ? We might answer—स्त्रोणाम् अग्रहितत्वात्—cf. पलितवयसश्च स्त्रियः स्मर्यन्ते—Medh. In विष्णुसंहिता also the position of the adjective ज्येष्ठा is the same as in the present Sloka of Manu. cf. मातृष्वसा पित्रव्यसा ज्येष्ठा स्वसा च—विष्णुसंहिता, ३२।३ ।

मातृष्वसा—मातुः स्वसा मातृष्वसा (with व) —इष्टी समासः । In अलुक् समास the षल is optional—मातुःस्वसा or मातुःष्वसा । In असमास, मातुः स्वसा is the only form. So also with पित्रव्यसा ।

भ्रातृभार्य्योपसंग्राह्या सवर्णाहन्यहन्यपि ।

विप्रोथ तूपसंग्राह्या ज्ञातिसम्बन्धियोषितः ॥ १३२ ॥

Prose. सवर्णा भ्रातुः भार्य्या अहनि अहनि अपि उपसंग्राह्या । ज्ञाति-सम्बन्धि-योषितः तु विप्रोथ उपसंग्राह्याः ॥ १३२ ॥

Bengali. सवर्णा ज्येष्ठ-भ्रातृभार्य्या पौनःपुन्ये प्रतिदिनं कर्तव्या । भ्रातृभार्य्या ज्ञातिरु ७ मातृपितृभार्य्या सवर्णागणैः पञ्जीगणैः अवां इहेते अजागत इहेते अभिवादन अर्थां पौनःपुन्यं करिते इय (प्रतिदिनं करिवार अष्टाजिन नाहे) ॥ १३२ ॥

English.—The feet of the wife of one’s (elder) brother, if she be of the same caste (Varna), should be clasped every-day ; but the feet of the wives of (other) paternal and maternal uncles as well as of matrimonial relatives need be embraced, only on one’s return from a sojourn. 132.

Kulluka. भ्रातृभार्य्येति । ‘मातुः सजातीया भार्य्या—ज्येष्ठा, पूजाप्रकरणात्(१), ‘उपसंग्राह्या’ पादयोरभिवाद्या । अहनि अहनि प्रत्यहमेव । अपिः एवार्थे (२) । ‘ज्ञातयः’ पित्रव्यः—पित्रव्यादयः ; सम्बन्धिनः—मातृपचाः, श्वशुरादयश्च (३) ; तेषां पत्न्यः पुनः विप्रोथ प्रवासात् प्रत्यागतैर्नैव अभिवाद्याः, न तु प्रत्यहं नियमः (४) ।

Kulluka Explained.

1. ज्येष्ठा, पूजाप्रकरणात्—Here the मातुः भार्या must be taken to be an elder one i.e. an elder brother's wife, as the subject is one of salutation [to which a younger brother's wife is never entitled.]

N. B. The word ज्येष्ठ is put by Kull. as an adjective not of the brother, but of the brother's wife. At the first sight this appears to be puzzling, as an elder brother's wife, though younger in age, has been elsewhere enjoined to be saluted. But, the fact is this. In judging the ज्येष्ठल and अज्येष्ठल of a मातृजाया her own age is not to be considered, but that of the brother. The personality of the wife is held to be merged in that of the husband ; cf. 'भर्तुरेव ताः' ।

Medh. puts the thing very plainly :—मातृज्येष्ठस्य इति द्रष्टव्यम् । Gov. has पूजाप्रकरणात् ज्येष्ठ-मातृजाया &c. We might take the word ज्येष्ठा as found in Kull. to be a copyist's mistake for ज्येष्ठस्य, but the word ज्येष्ठा and not ज्येष्ठस्य appears in Nár also ; and if it is the reading here we are to defend it in the way indicated above.

2. अपि : &c.—अपि is used here in the sense of एव ।

3. सम्बन्धिनः &c.—The word सम्बन्धिनः means मातृपक्षाः, e. g., मातुल, &c. and श्वशुर, &c., [In the previous sentence ज्ञातयः पित्र-पक्षाः—पितृव्यादयः, the word पितृव्यादयः is in illustration of पित्रपक्ष, but in सम्बन्धिनः—मातृपक्षाः श्वशुरादयश्च two sides are mentioned. The word सम्बन्धिनः means 'those connected by matrimonial relationship' ; cf. सम्बन्धिनो वसिष्ठादीनेष तातस्तवार्चति—उत्तरचरित, ११६ ।

4. न तु &c.—This rule need not be observed daily.

Notes.

With this verse cf. मातृज्येष्ठस्य भार्या या गुरुपदप्रनुजस्य सा ।—Manu, IX. 57 ; also

मातुः पितुः कनीयांसि न तमेव्यसाधिकः ।

प्रणमिच्च गुरोः पत्नीं मातृजायां विमातरम् ॥

उपसंयाज्ञा—उप—सम्—ग्रह+ख्यत् । पादोपसंग्रह means 'to salute the feet'.

विप्रोष—वि—प्र+वस+ल्यप् । The व of वस has been changed into उ ।

पितुर्भगिन्यां मातुश्च ज्यायस्यां च स्वसर्यपि ।

मातृवद्वृत्तिमातिष्ठेद् माता ताभ्यो गरीयसी ॥ १३३ ॥

Prose. पितुर्भगिन्यां मातुश्च [भगिन्यां] ज्यायस्यां च स्वसरि अपि मातृवत् वृत्तिम् आतिष्ठेत् ; ताभ्यः माता गरीयसी ।

Bengali. पित्रुवना, मातृवना ओ व्रेष्ठो भगिनोर एति मातृवत् वृत्तिं पालन कर कर्तव्य । ताभ्यामपि नमस्कारे अपेक्षा माता पूजातरा ॥ १३३ ॥

English.—Towards a sister of one's father and of one's mother, and towards one's elder sister, one should behave as towards one's mother. The mother, however, is more venerable than they. 133.

Kulluka. पितुर्भगिन्यामिति । पितुर्मातुश्च भगिन्यां, ज्येष्ठायां चात्मनो भगिन्यां (१) मातृवत् वृत्तिमातिष्ठेत् । माता पुनस्ताभ्यो गुरुतमा (२) । ननु 'मातृवत् मातृलानो' इत्यनेनैव गुरुपत्नीवत् पूज्यत्वमुक्तम्, किमधिकामनेन बोध्यते ? उच्यते, इदमेव—माता ताभ्यो गरीयसीति (३) । तेन पित्रवत् आनुज्ञायां दत्तायां, माता च विरोधे, मातुराज्ञा अनुष्ठेया इति (४) । अथवा, पूर्व्वं पित्रवत्सादेः मातृवत् पूज्यत्वमुक्तम्, अनेन तु स्नेहादिवृत्तिरप्यतिदिश्यते इत्युपनक्तिः (५) ॥ १३३ ॥

Kulluka Explained.

१. ज्येष्ठायां &c.—[Kull. probably takes the word ज्यायस्यां of the text with स्वसरि only. See Notes on ज्यायस्यां च below.]

२. माता ताभ्यः गुरुतमा—[According to Pānini we should say—ताभ्यः गुरुतरा, or तासां तासु वा गुरुतमा । But ताभ्यः गुरुतमा also is sanctioned by Vopadeva and can be, at least partly, defended according to Pānini also ; cf. तच्चात् नील्यतमम् &c.—Manu I, 93.]

३. ननु &c.—Well, the fact that मातृवत्सा and मातृलानो are to be respected as a गुरुपत्नी has already been stated in Sloka मातृवत्सा मातृलानो &c. (Sl. 131), what more is stated by this Sloka ?

This is said in reply :—This much viz. माता is superior to them' N. B. This question will not arise according to Gangādhara for whose view, see Notes on Sl. 131.

4. तेन &c.—So, if an order has been given by a पित्रवसा &c. and if it comes into collision with that of the mother, then the mother's order is to be carried out.

5. अथवा &c.—Or, in Sl. 131 the respectability of पित्रवसा, &c., have been mentioned, but also behaviours of affection &c., are spoken by this one. So there is no repetition.

Notes.

In the explanation of this Sloka Kull. follows Gov. closely. Medh., after giving the first explanation given by Kull., observes the following.—‘अन्ये तु गुरुपत्न्या मातुश्च वृत्तिभेदे मन्यन्ते । गुरुपत्न्याः पूजाज्ञादि आवश्यकम् । मातुस्तु शैशवात् वात्सल्येन अन्यथात्मम् अपि । लालनात् तत्र उभयापदेशात् मातृत्वमुः पित्रवसुश्च व्यवस्था । शैशवे लालनं तुल्यमेव स्वस्यां स्वसरि । अतीतशैशवस्य तु गुरुपत्नीवत् सम्पूज्यत्वम् इति । न च अनेनैव एतत् सिध्यति । असति हि वाक्ये मातृवद्वृत्तिरित्येतावता प्राकरणीकौ अभिवादननिवृत्तिरेव विज्ञायते ।’

ज्यायस्यां च—Gangādhara takes this adj. with all the words. But see Notes on Sl. 131.

मातृवत्—मातुः इव इति मातृ + वृत्ति by the rule ‘तत्र तस्यैव’ ।

दशाब्दाख्यं पौरसख्यं पञ्चाब्दाख्यं कलाभृताम् ।

चन्द्रपूर्वं श्रोत्रियाणां खल्येनापि खयोनिषु ॥ १३४ ॥

Prose. पौरसखा दशाब्दाख्यं, कलाभृतां [सखां] पञ्चाब्दाख्यं, श्रोत्रियाणां [सखां] चन्द्रपूर्वं, खयोनिषु खल्येनापि (= खल्येनैव) [कालेन] [सखां] [भवति] ।

Bengali. एकपुत्रवांसी वाजिगणेर मध्ये दश वयस्येन वावधाने ५ पत्रम्पत्र मखिङ्ग वावहार इहेइ। थारु। नृतागीतादि-वावसाग्निगणेर मध्ये पाँच वयस्येन वावधाने, श्रोत्रिङ्ग-गणेर मध्ये तिन वयस्येन वावधाने, एवं छातिवर्गेर मध्ये मात्र अन्न वावधाने पत्रम्पत्र मखिङ्ग वावहार इय ॥ १३४ ॥

English.—Fellow-citizens behave towards each other as equals even at the difference of age by ten years ; members of the same art, by five years ; S'rotriyas (or good Bráhmanas), by three years ; and blood-relations, only if the difference is very small. 134.

Kulluka. दशब्दाख्यामिति । दश अब्दा आख्या यस्य तद् दशब्दाख्यं पौरसख्यम् । अयमर्थः—एकपुरवासिनां वक्ष्यमाणविद्यादिगुणरहितानाम् एकस्य दशभिरब्दैर्ज्येष्ठत्वे सति अपि सख्यमाख्यायते (१) । पुरग्रहणं प्रदर्शनार्थम् ; तेन एकग्रामादिनिवासिनामपि स्यात् (२) । गीतादिकलाभिज्ञानां पञ्चवर्षपर्यन्तं सख्यं, त्रीन्याणां वृद्धपर्यन्तं, सपिण्डेषु (३) अत्यन्तात्येनैव कालेन (क) सख्यम् । अपिः एवार्थः । सर्वत्र उक्तकालादूर्ध्वं ज्येष्ठव्यवहारः (४) ॥ १३४ ॥

Kulluka Explained.

1. अयमर्थः &c.—The sense is this :—With regard to persons inhabiting the same town they are said to be friends even if one is senior to the other by 10 years—provided none of them possesses the (special) qualities of विद्या &c. to be mentioned later on [in Sl. 136].

2. पुरग्रहणम् &c.—The word पुर is put here simply by way of illustration. Therefore this rule will apply even in cases where the persons live in a *village* &c., (and not only a *town*).

3. सपिण्डेषु—[This is the synonym of स्वयोजिषु which means जातिषु, viz. those belonging to the same stock. Strictly speaking, सपिण्ड, as a technical term, means जाति up to the *seventh* generation. Kull. takes the word स्वयोजि here in the limited sense of सपिण्ड perhaps because, beyond that limit, स्वयोजि, as a matter of fact, almost vanishes.]

4. सर्वत्र &c.—The peculiarities of ज्येष्ठत्व are observed above the age specified in each case.

(क) सह—Added after कालेन in all except A.

Notes.

দশাব্দাত্ম—দশ অব্দাঃ আখ্যা যস্য তত্—উত্তরপদ-বিগু and বহুব্রীহি ।

ব্যব্দপূর্ব্বম্—ব্যব্দঃ অব্দাঃ পূর্ব্ব যস্য তত্—See above.

কলাশ্রুতাম্—কলাঃ বিধতি য়ে তে কলাশ্রুতঃ—কলা—মু + কৃপ্, প্রযমায়াঃ বহুবচনে । কলা means 'any practical art, meahanical or fine', e.g., music, painting, &c.

ঔত্রিয়ঃ—কুন্দস্ + ঘন্ (= ইয়) নিপাতনাত্ by the rule 'ঔত্রিয়ংকুন্দী-ঽঘীতি' । পচে—'কান্দধঃ' । A S'rotriya has been defined thus—

एकां शाखां सकल्यां वा षड्भिरङ्गैरधीत्य वा ।

षट्कर्त्त্বানिरतो विप्रः औत्रियो नाम घर्म्मवित् ॥

ব্রাহ্মণং দশবর্ষং তু শতবর্ষং তু ভূমিপম্ ।

পিতাপুত্রৌ বিজানীয়াৎ ব্রাহ্মণস্য তयोঃ পিতা ॥ ১২৫ ॥

.Prose. দশবর্ষং ব্রাহ্মণং তু শতবর্ষং ভূমিপং তু পিতাপুত্রৌ বিজানীয়াৎ । তয়োঃ [মध्ये] তু ব্রাহ্মণঃ পিতা [বাচ্যঃ] ।

Bengali. দশ বৎসর বয়স্ক একটী ব্রাহ্মণ এবং শত বৎসর বয়স্ক একটী কুলিঙ্গ—ইহাদের মধ্যে পিতা-পুত্র সম্বন্ধ জানিতে হইবে । ইহাদের মধ্যে ব্রাহ্মণটীই (কুলিঙ্গটীর) পিতৃপদবাচ্য ॥ ১০৫ ॥

English.—One should consider a Bráhmāna ten years old and a Kshattriya a hundred years old as father and son. Of them the Bráhmāna is the father. 135.

Kulluka. ব্রাহ্মণমিতি । দশবর্ষং ব্রাহ্মণং শতবর্ষং পুনঃ কত্রিয়ং পিতাপুত্রৌ জানীয়াৎ । তয়োর্মধ্যে দশবর্ষোঽপি ব্রাহ্মণঃ এব কত্রিয়স্য শতবর্ষস্যপি পিতা । তস্মাত্, পিতৃবদসৌ তস্য মান্যঃ ॥ ১২৫ ॥

Notes.

পিতাপুত্রৌ—পিতা চ পুত্রস্য ইতি পিতাপুত্রৌ (instead of পিতৃপুত্রৌ—'আনঙ্কতো হন্যে' ইত্যত্র 'পুত্রেঽন্যতরস্যাম্' ইত্যস্মাত্ 'পুত্রে' ইত্যনুবচনৈঃ) ।

वित्तं बन्धुर्वयः कर्म विद्या भवति पञ्चमी ।

एतानि मान्यस्थानानि गरीयो यद्वयदुत्तरम् ॥ १३६ ॥

Prose. वित्तं बन्धुः वयः कर्म पञ्चमी च विद्या भवति—एतानि मान्य-
स्थानानि ; [एतेषां मध्ये] यद् यद् उत्तरं [तत् तत्] [पूर्वपूर्वात्] गरीयः ।

Bengali. धनमपेक्षि, सम्पर्कादि वाङ्मि, वयस, कर्म एव विद्या—एह पाँचमी
मान्यस्थान निदान । ईशान्तर मध्ये पञ्च पञ्चमी पूर्व पूर्व अपेक्षा बलबल्ल अर्थात् अधिकतर
मान्यजनक ॥ १३६ ॥

English.—Wealth, kindreds, age, (the due performance of)
rites, and, fifthly, (sacred) learning—these are titles to respect. Of
these, each succeeding one is more weighty than the preceding
one. 136.

Kulluka. वित्तमिति । 'वित्तं' न्यायार्जितं धनं, बन्धुः—पितृभ्यादिः, 'वयः'
अधिकवयस्कता, कर्म—श्रौतं स्मार्तं च (१), 'विद्या' वेदार्थ-तत्त्वज्ञानं (२), एतानि
पञ्च मान्यलक्षणानि । एषां मध्ये यद् यद् उत्तरं तत् तत् पूर्वस्मात् श्रेष्ठम् इति
वज्रमान्यमेलके बलाबलमुक्तम् (क) (३) ॥ १३६ ॥

Kulluka Explained.

१. कर्म &c.—Acts viz. those enjoined by श्रुति (Veda) and
स्मृति ।

२. विद्या &c.—विद्या means 'the right knowledge of the
meanings of the Vedas'.

३. इति बहुमान्य &c.—Thus the different degrees of superior-
ity are enunciated with regard to meeting different classes of
superiors. [मेलकम् (= मिल + कञ्, ततः स्मार्तं कन्) = मेलनम् = The act
of meeting.]

Notes.

गरीयो यद्वयदुत्तरम्—Common sense dictates that the degree of
excess in each case is almost always the determining factor.

(क) वज्रमान्या[ना]मवलोकिते मान्यामान्यामेलकबलाबलमुक्तम् (?)—A.

Thus, it is not perverse that one possessing वित्त in an *overwhelming* degree is often honoured more than one possessing बन्धु or even विद्या ।

मान्यस्थानानि—Here मान्य=मान्यत्व । So मान्यस्थानानि=मान्यत्व-स्थानानि=मान्यत्व-कारणानि । Medh. reads मानस्थानानि and in noticing मान्यस्थानानि as an alternative reading observes :—‘मान्यस्थानानि इति वा पाठे अन्तर्भूत-भावार्थो द्रष्टव्यः’ ।

पञ्चानां त्रिषु वर्णेषु भूयांसि गुणवन्ति च ।

यत्र स्युः सोऽत्र मानार्हः शूद्रोऽपि दशमीं गतः ॥ १३७ ॥

Prose. त्रिषु वर्णेषु [मध्ये] यत्र पञ्चानां भूयांसि गुणवन्ति च स्युः सः अत्र (लोके) मानार्हः ; दशमीम् [अवस्थां] गतः शूद्रोऽपि [मानार्हः] ।

Bengali. जिन वर्णर मथो ये बाळिते भूद्वीज पौचछे जेणेर अधिक मरथाक जेन वर्डमान थाके तिनिरै (अधिक) मानार्ह; एवर एकई जेन उडरैर मथो वर्डमान थाकिले मौशर मथो जेणेर अकर्व अर्थां आदिका थाके तिन अधिक मानार्ह; एवर मनुष्येर पूर्ण आरुत्र (अर्थां एकशत वरमरैर) दशन विडाने उपनीत अर्थां नदति वरमरैर उड्डितन बाळि शूद्र इहेलेउ माननीय ॥ १३७ ॥

English.—Whoever of the three (highest) castes possesses most of those five both in number and in degree, he is here worthy of respect among them; and so also is even a Sūdra who has entered the tenth (decade of his life, i. e., is above ninety). 137.

Kulluka. पञ्चानामिति । त्रिषु वर्णेषु ब्राह्मणादिषु पञ्चानां वित्तादीनां मध्ये यत्र पुरुषे पूर्वमपि अनेकं भवति स एव उत्तरस्मात् अपि मान्यः (१) । तेन वित्तबन्धुयुक्तः वयोऽधिक्यात् मान्यः, एवं वित्तादिवययुक्तः कर्मवतो मान्यः, वित्तादि-चतुष्टययुक्तः विदुषोऽपि मान्यः । ‘गुणवन्ति च’ इति प्रकर्षवन्ति—तेन द्वयोरेव वित्तादिसत्त्वे (क) प्रकर्षो मानहेतुः (ख) (२) । शूद्रोऽपि दशमीम् अवस्थां—नवत्यधिकां गतः (३) द्विजन्मनामपि मानार्हः । शतवर्षाणां दशधा विभागे दशमी अवस्था नवत्यधिका भवति (४) ॥ १३७ ॥

Kulluka Explained.

1. यत्र पुरुषे &c.—The person in whom more than one (अनेक) of the preceding qualities are present, commands more respect than (one possessing) a succeeding (उत्तर) quality. [The illustration which follows will make it clear.] N. B. The word उत्तर as used by Kull. should be taken in a secondary sense to mean the *person* possessing a succeeding quality.]

Here Medh. adds,—‘सति अपि बहुले यदि न श्रेष्ठानि भवन्ति, एकं च एकस्य अत्युत्कृष्टं, तदा साध्यं, न पुनः पर-बाधकत्वं, गरीयःपूर्वोपि चरितार्थत्वात्’। See Notes on गरीयो यद्व्यदुत्तरम् in the preceding Sloka.

2. गुणवन्ति च &c.—गुणवन्ति means those which have got प्रकर्ष or excess. So, if वित्त is found in both, then its excess will be the cause of respect; [i.e. the one possessing it in excess commands more respect.]

3. दशमीम् अवस्थाम् &c.—‘To be in the tenth decade’ means ‘to be above ninety’.

4. शतवर्षाणां &c.—One hundred years (which is the normal span of human life) being divided into ten parts, the tenth part becomes that above ninety.

Notes.

भूयांसि—बहु + ईयसुन् । Here बहु means *many*, not necessarily more than *two*. So, it will be applicable in a case where a group of *two* items is compared with any other item or items.

चक्रिणो दशमीस्थस्य रोगिणो भारिणः स्त्रियाः ।

स्नातकस्य च राज्ञश्च पत्न्या देयो वरस्य च ॥ १३८ ॥

Prose. चक्रिणः.....राज्ञश्च वरस्य च पत्न्याः देयः ।

Bengali. रथारूढ व्यक्ति, नवविषयसंग्रहे उर्द्ध्वतन व्यक्ति, रोगी, भारपीडित व्यक्ति, स्त्रीलोक, स्नातक, राजा এবং वर—ईशदेवের পথ ছাড়িয়া দিতে হয় ॥ ১৩৮ ॥

English.—Way should be made for one who is in a carriage, one in the tenth (decade of life, i. e. above ninety), a sick person, one carrying a load, a woman, a Snātaka, a king and a bridegroom. 138.

Kulluka. अयमपि पूजाप्रकारः प्रसङ्गादुच्यते—चक्रिण इति । चक्रयुक्त-
रथादियानां रथस्य, नवत्यधिकवयसः, रोगार्तस्य, भारपीडितस्य, स्त्रियाः, अचिरनिर्वृत्त-
समावर्त्तनस्य (क) (1), देशाधिपस्य, विवाहाय प्रस्थितस्य पत्न्याः त्यक्तव्यः । त्यागार्थत्वाच्च
ददाति न चतुर्थी (2) ॥ १३८ ॥

Kulluka Explained.

1. अचिरनिर्वृत्तसमावर्त्तनस्य—One who has recently performed his समावर्त्तन i.e. return to the parental home from the preceptor's house. [This is the synonym of स्नातक for which see I, 113.]

2. त्यागाद्येत्वाच्च &c.—[In the words चक्रिणः &c.] the fourth case-ending is not used as the root दा here means त्याग (and not दान) ।

Notes.

चक्रिणः—चक्र + इनि—इष्टौ, एकवचन । Here the word चक्र is to be taken (secondarily) to mean चक्रयुक्तः रथः । See Kull.

दशमीस्थस्य—दशम्याम् (अवस्थायां) तिष्ठति यः सः, तस्य । See previous Sloka, Kull. Expl. 3 and 4.

स्नातकस्य—See I, 133.

तेषां तु समवेतानां मान्यौ स्नातकपार्थिवौ ।

राजस्नातकयोश्चैव स्नातको नृपमानभाक् ॥ १३८ ॥

Prose. समवेतानां तेषां [मध्ये] तु स्नातकपार्थिवौ मान्यौ ; राजस्नातकयोश्च स्नातकः एव नृपमानभाक् ।

Bengali. উপরি উক্ত শব্দের একত্ব মনবার ইহলে তাঁহাদের মধ্যে স্নাতক ও ব্রাহ্মী অধিক মান্য । ব্রাহ্মী এবং স্নাতকের মধ্যে আবার স্নাতকই ব্রাহ্মীর সম্মানের পাণ্ড । ১৩৮ ॥

(क) निवृत्त for निर्वृत्त—All.

English.—Of all those, if they meet together, the Snátaka and the king are most honoured. But of the king and the Snátaka, the Snátaka receives respect from the king. 139.

Kulluka. तेषामिति । तेषामेकत्रिमलितानां देशधिप-स्नातकौ मान्यौ । राज-स्नातकयोरपि स्नातक एव राजापेक्षया मान्यः । अतो राजशब्दः अत्र पूर्वस्त्रीके च (क) न केवलचक्षुर्विजातिवचनः, चक्षुर्विजात्यपेक्षया 'ब्राह्मणं दशवर्षं तु' इत्यनेन ब्राह्मणमावस्य मान्यत्वाभिधानात् स्नातकग्रहणवैयर्थ्यापत्तेः (ख) (1) ॥ १३९ ॥

Kulluka Explained.

१. अतः &c.—Therefore, the word राजन् in this Sloka and in the preceding one, does not designate a चक्षुर्विजातिवचन in general, as in that case the special use of the word स्नातक will be useless inasmuch as the superiority of the Brāhmanas to the Kshatriyas in general has been mentioned in ब्राह्मणं दशवर्षं तु &c. (Sl. 135).

Notes.

समवेतानाम्—सम् — अव — इण् + क्त, षष्ठो, बहुवचने ।
पार्थिवः—पृथिव्याः ईश्वरः इति पृथिवी + अण् by the rule 'तस्येश्वरः' ।
रूपमानभाक्—रूपस्य रूपात् वा मानः रूपमानः, तं भजते इति रूपमान — भज + लिङ् — कर्त्तरि । यद्वा, रूपात् मानभाक् इति ।

उपनीय तु यः शिष्यं वेदमध्यापयेद्द्विजः ।

सकल्यं सरहस्यं च तमाचार्यं प्रचक्षते ॥ १४० ॥

Prose. यः तु द्विजः शिष्यम् उपनीय सकल्यं सरहस्यं च वेदम् अध्यापयेत् [बुधाः] तम् 'आचार्यम्' प्रचक्षते ।

Bengali. যে দ্বিজ শিষ্যের উপনয়ন সম্পাদন পূর্বক তাহাকে যজ্ঞবিদ্যা ও উপনিষদাদি সরলিত বৈদ্য শিক্ষা দেন, তাহাকে পণ্ডিতগণ (উক্ত শিষ্যের) 'আচার্য্য' বলিয়া থাকেন ॥ ১৪০ ॥

(क) च—Omitted in M, P, V.

(ख) —वैयर्थ्याच्च—Bg, G ;—वैयर्थ्यात्—J, M, P, V.

English.—The twice-born man who initiates a pupil and teaches him the Veda together with the knowledge of the rituals and of the Upanishads, him they call the 'A'charya' (of the latter). 140.

Kulluka. आचार्यादिशब्दैरिह शास्त्रे प्रायो व्यवहारात् आचार्यादिशब्दाद्यं-
माह—उपनीयेति । यो ब्राह्मणः शिष्यमुपनीय कल्प-रहस्य-संहितां वेदशाखां (1)
सर्वामध्यापयति तम् 'आचार्यम्' पूर्वं मुनयः वदन्ति । 'कल्पः' यज्ञविद्या ।
'रहस्यम्' उपनिषत् । वेदलोपि उपनिषदां प्राधान्यविवक्षया पृथङ्निर्दिष्टः (2) ॥ १४० ॥

Kulluka Explained.

1. वेदशाखाम्—A branch of the Veda (viz. that to which the pupil belongs).
2. वेदलोपि &c.—उपनिषद्, although a part of the Veda, is here separately mentioned for the sake of emphasis.

Notes.

कल्पः—Ritualistic knowledge. See Kull. It is one of the 6 Vedāngas. Medh. observes—कल्पशब्दः सर्वाङ्गप्रदर्शनार्थः, i.e., all the Vedāngas are intended by the word कल्प here.

रहस्यम् = उपनिषद्—(Kull.). Nar. takes it to mean 'the esoteric meanings of the Veda'.—'सरहस्यं अत्यन्तगुह्यतदर्थव्याख्यासहितम् ; न तु उपनिषद्भागो रहस्यं, वेदपदादिव तन्नाभात् । This is mentioned by Medh. also as an alternative explanation.

आचार्ये—The feminine form of आचार्य is आचार्यानी (with dental न) । आचार्या would mean a lady teacher.

एकदेशं तु वेदस्य वेदाङ्गान्यपि वा पुनः ।

योऽध्यापयति वृत्त्यर्थमुपाध्यायः स उच्यते ॥ १४१ ॥

Prose. यः तु वेदस्य एकदेशम् अपि वा पुनः वेदाङ्गानि वृत्त्यर्थम् अध्यापयति सः 'उपाध्यायः' उच्यते ।

Bengali. যিনি বেদের কোন অংশ অথবা বেদান্তসমূহ জীবিকার জন্য অধ্যাপনা করেন, তিনি 'উপাধ্যায়' বলিয়া উক্ত হন ॥ ১৪১ ॥

English.—He who teaches a portion of the Veda or the Vedāngas (i. e. the branches of learning subsidiary to the study of the Veda) for his livelihood, is called an 'Upādhyāya'. 141.

Kulluka. एकदेशमिति । वेदस्यैकदेशं सन्तं ब्राह्मणं वा (क), "वेदरहितानि" व्याकरणादीनि अङ्गानि यो वृत्त्यर्थम् (ख) अध्यापयति स 'उपाध्यायः' उच्यते ॥ १४१ ॥

Notes.

वेदाङ्गानि—See Notes on Sl. 105.

निषेकादीनि कर्माणि यः करोति यथाविधि ।

सम्भावयति चात्रेण स विप्रो गुरुरुच्यते ॥ १४२ ॥

Prose. यः विप्रः निषेकादीनि कर्माणि (= गर्भाधानादीन् संस्कारान्) यथाविधि करोति, अत्रेण च सम्भावयति सः 'गुरुः' उच्यते ।

Bengali. যে দ্বিজ গর্ভাধানাদি সংস্কার সমূহ সম্পাদন করেন, এবং অত্রচারে সংবর্দ্ধিত করেন একত্রপ (পিতা) 'গুরু' বলিয়া উক্ত হন ॥ ১৪২ ॥

English.—A twice-born man who duly performs the sacraments (of the child) beginning with Nisheka (or impregnation), and supports him with food, (such a father) is called a 'Guru'. 142.

Kulluka. निषेकादीनीति । 'निषेको' गर्भाधानं, तेन पितुरयं गुरुत्वीपदेशः (ग) (१) । गर्भाधानादीनि संस्कारकर्माणि पितुरुपदिष्टानि (२) यथाशास्त्रं यः करोति, अत्रेण च संवर्द्धयति स विप्रः 'गुरुः' उच्यते ॥ १४२ ॥

Kulluka Explained.

1. तेन &c.—So this गुरुत्व refers to the father ; (i. e. this गुरु is no other than the father).

2. पितुः उपदिष्टानि=पितुः सम्बन्धे उपदिष्टानि—Which are pre-scribed to be performed by the father.

(क) च for वा—All except A.

(ख) भव्यर्थ—A.

(ग) गुरुत्वेन उपदेशः—A.

Notes.

It must be remarked that the terms आचार्य and गुरु are not used in this book with the precision one might expect after this definition ; at the end of this chapter आचार्य and गुरु are used as equivalent. See Sl. 191 *et seq* ; also Sl. 149.

सम्भावयति—संवर्धयति ; nourishes up.

निषेकादीनि कर्माणि...गुरुच्यते.—On this Nár. remarks :—
[निषेकादीनां संस्काराणाम्] एकदेशमावकरणे तु पिबत्वमावम् ।

विप्रः—विप्रग्रहणं प्रदर्शनार्थम् ।—Medh.

अग्न्याधेयं पाकयज्ञानग्निष्टोमादिकान् मखान् ।

यः करोति वृत्तो यस्य स तस्यर्त्विगिहोच्यते ॥ १४३ ॥

Prose. वृत्तः [सन्] यः यस्य अग्न्याधेयं पाकयज्ञान् अग्निष्टोमादिकान् मखान् (= यज्ञान्) करोति इह स तस्य 'ऋत्विक्' उच्यते ।

Bengali. यथामात्रं वृत्तं इहेनां विनि वाशत्र अग्न्याधेयं (अर्थात् अग्निष्टोमान्), (दर्शनपूर्वमादि) पाकयज्ञ, एवम् अग्निष्टोमादि यज्ञं सम्पादन करेन, मास्त्रे ठांशके ठांशत्र 'ऋत्विक्' बले ॥ १४३ ॥

English.—He who being chosen (for the purpose), performs the Agnyádheya (i.e. the establishment of the sacred fires), Páka-yajnas (i.e. sacrifices performed by cooking), and sacrifices, such as Agnishtoma, &c., for another person, is called his 'Ritwik'. 143.

Kulluka. अग्न्याधेयमिति । आहवनीयाद्यग्न्युत्पादकं कर्म अग्न्याधेयम् (१), अष्टकादीन् पाकयज्ञान् (२), अग्निष्टोमादीन् च यज्ञान्, कृत-शास्त्रीयवरणः (क) (३) यस्य यः (ख) करोति स तस्य 'ऋत्विक्' इह शास्त्रे अभिधीयते । ब्रह्मचारिभ्यस्तु अतुल्यपुण्यमपि ऋत्विगुलक्षणम् आचार्यादिवत् ऋत्विजोऽपि सान्त्व्यं दर्शयितुं प्रसङ्गादुक्तम् (४) ॥ १४३ ॥

(क) कृतवरणः—All except A.

(ख) यः—Omitted in M, P, V.

Kulluka Explained.

1. आहवनीय &c.—अग्न्याधेय means the act of producing the (श्रौत) fires, such as आहवनीय, &c. [The three श्रौत fires are (i) दक्षिणाग्नि which is employed in cooking the rice for दक्षिणा (of इष्टि), and which is placed in the south-west of the sacrificial altar, (ii) गार्हपत्याग्नि where the daily अग्निहोत्रs, &c., are performed, and (iii) आहवनीयाग्नि where आहुतिस to the gods are offered. Of these the आहवनीय is the principal fire. There are also two स्मार्त fires, viz. सम्य which serves no ostensible purpose, and आवसथा with which the sacraments are performed. The term अग्न्याविद्य, however, is applied to श्रौत feres only.]

2. अष्टकादीन् पाकयज्ञान्—The पाकयज्ञs, viz., अष्टकाश्चाद्व, &c. [There are three अष्टकाs—(i) पूषाष्टका to be performed on the कृष्णाष्टमी of (गौण) पौष, (ii) मांसाष्टका to be performed on the कृष्णाष्टमी of माघ and (iii) शाकाष्टका to be performed on the कृष्णाष्टमी of फाल्गुन ।]

3. कृतशास्त्रीयवरणः—कृतं शास्त्रीयवरणं यस्य सः ; one *duly* worshipped and appointed.

4. ब्रह्मचारिधर्मेषु &c.—The definition of a ऋत्विक्, although it has no bearing with the duties of a Brahmachárin, is mentioned here in passing (प्रसङ्गात्) to show that a ऋत्विक् also is entitled to the respects of an आचार्य, &c.

Notes.

अग्न्याधेयम्—आधानम् इत्यर्थे आधेयम्—आ - धा + यत् - भावे । अग्नेः आधेयम् ।

पाकयज्ञाः—पाकनिष्पादनौघाः यज्ञाः, मध्यपदलोपी कर्मधारयः ।

अग्निष्टोमः—अग्नेः स्तोमः स्तुतिसाधनं मन्त्रसमुदायः अवसाने अव इति । 'अग्नेः स्तुतस्तोमसीमाः' इति सूत्रेण प्लवम् ।

मखः—मखन्ति स्वभागं ग्रहीतुम् आगच्छन्ति देवाः अव इति मख (घातु) + घ ।

य आदृणोत्यवितथं ब्रह्मणा श्रवणाबुधौ ।

स माता स पिता ज्ञेयस्त्वं न दृष्टेत् कदाचन ॥ १४४ ॥

Prose. यः ब्रह्मणा (= वेदेन) उभौ श्रवणौ अवितथम् आदृणोति, स माता स पिता [च] ज्ञेयः, तं (= तस्मै) कदाचन न दृष्टेत् ।

Bengali. যিনি বেদোপদেশ দ্বারা কর্ণদ্বয় বিশুদ্ধভাবে পরিপূর্ণ করেন তিনি মাতা এবং তিনি পিতা । কদাচ তাঁহার দ্রোহচরণ করিবে না ॥ ১৪৪ ॥

English.—He who correctly fills both the ears with the Veda should be considered as father and mother. Him the pupil should never injure. 144.

Kulluka. य आदृणोतीति । य उभौ कर्णौ 'अवितथम्' इति वर्णस्वर-वैगुण्यरहितेन सत्यरूपेण (क) (१) वेदेन आपूरयति स माता स पिता च ज्ञेयः । महोपकारकत्व-गुणयोगात् अयमध्यापकः मातापितृशब्दाच्चः (२) । तं न अपकुर्व्यात् । कदाचन इति—ग्रहीतेऽपि (ख) वेदे (३) ॥ १४४ ॥

Kulluka Explained.

1. अवितथम् इति &c.—अवितथम् means 'rightly, i.e., free from defects of letters and intonations'.

2. महोपकारकत्व &c.—The आचार्य may be called the father and the mother on the ground of the analogy (गुणयोग) as regards the supreme usefulness (of them all).

3. कदाचन &c.—The word कदाचन means 'even after the Veda has been received'.

Notes.

आदृणोति—Nār. reads आदृणति which occurs in the following श्रुति on which the present passage of Manu is evidently based.

य आदृणत्यवितथेन कर्णावदुःखं कुर्वन्नमृतं सम्प्रयच्छन् ।

तं मृतेत पितरं मातरं च तस्मै न दृष्टेत् कतमन्ननाह ॥

(क) —रहितस्वरूपेण—A. But सत्त्वेन occurs in Medh.

(ख) अपि—Omitted in M, P, V.

आह्वयति comes from the root हृद and means आभिनयति, संज्ञेययति ।

तं न दृष्ट्वेत्--तं should have been तस्मै by the rule कृषदृष्ट्व्या-
ऽस्यार्थानां यं प्रति कोपः ।

उपाध्यायान् दशाचार्य्य आचार्य्याणां शतं पिता ।

सहस्रं तु पितृन् माता गौरवेणातिरिच्यते ॥ १४५ ॥

Prose. आचार्य्यः दश उपाध्यायान् [अपेक्ष्य], पिता आचार्य्याणां शतम् [अपेक्ष्य], माता तु सहस्रं पितृन् [अपेक्ष्य] गौरवेण अतिरिच्यते ।

Bengali. आचार्य्य दशजन उपाध्यायके, पिता एकशत आचार्य्यके, एवम् माता एकसहस्र पिताके गौरवे अतिक्रम करेन ॥ १४५ ॥

English.—In point of honour a teacher surpasses ten Upādhāyas, a father a hundred teachers, and a mother a thousand fathers. 145.

Kulluka. उपाध्यायानिति । दशीपाध्यायानपेक्ष्य आचार्य्यः, आचार्य्य-
शतमपेक्ष्य पिता, सहस्रं पितृन्पेक्ष्य माता गौरवेणातिरिक्ता भवति । अत्र उपनयन-
पूर्वक-सावित्रीमात्राध्यापयिता आचार्य्योऽभिप्रेतः, तमपेक्ष्य पितुरुत्कर्षः (१) । उत्-
पादकब्रह्मदात्रीः [मनु—२।१४६] इत्यनेन सुखाचार्य्यस्य पितरमपेक्ष्य (क) उत्कर्षं
वक्ष्यति इति अविरोधः (२) ॥ १४५ ॥

Kulluka Explained.

१. अत्र &c.—In this Sloka the word आचार्य्य [is not used in the strictest sense of the term as defined in Sl. 140, but] is used to mean one who has simply taught the Sāvitrī only after having initiated (the boy). The father is said to be superior to *this* sort of आचार्य्य ।

२. उत्पादक &c.—The author will speak of the superiority of the आचार्य्य proper (सुखा) to the father in (the next Sloka viz.) उत्पादकब्रह्मदात्रीः &c., and hence there is no contradiction.

(क) पितरपेक्षम्—A.

Notes.

दश—These figures are not to be taken literally. दशादिसंख्या-निर्देशः स्तुतिमात्रम् ।—Medh.

उपाध्यायान् अतिरिच्यते = उपाध्यायान् अपेक्ष्य अतिरिच्यते—Kull. According to Medh. उपाध्याय takes द्वितीया in connection with the कर्म-प्रवचनीय 'अति' ; or, being the objective of अतिरिच्यते which is सकर्मक here—being equivalent to अभिभवति । In spite of the objective उपाध्यायान्, अतिरिच्यते is used in कर्मकर्तृवाच्य on the strength of the word दङ्गलम् in the Vārtika 'दुहिप्रचीर्णङ्गलं सकर्मकयोः' ।

अतिरिच्यते—अति - रिच + लट् ते—कर्मकर्तारि । रिच is रुचादि, उभयपदी ।

आचार्य्यः and आचार्याणाम्—For the peculiar sense in which these terms have been used here, see Kull. १. (which is the view of Medh. also. Gov. has taken the terms, perhaps more rightly, in the usual technical sense and has reconciled the apparent contradiction with the next Sloka by taking the word पिता here as equivalent to गुरु as defined in Sl. १४२ and in the next Sloka in the sense of mere उत्पादक as clearly stated therein.—'एवम् आचार्याणां शतं पिता गौरवेण अधिको भवति यः सकलसंस्कारादिकर्त्ता' । Gov. has somewhat qualified the words पित्र and मातृ in the second half of this Sloka, but the reason for that is not clear.—'जनकमात्रपित्रसहस्रात् सकलसंस्कारकारयित्वौ माता गौरवेण अधिको भवति' ।

सहस्रं तु पितॄन्—Some of the commentators, including Medh., seem to read पितुः for पितॄन् ।

गौरवेण—हेतौ करणे वा तृतीया ।

उत्पादकब्रह्मदात्रोर्गरीयान् ब्रह्मदः पिता ।

ब्रह्मजन्म हि विप्रस्य प्रेत्य चेह च शाश्वतम् ॥ १४६ ॥

Prose. उत्पादकब्रह्मदात्रोः [पितोः मध्ये] ब्रह्मदः पिता गरीयान् । हि (= यस्मात्) विप्रस्य ब्रह्मजन्म (= उपनयनजन्यसंस्कारः) प्रेत्य च इह च शाश्वतम् ।

Bengali. উপাদক পিতা এবং বেদপ্রদাতা পিতা—ইহাদের মধ্যে বেদপ্রদাতা পিতা গরীবান্ । কারণ, দ্বিজাতির বেদগ্রহণার্থক উপনয়নরূপ জন্ম ইহলোকে ও পরলোকে (অক্ষয় ব্রহ্ম প্রাপ্তির দ্বারস্বরূপ বলিয়া) অক্ষয় ॥ ১৪৬ ॥

English.—Of the father who gives natural birth and the one who gives (the knowledge of) the Veda, the more venerable is the father who imparts the Veda. For, the birth of a twice-born man through the Veda, is eternal here and after death (as being the means of attaining the eternal Brahman). 146.

Kulluka. उत्पादकेति । जनकाचार्यी द्वौ अपि पितरौ, जन्मदात्वात् (क) । तयोराचार्यः पिता गुरुतरः । यस्मात्, विप्रस्य ब्रह्मग्रहणार्थं जन्म उपनयनजन्यसंस्काररूपं (१) परलोके इहलोके च 'शाश्वतं' नित्यं, ब्रह्मप्राप्तिफलकत्वात् ॥ १४६ ॥

Kulluka Explained.

1. ब्रह्मग्रहणार्थं &c.—[This is the meaning of the word ब्रह्मजन्म ।] The birth for the purpose of taking Veda, i. e., sacrament due to initiation.

2. नित्यं &c —Eternal, as it leads to the attainment of (the eternal) Brahman.

Notes.

ब्रह्मदः पिता = ब्रह्मदाता पिता = आचार्यः ।

ब्रह्मजन्म—ब्रह्मग्रहणार्थं जन्म इति मध्यपदलोपी कर्मधारयः ।

कामात्माता पिता चैनं यदुत्पादयतो मिथः ।

सम्भूतिं तस्य तां विद्याद् यद्योनावभिजायते ॥ १४७ ॥

Prose. माता पिता च मिथः (अन्योन्यं प्रति) कामात् यत् एनम् उत्पादयतः, यत् [अर्थ] योनौ अभिजायते, तां तस्य सम्भूतिं (= सम्भूतिसाधनं, जन्मसाधनं) विद्यात् ।

(क) ब्रह्मदातृत्वात्—A.

Bengali. মাতা ও পিতা পরস্পরের প্রতি কামবশতঃ সন্তানের যে উৎপাদন করেন সন্তানের সেই মাতৃগর্ভে উৎপত্তিকে তাহার উৎপত্তি মাতৃই জানিতে হইবে । (সে উৎপত্তি স্বতঃ অস্ত্র কোন কলপ্রদান করেন না) ॥ ১৪৭ ॥

English.—The birth given by the father and the mother out of mutual lust—this birth of the child in the womb one should consider as (mere animal) existence. 147.

Kulluka. কাসাদিতি । মাতাপিতরৌ যদৈনং বালকং কামবশেন
অন্যোন্যম্, উত্পাদয়তঃ, সম্ভবসাম্ (১) তৎ তস্য পশ্বাদিসাধারণং (২) যদ্ব 'যোনী'
মাতৃকৃচ্ছৌ 'অমিজায়ত' অঙ্কপ্রত্যঙ্কানি লভতে ॥ ১৪৩ ॥

Kulluka Explained.

১. সম্ভবসাম্—জন্মসাম্ ; mere birth.
২. পশ্বাদিসাধারণম্—In common with the beasts &c.

Notes.

মিথ্য:—If taken with উত্পাদয়তঃ then মিথ্য: will mean रहसि ।

आचार्यस्त्वस्य (क) यां जातिं विधिवद्देवपारगः ।

उत्पादयति सावित्रा सा सत्या साऽजराऽमरा ॥ १४८ ॥

Prose. বেদপারগঃ আচার্য্যস্তু অস্য যাং জাতিং (= জন্ম) বিধিবৎ সাবিত্র্যা
উত্পাদয়তি সা (জাতিঃ = জন্ম) সত্যা, সা অজরা, সা অমরা ।

Bengali. কিন্তু বেদপারগ আচার্য্য বিধিবৎ সাবিত্র্যপদেশ দ্বারা শিষ্যকে যে জন্ম
প্রদান করেন তাহাই বথার্থ জন্ম এবং তাহা অজর ও অমর । (কারণ, তাহা ব্রহ্মপ্রাপ্তির
দ্বারস্বরূপ) ॥ ১৪৮ ॥

English.—But the birth which the teacher, who has completed the Veda, duly brings about for him through the Sāvitrī—that is the true birth, undecaying and eternal (inasmuch as it leads to the attainment of Brahman). 148.

(ক) তস্য for তস্য—Bg, G, J.

Kulluka. आचार्य इति । आचार्यः पुनर्वेदज्ञः अस्य माणवकस्य (१) 'यां जातिं' यत् जन्म, विधिवत् 'सावित्रा' इति साङ्गोपनयनपूर्वक-सावित्रानुवचनेन (२) उत्पादयति, सा जातिः सत्या अजरा असरा च, ब्रह्मप्राप्तिफलकत्वात्, उपनयनपूर्वकस्य वेदाध्ययन-तदर्थज्ञानानुष्ठानैर्निष्कामस्य मोक्षलाभात् (३) ॥ १४८ ॥

Kulluka Explained.

१. माणवकस्य—[The word माणवक means ब्रह्मचारिन् । The affix अण् (instead of अच् and यत्) and the ण (in place of न) are the peculiarities in this form].

२. सावित्रा इति &c.—सावित्रा means by giving the सावित्री after initiation with its auxiliaries.

३. सा जातिः &c.—That birth is true, undecaying and eternal, as it leads to the attainment of Brahman inasmuch as an initiated person being free from desires by the study of the Veda and by the knowledge and practice of the matter contained therein, attains to final emancipation.

Notes.

वेदपारगः—पारं गच्छति इति पारगः । वेदस्य पारगः इति द्विष्टौ तत्पुरुषः ।

अजरा—नास्ति जरा यस्याः सा अजरा । With affixes beginning with a vowel अजरसौ, अजरसः, &c., are optional forms.

असरा—म्रियते या सा मरा, न मरा असरा ।

अल्पं वा बहु वा यस्य श्रुतस्योपकरोति यः ।

तमपीह गुरुं विद्याच्छ्रुतोपक्रियया तया ॥ १४८ ॥

Prose. यः यस्य अल्पं वा बहु वा श्रुतस्य (=श्रुतेन) उपकरोति तया श्रुतोपक्रियया तमपि इह (शास्त्रे) गुरुं विद्यात् ।

Bengali. विनि वेदोपदेश द्वारा अल्पई हटुक वा अधिकई हटुक कांहारउ उपकार सम्पादन करेन সেই वेदोपदेश द्वारा उांशके तांहार গুরু বলিয়া জানিবে ॥ १४८ ॥

English.—He who benefits any one by (instruction in) the Veda, be it little or much, is called in these (Institutes) his Guru, by reason of that benefit (conferred by instruction) of the Veda. 149.

Kulluka. अल्पं वेति । श्रुतस्य श्रुतेन इत्यर्थः । उपाध्यायो यस्य शिष्यस्य (क) अल्पं वा बहु वा कृत्वा श्रुतेन उपकरोति तमपि इह शास्त्रे तस्य गुरुं जानीयात् । श्रुतमेव उपक्रिया, तथा,—श्रुतोपक्रियया ॥ १४९ ॥

Notes.

श्रुतस्य—श्रूयते यत् तत् श्रुतं=श्रुतिः=वेदः, तस्य । श्रुतस्य उपकरोति=श्रुतस्य सम्बन्धे उपकरोति=श्रुतेन उपकरोति । श्रुतस्य इत्यत्र करणस्य शिष्यविवचया द्वितीयास्थाने षष्ठी । श्रूयते इति श्रुतम्=श्रुतिः, वेदः ।

यस्य उपकरोति=यस्य सम्बन्धे उपकरोति=यस् उपकरोति । कर्मणः शिष्यविवचया द्वितीयास्थाने षष्ठी ।

श्रुतोपक्रियया—श्रुतम् एव उपक्रिया (=उपकारः), तथा ।

ब्राह्मणस्य जन्मनः कर्त्ता स्वधर्मस्य च शासिता ।

बालोऽपि विप्रो ब्रह्मस्य पिता भवति धर्मतः ॥ १५० ॥

Prose. ब्राह्मणस्य जन्मनः कर्त्ता, स्वधर्मस्य च शासिता बालोऽपि विप्रः धर्मतः (=धर्मप्रदर्शन विषये) ब्रह्मस्य पिता भवति ।

Bengali. यिनि उपनयन सम्पादन करेन एव वेदवाङ्मयान द्वारा स्वधर्मर उपदेश प्रदान करेन তিনি বালক হইলেও ব্রহ্মজ্যোতির পিতা । উক্ত ব্রহ্মজ্যোতি ব্যক্তি তাঁহার প্রতি পিতৃধর্ম পালন করিবেন ॥ ১৫০ ॥

English.—The Brāhmana who is the giver of the Vedic birth and the teacher of the prescribed duties (by lecturing on the Vedas), even though he be a youth, becomes the father of an older man as regards conduct towards each other. 150.

Kulluka. ब्राह्मण्येति । ब्रह्मश्रवणार्थं जन्म ब्राह्मणम्—उपनयनम् (१) तस्य कर्त्ता (ख), स्वधर्मस्य शासिता वेदार्थव्याख्याता । तादृशोऽपि बालो 'ब्रह्मस्य' ज्येष्ठस्य पिता भवति । 'धर्मतः' इति पितृधर्मोक्तस्मिन् अनुष्ठानतव्याः (२) ॥ १५० ॥

(क) विप्रस्य for शिष्यस्य—A.

(ख) तस्य कर्त्ता—Omitted in all except A.

Kulluka Explained.

1. ब्राह्मन् = ब्राह्मं जन्म ।

2. धर्मतः इति &c.—धर्मतः (i. e. in respect of duties) means that paternal duties should be done towards him.

Notes.

ब्राह्मन् जन्मनः कर्त्ता = उपनयनस्य कर्त्ता = आचार्यः ।—Kull. On this Medh. remarks :—‘कथं पुनः कनीयान् ज्येष्ठम् उपनयते ? अष्टमे हि उपनयनम् । यावच्च नाधीतश्रुतवेदः तावत् न आचार्यकरणविधौ अधिक्रियते । एवं तर्हि न उपनयनम् अत्र ब्राह्मजन्म । किं तर्हि ? स्वाध्यायग्रहणमेव ; तस्य कर्त्ता ‘अध्यापयिता’ ।—Medh. उपनयनस्य कनीयः कर्त्तृकत्वाऽसम्भवात् तदुपलब्धिताध्यापनादिकर्त्ता ।—Gov. “न तु एतेन उपनेतृत्वम् इष्टं, ‘बालोऽपि’ इत्यनेन विरोधात् ; कथायाम् ‘अध्यापयामास’ इत्यभिधानाच्च” ।—Nār. That an A’chārya proper cannot, under normal circumstances, be younger than the pupil is also acknowledged by Kull. (See Sl. 130 Kull. Expl. 2). However, it may be argued that Kull. does not hesitate to take it in its literal sense perhaps because it is indeed sometimes possible, e. g., in a case where an old man is requisitioned to take पुनः संस्कार, e. g., after partaking of prohibited food, and the like.

धर्मतः—विषये सप्तम्याः तस्मिन् । In respect of duties (to be observed towards him).—Medh. and Kull. धर्मप्रामाण्यात्—Rāgh. धर्मार्थ-कर्मनिमित्तत्वेन—Gov.

अध्यापयामास पितृन् शिशुराङ्गिरसः कविः ।

पुत्रका इतिहोवाच ज्ञानेन परिगृह्य तान् ॥ १५१ ॥

Prose. शिशुः कविः आङ्गिरसः [गोणान्] पितृन् अध्यापयामास, तान् ज्ञानेन [शिष्यत्वेन] परिगृह्य पुत्रकाः इतिह उवाच [च] ।

Bengali. शिशु विद्वान् अङ्गिरःपुत्र बृहस्पति पित्र्य ओ (ब्रह्मोऽर्कोऽर्थः) पित्र्य-पुत्रादिके वेदाध्यापनं करिन्नाहिलेन, एवम् छात्रवारा उवाचिगके शिष्यरूपे ग्रहणं करिन्ना ‘पुत्रकगण’ बलिग्न सन्निधेयनं करिन्नाहिलेन—एवैरूपं किं वदन्ती वर्तमान आह ॥ १५१ ॥

English.—The son of Angiras, while yet a child, taught his (relatives who were old enough to be his) fathers, and having taken them to be his pupils on account of his (superior) knowledge, addressed them, it is said, as 'my boys'. 151.

Kulluka. अत्र प्रकृतानुरूपमर्थवादम् (१) आह—अव्यापयामादिति । अङ्गिरसः पुत्रः वाचः 'कविः' विद्वान् पितृन् "गौणान्" (क)—पितृव्य-तत्पुत्रादीन् (२) अधिकवयसोऽध्यापितवान् । तान् ज्ञानिन 'परिगृह्य' शिष्यान् कृत्वा पुत्रका इति आनुहाव । इतिह इत्यव्ययं पुरातनसूचनार्थम् ॥ १५१ ॥

Kulluka Explained.

१. अर्थवादम्—N. B. This अर्थवाद is of the class of परकृति i. e. the doings of others.

२. पितृन् &c.—The पितृs referred to here are secondary पितृs, e. g., पितृव्यs and their (older) sons, &c.

Notes.

पितृन्—Father-like persons, e. g. पितृव्य, &c.

अङ्गिरसः—बृहस्पति, son of अङ्गिरस् ।

कविः=विद्वान् । 'संख्यावान् पण्डितः कविः' इत्यमरः । Gov. erroneously takes it to be a proper name in which sense it means शुक्लाचार्य ; cf. उशना भार्गवः कविः—इत्यमरः ।

पुत्रकाः—अनुकम्पायां कन् ।

परिगृह्य—शिष्यत्वेन गृहीत्वा, शिष्यान् कृत्वा ।

ते तमर्थमपृच्छन्त देवानागतमन्यवः ।

देवाश्चैतान् समेत्योचुर्न्याय्यं वः शिशुरुक्तवान् ॥ १५२ ॥

Prose. आगतमन्यवः ते देवान् तम् अर्थम् अपृच्छन्त । देवाश्च तान् समेत्य शिशुः वः न्याय्यम् उक्तवान् [इति] ऊचुः ।

(क) पितृव्यान् for गौणान्—A ; वृद्धान् पितृव्यान्—P.

Bengali. তাঁহারা জুঁক হইয়া দেবতাগণের নিকট সেই বিষয় অর্থাৎ পুত্ৰক শব্দবারা তাঁহাদের আব্ধান সম্বন্ধে জিজ্ঞাসা করিয়াছিলেন। দেবতারাও একমত হইয়া তাঁহাদিগকে বলিয়াছিলেন ‘শিশু (আঞ্জিরস) আপনাদিগকে আবা সম্বোধনই করিয়াছেন’ ॥ ১৫২ ॥

English.—They, indignant, asked the gods about that matter, and the gods unanimously said to them, ‘The child has addressed you properly’. 152.

Kulluka. ते तमर्थमपृच्छन्तेति । ते पिष्टतुल्याः, पुत्रका इत्याह्वानिन (क) जातक्रोधाः पुत्रक इति शब्दार्थं (ख) [पुत्रकशब्दाह्वानाख्यमर्थं (?)] देवान् पृष्टवन्तः । देवाश्च पृष्टाः मिलित्वा एतावदोचन्, युक्तान् यत् शिशुः पुत्रकशब्देन (ग) उक्तवान् तदुक्तम् ॥ १५२ ॥

Kulluka Explained.

1. पुत्रक इति शब्दार्थं [पुत्रकशब्दाह्वानाख्यम् अर्थम्]—The matter of their being addressed by the term पुत्रक । [पुत्रक इति शब्दार्थम् cannot be the reading here as the question itself is too easy to be asked, and further because the gods’ reply which follows does not tally with that question. Gov. has तम् अर्थं पुत्रकशब्दाह्वानाख्यम् and we think that Kull.’s language, which was perhaps based on Gov., must have been पुत्रकशब्दाह्वानाख्यमर्थम् from which पुत्रक इति शब्दार्थम् is a corruption.

Notes.

‘आगतमन्यवः’—आगतः मन्युः (क्रोधः) येषां ते आगतमन्यवः । क्रुद्धाः इत्यर्थः ।
अपृच्छन्त—Its two objectives are—(1) अर्थम् and (2) देवान् ।

(क) इत्युक्तं अनेन—All except A.

(ख) पुत्रकशब्दार्थम्—All except A. But I have retained the इति here as it helps to trace the corruption from ह्वान । It is curious to note that पुत्रक इति शब्दार्थम् occurs in Rāgh. also.

(ग) पुत्र for पुत्रक—All except A.

अज्ञो भवति वै बालः पिता भवति मन्त्रदः ।

अज्ञं हि बालमित्याहुः पितेत्येव च मन्त्रदम् ॥ १५३ ॥

Prose. अज्ञो वै बालः भवति, मन्त्रदः पिता भवति । अज्ञं हि बालम् इति आहुः, मन्त्रदं च पिता इत्येव [आहुः] ।

Bengali. अच्छ बाळिहै बालक, अज्ञ मन्त्रदाता अर्थात् वेदाध्यापकहै पिता । काव्रण, पण्डितगण अच्छ बाळिकेहै बालक एव वेदाध्यापककेहै पिता बनिना निर्दिष्ट करेन ॥ १५३ ॥

English.—An ignorant man is verily a child and he who teaches him the Veda is his father. For, the wise call an ignorant man a child and a teacher of the Veda a father. 153.

Kulluka. अज्ञ इति । वै शब्दोऽवधारणे । अज्ञ एव बालो भवति, न तु अल्पवयाः ; मन्त्रदः पिता भवति । मन्त्रग्रहणं वेदोपलक्षणाधेम् (१) । यो वेदमध्यापयति—व्याचष्टे, स पिता । अत्रैव हेतुमाह (क)—यस्मात् पूर्वोऽपि सुनयः अज्ञं बालमित्युचुः, मन्त्रदं च पिता इत्येव अब्रुवन् ॥ १५३ ॥

Kulluka Explained.

१. मन्त्रग्रहणं &c.—Here the word मन्त्र means the Veda [which is composed of मन्त्र and ब्राह्मण] ।

न हायनैर्न पतितैर्न वित्तैर्न च (ख) बन्धुभिः ।

ऋषयश्चक्रिरे धर्मं योऽनूचानः स नो महान् ॥ १५४ ॥

Prose. ऋषयः धर्मं चक्रिरे—न हायनैः (= वर्षैः), न पतितैः, न वित्तैः, न च बन्धुभिः, [किन्तु] यः अनूचानः (= वेदपारगः) सः नः महान् [सम्मतः] ।

(क) अत्रैव...अब्रुवन् इत्याह—Placed in the beginning of the Tikā on Sloka 155 by all except A ; अत्रैव हेतुमाह—Omitted in Bg, G.

(ख) वित्तेन न—All except A.

Bengali. अविगणं এইরূপ নিয়ম করিয়াছিলেন যে—বয়স দ্বারা, কিংবা কেশপকত দ্বারা, কিংবা (ক্ষমতাশালী) পিতৃব্যাদি দ্বারা (এমন কি এই সকলের একত্র সমবার দ্বারাও) মহত্ব হইবে না, কিন্তু যিনি বেদপারগ তিনিই আমাদের মধ্যে মহান্ ইহাই আমাদের মত ॥ ১৫৪ ॥

English.—Neither through years, nor through grey hair, nor through wealth, nor through (powerful) relatives (comes greatness). The sages have laid down the rule—he who is perfectly learned in the Veda, is (considered) great by us. 154.

Kulluka. इत्यर्थे हेतुमाह (क) (1)—न ह्ययनैरिति । न बहुभिर्वर्षैः, न केशप्रमथुलोमभिः शुक्रैः, न बहुना धनेन, न पितृव्यादिभिर्वन्धुभिः (ख) (2), समुदितैरप्येतैः न महत्त्वं भवति । किन्तु ऋषय इमं धर्मं कृतवन्तः—यः साङ्गवेदाभ्येता सोऽस्माकं महान् सम्मतः (ग) ॥ १५४ ॥

Kulluka Explained.

1. इत्यर्थे हेतुमाह—In this matter the author cites the reason.
2. न पितृव्यत्वादितिः &c.—Not by having (influential) relatives, such as पितृव्य and so forth.
3. समुदितैः अपि एतैः—Not even by all these combined together. [समुदित is an adjective from समुदय ।]

Notes.

ह्ययनम्—वर्षम् ; cf. the name of अग्रहायण which was in some days regarded as the beginning of the year.

फलितैः—फल + इतच् (औणादिकः) ; 'फलैरितच् आदिशः पः' । तृतीययायाः बहुवचनम् ।

अनुचानः—अनु + चानच्, निपातनात्, by the rule 'उपेयिवानना-शाननुचानश्च' ।

नः—Nom. of सम्मतः to be understood.—Kull. Or, निङ्गारि इष्टौ ।

(क) इत्यर्थे हेतुमाह ।—Omitted in A ; इत्यर्थे हेतुमाह—Bg, G ; इत्याह for इत्यर्थे हेतुमाह—All except A, Bg, G.

(ख) पितृव्यत्वादितिभिर्वन्धुभावैः—All except J.

(ग) सत्यतः—B. But सतम् is found in Gov.

विप्राणां ज्ञानतो ज्यैष्ठ्यं क्षत्रियाणां तु वीर्यतः ।

वैश्यानां धान्यधनतः शूद्राणामिव जन्मतः ॥ १५५ ॥

Prose. विप्राणां ज्यैष्ठ्यं ज्ञानतः [भवति], क्षत्रियाणां तु वीर्यतः, वैश्यानां धान्यधनतः, शूद्राणामिव [ज्यैष्ठ्यं] जन्मतः [भवति] ।

Bengali. ब्राह्मणेर ज्यैष्ठ्यं ज्ञानद्वारा, क्षत्रियेर ज्यैष्ठ्यं वीर्यद्वारा, वैश्येर ज्यैष्ठ्यं धनधान्यद्वारा एवं शूद्रेर ज्यैष्ठ्यं जन्मद्वारा निर्द्धारित इत्यर्थः ॥ १५५ ॥

English.—Among Brāhmanas, the seniority is (determined) by knowledge, among Kshatriyas by grain and wealth, and among Sūdras alone by birth. 155.

Kulluka. विप्राणामिति । ब्राह्मणानां विद्यया, क्षत्रियाणां पुनर्वीर्येण, वैश्यानां धान्यसुवर्णादिधनेन (क), शूद्राणामिव पूर्वजन्मना (ख) (१) ज्येष्ठत्वं (च) । सर्वत्र तृतीयायं तसिः ॥ १५५ ॥

Kulluka Explained.

१. पूर्वजन्मना—By previous birth, i.e., by seniority of birth.

Notes.

ज्ञानतः—तृतीयायाः तस् ; द्विती तृतीया ।

शूद्राणाम् एव जन्मतः—शूद्राणां जन्मतः एव ।—Ragh. But Kull. probably takes एव with शूद्राणाम् ।

न तेन वृद्धो भवति येनास्य पलितं शिरः ।

यो वै युवाप्यधीयानस्तं देवाः स्थविरं विदुः ॥ १५६ ॥

Prose. येन अस्य शिरः पलितं तेन [अयं] वृद्धः [इति] न भवति । यो वै युवा अपि अधीयानः देवाः तं स्थविरं विदुः । [अथवा, येन (कारणेन, वयसा इत्यर्थः) अस्य शिरः पलितं तेन (= वयसा) [अयं] वृद्धो न भवति ।

(क) वस्त्रादि for सुवर्णादि—All except A and P. But हिरण्यं is the word used by Medh. and Gov.

(ख) पुनः for पूर्वं—All except A. (च) ज्येष्ठत्वं—All except A.

Bengali. যেহেতু হাঁহর মস্তক পক্ষকেশবৃত্ত, অতএব ইনি বৃদ্ধ, এক্রপ নহে ।
[অথবা, বৃদ্ধারা মস্তকের কেশ শুষ্ক হয় তদ্বারা অর্থাৎ বয়স দ্বারা (প্রকৃত) বৃদ্ধ হইয়া
ন।] । বয়সে বৃদ্ধ হইলেও যিনি পণ্ডিত, দেবগণ তাঁহাকেই বৃদ্ধ বলিয়া থাকেন ॥১৫৬॥

English.—One is not to be considered older (and therefore venerable) because his head is grey. (Or, superiority is not caused by that (i. e. age) which causes the head to turn grey). He who, though young, is perfectly learned in the Vedas, him the gods consider to be older. 156.

Kulluka. न तेनेति । न तेन ब्रह्मो भवति येन अस्य युक्तकिशं (१) शिरः ।
किन्तु युवापि सन् [यः] विद्वान्, तं देवाः स्थविरं जानन्ति ॥ १५६ ॥

Kulluka Explained.

I. युक्तकिशम्—[युक्ताः किशः यस्य तत्, adjective of शिरः । It is the synonym of पलितम्] ।

यथा काष्ठमयो हस्ती यथा चर्ममयो मृगः ।

यश्च विप्रोऽनधीयानस्त्रयस्ते नाम विभ्रति ॥ १५७ ॥

Prose. यथा काष्ठमयो हस्ती, यथा चर्ममयो मृगः, तथा यश्च विप्रः
अनधीयानः—ते त्रयः नाम [एव] विभ्रति ।

Bengali. কাষ্ঠনির্মিত হস্তী বেক্রপ, চৰ্ম নিৰ্মিত মৃগ বেক্রপ, অপণ্ডিত ব্রাহ্মণ
সেইক্রপ—এই তিনটাই কেবল সেই সেই নাম ধারণ করে না। অর্থাৎ হাঁহারা কেহই
প্রকৃত তৎ তৎ পদার্থ নহে ॥ ১৫৭ ॥

English.—As an elephant made of wood, as a deer made of leather, such is an unlearned Bráhmaṇa. Those three carry their names only (and not their qualifications). 157.

Kulluka. यथा काष्ठमय इति । यथा काष्ठघटितः हस्ती, यथा (क) चर्मनिर्मितो मृगः, यश्च विप्रः न अधीति,—त्रय एते नाममात्रं दधति, न तु हस्त्यादिकार्यं—शत्रुवधादिकं—कर्तुं क्षमन्ते (१) ॥ १५७ ॥

Kulluka Explained.

१. न तु &c.—But they cannot perform the proper acts of an elephant, &c., e. g., killing the enemy and so forth. [A real elephant can kill the enemy, but a wooden elephant cannot. It is an elephant only in name. So is also an unlearned Brāhmana.]

Notes.

काष्ठमयः—काष्ठ + मयट्—विकारे (अर्थात् तादात्म्ये) ।

यथा षण्डोऽफलः स्त्रीषु यथा गौर्गवि चाऽफला ।

यथा चाऽज्ञेऽफलं दानं तथा विप्रोऽनृचोऽफलः ॥१५८॥

Prose. यथा षण्डः स्त्रीषु अफलः, यथा च गौः गवि अफला, यथा च अज्ञे दानम् अफलं, तथा अनृचः विप्रः अफलः ।

Bengali. नपुंसक येषूप द्वौजातिर अति निम्न, स्त्री गवौ येषूप अष्ट एकटी स्त्री गवौर अति निम्न, अष्ट वाङ्मते दानं येषूप निम्न, वेदहीन अर्थात् अवेदमज्ञ ज्ञानिणो सैवैषूप निम्न ॥ १५८ ॥

English.—As a eunuch is unproductive with a woman, as a cow is unproductive with a cow, as a gift to a man ignorant (in the S'āstras) is fruitless, even so is a Brāhmana useless, who knows not the Riks i.e. the Vedas. 158.

Kulluka. यथा षण्ड इति । यथा नपुंसकं स्त्रीषु निष्फलं, यथा स्त्रीगवौ स्त्रीगव्यानिव (१) निष्फला, यथा च अज्ञे दानम् अफलं, तथा ब्राह्मणोऽपि (क) अनधीयानो निष्फलः, अतस्कार्यकर्मोन्नीतया तत्फलरहितत्वात् (ख) (२) ॥ १५८ ॥

Kulluka Explained.

१. स्त्रीगव्यानिव—[The एव is added by Kull. to indicate that she is not निष्फला with a bull].

(क) अपि—Omitted in A.

(ख) —रहितः—B, M, P, V.

2. श्रौतस्मार्तं &c.—Owing to his being without the merits of Vedic and Smārta acts, as he is not competent to perform them.

Notes.

वखः—A eunuch. शखः is another form. The word वखः which also means 'a bull' and 'a number of lotuses, &c.', is sometimes found in this sense.

अनृचः—नास्ति ऋक् यस्य सः अनृचः, 'ऋक्पूर्वधुःपयाम् अ अनृचे' इति सूत्रेण समासतः अः । ऋग्वर्जितः ; without the knowledge of (a single) Rik.

अहिंसयैव भूतानां कार्यं श्रेयोऽनुशासनम् ।

वाक् चैव मधुरा श्लक्ष्णा प्रयोज्या धर्ममिच्छता ॥१५६॥

Prose. धर्मम् इच्छता [अध्यापकेन] भूतानाम् (= शिष्याणाम्) अहिंसया एव श्रेयोऽनुशासनं कार्यम् । मधुरा श्लक्ष्णा च एव वाक् [शिष्यशिष्यायै] प्रयोज्या ।

Bengali. धर्मम् अध्यापक शिष्यागणैर् (आवच्छाद्य हहेन) श्रेयसांशु शारीरिक क्लेश उन्पानन करिष्य ताहादिगैके हितोपदेश करिवेन । एवम् ताहादिगैर् अति मृदु व मधुर वाक् प्रयोग करिवेन ॥१५६॥

English.—By a teacher wishing to earn a good deal of merit pupils should be instructed in (what concerns) their welfare without being given (much) pain, and sweet and gentle words should be used towards them. 159.

Kulluka. अहिंसयैवेति । 'भूतानां' शिष्याणां, प्रकरणात् (१) ; श्रेयोऽर्थम्(क) अनुशासनम् अनतिहिंसया कर्तव्यम्, 'रज्ज्वा वेणुदन्तेन वा' (मनु—८।२६६) इति अत्यहिंसायाः (ख) अभ्यनुज्ञानात् (२) । वाणी च (ग) 'मधुरा' प्रीतिजननी, 'श्लक्ष्णा' या नोहैरुच्यते सा, "शिष्यशिष्यायै" (३) धर्मबुद्धिम् (घ) इच्छता (४) प्रयोज्यया ॥१५६॥

(क) अर्थम्—Omitted in A. But it is found in Medh.

(ख) अहिंसया—Bg, V.

(ग) च—Omitted in M, P, V.

(घ) धर्मबुद्धिम्—All except A.

Kulluka Explained.

1. भूतानां &c.—Here, on the ground of context (प्रकरण), भूतानां means शिष्याणाम् ।

2. अनुशासनम् &c.—Instruction should be imparted with but a little chastisement. [The word अहिंसा of the text is to be taken to mean अनतिहिंसा] as a little chastisement is prescribed in the text 'रज्ज्वा वेणुदलेन वा' ।

3. शिष्यशिष्यायै—[This is connected with प्रयोक्तव्या] ।

4. धर्म्यवृद्धिम् इच्छता—By one who wishes to earn a good deal of merit. [Kull. replaces धर्म्यम् by धर्म्यवृद्धिम् ।]

Notes.

अहिंसा = अनतिहिंसा । See Kull. 2.

भूतानाम् = शिष्याणाम्—Kull. 'भाष्यादीनामपि, भूतग्रहणात् न शिष्याणामिव प्रकृतानाम्'—(Gov.). Medh. also is to the same effect.

श्रेयोऽनुशासनम्—इष्टौ तत्पुरुषः । Medh. and Kull. seem to take it as a मध्यपदलोपी compound.

कार्यं श्रेयोऽनुशासनम्—Gov. seems to read 'कार्यं श्रेयोऽनुशासनात्' ।

धर्म्यम् इच्छता—एवं सातिशयः अध्यापनधर्मो भवति—(Medh.). Rāgh. takes धर्म्यम् to mean तपः and quotes the following Smṛiti in his support :—

अनुहेगकरं वाक्यं सत्यं प्रियहितं च यत् ।

स्वाध्यायाभ्यसनं चैव वाङ्मनसं तप उच्यते ॥

He further adds—'शिष्यानुग्रहो वा धर्मः, तम् इच्छता' ।

यस्य वाङ्मनसे (क) शुद्धे सम्यग्गुप्ते च सर्व्वदा ।

स वै सर्व्वमवाप्नोति वेदान्तोपगतं (ख) फलम् ॥ १६० ॥

Prose. यस्य वाङ्मनसे शुद्धे, सर्व्वदा सम्यक् गुप्ते च, स वै वेदान्तोपगतं सर्व्व फलम् अवाप्नोति ।

(क) वाङ्मनसी—V.

(ख) वेदान्तावगतम्—G.

Bengali. बाँहार बाक्क ओ मन पबित्र एवंग मर्कशा स्मरकित থাকে তিনি বেদান্তোক্ত সকল ফল অর্থাৎ মর্কশাদি লাভ করেন ॥ ১৬০ ॥

English.—He whose speech and thoughts are pure and ever perfectly guarded, obtains all the fruits recognised in the Vedānta. 160.

Kulluka. इदानीं पुरुषमात्रस्य धर्मं (क) वाङ्मनससंयममाह, न अध्यापयितुरेव (१)—यस्येति (ख) । यस्य वाक् मनश्च उभयं (ग) शुद्धं भवति—वाक् अमृतादिभिरदुष्टा, मनश्च रागद्वेषादिभिरदूषितं भवति, एते वाङ्मनसे (घ) “निषिद्ध-विषयप्रकरणे” (ङ) (२) सर्वदा यस्य पुंसः सुरक्षिते भवतः, स वेदान्ते अवगतं सर्वं फलं—सर्वज्ञत्व-सर्वेश्वरादिरूपं (च), मोक्षलाभादवाप्नोति (३) ॥ १६० ॥

Kulluka Explained.

१. इदानीं &c.—Now, the author speaks of controlling the speech and the mind, which is a virtue to be possessed by every one and not by the teacher only.

२. निषिद्धविषयप्रकरणे—In prohibited matters.

३. सः वेदान्ते अवगतं &c.—He attains to all the merits expounded in the Vedānta, viz., omniscience, omnipotence, &c., inasmuch as he attains to the final beatitude.

Notes.

वाङ्मनसे—वाक् च मनश्च इति वाङ्मनसे । समासान्तः अच् comes in by the rule ‘अचतुर-विचतुर’ &c.

सर्वदा—सर्वदाग्रहणं पुरुषमात्रधर्माय, न अध्यापयितुरेव ।—Medh.

(क) फलं धर्मं for धर्मं—All except A and J ; फलं—J.

(ख) यस्येति—Read before इदानीं in A ; before न अध्यापयितुः in V.

(ग) वाङ्मनसोरुभयं—V.

(घ) वाङ्मनसी—M, P, V.

(ङ) प्रधाने for प्रकरणे—A.

(च) सर्वज्ञत्व सर्वज्ञानादिरूपम्—B, M, P, V.

বেদানুপগতং ফলম্—“(i) বৈদিকিণ্ড বাক্যেযু যঃ ‘সিদ্ধান্তঃ’ ব্যবস্থিতোঽর্থঃ—অস্য কর্মণ্যঃ ইদং ফলম্ ইতি ‘উপগতঃ’ অশ্যুপগতঃ বেদবিদ্বিঃ, তত্ ফলং সৰ্ব্বং প্রাপ্নোতি । (ii) অন্যে তু বেদান্তান্ রহস্যব্রাহ্মণান্ ব্যাচক্ষতে ; তেষু যত্ অশ্যুপগতং ফলং, নিত্যানাং কর্মণ্যাং নিষ্ফলানাং চ যস্মিন্যমানাং, তত্ ফলং ব্রহ্মপ্রাপ্তিলক্ষণং সৰ্ব্বং প্রাপ্নোতি । কথং পুনঃ নিত্যানি ব্রহ্মপ্রাপ্তার্থানি ইতি চেত্ ? অস্মি কেষাচ্ছিত্ দর্শনম্ । (iii) অথবা, বেদস্য ‘অন্তঃ’ অধ্যাপনসমাপ্তিঃ, ততো যত্ ফলম্—আচার্য্যকরণবিধিঃ, তত্ প্রাপ্নোতি । एवं তু ব্যাখ্যানি অধ্যাপনবিষয়তা এব স্যাৎ ।”—Medh.

নারুতুদঃ স্যাদাৰ্ত্তোঽপি ন পরদ্রোহকৰ্ম্মধীঃ ।

যযাঽস্যৌহিজতে বাচা নাঽলোক্যাং তামুদীরয়েত্ ॥ ১৬১ ॥

Prose. আৰ্ত্তোঽপি অনুতুদঃ ন স্যাৎ, পরদ্রোহকৰ্ম্মধীঃ [চ] ন [স্যাৎ] ; অস্য যযা (=যাৎ) বাচা [পরঃ] উহিজতে অলোক্যাং তাং (=তাৎ) [বাচং] ন উদীরয়েত্ ।

Bengali. অশুভকৰ্ম্ম বাধিত হইলেও তাহার মৰ্ম্মপীড়াকর হইবে না । পরের অপকার বিষয়ে মন ও কৰ্ম্ম নিয়োগিত করিবে না । যেৰূপ বাক্যে অপর উদ্বিগ্ন অৰ্থাৎ বাধিত হই স্বৰ্গপ্রাপ্তির প্রতিবন্ধক সেৰূপ বাক্য উচ্চারণ করিতে নাই ॥ ১৬১ ॥

English.—One should not, even though pained by another, (speak words) cutting him to the quick; one should not apply one's thought and deed to the injury of another. One should not utter words by which another is made uneasy, since that is opposed to the attainment of heaven. 161.

Kulluka. নারুতুদঃ (ক) ইতি । অযমপি পুরুষমাচক্ষ্যেব ধৰ্ম্মঃ, ন অধ্যাপকস্যেব (খ) । ‘আৰ্ত্তঃ’ পীড়িতোঽপি ন অনুতুদঃ স্যাৎ—ন মৰ্ম্মপীড়াকরং তত্ত্বদূষণম্ (I) উদাহরেত্ । তথা, পরস্য ‘দ্রোহঃ’ অপকারঃ, তদর্থং কর্ম্ম বুদ্ধিস্তে ন কৰ্ত্তব্য । তথা, যযা বাচা চ অস্য পরো ব্যথ্যতে তাং মৰ্ম্মস্পৃশম্ অথ (গ) ‘অলোক্যাং’ স্বর্গাদিপ্রাপ্তি-বিরোধিনী ন বদেত্ ॥ ১৬১ ॥

(ক) ইত্যাহ নারুতুদ ইতি—Read after অধ্যাপকস্যেব in Bg, G, J.

(খ) অধ্যাপকমাচক্ষ—J ; অধ্যাপকস্য—All except A, J.

(গ) ধৰ্ম্মস্পৃশমপি অলোক্যাং—A.

Kulluka Explained.

1. तत्त्वदूषणम्—True (and therefore undeniable) charge.

Notes.

अरुतुदः—अरुंषि मर्माणि तुदति व्यथयति इति अरुस्—तुद + खश् ।
‘अरुद्विषदजन्तस्य सुम्’ इति सुमागमः । अरुस् means—a vital part of the body.

परद्रोहकर्मधीः—परस्य द्रोहः इति परद्रोहः ; कर्म च धीश्च इति कर्मधीयौ ।
परद्रोहे कर्मधीयौ यस्य सः परद्रोहकर्मधीः । पुंलिङ्गे प्रथमाया एकवचनम् ।
Or, परद्रोह एव कर्म इति परद्रोहकर्म, तस्मिन् धीः (बुद्धिः) यस्य सः, वज्रवीहिः ।
In the declension of this word the ई would not be replaced by इय but by य । Thus, परद्रोहकर्मधीः,—कर्मधीः,—कर्मधी (ॐ), &c.

वाचा—हेतौ तृतीया ।

अलोक्याम्—लोकाय हिता इति लोका—लोक + यत्, न लोका अलोका,
ताम् ; adj. of तां (वाचम्) ।

सम्मानाद्ब्राह्मणो नित्यमुद्धिजेत विषादिव ।

अमृतस्येव चाकाङ्क्षेदवमानस्य सर्व्वतः (क) ॥१६२॥

Prose. ब्राह्मणः सम्मानात् विषात् इव नित्यम् उद्धिजेत । अवमानस्य च
अमृतस्य इव सर्व्वतः आकाङ्क्षेत् ।

Import. सम्मानावमानयोः समेन भवितव्यम् इत्येतावदेव तात्पर्य्यम्
(न पुनः अवमानं प्रार्थनीयम् इति) ।

Bengali. ब्राह्मण छिन्नविन सम्मानके विषेय आश्रय भय करिबेन, ए०२ मकलेर
निकट इहेते अपमान अमृतेर आश्रय आकाङ्क्षा करिबेन ॥ १६२ ॥

English.—A Bráhmaṇa should always shrink from honour as if from poison, and should court disrespect from all, as if nectar. 162.

(क) सर्व्वदा—All except A.

Kulluka. सम्मानादिति । ब्राह्मणः सम्मानाद् विषादिव सर्वत्र (क) उद्भिजेत—सम्माने प्रीतिं न कुर्यात् । अमृतस्यैव सर्वस्मात् लोकादवमानस्य आकाङ्क्षेत् । अवमाने परेण (ख) कृतेऽपि क्षमावान् (१) तत्र खेदं न कुर्यात् । मानावमान-द्वन्द्व-सहित्वत्त्वं अनेन विधीयते (२) ॥ १६२ ॥

Kulluka Explained.

१. क्षमावान्=क्षमावान् सन् ।
२. मानावमानद्वन्द्व &c.—The habit of receiving the couple (द्वन्द्व) of honour and insult *equally* is hereby enjoined.

Notes.

सम्मानात्—अपादान by the Vārtika 'जुगुप्सा-विराम-प्रसादार्थानाम् उपसंख्यानम्' ।

नित्यम्—भिक्षमाणस्य ब्रह्मचारिणः, गृहे वा उपाध्यायस्य, यत्र सम्मानं न स्यात्, न तेन चित्तसंशोभम् आददीत ।

उद्भिजेत—उत्—विज + विधिलिङ् ईत । The root is thus read in the धातुपाठ—ओविजी भयचलनयोः ।

अवमानस्य—सम्बन्धविषयायां शेषे षष्ठी । अवमानस्य सम्बन्धे इत्यर्थः ।

सुखं ह्यवमतः शिते सुखं च प्रतिबुध्यते ।

सुखं चरति लोकेऽस्मिन्नवमन्ता विनश्यति ॥ १६३ ॥

Prose. अवमतः [जनः] सुखं शिते, सुखं च प्रतिबुध्यते, अस्मिन् लोके सुखं चरति । अवमन्ता [तु] विनश्यति ।

Bengali. [अगमानके अमृतेश्च ज्ञानं करिते अडासु दईजे] अवमानित दईजे० तनि श्रुते निजा वान, श्रुतेई जागत्रित हन, एव श्रुतेई सकल कार्योर् आचरण करेन । अवमन्ता किछु परावमाननार पापे विनष्टे हन ॥ १७० ॥

English.—For, if this be the case, one, though despised, sleeps with comfort, with comfort awakes, and with comfort goes about in this world ; (but) the scorner perishes. 163.

(क) सर्वदा—All except A. But cf. Medh. quoted under Notes on नित्यम् ।

(ख) परेण—Omitted in A.

Kulluka. अवमानसहिष्णुत्वे हेतुमाह (१)—सुखं ह्यवमतः श्रुते इति (क) । यस्मात्, अवमाने परेण कृते तच्च खेदमकुर्वीणः (२) सुखं निद्राति । अन्यथा अवमान-दुःखेन दह्यमानः कथं निद्रां लभते, कथं च सुखं प्रतिबुध्यते, प्रतिबुध्य कथं लोके (ख) सुखं कार्येषु चरति ? अवमानकत्वा तु (ग) “तेन पापेन” विनश्यति ॥ १६३ ॥

Kulluka Explained.

1. अवमान &c.—The author states the reason (i. e. the advantage) of brooking insults.
2. खेदम् अकुर्वीणः—If one does not feel pain.
3. अन्यथा—Otherwise, i. e., if he feels pain.

Notes.

Gov. explains the Sloka a little differently :—यो वै अवज्ञातः स सुखं खपिति, न यथा अवमन्तुः ‘अयुक्तं मया कृतम्’ इति [तस्य] चित्तसंक्षोभो भवति ; एवं स च सुखं निद्रां जहाति ; सुखं लोके व्यवहरति । यः पुनरवमानकृत्य सः ‘असाधु मया कृतम्’ इति इह लोके परलोके च अपुण्यात् विनश्यति ।—Gov.

अनेन क्रमयोगिण संस्कृतात्मा द्विजः शनैः ।

गुरौ वसन् संचिनुयाद् ब्रह्माधिगमिकं तपः ॥१६४॥

Prose. अनेन क्रमयोगिण संस्कृतात्मा द्विजः गुरौ (= गुरुकुले) वसन् ब्रह्माधि-गमिकं तपः शनैः संचिनुयात् ।

Bengali. विजाति এই অনুমারে (जातिकर्षादि সংস্কার দ্বারা) বিশুদ্ধচিত্ত হইয়া গুরুকূলে বাস করিবেন এবং ক্রমে ক্রমে বেদাভ্যাসের উপযুক্ত নিয়মাবলি অনুষ্ঠান করিবেন ॥ ১৬৪ ॥

English.—A twice-born man who has been purified by (the employments of) these means (viz. the sacraments) in due order, should gradually, while dwelling with his Guru, perform the various austerities prescribed for the study of the Veda. 164.

- (क) सुखं.....इति—Read before अवमानसहिष्णुते in A.
 (ख) लोके—Omitted in A, B, Bh, M, P, V.
 (ग) तु—Omitted in all except A.

Kulluka. अनेनेति । अनेन क्रमकथितीपायेन—जातकर्मादिना उप-
नयनपर्यन्तेन (1)—संस्कृतशरीरः (क) द्विजः गुरुकुले वसन् 'शनैः' अत्र यथा वेद-
ग्रहणार्थं (2) 'तपः' अभिहिताभिधास्यमान-नियमकलापरूपम् (3) अनुतिष्ठेत् ।
विध्यन्तरसिद्धस्यापि अयमनुवादः अव्ययनाङ्गत्वबोधनाय (4) ॥ १६४ ॥

Kulluka Explained.

1. जातकर्मादिना &c.—Beginning with जातकर्मा and ending in
उपनयन । [These are the योगs or means referred to in the word
क्रमयोगेण ।]

2. वेदग्रहणार्थम्—[This is the synonym of ब्रह्माधिगमिकम्] ।

3. तपः &c.—तपः means the rules of conduct narrated
before (=अभिहित) and to be narrated later on (=अभिधास्यमान) ।
[नियमकलापः = नियमसमूहः ।]

4. विध्यन्तर &c.—This instruction, although established by
other (distinct) injunctions, is repeated here to indicate its
importance for study. [For the distinct injunctions referred
to, cf. Sl. 29, 30, &c., &c.]

Notes.

क्रमयोगेण—क्रमकथितः योगः (=उपायः) इति क्रमयोगः, तेन । ए is
obligatory here by the rule 'कुमति च'—ए is obligatory when an
उत्तरपद containing कु (=कवर्ग) follows.

ब्रह्माधिगमिकम्—अधिगमः (=प्राप्तिः) प्रयोजनम् अस्य इति । आधिगमिकम्—
अधिगम + ठक by the rule 'तदस्य प्रयोजनम्' । ब्रह्मणः आधिगमिकम् ;
subservient to the attainment of Brahman (Veda).

तपोविशेषे विविधैर्ब्रतैश्च विधिचोदितैः ।

वेदः कृतस्त्वोऽधिगन्तव्यः सरहस्यो द्विजन्मना ॥ १६५ ॥

Prose. विविधैः तपोविशेषैः (=नियमकलापैः), विधिचोदितैः ब्रतैश्च
सरहस्यः कृतस्त्वो वेदः द्विजन्मना अधिगन्तव्यः ।

(क) संस्कृतः for संस्कृतशरीरः—All except A.

Bengali. विविध नियमानुसारे एवं विशिष्ट व्रतमनुह पालन करिशा उपनिषद्भाग
सम्बन्धित सङ्ग्रह वेद विज्ञातिर अध्यायन करा कर्तव्य ॥ १७६ ॥

English.—By the different kinds of austerities and by the various vows prescribed, the entire Veda with its esoteric portions should be studied by a twice-born man. 165.

Kulluka. अध्ययनाङ्गत्वमेव अस्य (क) स्पष्टयति (१)—तपोविशेषैरिति ।
'तपोविशेषैः' नियमकलापैः, 'विविधैः' बहुप्रकारैः (ख) 'अध्ययमानस्त्वाचानः' [मनु—
२।७०] इत्यादिना उक्तैः, 'संवेतिमान्स्व नियमान्' [मनु—२।१७५] इत्यादिना
वक्ष्यमाणैरपि, व्रतैश्च—उपनिषन्महानामिकादिभिः (२), विधिदेशितैः
स्वगृह्यविहितैः (३), समयो वेदः मन्त्रब्राह्मणात्मकः सोपनिषत्कः अध्येतव्यः ।
'रहस्यम्' उपनिषत्, तस्य प्राधान्यखापनाय पृथङ्निर्देशः (४) ॥ १६५ ॥

Kulluka Explained.

१. अध्ययनाङ्गत्वम् &c.—The author now shows clearly how these (rules of conduct—तपस्) are subservient to study.

२. व्रतैश्च &c.—The व्रतः are उपनिषत्, महानामिका, &c.

[During the period of Brahma-charya, a Brahma-chārin was required, in order to go through particular portions of the Veda, to observe the following व्रतः, viz., सावित्र, गोदानिक, आदित्य, ज्येष्ठ-सामिक, उपनिषद् and महानामिका ।—Gobhila Grihya, III, १, २८ ; III. २. १.]

३. स्वगृह्यविहितैः—Enjoined in one's own गृह्य ।

४. रहस्यम् &c.—रहस्य means उपनिषत् । It has been specially mentioned to indicate its importance.

Notes.

तपोविशेषैः—कृच्छ्रचान्द्रायणादिभिः—Medh.

सरहस्यः—See Sl. १४०.

(क) अस्य—Omitted in all except A.

(ख) च—Added after बहुप्रकारैः in all except A.

वेदमेव सदाभ्यस्येत्तपस्तपस्यन् द्विजोत्तमः ।

वेदाभ्यासो हि विप्रस्य तपः परमिहीच्यते ॥ १६६ ॥

Prose. द्विजोत्तमः (= द्विजः) तपः तपस्यन् (= चरितुम् इच्छन्) वेदमेव सदा अभ्यस्येत् । [यस्मात्] वेदाभ्यासः हि (= एव) विप्रस्य (= विप्रादेः) इह [लोके] परं तपः उच्यते ।

Bengali. द्विजाति तपश्चरणेन ईच्छा करिष्या वेद सर्वादा वेदमेव अद्यास करेन । कारण वेदाद्यासहे द्विजातिर मयस्के ईहलोकक प्रकृष्टे तपः बलिषा उक्त ईहया थाके ॥ १७७ ॥

English.—Let a twice-born man desiring to perform austerities, constantly repeat the Veda ; for, the study of the Veda is declared to be in this world the best austerity for a twice-born man. 166.

Kulluka. वेदमेवेति । यत् नियमानामङ्गत्वम् उक्तं तत् कृतं स्वाध्यायाभ्ययमनने विधत्ते (१) । तपः 'तपस्यन्' चरिष्यन् द्विजः वेदमेव ग्रहणार्थम् आवर्त्तयेत् (२) । यस्मात् (क), वेदाभ्यास एव विप्रादेः इह लोके प्रकृतं तपो मुनिभिरभिधीयते ॥ १६६ ॥

Kulluka Explained.

१. यत् नियमानां &c.—The author hereby enjoins the study of the entire Veda to which the नियमस (see Sl. 3) have been stated to be subsidiary. [This explains तपः तपस्यन् of the text, तपस् here meaning नियम ।]

२. आवर्त्तयेत् = आवर्त्तं कुर्यात् ; should recite.

Notes.

तपः तपस्यन्—'तपसिच्छन् तपःस्थाने वेदाभ्ययनमेव कुर्यात्' ।—Rāgh.

तपस्यन्—तप + शब्, लटः स्थाने । 'कार्त्तिकर्तृत्वस्य अविवक्षितत्वात् परस्मैपदम्' । See Notes on तप्यते तपः in the next Sloka.

द्विजोत्तमः = ब्राह्मणः, but here it stands for द्विजः in general.

(क) तस्मात्—A, B, M, P, V.

आ ह्यैव स नखाग्रभ्यः परमं तप्यते तपः ।

यः सग्वरपि द्विजोऽधीते स्वाध्यायं शक्तितोऽन्वहम् ॥ १६७ ॥

Prose. यः द्विजः सग्वी (श्रियलव्रतः इत्यर्थः) अपि अन्वहं शक्तितः स्वाध्यायम् अधीते सः ह आ नखाग्रभ्यः एव परमं तपः तप्यते ।

Bengali. যে দ্বিজ (ব্রহ্মচারী) নিয়ম লঙ্ঘন পূর্বক কঠিন (১) মালাধারী হইয়াও প্রতিদিন যথাশক্তি বেদাধ্যয়ন করেন তিনি (শিরঃকিরীট হইতে) পাদনখাও পর্যন্ত অর্থাৎ সর্বদেহব্যাপী উৎকৃষ্ট তপশ্চরণ করেন বলিতে হইবে ॥ ১৬৭ ॥

English.—A twice-born man who, though (sometimes even) wearing garlands, repeats the Veda daily to the utmost of his ability, is held to practise the best austerity down to the tips of the nails (of his feet) i. e. perfectly.

Kulluka. आहैवेति । स्वाध्यायाध्ययनस्तुतिरियम् (१) । ह-शब्दः परम-शब्दमिहितस्यापि (क) प्रकर्षस्य अतिशयतृचकः (ख) (२) । स द्विजः 'आ नखाग्रभ्य एव' चरणनखपर्यन्तं सर्वदेहव्यापकमेव प्रकष्टतमं तपस्तप्यते, यः 'सग्वी अपि' कुसुम-मालाधारी अपि प्रत्यहं यथाशक्ति स्वाध्यायमधीते । सग्वी अपि इत्यनेन वेदाध्ययनाय ब्रह्मचारि-नियमत्यागमपि स्तुत्यर्थं दर्शयति (३) । तप्यते इति 'तपस्तपःकर्मकस्यैव' [पा - ३।१।८] इति यगात्मनेपदे भवतः (४) ॥ १६७ ॥

Kulluka Explained.

1. स्वाध्याय &c.—This is a praise of the study of Veda.
2. ह-शब्दः &c.—The word ह denotes excess of the excellenc (of penance) which has already been denoted by the word परम ।
3. सग्वी अपि &c.—By the expression सग्वी अपि the author means 'even the violation of any rules of Brahma-charya' for the sake of वेदाध्ययन । This is put by way of praising (स्तुत्यर्थम्) the study of Veda.

(क) परमशब्दमिहितस्यापि—M, P, V.

(ख) अतिशय—Omitted in M, P, V.

4. तप्यते इति &c.—In the form तप्यते, यक् and आत्मनेपद are enjoined by the rule तपः तपःकर्म्मकस्यैव—The root तप् takes यक् and आत्मनेपद when it has the word तपस् as its object.

Notes.

आ—This is connected with नखाग्रैः ।

ह—(i) Denotes excess (of तपः)—Kull. (ii) पादपूरणे ।

आ नखाग्रैः—(From the crown of his head) down to the tips of the finger-nails of his feet. Hence, from top to toe ; i.e., perfectly.

सग्वी—सज्ज + विन् (अख्यर्थे)—१ मा, एकवचनम् । One who uses garlands of flowers ; hence, one who leans to luxury. Thus, सग्वी अपि = one who even violates any rules of Brahma-charya.

तप्यते तपः—तप + लट् ते—कर्तृवाच्ये (कर्म्मकर्तृवत् व्यवस्था) । The root तप् takes यक् and आत्मनेपद when it has the word तपस् as its object—‘तपः तपःकर्म्मकस्यैव’ । See Kull. 4. Also, see below.

Change of Voice. आ ह्येव तेन नखाग्रैः परमं तपः तप्यते—इत्यादि ।

N. B. The voice in तप्यते, although looks like कर्म्मकर्तृवाच्य as in पच्यते औदनः, is pure कर्तृवाच्य । The mode of changing the voice in the two cases should be carefully distinguished.

Some hold that the voice in sentences like औदनः पच्यते (खयमेव)—where the object is put as the subject of the verb—cannot be changed. But according to Pānini's school which regards the so-called कर्म्मकर्तृवाच्य in औदनः पच्यते (खयमेव) as nothing but a phase of कर्तृवाच्य (with merely the signs of कर्म्मवाच्य in the verb), the voice *can* be changed into भाववाच्य as is the case with all other अकर्म्मक verbs. Thus, औदनः पच्यते (खयमेव) can be expressed as औदनेन पच्यते खयमेव । Now, in the present case, there is something more to be noticed. Here तप्यते does not mean सन्तापयति but अर्जयति । The sense being thus altogether different from that in the कर्म्मकर्तृवाच्य the object तपः remains in द्वितीया unchanged, and the यक् and आत्मनेपद cannot

be had by the general rule कर्म्मवत् कर्म्मणा तुल्यक्रियः which is (generally) applicable to cases where a transitive verb is used intransitively, but by a special rule, viz. 'तपः तपःकर्म्मकस्यैव'। Hence, the voice in the sentence स तप्यते तपः which is in *pure* कर्तृवाच्य with the object present, cannot be changed into भाववाच्य but into कर्म्मवाच्य ।

योऽनधीत्य द्विजो वेदमन्यत्र कुरुते अमम् ।

स जीवन्नेव शूद्रत्वमाशु गच्छति सान्वयः ॥ १६८ ॥

Prose. यः द्विजः वेदम् अनधीत्य अन्यत्र अमं कुरुते स जीवन् एव आशु सान्वयः शूद्रत्वम् गच्छति ।

Bengali. যে দ্বিজ বেদাধ্যয়ন না করিয়া অল্প শাস্ত্রে পরিভ্রম করেন তিনি অতি শীঘ্র জীবদ্দশাতেই শূত্রগোত্রাদিশূত্র শূত্রস্থ আশু হন ॥ ১৬৮ ॥

English.—The twice-born man who, not having studied the Veda, applies himself to any other (worldly studies), soon falls with his descendants, even while living, to the condition of a S'ūdra. 168.

Kulluka. योऽनधीत्य इति । यो द्विजः वेदमनधीत्य 'अन्यत्र'—अर्थशास्त्रादौ (१), 'अमं' यद्वातिशयं करोति, स जीवन्नेव पुत्रपौत्रादिसहितः (२), शीघ्रं 'शूद्रत्व' गच्छति । वेदमनधीत्यापि स्मृतिवेदाङ्गाध्ययने विरोधाभावः (३) । अतएव शङ्खलिखितौ—'न वेदमनधीत्य अन्यां विद्यामधीयीत, अन्यत्र वेदाङ्गस्मृतिभ्यः' (४) ॥ १६८ ॥

Kulluka Explained.

1. अन्यत्र—अर्थशास्त्रादौ—Elsewhere, viz., in Economics, &c.
2. पुत्रपौत्रादिसहितः—[This is the synonym of सान्वयः.]
3. वेदम् अनधीत्यापि &c.—The study of Smṛiti and Vedāṅga is not (hereby) contradicted. [For authority, see Kull. 4].
4. न वेदम् &c.—Before studying the Veda one should not study any other branch of learning except (अन्यत्र) the Vedāṅga and Smṛiti. N. B. This passage is not found in the printed texts of शङ्ख and लिखित ।

Notes.

सान्वयः—अन्वयेन वंशेन (पुत्रपौत्रादिभिः वंशधरः) सह वर्तमानो यः सः ।

मातुरग्रेऽधिजननं द्वितीयं मौञ्जिवन्धने ।

तृतीयं यज्ञदीक्षायां द्विजस्य श्रुतिचोदनात् ॥ १६८ ॥

Prose. मातुः [सकाशात्] पुरुषस्य जये (= प्रथमम्) अधिजननं, मौञ्जिवन्धने द्वितीयं, [एवं] द्विजस्य यज्ञदीक्षायां तृतीयं [भवति]—श्रुतिचोदनात् ।

Bengali. मातृकाले पुरुषस्य प्रथम जन्म, उपनयनकाले, द्वितीय जन्म एवम् द्विज इत्येव गुरुवृत्तिकाले अतिथिमात्राभ्यां तृतीय जन्म इत्येव शब्दः ॥ १६८ ॥

English.—The first birth of a person is from the mother; the second, on taking the girdle of Munja grass (and so forth) i. e. on Upanayana; and a man who has thus been twice born gets a third birth, according to the Vedic texts, on initiation for a (S'rauta) sacrifice. 169.

Kulluka. द्विजानां तत्र तत्र अधिकारश्रुतिः द्विजलिनरूपणार्थमाह (क) (१) —मातुरय इति । मातुः सकाशादादौ पुरुषस्य जन्म, द्वितीयं 'मौञ्जिवन्धने'—उपनयने । 'व्यापौः संज्ञाच्छन्दसोर्वैजलम्' [पा - ६।३।६३] इति ब्रह्मः (२) । तृतीयं ज्योतिष्टोमादि-यज्ञदीक्षायां, वेदे श्रवणात् (ख) (३) । तथाच श्रुतिः [ऐतरेय-ब्राह्मण—१।३]—पुनर्वा एतम् ऋत्विजो गर्भं कुर्वन्ति यं दीक्षयन्ति" (ग) इति (४) । प्रथम-द्वितीय-तृतीय-जन्मकथनं च इदं द्वितीयजन्मस्युत्तरं, द्विजस्य एव यज्ञदीक्षायामव्यधिकारात् (५) ॥ १६९ ॥

Kulluka Explained.

१. द्विजानां &c.—As (in perusing this work) we come across statements to the effect that the twice-born castes are eligible for such and such (तत्र तत्र) privileges, the author says this to determine the character of the twice-born people.

(क) निरूपणम् for निरूपणार्थम्—A.

(ख) वेदश्रवणात्—All except A.

(ग) The श्रुति appears in various forms in the various Mss. of Kull. as well as in other commentaries. The correct text has been given above.

2. व्यापोः &c.—[In the form मौञ्जिवन्धन] the long ई of मौञ्जी has been shortened by the rule व्यापोः &c. which means—The long vowels of डौ and आप् are irregularly shortened in a proper name, and in the Vedas. [Cf. रेवतिपुत्रः, अजक्षीरम्, &c.]

3. वेदे श्रवणात्—As we have it in the Veda.

4. पुनर्वा &c.—The priests make him whom they initiate (by means of the Dīkshá ceremony) to be an embryo again, (i.e. they produce him anew).

5. प्रथम &c.—This statement of the first, second and third births is for the praise of the *second* birth, because only he who is *twice*-born, is entitled even to an initiation in a sacrifice.

Notes.

मातुः = मातुः सकाशात्—अपादाने ५मी ।

मौञ्जिवन्धन—The taking of मौञ्जी (= मेखला) is a necessary condition of उपनयन । Hence, मौञ्जिवन्धन means उपनयन । For the shortness of the ई in मौञ्जिवन्धन, see Kull. 2.

दीक्षा—Initiation.

तत्र यद्व्रजजन्मास्य मौञ्जीवन्धनचिह्नितम् ।

तत्रास्य माता सावित्री पिता त्वाचार्य उच्यते ॥१७०॥

Prose. तत्र (= तेषु त्रिषु जन्मसु) [मध्ये] अस्य मौञ्जीवन्धनचिह्नितम् यत् व्रजजन्म तत्र सावित्री अस्य माता आचार्यस्तु पिता उच्यते ।

Bengali. উক্ত তিনটি জন্মের মধ্যে মেখলা-বন্ধন-চিহ্নিত যে উপনয়নরূপ দ্বিতীয় জন্ম সেই জন্মে গায়ত্রীই মাতৃবকের মাতা এবং আচার্য্যই তাহার পিতা বলিয়া উক্ত হন ॥ ১৭০ ॥

English.—In the second of those (three births) viz. in the Vedic birth which is characterised by the investiture with the

girdle of Munja grass (and so forth), the Gáyatri is said to be his mother, and the A'chárya his father. 170.

Kulluka. तत्रेति । तेषु विषु जन्मसु मध्ये यदेतत् ब्रह्मग्रहणार्थं जन्म—
उपनयनसंस्काररूपं, मेखलावस्वनोपलक्षितं, तत्र अस्य माणवकस्य सावित्री माता,
आचार्यस्य पिता, मातापितृसम्पाद्यत्वात् जन्मनः (1) ॥ १७० ॥

Kulluka Explained.

1. मातापितृ &c.—[The father and the mother of this peculiar birth are traced here] as a birth is (always) brought about by a father and a mother.

Notes.

ब्रह्मजन्म—ब्रह्मग्रहणार्थं जन्म, मध्यपदलोपी कर्मधारयः ।

मौञ्जीवस्वनम्—Here, unlike in the preceding Sloka, the ई is not shortened. The word बहुलम् in the rule (quoted under the preceding Sloka) means—

कचित् प्रवृत्तिः क्वचिदप्रवृत्तिः, क्वचिद्विभाषा क्वचिदन्यदेव ।

विधेर्विधानं बहुधा समीक्ष्य, चतुर्विधं बाहुल्यं वदन्ति ॥

सावित्री—गायत्री । See Sl. 39.

वेदप्रदानादाचार्यं पितरं परिचक्षते ।

न ह्यस्मिन् युज्यते कर्म किञ्चिदा मौञ्जिवस्वनात् ॥ १७१ ॥

Prose. वेदप्रदानात् आचार्यं पितरं परिचक्षते । आ मौञ्जिवस्वनात्
किञ्चित् (किमपि) कर्म अस्मिन् (= माणवके) न हि युज्यते ।

Bengali. वेद प्रदान हेतु आचार्यके पिता बले । (कारण, वेद प्रदान द्वारा
तिनि पितात्र श्राय महोपकार सम्पादन करेन) । कारण, मौञ्जीवस्वन अर्थात् उपनयननेत्र
पूर्व कौन (विशेष) शास्त्रीय कर्महेतु माणवकेर अधिकार जन्मे ना ॥ १७१ ॥

English.—They call the A'chárya the pupil's father, because he gives the Veda (and benefits the pupil like the father). For, the Brahma-chárin is not eligible for any (sacred) rite before the investiture with the girdle of Munja grass (and so forth). 171.

Kulluka. वेदप्रदानादिति । वेदाध्यापनात् आचार्यं पितरं मन्वादयो वदन्ति । पितृवत् सहोपकारफलत्वात् (क) गौणं (१) पितृत्वम् । सहोपकारमेव दर्शयति—न ह्यस्मिन्निति । यस्मात्, 'अस्मिन्' माणवके, प्रागुपनयनात् किञ्चित्कर्त्तव्यं—श्रुतं स्मार्त्तं च, न सम्बध्यते । न तत्र अधिक्रियते इत्यर्थः (२) ॥ १७१ ॥

Kulluka Explained.

1. गौणम्—Secondary (because based on mere analogy).
2. न तत्र &c.—That is to say, he is not eligible for that.

नाभिव्याहारयेद्ब्रह्म स्वधानिनयनादृते ।

शूद्रेण हि समस्तावद् यावद्वेदे न जायते ॥ १७२ ॥

Prose. [आ मौञ्जिवन्धनात्] स्वधानिनयनात् [मन्वात्] ऋते ब्रह्म न अभिव्याहारयेत् । यावत् वेदे न जायते तावत् हि शूद्रेण समः [भवति] ।

Bengali. अग्रणीत वाञ्छि आङ्गनिष्पादक मन्त्र वाञ्छित अग्र कोन वेदमन्त्रहे उक्ताग्र कश्चित् ना । काग्र, वैदिक मन्त्रेण पूर्व दिक् शूद्र जूना धाकेन ॥ १७२ ॥

English.—He (who has not been initiated) should not utter any Vedic text excepting those required for the performance of funeral rites. For, he is like unto a Śūdra before he is born in (i. e., receives) the Veda. 172.

Kulluka. नाभिव्याहारयेदिति । आ मौञ्जिवन्धनादिति अनुवर्त्तते (१) । प्रागुपनयनात् वेदं न उच्चारयेत् । स्वधा-शब्देन आङ्गमुच्यते (२) । तत् (ख) निनीयते निष्पाद्यते येन मन्त्रजातेन (३) तद्वर्जयित्वा ।—मृतपितृकी नरः आङ्गादौ (ग) मन्वानुच्चारयेत् (घ), तद्वातिरिक्तं वेदमन्त्रं (ङ) नोदाहरेत् (४) । यस्मात्, यावत् 'वेदे' सावित्रां (च) न जायते तावदसौ शूद्रेण तुल्यः ॥ १७२ ॥

(क) फलात् for फलत्वात्—All except A.

(ख) तत्—Omitted in A, B, M, P, V.

(ग) नवआङ्गादौ for नरः आङ्गादौ—All except A.

(घ) मन्त्रं नोच्चारयेत्—B, M, P, V.

(ङ) वेदम्—All except A.

(च) सावित्राम्—Omitted in all except A.

Kulluka Explained.

1. आ मौञ्जिवस्वनात् इति &c.—[The sense of the expression] आ मौञ्जिवस्वनात् occurring in the preceding Sloka is continued here also.

2. स्वधा-शब्देन &c.—The word स्वधा means श्राद्ध ।

3. निनीयते &c.—[This is the exposition of the word निनयन । मन्त्रजातम् means मन्त्रसमूहः] ।

4. मृतपितृकः &c.—A fatherless person is entitled to utter (Vedic) Mantras in a S'rāddha, &c. Vedic Mantras besides those he should not utter.

Notes.

स्वधा—स्वधा (अव्ययम्) is the term that is uttered at the time of offering oblations to the *Manes* (पितृसः). Here it stands figuratively for श्राद्ध itself.

अभिव्याहारयेत्—अभि - वि - आ - ह + णिच् (स्वार्थे) + लिङ् यात् ।

स्वधानिनयनात्—निनीयते निष्पाद्यते अनेन इति निनयनम् = मन्त्रः । स्वधा इत्यस्य निनयनं, स्वधानिनयनं, तस्मात् । 'ऋते'योगे प्रसी ।

यावद् वेदे न जायते—यावत् ब्रह्मजन्म न भवति । The printed भविष्य-पुराण reads यावद्देदी न जायते ।

क्षतोपनयनस्यास्य व्रतादेशनमिष्यते ।

ब्रह्मणो ग्रहणं चैव क्रमेण विधिपूर्वकम् ॥१७३॥

Prose. क्षतोपनयनस्य अस्य व्रतादेशनम्, क्रमेण विधिपूर्वकं ब्रह्मणो ग्रहणं चैव इष्यते ।

Bengali. नाथक उपनीत हईवार पर ताहार प्रति निग्रमपालन एव न ब्रह्मण क्रमे विधिपूर्वक वेदाध्यायन उपदिष्ट हईया थाके, (उपनीत हईवार पूर्वे उपदिष्ट हईया) ॥ १७३ ॥

English.—It is after the student has been initiated that he is instructed to observe the vows and to master the Vedas duly according to the prescribed rules and in proper order. 173.

Kulluka. कृतीपनयनस्येति । यस्मादस्य माणवकस्य 'समिधमाधेहि' 'मा दिवा स्वाप्ती' इत्यादिब्रतादेशनं, वेदस्य अध्ययनं सन्तब्राह्मणक्रमेण (१), 'अध्व्यमाण-स्वाचान्तः' [मनु—२।७०] इत्यादिविधिपूर्वकम् उपनीतस्य उपदिश्यते, तस्मादुप-नयनात् पूर्व्वं न वेदमुदाहरत् ॥ १७३ ॥

Kulluka Explained.

१. सन्तब्राह्मणक्रमेण—[This is the meaning of the word क्रमेण] Firstly, the Mantras, and then the Brāhmanas—in this order. See Notes.

Notes.

ब्रतादेशनम्—आदेशनम् = आदेशः । ब्रतानाम् आदेशनम् ।

क्रमेण—Kull., following Gov., takes this word with ब्रह्मणी ग्रहणम् only. Medh. takes it easily—with both the items, viz. ब्रतादेशनम् and ब्रह्मणी ग्रहणम्, and observes that in Sl. 69, 70 the following order of instructions after उपनयन has been enjoined—शौच, आचार and अध्ययन ; but here ब्रतादेशन i. e. the वैविध्य vows, &c., are said to precede the अध्ययन ।

यद् यस्य विहितं चर्म यत् सूत्रं या च मेखला ।

यो दण्डो यच्च वसनं तत्तत्तस्य (क) ब्रतेष्वपि ॥१७४॥

Prose. यस्य यत् चर्म विहितं, यत् सूत्रं, या च मेखला, यो दण्डः, यत् च वसनं, तस्य ब्रतेषु अपि तत् तत् [विहितम्] ।

Bengali. उपनयनकाले ये वस्त्राचार्य पक्षे ये चर्म, ये सूत्र, ये मेखला, ये दण्ड एव ये वसन विहित, সেই वस्त्राचार्य তাঁহার (গোদানাদি) ব্রত কালেও সেই সেই পদার্থ সেই সেই রূপ ধারণ করিবেন ॥ ১৭৪ ॥

(क) अस्य for तस्य—All. Jolly reads तस्य which seems to be the correct reading.

English.—Whatever dress of skin, sacred thread, girdle, staff, and lower garment are prescribed for a student (at the initiation), the like should be used also at the performance of his vows. 174.

Kulluka. यद्यस्येति । यस्य ब्रह्मचारिणी यानि चर्म-सूत्र-मेखला-दण्ड-वस्त्राणि उपनयनकाले गृह्येण विहितानि, गोदानादिव्रतेषु अपि तानि एव (क) भवान् कर्तव्यानि ॥ १७४ ॥

Notes.

यद् यस्य विहितं चर्म—Sl. 41 ; सूत्र—Sl. 44 ; मेखला—Sl. 42, 43 ; दण्डः—Sl. 45 ; वसनं—Sl. 41.

सेवेतेमांसु नियमान् ब्रह्मचारी गुरौ वसन् ।

संनियम्येन्द्रियग्रामं तपोवृद्धार्थमात्मनः ॥१७५॥

Prose. ब्रह्मचारी गुरौ वसन् इन्द्रियग्रामं संनियम्य आत्मनः तपोवृद्धार्थम् इमान् तु नियमान् सेवेत ।

Bengali. ब्रह्मचारी गुरुकुल वास करिष्ये इन्द्रियग्रामं पूर्वक शीघ्र तपोवृद्धिर्न निमित्त एवै मरुत निग्रम पावन कर्हिदेन ॥ १७५ ॥

English.—A Brahma-chārin should, residing with his Guru and controlling the host of his senses, practise these rules in order to increase his spiritual merit. 175.

Kulluka. सेवेति । ब्रह्मचारी गुरुसमीपे वसन् इन्द्रियसंयमं कृत्वा आत्म-गतादृष्टवृद्धार्थम् (ख) (I) 'इमान्' वक्ष्यमाणान् (ग) नियमान् अनुतिष्ठेत् ॥ १७५ ॥

Kulluka Explained.

१. आत्मगतादृष्टवृद्धार्थम्—To increase the merit belonging to himself. [Merit is called अदृष्ट because it cannot be seen with physical eyes.]

(क) तानि एव—Omitted in all except Bk, M, P, V.

(ख) अनुगत for आत्मगत—V.

(ग) वक्ष्यमाणान्—Omitted in all except A.

नित्यं स्नात्वा शुचिः कुर्याद्देवर्षिपितृतर्पणम् ।

देवताभ्यर्चनं चैव समिदाधानमेव च ॥ १७६ ॥

Prose. नित्यं स्नात्वा शुचिः सन् देवर्षिपितृतर्पणं देवताभ्यर्चनं समिदाधानं च कुर्यात् ।

Bengali. ब्रह्मचारी निता शानाच्छे शुचि इहेरा देव, ऋषि ओ पित्रुगणेर तर्पण, देवतापूजन एवम् (मांशकाले ओ प्रातःकाले अग्निदे) समिदाधानं करिबेन ॥ १७६ ॥

English.—Every-day having bathed, and being purified, he should offer libations of water to the gods, sages and Manes, worship (the images of) the gods, and (duly) offer Samidhs to the fire (every morning and evening). 176.

Kulluka. नित्यमिति । प्रत्यहं स्नात्वा शुचिः (क) देवर्षिपितृभ्य उदकदानं “प्रतिमादिषु” हरिहरादिवपूजनम्, सायं प्रातश्च समिद्धीम् कुर्यात् । यस्तु गौतमीये स्नाननिषेधो ब्रह्मचारिणः स सुखस्नानविषयः (1) । अतएव वीधायनः [१।२।३८]—‘नासु स्नाघमानः स्नायात्’ (2) । विष्णुना अत्र ‘कालद्वयम् अग्निषेकाग्निकार्य-करणम् (ख), असु दण्डवन्मज्जनम्’ [विष्णु—२८ अः] इति ब्रवाणेन वारद्वयं स्नान-सुपदिष्टम् (3) ॥ १७६ ॥

Kulluka Explained.

1. यस्तु &c.—The prohibition of bathing for the Brahma-chārin in the code of Gautama (ch. II) is to be taken as referring to a luxurious bath only. [So, the reference to a (simple) bath here is not out of place.]

2. नासु &c.—(A Brahma-chārin) should not bathe in waters with luxury.

3. विष्णुना अत्र &c.—Two baths have been prescribed by Vishnu who has, in this connection, said that bathing, and attendance on fire should be performed twice (daily). [The A'yurveda, also, prescribes two baths for every healthy man.]

(क) शुचिः—Omitted in all except A.

(ख) कार्यकारणम्—B, Bg, Bh, G.

Notes.

सनिदाधानम्—समिधाम् आधानम् । See Notes on अग्निपरिक्रिया (Sl. 67) and अग्नीन्वनम् (Sl. 108).

वर्जयेन्मधु मांसं च गन्धं मात्स्यं रसान् स्त्रियः ।

शुक्तानि (क) चैव (ख) सर्वाणि प्राणिनां चैव हिंसनम् ॥१७७॥

Prose. मधु मांसं च गन्धं मात्स्यं रसान् स्त्रियः सर्वाणि चैव शुक्तानि प्राणिनां चैव हिंसनम् वर्जयेत् ।

Bengali. (उक्तशत्रौ) मधु, मांस, शक्ति जवा, मांस, छुड़ादि उग्रन्न पदार्थ, झोसंग, तथादि कुछ एव आदिहिंसा वर्जन करिवेन ॥ १११ ॥

English.—He should abstain from honey, meat, perfumes, garlands, foods and drinks of strong taste, women, all substances that have turned acid, and from doing injury to creatures 177.

Kulluka. वर्जयेदिति । चौद्रं मांसं च न खादेत्, 'गन्धं' च कर्पूर-चन्दन-कस्तूरिकादि (ग) (1) वर्जयेत् । एषां च गन्धानां यथासम्भवं भक्षणमनुलेपनं च निषिद्धम् (2) । मात्स्यं च न धारयेत् । उद्विक्त-रसान् (3) च गृहादीन् न खादेत् । स्त्रियश्च नोपेयात् । यानि स्वभावतो मधुरादिरसानि कालवशेन उदक-वासादिना च असत्तां यानि (घ) तानि 'शुक्तानि' (4) न खादेत् । प्राणिनां हिंसां न कुर्यात् ॥ १७७ ॥

Kulluka Explained.

1. कस्तूरिका—Musk.

2. एषां च गन्धानाम् &c.—The use of these scents is prohibited according to propriety. Thus, some are prohibited to be *eaten*, some to be *applied* as ointments, and so forth.

(क) शुक्तानि—B, M.

(ख) यानि for चैव—All. But Jolly reads चैव which seems to be the reading of at least Medh. and Gov.

(ग) —कस्तूरिकादि—M, P, V.

(घ) असत्तयन्ति—All except A.

3. उद्विक्तरसान् च &c.—रस means those (articles of food) the taste of which is very strong, e.g., गुड़. &c.

4. यानि &c.—Articles of non-acid taste which acquire an acid flavour when stale, or after being kept in water, &c., are called शुक्त ।

Notes.

वर्जयेत्—‘उपभोगार्थं मांसादिप्रतिषेधः, न औषधार्थः’ ।—Gov.

मधु—We might take it in the sense of मद्य, but that is a thing which is elsewhere more emphatically prohibited for a द्विज not only during Brahma-charya but always. Honey, however, falls within the category of रस but is separately mentioned for the sake of emphasis.

शुक्तानि चैव सर्वाणि—On the strength of the word सर्वाणि Medh. proposes to include here the secondary शुक्तस i. e., harsh words also ; cf. Gautama—शुक्ता वाचः—(गीतम्, २, where, however, शुक्ता वाचम् is a variant).

अभ्यङ्गमञ्जनं चाक्षोरूपानच्छतधारणम् ।

कामं क्रोधं च लोभं च नर्तनं गीतवादनम् (क) ॥१७८॥

Prose. [ब्रह्मचारी] अभ्यङ्गम्, अक्षोः अञ्जनम्, उपानच्छतधारणम्, कामं, क्रोधं च, लोभं च, नर्तनं, गीतवादनम् [च वर्जयेत्] ।

Bengali. ब्रह्मचारी—तेजनाश्रय, चक्षुर अञ्जन, पांशुकां ओ छत्रधारण, काम, क्रोध, लोभ, नर्तन, गीत ओ वाद्य बर्ज्यन करिबेन ॥ १७८ ॥

English.—[He should abstain from] smearing the body with oil, collyrium for the eyes, use of shoes and of umbrella, greed, anger, covetousness, dancing, singing and playing on musical instruments. 178.

(क) गीतवादने—A.

Kulluka. अभ्यङ्गमिति । तैलादिना शिरःसहितदेहमर्दनलक्षणम् (१), कज्जलादिभिश्च चक्षुषोरङ्गनं, पादुकयोष्कतस्य (क) च धारणम्, कामं मैथुनातिरिक्त-विषयाभिलाषातिशयम्, मैथुनस्य स्त्रिय इत्यनेनैव निषिद्धत्वात् (२) । क्रोध-लोभ-मृदु-गीत-वीणापणवादिवादनानि (ख) (३) वर्जयेत् ॥ १७८ ॥

Kulluka Explained.

१. तैलादिना &c.—[This is the explanation of अभ्यङ्गम्] ।
२. कामम् &c.—Here काम means excess of desire other than that for sexual intercourse, as sexual intercourse has already been forbidden by the word स्त्रियः (in the preceding Sloka).
३. वीणापणवादि &c.—[पणव is a vocal instrument ; it is a small drum or tabor].

Notes.

उपानच्छेदधारणम्—उप - नष्ट + क्षिप् - कर्मणि । नष्टिद्वितिद्वीत्यादिना 'उप' इत्यस्य दीर्घत्वम् । उपानहौ च क्व च इति उपानच्छेदम्—'जातिरग्राणिनाम्' इति एकवद्भावः । तस्य धारणम् ।

गीतवादनम्—The dual number would be more accurate here as the members of the compound are not द्रव्यजातिसः । The singular number, however, is not rare in such cases. To take it as a सध्यपदलोपी compound will not be quite consistent with the sense here.

द्युतं च जनवादं च परिवादं तथा अमृतं ।

स्त्रीणां च प्रेक्षणात्ममुपघातं परस्य च ॥ १७९ ॥

Prose. [ब्रह्मचारी] द्युतं च, जनवादं च, परिवादं, तथा अमृतं, स्त्रीणां च प्रेक्षणात्मम्, परस्य च उपघातम् [वर्जयेत्] ।

(क) पादुकायाः—All except A.

(ख) वीणादिवादनानि—A. वीणावादनानि—P ; वीणापणवादि—All except A, P.

Bengali. [ब्रह्मचारी] अकादिक्कीड़ा, निरर्थक कलह, परनिन्दा, मिथाकथन, ज्योत्सोकेर दर्शन ओ आलिङ्गन एवंग परेर अपकार वर्ज्जन करिवेन ॥ ११२ ॥

English.—[A Brahma-chárin should abstain from] gambling, idle disputes, calumniating others, (speaking) falsehood, looking at and touching women, and (doing) harm to others. 179.

Kulluka. द्यूतं चेति । अक्षादिक्कीड़ा, जनैः सह निरर्थकं वाक्कलहं (क), परस्य च दोषवादं, मृषाभिधानं, स्त्रीणां च मैथुनेच्छया सानुरागेण [अनुरागेण ?] प्रेक्षणालिङ्गने, परस्य च अपकारं वर्जयेत् ॥ १७९ ॥

Notes.

जनवादः—(i) Idle disputes—Kull. ; or (ii) gossiping.

प्रेक्षणात्मन्—प्रेक्षणं च आत्मन्ः (= आलिङ्गनं) च इति प्रेक्षणात्मन् । अद्रव्यवाचित्वेऽपि जातिरप्राणिनाम् इति समाहारः, आर्षत्वात् । आत्मन्ः—आङ्-लभ + घञ् - भावे ; 'लभेय' इति मुनागमः ।

उपघातः—उप - हन + घञ् - भावे ।

एकः शयीत सर्वत्र न रेतः स्कन्दयेत् क्वचित् ।

कामाक्षि स्कन्दयन् रेतो हिनस्ति व्रतमात्मनः ॥ १८० ॥

Prose. सर्वत्र एकः [एव] शयीत, क्वचित् रेतः न स्कन्दयेत् । कामाक्षि रेतः स्कन्दयन् आत्मनो व्रतं हिनस्ति ।

Bengali. [ब्रह्मचारी] सर्वदा एकाकी शयन करिवेन । कथन ओ बौध बौधपात करिवेन न । ये ब्रह्मचारी कामवशतः बौध बौधपात करेन तिनिकीय ब्रह्मचर्याव्रत उद्धरनेन (एवंग आश्रित्तार्थ इन) ॥ १८० ॥

English.—He should lie always alone. He should never emit his seminal fluid. For, he who voluntarily emits his seminal fluid, breaks his own vow. 180.

Kulluka. एक इति । सर्वत्र—नौचशय्यादौ (1) एकाकी शयनं कुर्यात् । इच्छया न स्वशुक्रं पातयेत् । यस्मात्, इच्छया स्वसेहनात् शुक्रं पातयन् स्वकीयव्रतं नाशयति । व्रतलोपे च अवकीर्णं-प्रायश्चित्तं कुर्यात् (2) ॥ १८० ॥

(क) निरर्थकवाक्कलहं—All except A.

Kulluka Explained.

1. सर्वत्र—नीचग्रथादौ—Everywhere, viz., in a low bed, &c., (that may be used by a Brahma-chárin).

2. व्रतलोपि च &c.—If the vow (of Brahma-charya) is violated, the boy should perform the penance prescribed for an अवकीर्णम् । [For अवकीर्ण-व्रत, see under Sl. 187).

Notes.

सर्वत्र—जनाकीर्णेषु, —Nár. For Kull., see Kull. 1.

क्वचित्—अथोनी अपि ।

स्वप्ने सिद्धा ब्रह्मचारी द्विजः शुक्रमकामतः ।

स्नात्वा कर्मसंचयित्वा त्रिः पुनर्मांसित्युचं जपेत् ॥ १८१ ॥

Prose. द्विजः ब्रह्मचारी अकामतः स्वप्ने शुक्रम् सिद्धा स्नात्वा अकर्म अचयित्वा 'पुनर्मांस' इति कृचं त्रिः जपेत् ।

Bengali. ब्रह्मचारी द्विजः स्वप्ने शुक्रम् सिद्धा त्रिः स्नानं करिष्यति श्रुत्यात्वेन पूजां करिष्येन एव 'पुनर्मांस' इति कृचं त्रिः जपेत् । अर्थात् 'स्नानं आचारं निकटं पुनराचारं करिष्यति आचारं' इति कृचं त्रिः जपेत् त्रिः जपेत् ॥ १८१ ॥

English.—A twice-born student, if he involuntarily gets his seed emitted during sleep, must, after bathing and worshipping the sun thrice mutter the Rik which begins with 'पुनर्मांस' (—may my strength return to me). 181.

Kulluka. स्वप्ने इति । ब्रह्मचारी स्वप्नादौ अनिच्छया रेतः सिद्धा कृतस्नानः "चन्दनायतुलेपन-पुष्प-धूपदिभिः" सूर्यसम्यग् 'पुनर्मांसित्युचं' (1) इत्येताम् कृचं वारत्रयं पठेत् ।—इदमत्र प्रायश्चित्तम् ॥ १८१ ॥

Kulluka Explained.

1. पुनर्मांस एतु (= आ + एतु) इन्द्रियम्—May my Indriya return to me. [The Rik, as quoted in Mánava Grihya, runs thus—

पुनर्मांसैर्लिङ्गं पुनरायुः पुनर्मनः ।

पुनर्द्रविणमैतु मां पुनर्ब्राह्मणमैतु माम् ॥

अथो यथेने विष्णासो अथो यथास्थानं कल्पयन्मिहैव ॥

In slightly different forms, the Rik occurs in Brihadāranyaka 6, 4, 5 and Atharva-Veda 7. 69. 1.

Notes.

खग्रे=खग्रादी । 'यदि असुप्तस्यापि कथञ्चित् अनिच्छया स्वमलामृगवयववत् प्रचरति शुक्रं, तत्रापि एतदेव प्रायश्चित्तम्' ।—Medh.

अकामतः—For a case of कामतः, see the preceding Sloka.

त्रिः—त्रि + सुच् । Thrice.

पुनर्नामिल्यृचम् (=पुनर्नाम् इति ऋचम्)—The Rik which begins with पुनर्नाम् ।

उदकुम्भं सुमनसो गोशङ्खमृत्तिकां कुशान् (क) ।

आहरेद् यावदर्थानि भैक्षं चाहरहश्चरेत् ॥ १८२ ॥

Prose. [ब्रह्मचारी आचार्यस्य कृते] उदकुम्भं, सुमनसः, गोशङ्खत्, मृत्तिकां, कुशान् यावदर्थानि आहरेत्, भैक्षं च अहरहः चरेत् ।

Bengali. [ब्रह्मचारी] जलेन कलमौ, पुष्प, फ़ौमल, मृत्तिका एव कुश (हेतादि) आचार्येन धर्मोक्तानामुपायै आश्रय करिबेन, एव प्रतिदिन षडङ्क मंथन करिबेन, (एकदिन भिक्षा करिबेन) तद्वारा एकाधिक दिन वापन करिबेन ना ॥ १८२ ॥

English.—A student should collect pitcher-fuls of water, flowers, cow-dung, earth and Kus'a-grass, &c., as much as may be required (by his preceptor) and should beg alms daily. 182.

Kulluka. उदकुम्भमिति । उदककलश-पुष्प-गोमय-मृत्तिका-कुशान् यावदर्थानि—यावद्भिः प्रयोजनानि आचार्यस्य, तावन्ति (ख), आचार्यार्थमाहरेत् । अतएव उदकुम्भमित्यत्र एकत्वमपि अविवक्षितम् (१) । प्रदर्शनार्थं (ग) चैतत् । अन्यदपि आचार्योपयुक्तमुपहरेत् (२) । भैक्षं च प्रत्यहम् अर्जयेत् ॥ १८२ ॥

(क) गोशङ्खमृत्तिकाकुशान्—All except A. But this will not easily allow us to have neuter gender in यावदर्थानि ।

(ख) तावत्—B.

(ग) प्रदर्शनं चैतत्—All except A.

Kulluka Explained.

१. अतएव &c.—Therefore (i.e. on the strength of the word यावदर्थाणि) the singular number in उदकुम्भम् is not to be emphasised. [N. B. The other singular words, e.g. मृत्तिका, are not mentioned here as they do not admit of numbering.]

२. प्रदर्शनाद्यै &c.—This is only illustrative (and not exhaustive). Other things also, which may be necessary for the A'chārya, should be collected.

Notes.

उदकुम्भः—उदकस्य कुम्भः उदककुम्भः उदकुम्भः वा, by the rule 'एकहलादौ पूरयितव्ये अन्यतरस्याम्'—उदक optionally takes the form उद् when a word denoting a thing to be filled with water follows, provided the word begins with a single (and not a compound) letter. Thus, उदककुम्भः or उदकुम्भः, but उदकस्थाली and उदकपर्वतः । For the declension of the word उदक, see under गोशङ्कत् below.

सुमनसः—Feminine and generally plural. 'स्त्रियः सुमनसः पुष्पम्'—इत्यमरः ।

गोशङ्कत्—The word शङ्कत् optionally takes the form शकन् in शस् (द्वितीयाद्याः बहुवचनम्) *et seq.* by the rule 'पृद्धनीमास्' &c. Thus, (in शस्) शङ्कन्ति, शङ्कानि ; (in टा) शङ्कता, शङ्कता ; &c. ; &c. The word उदक also optionally takes the form उदन् in these cases. Thus उदकानि, उदानि ; उदकेन, उदना ; &c. ; &c.

यावदर्थाणि—यावान् अर्थः (= प्रयोजनं) येषां तानि—बहुव्रीहिः । The necessity referred to is of the Guru. Gangādhara takes it to be of the Brahma-chārin himself.

The word यावदर्थाणि qualifies all the preceding nouns of which one is neuter and the others are not-neuter. The adjective in such cases is used in neuter and optionally in singular number.—'नपुंसकम् अनपुंसकेन एकवचनं अस्य अन्यतरस्याम्' ।

वेद्यज्ञैरहीनानां प्रशस्तानां स्वकर्मसु ।

ब्रह्मचार्याहरैश्चैवं गृहेभ्यः प्रयतोऽन्वहम् ॥ १८३ ॥

Prose. ब्रह्मचारी प्रयतः [सन्] वेद्यज्ञैः अहीनानां, स्वकर्मसु प्रशस्तानां गृहेभ्यः अन्वहं भैक्षम् आहरेत् ।

Bengali. ब्रह्मचारी संयतः ७ पवित्र इहैश वेदाध्यायन ७ यज्ञानुष्ठानसम्पन्न एव श्रद्धाविष्ट वाङ्मयिर्गणैश्च गृह इहैते प्रतिदिन भैक्ष्यं संग्रहं करिष्ये ॥ १८३ ॥

English.—A Brahma-chárin, being self-controlled and pure, should daily beg alms from houses of persons who have not forsaken the Vedic study and the proper sacrifices, and who are famous for following their own (lawful) occupations. 183.

Kulluka. वेद्यज्ञैरिति । वेदैर्द्यज्ञैश्च (क) युक्तानां (ख) स्वकर्मसु दक्षाणां गृहेभ्यः प्रत्यहं ब्रह्मचारो "सिद्धान्न"भिक्षासमूहम् (ग) आहरेत् ॥ १८३ ॥

Kulluka Explained.

१. सिद्धान्न &c.—Alms consisting of cooked food. [That cooked alms are begged is also inferred from Manu II, 51, where no reference to further cooking is met with].

Notes.

वेद्यज्ञैः अहीनानाम्—This might mean all the twice-born castes, but Gangádhara tells us that the Bráhmaṇas are principally intended here (at least for Bráhmaṇa Brahma-chárin).

Cf. ब्राह्मणानां सदा भुङ्क्ते क्षत्रियस्य तु पर्वणि ।

वैश्यस्य यज्ञदीक्षायां शूद्रस्य न कदाचन ॥ आपस्तम्ब, ८१२ ।

अमृतं ब्राह्मणस्यान्नं क्षत्रियस्य पयः स्मृतम् ।

वैश्यस्याप्यन्नमेवात्र शूद्रस्य रुधिरं स्मृतम् ॥ आपस्तम्ब, ८१३ ; अत्रि, ३६१ ।

राजानं हरते तेजः शूद्रानं ब्रह्मवर्चसम् । अत्रि, २८८ ।

अमृतं ब्राह्मणान्नेन दारिद्र्यं क्षत्रियस्य च ।

वैश्यान्नेन तु शूद्रत्वं शूद्रान्नन्नरकं व्रजेत् ॥ व्याससंहिता, ४।६६ ।

(क) वेद्यज्ञैश्च—All.

(ख) अयुक्तानां—All except A.

N. B. These statements are universal and , as such, refer to Brahma-chārins as well.

স্বকৰ্ম্মসু প্রশস্তাঃ—‘(i) যৈৰ্ণা ঋষিকারী নাস্তি, অন্যস্মিন্ শ্রমী কৰ্ম্মণি তত্পরাঃ । (ii) অথবা স্বকৰ্ম্মপ্রশস্তাঃ তে উচ্যন্তে যৈ আত্মব্রহ্মণী এব সন্তুষ্ঠাঃ, ন বাহুধিকাদিব্রহ্মত্বপ্রজীবিনঃ’ ।—Medh.

N. B. The former of these two explanations which evidently refers to non-Brāhmanas will be opposed by Gangādhara as far as the primary course (for begging) is concerned. See the quotations above.

गुरोः कुले न भिक्षेत न ज्ञातिकुलबन्धुषु ।

अलामे त्वन्यगेहानां पूर्वं पूर्वं विवर्जयेत् ॥ १८४ ॥

Prose. गुरोः कुले न भिक्षेत, ज्ञातिकुलबन्धुषु [च] न [भिक्षेत] । अन्यगेहानाम् अलामे तु पूर्वं पूर्वं विवर्जयेत् ।

Bengali. গুরুবংশে ভিক্ষা করিতে নাই এবং স্বীয় জ্ঞাতিকুলে ও বন্ধুর অর্থাৎ মাতুলাদির নিকট ভিক্ষা করিতে নাই । ভিক্ষার জন্য গৃহের অভাব হইলে উপরি উক্ত স্থানগৃহের পূর্ব পূর্বটী পরিত্যাগ করিবে, অর্থাৎ পরেরটীর নিকট প্রাপ্তি-সম্ভাবনা থাকিলে পূর্বটীর নিকট ভিক্ষা করিবে না । [যথা—অন্যত্র অভাব হইলে প্রথমতঃ মাতুলাদির নিকট, সেখানেও অভাব হইলে জ্ঞাতিকুলে, সেখানেও অভাব হইলে তবে গুরুর কুলে ভিক্ষা করিবে । ‘গুরুর কুল’ শব্দে গুরুকে বাদ দিয়া তাঁহার জ্ঞাতিগণকে বুঝিতে হইবে । কারণ, ভিক্ষা করিয়া যখন গুরুকেই নিবেদন করিতে হইবে তখন নাকি গুরুর নিকট ভিক্ষা করা নিরর্থক] ১৮৪ ॥

English.—A student should not beg alms in the family of his Guru, nor from his (own) kinsmen and other relatives. But if other houses are not available, let him (go to one of those named above, and) avoid in succession those that are mentioned first in order (i.e. take the last-named first) . 184.

Kulluka. गुरोः कुल इति । आचार्यस्य कुले (क), सपिण्डेषु (ख), बन्धुषु च—मातुलादिषु, न भिक्षेत । तदग्रदृष्ट्यतिरिक्त-भिक्षायोग्य-ग्रहामावे च उक्तं: पूर्वं पूर्वं त्यजेत् ।—ततश्च प्रथमं बन्धून् भिक्षेत । तवालामे ज्ञातौन् । तवालामे गुरोरपि ज्ञातौन् (१) भिक्षेत ॥ १८४ ॥

(क) कुले—Omitted in Bg, G, M, P. (ख) ज्ञातिसपिण्डेषु—Bg, G.

Kulluka Explained.

१. गुरोरपि ज्ञातॄन्—[But not from the Guru himself ; the alms being enjoined to be offered to the Guru, begging from the Guru himself would be absurd].

Notes.

न ज्ञातिकुलबन्धु—The words ज्ञाति and बन्धु refer to those of the Brahma-chārin and not, as Prof. Goswami tells us, to those of the Guru. Cf. “ज्ञातयः’ ब्रह्मचारिणः पितृपक्षाः ।... नैवम् अभिसम्बन्धः कर्त्तव्यः ‘गुरुज्ञात्यादिषु’ इति, गुरोः ‘कुले’ इति कुलशब्देनैव तेषां संगृहीतत्वात्”—Medh.

सर्वं वापि चरेद् ग्रामं पूर्वोक्तानामसम्भवे ।

नियम्य प्रयतो वाचमभिश्चांस्तु वर्जयेत् ॥१८५॥

Prose. पूर्वोक्तानाम् असम्भवे वाचं नियम्य प्रयतः [सन्] सर्वं वापि ग्रामं चरेत् । अभिश्चांस्तु तु वर्जयेत् ।

Bengali. पूर्वोक्त अर्थात् वेदवृत्तादि सम्पन्न वाङ्मि गाँवगा ना गेलें वाक्यसंयम करिशा पवित्र रहैश। समग्र ग्रामेई भिक्षाचरण करिवे, किन्तु निम्नित (उ पतित) वाङ्मिके परिताग करिवे ॥ १८५ ॥

English.—If there are no virtuous men of the kind as mentioned above (in Sl. 182), let him, being pure and remaining silent (as already instructed), go to each house of the village ; but he should avoid the ill-reputed (and the fallen). 185.

Kulluka. सर्वं वेति । पूर्वं—वेदयज्ञेहीनानाम् इत्यनेन—उक्तानाम् असम्भवे सर्वं वा ग्रामम् “उक्तगुणरहितमपि” (१) शुचिर्मौनौ भिक्षेत । महापातका-द्यभिश्चांस्तु (२) त्यजेत् ॥१८५॥

Kulluka Explained.

१. उक्तगुणरहितमपि—[This is adjective of ग्रामम् । It means—] Even if the villagers are without the said qualifications, [i. e. even if they are वेदयज्ञेः हीनः].

2. महापातकादि &c.—Those who are charged with heinous sins.

Notes.

With this verse cf. सार्ववर्णिकं भैक्षचरणम् अभिशस्तपतितवर्जम् ।—
गौतम, २ ।

वाचं नियम्य—The begging formula, of course, is to be uttered.

अभिशस्ताः—As opposed to प्रशस्त । Persons of ill repute. Those persons also who are actually fallen or degraded are meant by this (according to the दण्डपूषिकान्याय) ।

दूरादाहृत्य समिधः संनिदध्याद्विहायसि ।

सायं प्रातश्च जुहुयात् तामिरग्निमतन्द्रितः ॥ १८६ ॥

Prose. दूरात् समिधः आहृत्य विहायसि संनिदध्यात्, अतन्द्रितः [सन्]
तामिः (= समिद्धिः) सायं प्रातश्च अग्निं जुहुयात् ।

Bengali. [কোনও ব্যক্তিবিশেষের অধিকৃত নহে] দূরস্থিত (একগ) বৃক্ষ ইহাতে সমিধ আহরণ করিয়া শূণ্য প্রদেশে (অর্থাৎ ঘরের ছায়া ইত্যাদি স্থানে) রাখিয়া দিবে । এবং সেই সমিধ দ্বারা প্রতিদিন মাঙ্গ্রকালে ও প্রাতঃকালে অনলন ভাবে অগ্নিতে আহুতি প্রদান করিবে ॥ ১৮৬ ॥

English.—Having collected Samidhs from afar, let him, unwearied, make with them burnt oblations to the fire, both morning and evening. 186.

Kulluka. दूरादिति । 'दूरात्' दिग्भ्यः (क) (१) "अपरिगृहीत-
वृक्षेभ्यः" (ख) (२) समिध आनीय आकाशे धारणाशक्तेः पटलादीं स्थापयेत् (३) ।
तामिश्च समिद्धिः सायंस्मातः अनलसः अग्नौ (ग) होमं कुर्यात् ॥ १८६ ॥

(क) दूरात् दिग्भ्यः—M, P ; दूरादिभ्यः—B ; दूरादेभ्य (?)—A ; दूरादेव—
Bg, Bh, Bk, G, J.

(ख) परिगृहीतवृक्षेभ्यः—All except Bg, G.

(ग) अनले for अनलसः अग्नौ—All except A.

Kulluka Explained.

1. 'दूरात्' दिग्भ्यः—The word दूरात् means 'from different quarters'.

2. अपरिग्रहीतवृक्षेभ्यः—[This is supplied by the commentator.) From trees that are not possessed by any particular individual. [Cf. दूरग्रहणम् अपरिग्रहीतदेशीयपलक्षणार्थम् । यस्मात् किल दूरम् अरण्यं, न च तत्र कस्यचित् परिग्रहः । अनुपलक्षणे हि दूरार्थे 'कियत् दूरम्' इति अनवस्थितः शास्त्रार्थः स्यात् ।—Medh.]

3. आकाशे &c.—They are to be placed 'on *roofs*, &c.,' as nothing can be placed on the *sky*. [पटल = roof.]

Notes.

विहायसि—विशेषिण हयते व्याप्नोति इति असुन् ; अन्येषामपि दृश्यते' इति दीर्घः । 'वा तु पुंस्याकाशविहायसी' इत्यमरः ।

संनिदव्यात् विहायसि—'विहायसि निधानम् अदृष्टार्थम् इत्याहुः (अदृष्ट = spiritual merit); अन्ये तु ब्रूवते—सम्प्रति आनीयमानं वृक्षात् दारु आर्द्रं भवतीति' ।—Medh. 'रजस्वलादिस्पर्शो भूमिजन्तुसंक्रान्तिश्च माभूत् इत्युक्तम् संनिदव्याद विहायसीति' ।—Nandana.

अकृत्वा भैक्षचरणमसमिध्य च पावकम् ।

अनातुरः सप्तरात्रमवकीर्णिव्रतं चरेत् ॥ १८७ ॥

Prose. अनातुरः [सन्] सप्तरात्रं भैक्षचरणम् अकृत्वा पावकं च असमिध्य अवकीर्णिव्रतं चरेत् ।

Bengali. इह अवहाय जात दिन वैष्णवचरण ना करिले एवम् अश्रिते समिधानं ना करिले अवकीर्णिव्रतकृपे अश्रिते करिते हरेवे ॥ १८७ ॥

English.—Whoever, without being ill, neglects during seven (successive) days to go out begging and to offer Samidhs to the fire; is to perform the penance enjoined for an अवकीर्णिन् (one who has broken his vow). 187.

Kulluka. अकलेति । भिक्षाहारं (क) (१), सायं प्रातः च समिद्धीमं, अरोगः “नेरन्त्येण” सप्ताहोरावम् (ख) (२) अकला लुप्तव्रतो भवति । ततश्च अवकीर्णं-प्रायश्चित्तं कुर्यात् ॥ १८७ ॥

Kulluka Explained.

1. भिक्षाहारम् = भिक्षाहरणम् ; (आहारः = आहरणम्) ।
2. सप्ताहोरावम्—[The word सप्तरावम् of the text means—] Seven (successive) day-and-nights.

Notes.

असमिध्य—नञ्—सम् + इत् + ल्यप् ।
सप्तरावम्—सप्तानां रात्रौणां समाहारः इति सप्तरावम् । ‘अहःसर्वैकदेश-संख्यातपुण्याच्च रात्रिः’ इति अच् । ‘रात्राङ्गाङ्गाः पुंसि’ इति पुंलिङ्गे प्राप्ते ‘संख्यापूर्वं रात्रं क्लीबम्’ इति वार्त्तिकेन क्लीबता । अत्यन्तसंयोगे द्वितीया ।
अवकीर्णं-व्रतम्—अव - कृ + क्त = अवकीर्णम् । अवकीर्णम् अनेन इति अवकीर्णं—अवकीर्णं + इनि । अवकीर्णिनः व्रतम् । इति इष्टौ समासः । It has been described as follows—

अवकीर्णो तु काणेन गर्दभेन चतुष्पथे ।
पाकयज्ञविधानेन यजेत निर्द्वेतिं निशि ॥ मनु, ११।११८ ॥
ज्ज्वाग्रौ विधिवद्भोजनान्ततश्च समेत्युच्चा ।
वातिन्द्रशुक्लजीनां जुहुयात् सर्पिषाहुतीः ॥ १२० ।
एतस्मिन्नेनसि प्राप्ते वसित्वा गर्दभजिनम् ।
सप्तागारांश्चरिदभैवं स्वकर्म परिकीर्तयन् ॥ १२३ ।
तेभ्यो लब्धेन भेक्षेण वत्तयन्नेककालिकम् ।
उपसृग्गस्त्रिपवणं त्वद्धेन स विशुष्यति ॥ १२४ ।

-
- (क) भिक्षाग्रहणं—A. भिक्षाहरणम् seems to be the exact reading.
(ख) सप्तरावम्—All except A.

भैक्षेण वर्त्तयेन्नित्यं नैकान्नादी भवेद्ब्रती ।

भैक्षेण ब्रतिनो वृत्तिरुपवाससमा स्मृता ॥ १८८ ॥

Prose. ब्रती (= ब्रह्मचारी) नित्यं भैक्षेण वर्त्तयेत्, न एकान्नादी भवेत् ।
ब्रतिनः भैक्षेण वृत्तिः उपवाससमा स्मृता ।

Bengali. ब्रह्मचारी निजा डैडरुवांरा जीवनधारण करिबेन, कथनउ एकजनेन अन्न
अर्वाञ्च अर्थां वाव०थर्राजन ग्रहण करिबेन न। डिक्कानमूह हांरा ब्रह्मचारीर जीवनधारण
उपवासतुला कथित हरेरा थारक ॥ १८८ ॥

English.—One who observes the vow of Brahma-charya should subsist on alms begged daily ; he should not eat the food of one person only. The subsistence by alms begged of many persons is said to be equal (in merit) to fasting. 188.

Kulluka. भैक्षेणेति । ब्रह्मचारी न एकस्यान्नम् (क) अद्यात्, किन्तु बहु-
गृहाहृतभिचासमूहेन प्रत्यहं जीवेत् । यस्मात्, भिचासमूहेन ब्रह्मचारिणो वृत्तिरुप-
वासतुल्या सुनिभिः स्मृता ॥ १८८ ॥

Notes.

एकान्नादी—एकस्य अन्नम् एकान्नम् ; यद्वा, एकम् अन्नम् एकान्नम् ; तत् अस्ति
यः सः ; एकान्न—अद + णिनि—कर्त्तरि ।

वर्त्तयेत्—हृत + णिच् + लिङ् यात्, परस्मैपद is obligatory by the rule
'अणौ अकर्मकात् चित्तवत्कर्तृकात्' । ब्रतिनः आत्मा वर्त्तते = ब्रती आत्मानं वर्त्तयेत् ।

व्रतवद्देवदैवत्ये पित्रे कर्मण्यथर्विवत् ।

काममभ्यर्थितोऽश्वीयाद्व्रतमस्य न लुप्यते ॥ १८९ ॥

Prose. [ब्रती] देवदैवत्ये [कर्मणि] अभ्यर्थितः [सन्] व्रतवत्, पित्रे
कर्मणि [अभ्यर्थितः सन्] ऋषिवत् [एकस्यापि अन्नम्] कामम् अश्वीयात्, [तथापि]
अस्य व्रतम् (= नैकान्नादित्वरूपं व्रतं) न लुप्यते ।

Bengali. ब्रह्मचारी दैवकार्यो निमित्तं इहैरा ब्रतं विरुक्क मधुमांसादि परिवर्ज्जन-
पूर्वक एव पित्र्यकार्यो निमित्तं इहैरा अविष्य मधुमांसादि परिवर्ज्जनपूर्वक एकवाक्तिर
अन्न यथेप्सितं ग्रहणं करिते पात्रेन । ताहाते तांहार नैकादादिद्वरूप ब्रत अर्थां बहवाक्तिर
निकटं इहैते तैरु सङ्ग्रहणं ब्रतं नष्टे इहैवे ना ॥ १४२ ॥

English.—At his pleasure he may eat, when invited, (the food of one man) at a rite in honour of the gods, observing (however the conditions of) his vow, or at a funeral meal in honour of the *Manes*, behaving (however) like a hermit, (i. e. abstaining, in both cases, from honey, meat, &c.). Still his vow of not taking food from one man is not nullified. 189.

Kulluka. ब्रतवदिति । पूर्वनिषिद्धस्य एकाग्रभोजनस्य (क) अयं प्रति-
प्रसवः (१) । देवदैवत्ये कर्म्मणि देवतोद्देशेन (ख) अभ्यर्च्यतो ब्रह्मचारी, 'ब्रतवत्' इति
ब्रतविरुद्धमधुमांसादिवर्जितम् एकस्यापि अन्नं यथेप्सितं भुञ्जीत । अथ पित्र्योद्देशेन
आहे अभ्यर्च्यतो भवति, तदापि ऋषिवत् (ग)—ऋषिर्यतिः, सस्यगदर्शनसम्पन्नत्वात् (२),
स इव, मधुमांसादिवर्जितमेकस्यापि अन्नं यथेप्सितं भुञ्जीत इति स एव अर्थः वैदस्येन
उक्तः (३) । तथापि भैक्षवृत्तिनिग्रहार्थं 'ब्रतम्' अस्य लुप्तं न भवति । याज्ञवल्क्योऽपि
[१।३२] आह अभ्यर्च्यतस्य एकाग्रभोजनमाह—

'ब्रह्मचर्ये स्थितो नैकमन्नमद्यादनापदि (४) ।

ब्राह्मणः काममन्नोयात् आह ब्रतमपीडयन् (५) ॥' इति ।

विश्वरूपेण तु 'ब्रतमस्य न लुप्यते' इति पश्यता (घ) ब्रह्मचारिणो मधुमांस-
भक्षणम् (ङ) अनेन मनुवचनेन विधीयते इति व्याख्यातम् (६) ॥ १८५ ॥

Kulluka Explained.

१. प्रतिप्रसवः—A counter-exception. Everybody is entitled to partake of एकस्य अन्नम् । But an exception is made in the case of the ब्रती—ब्रती एकाग्रमादी न भवेत् । To this exception the present exception is made—दैवे पित्र्ये च कर्म्मणि अभ्यर्चितः कामम् एकाग्रमादी भवेत् । Hence, this is a counter-exception.

(क) एकस्यान्नम्—A.

(ख) आह added after देवतोद्देशेन—A, Bg, Bk, G, J.

(घ) पठता—A ; पठनात्—P.

(ग) अपि ऋषिवत्—Omitted in all except A, P.

(ङ) मधु—Omitted in A, B, M, P, V.

2. ऋषिः &c.—A ऋषिः means a यति as he is endowed with perfect vision (the root ऋष meaning 'to see').

3. इति स एव अर्थः &c.—Thus the same thing (as व्रतवत्) is stated ingeniously (by ऋषिवत्). [विदग्ध means a wise or a clever man ; hence, वैदग्ध्य = cleverness.]

4. नैकम् &c.—अनापदि एकम् अन्नम् न अद्यात् । अनापदि means except in an आपद् or danger (of starvation).

5. व्रतम् अपोडयन्—Without violating the vow (of ब्रह्मचर्य) ; i.e. without partaking of food prohibited for a Brahma-chārin.

6. विश्वरूपेण तु &c.—Vis'wa-rūpa, however, seeing the expression व्रतमस्य न लुप्यते explains it to mean that—'the partaking of (even) honey and meat is prescribed for a Brahma-chārin by this text of Manu'.

Notes.

व्रतवत्—व्रति इव इति व्रत + वति by the rule 'तच्च तस्येव' । Which does not soil the vow of a Brahma-chārin.

ऋषिवत्—'तदर्हम्' इति वतिप्रत्ययः । Which a Rishi is permitted to eat.

N. B. The two expressions व्रतवत् and ऋषिवत् mean the same thing, expressed in two different ways.—Kull.

ऋषिवत् simply would not serve the purpose—“ ऋषिः वैखानसः, तदश्नाभ्यनुज्ञाने मांसमपि ब्रह्मचारिणः अनुज्ञातं स्यात् । तस्य हि 'वैश्वस्यपुप-मुञ्जीत' इति मांसाशनमपि अस्ति ” । Hence, व्रतवत् has been added. This latter singly would have sufficed. But इत्तानुरोधात् हिः अभिधानम्—Medh.

To the first part of Medh.'s note Gov. replies—'ऋषिशब्दश्च वसिष्ठादी प्रसिद्धप्रयोगः न वैखानसे एव, येन तदर्हान्नाभ्यनुज्ञाने वैश्वस्यपुपमुञ्जीत इति मांसाशनाशङ्का स्यात्' ।—Gov.

देवदैवत्ये = देवः एव दैवत्वं यस्मिन् कर्त्तव्यं तत् देवदैवत्यम् ; where a Deva or Devas are the intended deities ; e.g., अग्निहोत्र, दर्शपूर्णमास, &c., (in connection with which ब्राह्मणभोजन is necessary) .

पित्रे कर्मणि—आहे ।

कामम्—यथेप्सितम् । —Kull. यदि इच्छति तदा । —Gangādhara.

व्रतम्—नैकाद्रादित्वरूपं व्रतम् ।

ब्राह्मणस्यैव कर्मैतदुपदिष्टं मनीषिभिः ।

राजन्यवैश्ययोस्त्वेवं नैतत् कर्म प्रचक्षते (क) ॥ १८० ॥

Prose. एतत् कर्म (= एकाद्रभोजनरूपं कर्म) ब्राह्मणस्यैव [सम्बन्धे] मनीषिभिः उपदिष्टम् । राजन्यवैश्ययोस्तु न एतत् कर्म [इति] [मनीषिणः] प्रचक्षते ।

Bengali. উপরি উক্ত একাদ্রভোজনরূপ কর্ম কেবল ব্রাহ্মণ ব্রহ্মচারীর পক্ষেই মনীষিগণ কর্তৃক উপদিষ্ট হইয়াছে । তাঁহারা বলেন যে ক্ষত্রিয় ও বৈশ্য ব্রহ্মচারীর পক্ষে একাদ্র নিয়ম নহে ॥ ১৯০ ॥

English—This conduct is allowed by the wise for a Brāhmana [Brahma-chārin] only ; but, they say that this is not the rule for a Kshatriya and a Vais'ya [Brahma-chārin]. 190.

Kulluka. ब्राह्मणस्यैवेति । ब्राह्मणक्षत्रियविशां चयाणमिव ब्रह्मचारिणां सैन्धवचरणविधानात् 'व्रतवद्' [मनु—२ । १८८] इत्यनेन तदपवादरूपमेकाद्रभोजन-मुपदिष्टं क्षत्रियवैश्ययोरपि प्रसक्तम् अनेन (ख) पर्युदस्यते (I) । यदेतत् एकाद्र-भोजनरूपं कर्म तद् ब्राह्मणस्य एव वेदार्थविवर्द्धिर्विहितम् । क्षत्रियवैश्ययोः पुनर्नैतत् कर्म इति ब्रुवते (ग) ॥ १८० ॥

Kulluka Explained.

1. ब्राह्मणक्षत्रिय &c—Begging alms (from more than one person) is enjoined generally for Brahma-chārinś belonging to all the three twice-born castes, viz. Brāhmana, Kshatriya and

(क) विधीयते for प्रचक्षते—All except A. Jolly also reads प्रचक्षते ।

(ख) पुनरुक्तेन for प्रसक्तमनेन—B, M, V.

(ग) श्रूयते Bg, G ; ब्रूयते—Bh ; ब्रूते—B, Bk, J, M, P ; ब्रुवते—A.

Vis' (Vais'ya'. An exception (अपवाद) to that in the shape of taking food from *one* person only which has been (generally) instructed by the text व्रतवत् &c. (Sl. 189) and has (thus) a tendency to apply to the cases of Kshatriyas and Vais'yas also, is hereby negatived (पयुंदस्यते) ।

चोदितो गुरुणा नित्यमप्रचोदित एव वा ।

कुर्यादध्ययने (क) योगमाचार्यस्य हितेषु च ॥ १८१ ॥

Prose. गुरुणा चोदितः अप्रचोदितः एव वा अध्ययने आचार्यस्य हितेषु च नित्यं योग' (= उद्द्योग') कुर्यात् ।

Bengali. গুরু কর্তৃক প্রদীক্ষিত হইয়া অথবা উৎকর্তৃক প্রদীক্ষিত না হইলেও যৌন অধ্যয়নে এবং আচার্য্যের হিতনাশনসম্বন্ধে উদ্দ্যোগী হইবে ॥ ১৮১ ॥

English.—Directed by his Guru and even if not (specially) directed, a student shall allways exert himself in his study and in what is serviceable to his Guru. 191.

Kulluka. चोदित इति । आचार्येण प्रेरितो न प्रेरितो वा स्वयमेव प्रत्यहमध्ययने गुरुहितेषु च उद्योगं कुर्यात् ॥ १८१ ॥

Notes.

चोदितः अप्रचोदितः वा &c.—This will apply to old lessons only. A command from the Guru is necessary for new lessons. Cf. 'अथौष भो इति ब्रूयात्' (Sl. 73).—Medh. and Gov. But Kull. is silent on this point perhaps because 'to make every arrangement for study' (before actually reciting it) is certainly not opposed by the said text.

आचार्यस्य हितेषु—More accurately आचार्यस्य हितेषु by the rule 'हितयोगे च' । According to Pānini, हृष्टौ and हृष्टौ are alternatives in आशिस् only and not always.

(क) अध्ययने यद्वत् for अध्ययने योगम्—All except A. Jolly also reads योगम् for यद्वत् ।

शरीरं चैव वाचं च बुद्धीन्द्रियमनांसि च ।

नियम्य प्राञ्जलिस्तिष्ठेद् वीक्षमाणो गुरोर्मुखम् ॥ १८२ ॥

Prose. शरीरं चैव वाचं च बुद्धीन्द्रियमनांसि च नियम्य, गुरोः मुखं वीक्ष-
माणः प्राञ्जलिः तिष्ठेत् ।

Bengali. [কোনও স্থান দ্বিষ্টে আসিয়া, বিশেষতঃ অধ্যয়ন কালে] শরীর, বাঁকা, বুদ্ধীলিঙ্গনমূহ এবং মনঃ সংযত করিয়া, গুরুর মুখাবলোকনপূর্বক অঞ্জলি বন্ধনকরত (বসিবার অঙ্গুষ্ঠ পাইবার পূর্ব পর্য্যন্ত) দণ্ডায়মান থাকিবে ॥ ১৯২ ॥

English.—Controlling his body, speech, sense-organs and mind, he should stand with joined and hollowed palms, looking at the face of the Guru. 192.

Kulluka. शरीरं चेति । देह-वाग्-बुद्धीन्द्रिय-मनांसि नियम्य कृताञ्जलिः गुरुमुखं पश्यतिष्ठेत्, नोपविशेत् (१) ॥ १८२ ॥

Kulluka Explained.

१. न उपविशेत्—[Of course only so long as he is not asked to do so].

Notes.

बुद्धीन्द्रियमनांसि—बुद्धीन्द्रियाणि च मनश्च इति इन्द्रः । The कर्मेन्द्रिय have been spoken of by the word शरीरम् ।

प्राञ्जलिः—प्रवृद्धः अञ्जलिः येन सः । ‘जहङ्गतकरकपोलः’—Medh.

तिष्ठेत्—Here the root स्था is used in its literal sense—‘to stand up’ as distinguished from आसीत् in the next Sloka. Rāgh. adds ‘अध्ययनकाले इति शेषः’ । But Medh.’s preface to the Sloka is—कृतश्चित् आगतः । See his Notes on नित्यम् in the next Sloka.

नित्यमुद्धृतपाणिः स्यात् साध्वाचारः सुसंवृतः (क) ।

आस्यतामिति चोक्तः सन्नासीताभिमुखं गुरोः ॥ १८३ ॥

Prose. नित्यम् उद्धृतपाणिः साध्वाचारः सुसंवृतः [च] स्यात् । ‘आस्यताम्’ इति उक्तः सन् गुरोः अभिमुखम् आसीत् ।

(क) सुसंयतः—All except A, B, Bh.

Bengali. দক্ষিণ হস্ত উত্তরীয় ও বস্ত্রপূত্র ইহাতে সর্বদা বাহির করিয়া রাখিবে, এবং নাশ্বাচার ও বস্ত্রাবৃত ইহা থাকিবে । ‘উপবেশন কর’ এইরূপ আশিষ্টে ইহবার পর গুরু অঙ্গিমুখে উপবেশন করিবে ॥ ১৯৩ ॥

English.—He should always have his right arm outside of his outer garment, behave decently and keep his body well-covered. And when adressed “Be seated” he should sit down facing his Guru. 193.

Kulluka. নিত্যমিতি । সততম্ “উত্তরীয়াদ্” বহিষ্কৃতদক্ষিণবাহুঃ, শোভনাচারঃ, বস্ত্রাবৃতদেহঃ, আশ্রয়তামিতি গুরুণা উক্তঃ সন্ গুরোরभिमुखं यथा भवति तथा आसीत् ॥ ১৯৩ ॥

Notes.

নিত্যম্—‘নিত্যগ্রহণং ন তিষ্ঠত एव अयं पाण्डुद्धारः, नापि अव्ययनवेलायाम् । किं तर्हि ? ततः अन्यत्रापि’ ।—Medh.

সাধ্বাচারঃ—This although connected with नित्यम्, may have some special reference to the conduct towards the Guru.

সুসংবৃতঃ—Medh. prefers to take it in its figurative sense. — ‘अनावृतः’ लोके उच्यते यो यथाकामी, तद्विपरीतः ‘सुसंवृतः’ ।

आश्रयताम्—तथा इति कर्तृपदम् ऊह्यम् । The root आस means ‘to sit down’.

हीनान्नवस्त्रवेषः स्यात् सर्वदा गुरुसन्निधौ ।

उत्तिष्ठेत् प्रथमं चास्य चरमं चैव संविशेत् ॥ ১৯৪ ॥

Prose. গুরুসন্নিধৌ সর্বদা হীনান্নবস্ত্রবেষঃ স্যাৎ । অস্য চ প্রথমম্ উত্তিষ্ঠেৎ, চরমং চৈব সংবিশেৎ ।

Bengali. গুরু সন্নিপে সর্বদা অপকৃষ্টে ভিন্ন, বস্ত্র এবং বেশ ব্যবহার করিবে । তাঁহার পূর্বে শয্যা ভাগ করিবে এবং তাঁহার পরে শয়ন করিবে ॥ ১৯৪ ॥

English.—In the presence of his Guru his food, cloth and garments should always be of an inferior kind. He should get up (from his bed) earlier, and go to bed later than his Guru. 194.

Kulluka. हीनान्नवस्त्रेति । सर्वदा गुरुसमीपे “गुरुपेक्षया” अपक्कटान्न-
वस्त्रप्रसाधनः (क) (१) भवेत् । गुरोश्च प्रथमं “रात्रिशेषे” शयनादुत्तिष्ठेत्, “प्रदोषे” च
गुरो सुप्ते पश्चात् शयौत ॥ १८४ ॥

Kulluka Explained

I. अपक्कटान्नवस्त्रप्रसाधनः—[अपक्कटानि अन्न-वस्त्र-प्रसाधनानि यस्य सः ।
प्रसाधन which is here the synonym of वेष्ट (also spelt वेष्ट) means
'decoration'.]

Notes.

सर्वदा—‘ब्रह्मचर्यात् परमपि । अतएव वेष्टग्रहणं, न च ब्रह्मचारिणी मण्डनम्
इष्यते’ —Medh.

उत्तिष्ठेत्, संविशेत्—Medh. takes these words not only with
reference to ‘sleeping’ but also to the ordinary ‘getting up’ and
‘taking seat’ of the Guru. A’pastamba, however, in his Dharma-
Sūtra I. 4. 24, refers to sleep only and says ‘अथ यः पूर्वोत्थायौ जघन्य-
संवेशौ तमाह्नः न स्वपिति इति’ ।

प्रतिश्रवणसम्भाषे शयानो न समाचरेत् ।

नासीनो न च भुञ्जानो न तिष्ठन्न पराङ्मुखः ॥ १८५ ॥

Prose. न शयानः, न आसीनः, न च भुञ्जानः, न तिष्ठन्, न पराङ्मुखः
[गुरोः] प्रतिश्रवणसम्भाषे समाचरेत् ।

Bengali. शयान अवशाय, बसिशा, आशय करिते करिते, (गुरुज नमोपवर्द्धो
ना इहेशा) अथ दिक् किंशि आङ्ग आङ्गश्रवण अथवा तांशर महित आनापन
करिते ना ॥ १८५ ॥

English.—He should not receive orders from and talk to his
Guru when lying down, nor seated, nor eating, nor standing (at
his own position instead of moving towards his Guru), nor with
his face turned aside. 195.

Kulluka. प्रतिश्रवणेति । ‘प्रतिश्रवणम्’ आज्ञाङ्गीकरणं (१), सम्भाषणं च
गुरोः, शय्यायां सुप्तः, आसनीपविष्टः, भुञ्जानः, तिष्ठन्, विमुखश्च (२) न कुर्यात् ॥ १८५ ॥

Kulluka Explained.

1. आज्ञाङ्गीकरणम्—Receiving orders.
2. विमुखः—With the face turned to another direction.

Notes.

प्रतिश्रवणसम्भाषि—प्रतिश्रवणं च सम्भाषा च इति द्वन्द्वः । प्रतिश्रवणम् = Receiving orders. सम्भाषा = Talk.

पराङ्मुखः—पराक् मुखं यस्य सः ; with the face turned to another direction.

आसीनस्य स्थितः कुर्यात् अभिगच्छंस्तु तिष्ठतः ।

प्रत्युद्गम्य त्वाव्रजतः पश्चाद्वावंस्तु धावतः ॥ १८६ ॥

Prose. आसीनस्य [गुरोः] स्थितः [सन्], तिष्ठतः [गुरोः] अभिगच्छन्, आव्रजतः [गुरोः] प्रत्युद्गम्य, धावतः [गुरोः] तु पश्चात् धावन् [प्रतिश्रवणसम्भाषि] कुर्यात् ।

Bengali. গুরু উপবিষ্ট হইয়া আছা করিলে শিষ্য আসন ইহেতে উঠিয়া, গুরু দণ্ডায়মান হইয়া আদেশ করিলে শিষ্য গুরুর অভিমুখে অগ্রসর হইয়া, গুরু শিষ্যভিমুখে আসিতে আসিতে আছা করিলে শিষ্য তাঁহার প্রত্যুদগমন করিয়া, গুরু ধাবমান অবস্থায় আছা দিলে শিষ্য তাঁহার পশ্চাৎ পশ্চাৎ ধাবিত হইয়া [তাঁহার আছাগ্রহণ এবং তাঁহার সহিত আলাপন করিতে] ॥ ১৮৬ ॥

English.—[He should do that] standing up if his Guru is seated ; approaching him, if he is standing ; going up to him if the Guru is coming towards him ; and running after him, if he is walking fast. 196.

Kulluka. कथं तर्हि कुर्यात् ? तदाह (क)—आसीनस्येति । आसनीप-विष्टस्य गुरोः “आज्ञां ददतः” “स्वयम्” आसनादुत्थितः (१), तिष्ठतो गुरोः आदिशतः तदभिमुखं कतिचित् पदानि गत्वा, यदा (ख) गुरुरागच्छति तदा (ख) अस्मिमुखं गत्वा, यदा तु गुरुर्धावन्नादिशति तदा तस्य पश्चाद्भावन्,—प्रतिश्रवणसम्भाषि कुर्यात् ॥ १८६ ॥

Kulluka Explained.

1. आसनोपविष्टस्य &c.—[स्वयम् refers to the pupil. The sentence, like the three other sentences which follow, is connected with प्रतिश्रवणसम्भाषि कुर्यात्—the concluding words of the commentary.]

पराङ्मुखस्याभिमुखो दूरस्थस्यैव चान्तिकम् ।

प्रणम्य तु शयानस्य निदेशे चैव तिष्ठतः ॥ १८७ ॥

Prose. पराङ्मुखस्य [गुरोः] अभिमुखः [सन्], दूरस्थस्य च [गुरोः] अन्तिकम् एव, शयानस्य तु प्रणम्य, निदेशे (=निकटे) तिष्ठतश्च प्रणम्य एव [प्रतिश्रवणसम्भाषि कुर्यात्] ।

Bengali. গুরু অপর দিক্ ফিরিয়া থাকিলে তাঁহার অভিমুখ হইয়া, দূরস্থিত থাকিলে তাঁহার নিকটে বাইরা, শয়ান অবস্থায় থাকিলে অথবা নিকটে অবস্থিত থাকিলে তাঁহাকে প্রণাম করিয়া [তাঁহার আছাশ্রয় ও তাঁহার নহিত আলাপন করিবে] ॥ ১৮৭ ॥

English.—[Let him do that] facing the Guru if his face be turned away; going near him if he be standing at a distance; saluting him if he be lying down or standing near by. 197.

Kulluka. पराङ्मुखस्येति । तथा (क) —पराङ्मुखस्य गुरोः आदिशतः समुखस्य, दूरस्थस्य गुरोः (ख) समीपमागत्य, शयानस्य (ग) गुरोः 'प्रणम्य' प्रह्वीभूय (घ), निदेशे निकटे एव तिष्ठतो (ङ) गुरोरादिशतः प्रह्वीभूय एव,—प्रतिश्रवणसम्भाषि कुर्यात् ॥ १८७ ॥

Notes.

निदेशे—निकटे । 'आज्ञायाम्'—Gangādhara.

(क) तथा—Omitted in Bg, G, J, V.

(ख) वा for गुरो—M, P, V.

(ग) शय्यायां—Added before शयानस्य in A, P.

(घ) प्रह्वी भूत्वा—All except A.

(ङ) अचतिष्ठतः for एव तिष्ठतः—All except Bg, G.

नीचं शय्यासनं चास्य सर्वदा गुरुसन्निधौ ।

गुरोस्तु चक्षुर्विषये न यथेष्टासनो भवेत् ॥ १८८ ॥

Prose. गुरुसन्निधौ अस्य (= शिष्यस्य) सर्वदा नीचं शय्यासनं [स्यात्] ।
गुरोस्तु चक्षुर्विषये यथेष्टासनो न भवेत् ।

Bengali. गुरुसमीपे शिवा सर्वदा नीच शया ও আসন ব্যবহার করিবেন । এবং গুরুর চক্ষুর সম্মুখে কখনও যথেষ্টভাবে অর্থাৎ ইচ্ছানত হস্তপদাদি প্রসারণপূর্বক উপবেশন করিবেন না । ১৯৮ ।

English.—In the presence of the Guru, the bed and the seat of the pupil should be always lower (than those of the Guru). And within the sight of his Guru the pupil should not sit carelessly at ease. 198.

Kulluka. नीचमिति । गुरुसमीपे चास्य “गुरुशय्यासनापेक्षया” नीचे (1) एव शय्यासने नित्यं स्याताम् । यत्र च देशे समासीनं गुरुः पश्यति न तत्र यथेष्टां (क)(2) चरणप्रसारदिकां कुर्यात् ॥ १८८ ॥

Kulluka Explained.

1. नीचे—[Neuter gender, 1st case, dual ; adj. to शय्यासने ।]
2. यथेष्टाम्—Just as desired (by the pupil) ; i. e., without restraint.

नोदाहरदस्य नाम परोक्षमपि केवलम् ।

न चेवास्यानुकुर्वीत गतिभाषितचेष्टितम् ॥ १८९ ॥

Prose. अस्य (= गुरोः) परोक्षम् अपि (अस्य) केवलं नाम न उदाहरत् ।
अस्य गतिभाषितचेष्टितं चैव न अनुकुर्वीत ।

Bengali. গুরুর পরোক্ষেও তাঁহার নাম সম্মানসূচক কোনও উপপদ ব্যতিরেকে উচ্চারণ করিবে না । এবং (পরিহাসের উদ্দেশ্যে) তাঁহার গমন, বাক্য ও ক্রিয়ার কখনও অনুকরণ করিবে না । ১৯৯ ।

(ক) যথেষ্টচেষ্টাম্—All except A.

English.—He should not utter the mere name of his Guru (without adding an honorific title) even in his absence. And he should not mimic his gait, speech and acts. 199.

Kulluka. नोदाहरेदिति । अस्य गुरोः परोक्षमपि उपाध्यायाचार्यादि-पूजावचनोपपदशून्यं (१) नाम नोच्चारयेत् । तथा न गुरोर्गमन-भाषित-चेष्टितानि अनुकुर्वीत (क)—गुरुगमनादिसदृशानि आत्मनो गमनादीनि “उपहासमुद्धा” न कुर्वीत ॥ १९९ ॥

Kulluka Explained.

१. उपाध्याय &c.—Without a respectful adjunct, such as उपाध्याय, आचार्य, &c.

Notes.

केवलम्—‘—केवलमिति, त्रिलिङ्गं लेकल्लत्तयोः’ इत्यमरः ।

गतिभाषितचेष्टितम्—समाहारः here is optionally sanctioned by the dictum ‘सर्वो हन्ते विभाषा एकवद् भवति’ । चेष्टित means ‘acts’—‘एवं भुङ्क्ते, एवम् उष्णीषं वज्राति, एवं परिवर्त्तते’ ।—Medh.

गुरोर्यत्र परीवादो निन्दा वापि प्रवर्त्तते ।

कर्णौ तत्र पिघातव्यौ गन्तव्यं वा ततोऽन्यतः ॥ २०० ॥

Prose. गुरोः यत्र परीवादः निन्दा वापि प्रवर्त्तते तत्र कर्णौ पिघातव्यौ [शिष्येण], ततः अन्यतः (= अन्यत्र) वा गन्तव्यम् [शिष्येण] ।

Bengali. গুরুর বেখানে পরীবাদ অথবা নিন্দার উল্লেখ হয় সেখানে শিষ্যের কর্ণ আঘাতন করা উচিত, অথবা সে স্থান হইতে অন্যত্র চলিয়া যাওয়া উচিত ॥ ২০০ ॥

English.—Where there is blame, true or false, of his Guru there he must shut his ears, or go from thence elsewhere. 200.

Kulluka. गुरोर्यत्र इति । विद्यमानदोषाभिधानं (ख) परीवादः, अविद्यमानदोषाभिधानं निन्दा (१) । यत्र दिश्ये गुरोः परीवादी निन्दा वा वर्त्तते, तत्र स्थितेन शिष्येण कर्णौ “हस्तादिना” त्रिरीघातव्यौ, तस्मात् वा दिश्यात् दिशान्तरं गन्तव्यम् ॥ २०० ॥

(क) न गुरोर्गमनभाषितचेष्टितानि अनुकुर्वीत—Omitted in G.

(ख) —दोषस्याभिधानम्—All except A.

Kulluka Explained.

1. विद्यमान &c.—परिवाद means 'the statement of *real* faults' and निन्द means 'the statement of *unreal* faults'.

Notes.

परिवादः—परिवादः or परिवादः—'उपसर्गस्य घञि असुखे वङ्गलम्' इति वङ्गलं दीर्घः ।

पिघातव्यौ—अपि—घा + तव्य । The अ of अपि (as well as of अव) is elided according to the sage Bhāguri, i. e., optionally. 'वष्टि भागुरिरल्लोपमवाध्योरुपसर्गयोः' ।

परिवादात् खरो भवति श्वा वै भवति निन्दकः ।

परिभोक्ता क्लमिर्भवति कीटो भवति मत्सरी ॥ २०१ ॥

Prose. [गुरोः] परिवादात् [शिष्यः] खरो भवति, निन्दकः वै श्वा भवति । परिभोक्ता क्लमिः भवति, मत्सरी कीटः भवति ।

Bengali. গুরুর গত্রীবাদ করিলে শিষ্য গত্রজন্মে গর্দভ হয়, নিন্দা করিলে কুকুর হয় । গুরুধন অতুচ্চিত উপভোগ করিলে কুনি হয় এবং গুরুর উন্নতি সহ্য করিতে না পারিলে কীট ইহঁয়া জন্মগ্রহণ করে ॥ ২০১ ॥

English.—By censuring (his Guru), though justly, he becomes an ass (in the next birth); and by falsely defaming him he becomes a dog. He who unduly lives on his Guru's substance becomes a worm, and he who is envious (of his prosperity) becomes an insect. 201.

Kulluka. इदानीं शिष्यकर्तृक-परिवादादि-फलम् (क) आह—परिवादादिति । गुरोः परिवादात् शिष्यः "मृतः" खरो भवति । गुरोर्निन्दकः कुकुरो भवति । 'परिभोक्ता' अनुचितेन गुरुधनेन उपजीवकः (I) क्लमिर्भवति । 'मत्सरी' गुरोर्दुःकर्षासहनः कीटो भवति । कीटः क्लमिभ्यः किञ्चित् स्थूलः (ख) ॥ २०१ ॥

(क) —परिवादकृतफलम्—M, P, V.

(ख) भवति—Added after स्थूलः in all except A.

কৃত্ব:—Medh. notices কৃত্ব as a variant.

স্ত্রিয়া: অন্তিকি ন [অর্জয়েত্]—রহসি স্ত্রিয়া সহ স্থিতস্য অর্জনাপ্রসঙ্গে
আরাধনমভ্যঙ্গী ভবেত্ ইত্যাশঙ্কা ।

প্রতিবাতেনুবাতৈ চ নাসীত গুরুণা সহ ।

অসংশ্ৰবে চৈব গুরোর্ন কিञ্চিদপি কীর্তয়েত্ ॥ ২০২ ॥

Prose. প্রতিবাতৈ অনুবাতৈ চ গুরুণা সহ ন আসীত । গুরো: অসংশ্ৰবে চৈব
ন কিञ্চিত্ অপি কীর্তয়েত্ ।

Bengali. প্রতিবাতৈ অর্থাৎ যে বায়ু গুরুর দিক্ হইতে শিষ্যের দিকে প্রবাহিত
হয়, এবং অনুবাতৈ অর্থাৎ যে বায়ু শিষ্যের দিক্ হইতে গুরুর দিকে প্রবাহিত হয়, বায়ুর
একপ অবস্থায় গুরুর সহিত উপবেশন করিবে না, এবং গুরু শুনিতে পান না একপ স্থানে
(গুরুদৃষ্টি অথবা অন্য কাহারও দৃষ্টি) কিছু বলিবে না ॥ ২০২ ॥

English.—He should not sit with his Guru, to the leeward
or to the windward (of him) ; nor should he speak anything out
of the hearing of his Guru. 203.

Kulluka. প্রতিবাত ইতি । প্রতিগতৌঃসি মুখীভূত: শিষ্যস্য (ক), য: (খ)
গুরুদেশাৎ শিষ্যদেশমাগচ্ছতি, স প্রতিবাত: (১) ; য: শিষ্যদেশাৎ গুরুদেশমা-
গচ্ছতি, স অনুবাত: (২) । তত্র গুরুণা সমং নাসীত । তথা, অবিদ্যমান: সংশ্ববো
যত্র তচ্চিন্ অসংশ্ৰবে—গুরুর্যত্র ন শৃণোতি ইত্যর্থ:; তত্র “গুরুগতম্ অন্যগতং বা” (৩) ন
কিञ্চিত্ কথয়েত্ ॥ ২০২ ॥

Kulluka Explained.

১. য: গুরুদেশাৎ &c.—(The wind) which comes from the
Guru's to the pupil's direction, is called প্রতিবাত ।

২. য: শিষ্যদেশাৎ &c.—(The wind) which comes from the
pupil's to the Guru's direction, is called অনুবাত ।

৩. গুরুগতম্ অন্যগতং বা—Relating to the Guru or to any
body else.

(ক) প্রতিবাত: for শিষ্যস্য—A.

(খ) শিষ্যস্তদা for শিষ্যস্য য:—B, M, P, V.

Notes.

प्रतिवातः—(शिष्यं) प्रतिगतः वातः इति प्रतिवातः । प्रादिसमासः । For meaning, see Kull. 1.

अनुवातः—(शिष्यम्) अनुगतः वातः इति अनुवातः । प्रादिसमासः । For meaning, see Kull. 2.

प्रतिवातेऽनुवाते च नासीत् गुरुणा सह—The grounds on which these injunctions are made are not very clear. Nār. gives the following notes here.—‘गुरोः अभिमुखवातवहनस्थाने नासीत्, तद्वरसादि-निर्गम-सम्भवात् । न अनुवाते, तत्पृष्ठभाग-गत-वातवहनस्थाने एतदुदीरित-शब्दस्य तेन अश्रवणात्’ ।—Nār.

असंशये—नास्ति संशयः (= श्रवणं) यस्मिन् देशे स असंशयो देशः, बह्व्रीहिः ।—Kull. We might take it as a नञ्तत्पुरुष as well.

गोऽश्वोऽयानप्रासादस्तरेषु (क) कटेषु च ।

आसीत् गुरुणा साईं शिलाफलकनौषु च ॥ २०४ ॥

Prose. गोऽश्वोऽयानप्रासादस्तरेषु कटेषु च शिलाफलकनौषु च गुरुणा साईंम् आसीत् ।

Bengali. गौयान, अश्वयान, ऐश्वयान, आयान, पञ्चमिकृत आश्वयान, एवम् माश्वयान (हेतामिर उग्र) एवम् आश्वयान, काष्ठायन ७ नोकाय श्वयान महित एकत्र उपवेशन करी यत्र ॥ २०४ ॥

English.—He may sit with his Guru in a carriage drawn by oxen, horses, or camels, on a terrace, on a bed of Darbhagrass, &c., a mat, a piece of stone, a large wooden seat, or a boat. 204.

Kulluka. गो इति । यानशब्दः प्रत्येकमभिसम्बध्यते (१) । बलीवर्दयाने, घोटकप्रयुक्ते याने, उग्रयुक्तयाने ()—रथशकटादौ (ग), प्रासादीपरि,

(क) प्रस्तरेषु—A ; also Jolly.

(ख) बलीवर्दघोटकोग्रयुक्तयाने for बलीवर्दयाने &c.—A.

(ग) काष्ठादौ—M, P, V.

सस्तर (क) कटे च—दृणादिनिश्चिते (ख) (२), दीर्घशिलायां (ग), 'फलके च' दारुघटितदीर्घासने, नौकायां च गुरुणा सह आसीत् ॥ २०४ ॥

Kulluka Explained.

१. यानशब्दः &c.—The word यान is connected with each of the words (गो, अश्व and उष्ट्र) [by the dictum इद्वान्ते श्रुयमाणं पदं प्रत्येकम् अभिसम्बध्यते] ।

२. दृणादिनिश्चिते—This explanatory clause is perhaps intended to embrace both सस्तर and कट । The आदि in दृणादि seeks to include लता, &c.

Notes.

गोऽश्वोऽयानानि—गौश्च अश्वश्च उष्ट्रश्च इति गोऽश्वोऽयानाः (गोऽश्वोऽयाना वा) । तेषां यानानि ।

सस्तरः—सस्त - रत्न + ड । There are two other similar words—सस्तर and प्रस्तर which mean 'a bed generally of leaves, &c.'

कटः—A mat. Kull. does not find much distinction between a कट and a सस्तर । Medh. perhaps means that the latter is made of holier stuff and is generally not woven—'प्रस्तरः दर्भादिदृणाकाकीर्ण आस्तरः, न तु शरवीरणादिजतः ; कटः प्रसिद्धः' ।—Medh. फलकम्—A large wooden seat.

गुरोर्गुरौ सन्निहिते गुरुवद्वस्तिमाचरेत् ।

न चानिच्छष्टो गुरुणा खान् गुरुनभिवादयेत् ॥ २०५ ॥

Prose. गुरोः गुरौ सन्निहिते [सति] [तस्मिन्] गुरुवद्वस्तिम् आचरेत् । गुरुणा अनिच्छष्टम् खान् गुरुन् न अभिवादयेत् ।

(क) प्रस्तर—A.

(ख) वीरणादिनिश्चिते—A.

(ग) दीर्घ—Omitted in all except A.

Bengali. গুরুর গুরু সন্নিহিত হইলে তাঁহার প্রতি গুরুত্ব ব্যবহার করিতে হইবে । এবং গুরু অনুমতি না করিলে মাতা, পিতা, পিতৃগা প্রভৃতি স্বীয় গুরুজনকে অভিবাদন করিবে না ॥ ২০৫ ॥

English.—If the Guru of his Guru be near, he should behave (towards him) as towards his own Guru. And before he is permitted by his Guru, he should not salute his own elders (i. e. father, mother, &c.). 205.

Kulluka. গুরোগুরাবিতি । আচার্য্যস্য আচার্য্যে সন্নিহিত আচার্য্যে ইব (ক) তস্মিন্ অপি অভিবাাদাদিকা হৃচ্চিমনুতিষ্ঠেৎ । তথা “গুরুগৃহে বসন্” শিষ্যঃ আচার্য্যেণ অনিয়ুক্তো ন স্থান্ গুরুন্ মাতৃ-পিতৃ-পিতৃব্যাদীন্ (খ) অভিবাাদয়েৎ ॥ ২০৫ ॥

Notes.

গুরুবৎ—গুরৌ ইব । ‘তব তস্যেব’ ইতি বচিঃ ।

অনিয়ুক্তঃ—নিয়ুক্তঃ = asked. ন নিয়ুক্তঃ = unasked.

স্থান্ গুরুন্—Viz. those that have come to his Guru's house.

বিদ্যাগুরুষ্বেতদেব নিত্যা হৃচ্চিঃ স্বয়োনিষু ।

প্রতিষেধত্সু চাধর্চমাৎ (গ) হিতং চোপদিশত্স্বপি ॥ ২০৬ ॥

Prose. বিদ্যাগুরুষু এতদেব নিত্যা হৃচ্চিঃ । স্বয়োনিষু, অধর্চমাৎ প্রতিষেধত্সু চ, হিতং চ উপদিশত্সু অপি [এতদেব নিত্যা হৃচ্চিঃ] ।

Bengali. আচার্য্য ব্যতিরিক্ত অন্য যে সকল বিদ্যাগুরু অর্থাৎ উপাধ্যায়াদি তাঁহাদের প্রতিও চিরদিন এইরূপই ব্যবহার করিতে হইবে । পিতৃব্য-মাতৃলাদি গুরুজন, অধর্ম্মের প্রতিষেধক এবং হিতোপদেশে গণের প্রতিও এইরূপই ব্যবহার নিত্য কর্তব্য ॥ ২০৬ ॥

English.—This should likewise be his constant behaviour towards his other instructors in learning, towards his (superior) relations, towards all who restrain him from sin, and towards those who give him salutary advice. 206.

(ক) আচার্য্যে ইব—Omitted in all except A.

(খ) মাতৃ-পিতৃব্যাদীন্—B, Bg, Bk., G, M.

(গ) অধর্চমাৎ—All except A.

Kulluka. विद्येति । आचार्यव्यतिरिक्ता उपाध्यायादयः विद्यागुरवः, तेषु अपि (क) एतदेव इति सामान्योपक्रमः (१) । किं तत् ? आचार्य इव नित्या सार्वकालिकी वृत्तिर्विधेया । तथा स्वयोनिषु अपि पिढव्यादिषु तद्वत् वृत्तिः (ख) (२) । तथा (ग), अधर्मात् निषेधतस्तु, धर्मात्तत्त्वं च उपदिशतस्तु गुरुवद्वृत्तिव्यम् ॥ २०६ ॥

Kulluka Explained.

१. सामान्योपक्रमः—A general statement. [उपक्रम means 'beginning' i. e. the introduction of an injunction.]

२. तद्वत् वृत्तिः—Conduct as towards the Guru. [तत् refers to the Guru.]

Notes.

एतद् एव वृत्तिः—This might also be put as एषा एव वृत्तिः, in case the विधेय were emphasised. Gov. reads एवम् for एतद् ।

स्वयोनिषु—योनि means 'the father and the mother', and hence 'the relations on the father's and the mother's sides'. The form स्वयोनि is clearer in meaning and cannot be held to be grammatically inaccurate.

अधर्मात्—अपादाने ऽस्ती । अत्र अपायो बुद्धिकृतः ।

श्रेयःसु गुरुवद्वृत्तिं नित्यमेव समाचरेत् ।

गुरुपुत्रेषु चार्येषु गुरोश्चैव स्वबन्धुषु ॥ २०७ ॥

Prose. श्रेयःसु, चार्येषु च गुरुपुत्रेषु, गुरोश्चैव स्वबन्धुषु गुरुवद्वृत्तिं नित्यमेव समाचरेत् ।

Bengali. विद्या-तपः-संयुक्त गुरुजन, सम्मानित अर्थात् गुरुज सबर्णाङ्गोर्ध्वसङ्गत [निष्ठावातिरिक्त ७ ब्रह्मोज्ज्वल] गुरुपुत्र एवं गुरुज पित्र्यादि ज्ञातिज प्रति नित्य गुरुवत् व्यवहार करिबे ॥ २०७ ॥

(क) अपि—Omitted in all except A.

(ख) तद्वद्वृत्तिः—All except A.

(ग) तथा—Omitted in V, M.

English.—Towards his superiors (in point of learning, penance, &c.), towards the Guru's sons who are respectable (i.e. born by wives of the same caste) [and older and not his pupils], as well as towards the Guru's relations, he should always behave as towards his Guru. 207.

Kulluka. श्रेयःस्विति । 'श्रेयःसु' विद्यातपःसमृद्धिषु (१) आर्येषु इति गुरुपुत्रविशेषणम्—समानजातिषु गुरुपुत्रेषु (२), गुरोश्च ज्ञातिषु अपि (क) पित्रव्यादिषु, सर्वदा गुरुवद्वृत्तिमनुतिष्ठेत् । गुरुपुत्रश्च अत्र अशिष्यः अधिकवयाः च (३) बौद्धव्यः, शिष्य-बाल-समानवयसाम् अनन्तरं विशेषस्य (ख) वक्ष्यमाणत्वात् (३) ॥ २०७ ॥

Kulluka Explained.

१, श्रेयःसु &c.—The word श्रेयस् here means—superior in point of knowledge, penance, &c.

२, आर्येषु &c.—The word आर्येषु is an adjective of गुरुपुत्रेषु and means—Guru's sons who belong to the same caste as the Guru, i.e., those that are born of the सवर्णा wives of the Guru.

३, गुरुपुत्रश्च अत्र &c.—The word गुरुपुत्र here refers to such a one as is not his pupil and is senior in age, as something particular will be mentioned just below in connection with गुरुपुत्र of other descriptions (viz. those that are pupils, or junior or equal in age). [In the next Sloka it will be stated that a गुरुपुत्र who is बालः, समानजन्मा or शिष्यः should be respected like a गुरु when he comes to visit a यज्ञ provided he is competent to be a teacher, otherwise not. But in this Sloka the word गुरुपुत्र (of course समानजातीय) is taken generally.]

Notes.

श्रेयःसु—प्रशस्य + ईयसुन्, सप्तम्या बहुवचनम् ।

गुरुपुत्रेषु आर्येषु—For Kull.'s view, See Kull. १. Medh. reads 'गुरुपुत्रे तथाचार्ये' and remarks 'आचार्यग्रहणेन अध्यापकत्वं लक्ष्यते । यदि

(क) अपि—Omitted in A.

(ख) शिष्यस्य for विशेषस्य—M, P, V.

असन्निहिते गुरौ तत्पुत्रः अव्यापयति कतिचित् अहानि, तदा तस्मिन् गुरुवद् व्रतिः' ।
 He also notices गुरुपुत्रेष्वाचार्ये as a variant and explains the
 word आचार्य as follows—'आचार्यशब्दः गुरुवद्ब्राह्मणजातिवचनः' ।
 Gov. seems to read as Kull.

बालः समानजन्मा वा शिष्यो वा यज्ञकर्म्मणि ।

अव्यापयन् गुरुसुतो गुरुवन्मानमर्हति ॥ २०८ ॥

Prose. बालः, समानजन्मा वा, शिष्यो वा, अव्यापयन् (= अव्यापनसमर्थः)
 गुरुसुतः यज्ञकर्म्मणि [आगतः] गुरुवत् मानम् अर्हति ।

Bengali. ब्रह्मः कनिष्ठः, समानवयस्क अथवा शिष्या (किञ्च) अथागननमर्थं गुरुपुत्र
 यज्ञदर्शनार्थं आगत इहेने गुरुवत् समान पाहिवार बोधो ॥ २०८ ॥

English.—Guru's son whether younger or of equal age, or a
 pupil, when he comes to see a sacrifice deserves the same honour
 as the Guru, if he is competent enough to teach pupils. 208.

Kulluka. बाल इति । कनिष्ठः, सवया वा “ज्येष्ठोऽपि वा” (१) शिष्यः,
 ‘अव्यापयन्’ अव्यापनसमर्थः—गृहीतवेद इत्यर्थः । स यज्ञकर्म्मणि कृत्विगन्तृत्विग् वा
 यज्ञदर्शनार्थमागतः, गुरुवत् पूजामर्हति ॥ २०८ ॥

Kulluka Explained.

१. ज्येष्ठोऽपि वा—[This is got by कैसुतिकन्याय and is supplied
 by Kull. A junior or equal in age (deserves honour, not to
 speak of one who is senior.)]

Notes.

यज्ञकर्म्मणि—All except Kull. and Gangādhara take this word
 with शिष्यः । But Kull. connects it with गुरुवत् मानम् अर्हति, i.e.,
 यज्ञदर्शनार्थम् आगतः गुरुवत् मानम् अर्हति । Gangādhara explains it as
 यज्ञकर्म्मणि ब्रतः गुरुवत् मानम् अर्हति ।

अव्यापयन्—अव्यापनसमर्थः, अव्यापयतु न अव्यापयतु वा । The शब्द is
 used here to denote लक्षण by the rule ‘लक्षणहेत्वोः क्रियायाः’ ।

Medh. is prepared to take it in the sense of an actual **आध्यापक** and would explain away the repetition—(Medh. reads **गुरुपुत्रे** तथा-चाख्ये in the previous Sloka)—on the ground of the statement in the next Sloka which refers solely to a **गुरुपुत्र** and not to the other superiors mentioned in the previous Sloka, viz. **विद्यातपः-समृद्ध**s, and **बन्धु**s of the **Guru**.

उत्सादनं च गात्राणां स्नापनोच्छिष्टभोजनं ।

न कुर्याद् गुरुपुत्रस्य पादयोश्चावनेजनम् ॥ २०८ ॥

Prose. **गुरुपुत्रस्य गात्राणाम् उत्सादनं च स्नापनोच्छिष्टभोजने पादयोश्चावनेजनम् न कुर्यात् ।**

Bengali. [**गुरुपुत्रके** **गुरुपुत्र** सम्मान करिते **इहेले**] **ताहार गात्रोवर्धन** (**अर्थात्** **बहुमान** **द्वारा** **गात्रनिर्धन** **करन**), **ताहार स्नापन**, **ताहार उच्छिष्टभोजन** **एवं** **ताहार पादप्रक्षालन** **करिबे ना** ॥ २०८ ॥

English.—But he should not cleanse the limbs of his **Guru's son**, nor bathe him, nor eat his leavings, nor wash his feet. 209.

Kulluka. **आचार्यवदित्यविशेषेण पूजायां प्रासादां विशेषमाह (१)—**
उत्सादनमिति । गात्राणाम् उत्सादनम् उदवर्तनं, स्नापनं, उच्छिष्टस्य भक्षणं,
पादयोश्च प्रक्षालनं गुरुपुत्रस्य न कुर्यात् ॥ २०८ ॥

Kulluka Explained.

1. **आचार्यवत् &c.**—The word **आचार्यवत्** would mean 'exactly as towards the **आचार्य**' ; [but that is not intended], the author, therefore, speaks something in particular with reference to the conduct towards a **गुरुपुत्र** ।

Notes.

उत्सादनम्—**उत्**—**सद** + **शिच्** + **लुट्** ; **गात्रमलानां व्याजनम्** । Perhaps it includes shampooing also.

स्नापनम्—**स्ना** + **शिच्** + **लुट्** ।

अवनेजनम्—अव—निज+लुट् ; प्रक्षालनम् । 'निजिर शीघपोषणयोः'
इति धातुः ।

गुरुवत् प्रतिपूज्याः स्युः सवर्णा गुरुर्योषितः ।

असवर्णास्तु सम्पूज्याः प्रत्युत्थानाभिवादनैः ॥ २१० ॥

Prose. सवर्णाः गुरुर्योषितः गुरुवत् प्रतिपूज्याः स्युः । असवर्णास्तु [गुरुर्योषितः]
प्रत्युत्थानाभिवादनैः सम्पूज्याः ।

Bengali. गुरुवर सवर्ण स्त्रीगण गुरुवर पूजा । अनवर्ण स्त्रीगण [केवल]
प्रत्युत्थान एव अभिवादन द्वारा सम्पूजा ।

English.—The Guru's wives of the same caste are to be
reverenced like the Guru, but those of a different caste are to be
reverenced by rising and salutation only. 210.

Kulluka. गुरुवदिति । सवर्णा गुरुपत्न्याः 'गुरुवत् आन्नाकरणादिना पूज्याः'
भवेयुः, असवर्णाः पुनः "केवलैः" (क) (१) प्रत्युत्थानाभिवादनैः ॥ २१० ॥

Kulluka Explained.

१. केवलैः—[The word केवलैः is understood by Kull. to
bring forth the distinction between the two classes of wives
of the Guru.]

अभ्यञ्जनं स्नापनं च गात्रोत्सादनमेव च ।

गुरुपत्न्या न कार्याणि केशानां च प्रसाधनम् ॥ २११ ॥

Prose. गुरुपत्न्याः अभ्यञ्जनं, स्नापनं च, गात्रोत्सादनमेव च, केशानां
प्रसाधनं च न कार्याणि ।

Bengali. गुरुपत्नीर गात्रे टेलवस्त्रकण, तैलान्न स्नापन, गात्रोत्सादन एव
केशप्रसाधन करिबे ना ॥ २११ ॥

English.—Anointing with oil, &c., bathing, cleansing the
limbs, and dressing the hair, should not be done (by him)
for a wife of his Guru. 211.

(क) केवलैः—Omitted in A ; केवल—A, B, Bk, M₂-V.

Kulluka. अभ्यञ्जनमिति । तैलादिना देहाभ्यङ्गः, स्नापनम्, गावाणां च उद्ब्रत्तनम्, केशानां च माल्यादिना प्रसाधनम् (१)—एतानि गुरुपत्नी न कर्तव्यानि । केशानामिति प्रदर्शनमात्रार्थं, देहस्यापि चन्दनादिना प्रसाधनं न कर्तव्यात् (२) ॥ २११ ॥

Kulluka Explained.

1. केशानां च &c.—Decorations with garlands, &c.
2. केशानाम् इति &c.—The expression केशानाम् is merely illustrative (and not exhaustive). Thus, the decorations of the body also with sandal paste, &c., should not be done.

Notes.

अभ्यञ्जनम्—‘अञ्ज् स्तब्धे’ । The root अञ्ज means ‘to besmear’.
प्रसाधनम्—Decorations.

गुरुपत्नी तु युवतिर्नाभिवाद्येह पादयोः ।

पूर्वविंशतिवर्षेण गुणदोषौ विजानता ॥ २१२ ॥

Prose. पूर्वविंशतिवर्षेण गुणदोषौ विजानता [शिष्येण] युवतिः गुरुपत्नी तु इह (लोकेषु) न पादयोः अभिवाद्या ।

Bengali. पूर्वविंशतिवर्षवयस्क (अर्थात् पूर्ण होवनेन उपनीत) शिष्या विनि [खोनोकर ग्राह्यकर्त्रे] ७५ ७ दोष बुझिते सकन তিনি युवती গুরুপত্নীর পাদস্পর্শ পূর্বক অভিवादन করিবেন না ॥ २१२ ॥

English.—A youthful wife of the Guru should not be saluted in this world (of frailties) by being touched at the feet by a pupil who is full twenty years old and is (therefore) in a position to discern the good and the evil [touching the body of a young lady]. 212.

Kulluka. गुरुपत्नी इति । तिरुगुरुपत्नी पादयोरुपसंगृह्य अभिवादन-गुणदोषज्ञेन (क) यूना (१) नाभिवाद्या । पूर्वविंशतिवर्षत्वं यौवनप्रदर्शनार्थम् । बालस्य पादयोरभिवादनम् अनिष्टम् (२) । यूनास्तु भूमौ अभिवादनं वक्ष्यति (३) ॥ २१२ ॥

(क) दोषगुणज्ञेन—All except A.

Kulluka Explained.

1. अस्मिन्नादन &c.—By a young man who knows the good and bad effects [of *touching* the body of a young lady].
2. पूर्णविंशति &c.—The epithet पूर्णविंशतिवर्षत्वं means *यौवन* । The *touching* of the feet by a *boy* is not (hereby) prohibited.
3. यून्स्तु &c.—Later on, the author will speak of 'saluting on the ground' for a grown up pupil.

Notes.

युवतिः—युवन् + ति । 'यूनः तिः' ।

पूर्णविंशतिवर्षत्वं—विंशतिः वर्षाणि विंशतिवर्षाणि । पूर्णाणि विंशतिवर्षाणि वयसः, तेन । बहुव्रीहिः । The number twenty is not emphasised here. जातवीर्य is the term used by बीजायन ।

स्वभाव एष नारीणां नराणामिह दूषणम् ।

अतोऽर्थात् प्रमाद्यन्ति प्रमदासु विपश्चितः ॥ २१३ ॥

Prose. इह नारीणाम् एषः स्वभावः [यत्] नराणां दूषणम् ; अतः अर्थात् (= अस्मात् हेतोः) विपश्चितः प्रमदासु [विषये] न प्रमाद्यन्ति ।

Bengali. এই পৃথিবীতে নারীগণের স্বভাব এই যে তাহারা পুরুষলিগকে দূষিত করে । এই কারণে পণ্ডিতগণ এমনটা সন্দেহ করেনই এমনজন নই (অর্থাৎ তাহারা স্ত্রীজাতি সন্দেহে বড়ই সাবধান হইয়া চলেন) ॥ ২১৩ ॥

English.—In this world it is the nature of women to seduce men ; for this reason the wise are never careless about females. 213.

Kulluka. स्वभाव इति । स्त्रीणामयं स्वभावः यदिह “शङ्कारचेष्टया व्यामोह्य” (1) पुरुषाणां दूषणम् । ‘अतोऽर्थात्’ अस्माहेतोः पण्डिताः स्त्रीषु न प्रमत्ताः (2) भवन्ति ॥ २१३ ॥

Kulluka Explained.

1. शङ्कारचेष्टया व्यामोह्य—Captivating (the mind) by amorous gestures,

2. प्रमत्ताः—Careless, not to be on one's guard.

Notes.

प्रमदासु—प्रकृतः मदः आसाम् इति प्रमदाः, तासु । विषये ७मी ।

विपश्चितः—विपदि चीयन्ते (उपदेशार्थम्) इति विपश्चितः—वि-प्र-चि + क्तिप् - कर्मणि, पृथोदरादित्वात् । बहुवचने ।

अविद्वांसमलं लोके विद्वांसमपि वा पुनः ।

प्रमदा ह्युत्पथं नेतुं कामक्रोधवशानुगम् ॥ २१४ ॥

Prose. प्रमदाः हि लोके कामक्रोधवशानुगम् अविद्वांसम् विद्वांसम् अपि पुनः उत्पथं नेतुम् अलम् (= समर्थाः) ।

Bengali. ज्ञीकाति ईश्लोके कामक्रोधेन अवशयनीकृत अविद्वान् एव विद्वान् मकलकेई उत्पथे छानित करिते सम्पूर्ण मसर्थ ॥ २१४ ॥

English.—Women are in this world quite able to lead astray an unlearned or even a learned man, subject as both of them are [by nature] to lust, anger (and so forth). 214.

Kulluka. अविद्वांसमिति । विद्वानहं जितेन्द्रिय इति बुद्ध्या (१), न स्त्रीसन्निधिर्विधेयः (क), यस्मादविद्वांसं विद्वांसमपि वा पुनः पुरुषं “देहधर्मात्” (२) कामक्रोधवशानुयायिनं स्त्रिय उत्पथं नेतुं समर्थाः (ख) ॥ २१४ ॥

Kulluka Explained.

1. विद्वान् &c.—Thinking thus—“I am learned and [therefore] self-controlled’.

2. देहधर्मात्—By the very nature of this (frail) body.

Notes.

उत्पथम्—उद्धतः प्रस्थाः उत्पथः ; तम् । ‘वृत्कूपरवधुःपथाम् अ अनले’ इति सूत्रेण समासान्तः अः ।

कामक्रोधवशानुगम्—कामश्च क्रोधश्च इति कामक्रोधौ ; तयोः वशम् (= आयत्तता), कामक्रोधवशम् ; कामक्रोधवशम् अनुगच्छति इति कामक्रोधवश—अनु-

(ख) न स्त्रीसन्निधौ स्थेयम्—A.

(ख) स्युः after समर्थाः—A.

गम + ड - कर्त्तरि । The word वश is either neuter or masculine to mean 'control'—'विषायते क्लीवमाधत्तले चेच्छाप्रभुत्वयोः' इति मेदिनी ।
'आयत्तताप्रभुत्वेच्छे वशः परवशे विभु' इति विकारुशेषः ।

माता स्वस्त्रा दुहित्रा वा न विविक्तासनो भवेत् ।

बलवानिन्द्रियग्रामो विद्वांसमपि कर्षति ॥ २१५ ॥

Prose. माता स्वस्त्रा दुहित्रा वा विविक्तासनः (= निर्जनस्थः) न भवेत् ।
[यतः] बलवान् इन्द्रियग्रामः विद्वांसमपि कर्षति ।

Bengali. माताई हटून वा भगिनीई हटून वा दुहिताई हटून—कोनও ছোনোকের
মহিতই নির্জনে অবস্থান করিতে নাই । কারণ, বলবান্ ইन्द्रিয়গ্রামে বিদ্বান্ ব্যক্তিকেও
আকর্ষণ করে ॥ ২১৫ ॥

English.—One should not be in a lonely place with (even)
one's mother, sister or daughter ; for, the powerful host of
senses drags away even a learned man. 215.

Kulluka. अत आह—माचेति । माता, भगिन्या, दुहित्रा वा निर्जन-
गृहादौ नासीत् । यतः अतिबलः इन्द्रियग्रणः शास्त्रनियमितात्मानमपि पुरुषं (१)
परवशं करोति (२) ॥ २१५ ॥

Kulluka Explained.

१. शास्त्रनियमित &c.—Even one whose self is controlled by
the S'āstras.

२. परवशं करोति—[The nom. is इन्द्रियग्रणः । The word पर here
refers to the इन्द्रिय themselves. The expression taken as a
whole means—] subjugates.

Notes.

माता स्वस्त्रा दुहित्रा वा &c.—One may feel a rude shock at this
statement in these days of 'purity', but it is an undeniable fact
that there occur many cases which go to support its truth.

विविक्तासनः—विविक्तम् (= निर्जनम्) आसनं यस्य सः विविक्तासनः ;
seated in a lonely place. 'विविक्तौ पूतविजनौ' इत्यमरः ।

इन्द्रियग्रामः—The word ग्रामः means समूहः ।

कामं तु गुरुपत्नीनां युवतीनां युवा भुवि ।

विधिवद्वन्दनं कुर्यादसावहमिति ब्रुवन् ॥ २१६ ॥

Prose. युवा 'असौ अहम्' इति ब्रुवन् युवतीनां गुरुपत्नीनां भुवि विधिवद्वन्दनं तु कामं कुर्यात् ।

Bengali. ब्रूवक शिवा 'आमि अहम्' এই বলিয়া যুবতী গুরুপত্নীকে (হস্ত-ব্যতীত) নিয়ম পালন পূর্বক ভূমিতে যথোপযুক্ত অভিবাদন করিতে পাঠ্য ॥ ২১৬ ॥

English.—But a young pupil should, to his pleasure, do salutation to the youthful wife of the Guru on the ground in due form saying, 'I am so and so'. 216.

Kulluka. कामं तु इति (क) । गुरुपत्नीनां युवतीनां "स्वयमपि" युवा, भूमौ (ख) यथोक्तविधिना 'अभिवादये असुकशर्माहं भवति' (ग) (१), इति ब्रुवन् पादग्रहणं विना यथेष्टम् अभिवादनं कुर्यात् ॥ २१६ ॥

Kulluka Explained.

१. अभिवादये असुकशर्माहं भवति—[It has been enjoined in Sl. 123 (स्त्रियः सर्वास्तथैव च) that women, as a rule, should be saluted with the *simple* formula अभिवादये अहम् । But Kull. here makes the pupil utter his name also perhaps on the strength of the word असौ in the text. This is perhaps not intended by Medh. and Gov., who have explicitly spoken differently under Sl. 123.—'सर्वग्रहणं गुरुपत्नीनां संस्कारप्रयोगज्ञानान् अपि' ।—Medh. The word भवति in Kull. refers to Sl. 129.]

कामम्—'कामं प्रकामेऽनुमतौ' इत्यमरः । Kull. takes it in the former sense. Medh. Nand. and Gangādhara take it in the latter sense, but Medh. queerly means to connect it not with the present Sloka, but with the next one. 'कामम् इति अरुचिं सूचयति ।

(क) इति ।—Omitted in all except A, J.

(ख) भूमौ—Omitted in M, P, V.

(ग) भोः for भवति—A, B, M, P, V.

उत्तरेण च एतत् सम्बध्यते—विप्रोष्य पादग्रहणम् इति' । सुवि पादवन्दनं तु इष्यते एव ।—Medh.

Notes.

विधिवत्—व्यत्यस्तपाणिना ।

असावहम् इति—See Kull. Expl. 1.

विप्रोष्य पादग्रहणमन्वहं चाभिवादनम् ।

गुरुदारेषु कुर्वीत सतां धर्ममनुस्मरन् ॥ २१७ ॥

Prose. [युवा शिष्यः] सतां धर्मम् अनुस्मरन् विप्रोष्य पादग्रहणम् अन्वहं च अभिवादनं गुरुपत्नीषु कुर्वीत ।

Bengali. दूरक शिष्य एवात्र इहेते प्रतागत इहेरा माधुर्गणेर आचार अग्रगपूर्वक दूवती कुप्रपत्नीर पादस्पर्श करिवेन एव एतिदिन तांशके (भूमि) अभिवादन माळ करिवेन ॥ २१७ ॥

English.—On returning from a sojourn, a young pupil should, remembering the practice amongst the good, touch the feet of his Guru's wife, young though she may be, and should only bow down (on the ground) daily. 217.

Kulluka. विप्रोष्य इति । प्रवासादागत्य 'सव्येन सव्यः स्पष्टव्यो दक्षिणेन च दक्षिणः' [मनु—२।७२] इत्युक्तविधिना पादग्रहणं, प्रत्यहं च भूमौ अभिवादनं गुरुपत्नीषु युवा कुर्यात्, शिष्टानामवसाचार इति जानन् (क) ॥ २१७ ॥

Notes.

विप्रोष्य—वि—प्र—वस + ल्यप् ।

अन्वहम्—अहनि अहनि अन्वहम् । अव्ययीभावः ।

गुरुदारेषु—Here also Gangādhara adds युवतीवर्जेषु । Cf. नैके युवतीनाम्—गीतम, २ ; but this does not seem to be the spirit of the text here.

यथा खनन् खनित्रेण नरो वार्यधिगच्छति ।

तथा गुरुगतां विद्यां शृङ्खलधुरधिगच्छति ॥ २१८ ॥

Prose. यथा नरः खनित्रेण खनन् [सन्] वारि अधिगच्छति, तथा शृङ्खलधुरः [शिष्यः] गुरुगतां विद्याम् अधिगच्छति ।

Bengali. মানুষ যেরূপ খনিত্র অর্থাৎ খন্ডা দিয়া ভূমি খনন করিতে করিতে জল লাভ করে, শিষ্যও সেইরূপ শৃঙ্খলা করিতে করিতে গুরুগত বিদ্যা প্রাপ্ত হয় ॥ ২১৮ ॥

English.—As a man digging with a spade comes to water, so a pupil attending and serving his Guru obtains the knowledge possessed by the latter. 218.

Kulluka. उक्तस्य शृङ्खलाविधेः फलमाह (१)—यथेति । यथा कश्चिन्मनुष्यः खनित्रेण भूमिं खनन् जलं प्राप्नोति, एवं गुरुस्थितां विद्यां गुरुसेवापरः शिष्यः प्राप्नोति ॥ २१८ ॥

Kulluka Explained.

1. उक्तस्य &c.—The author speaks of the results of the service (to be rendered to the Guru and) referred to above.

मुण्डो वा जटिलो वा स्यादथवा स्याच्छिखाजटः ।

नैनं ग्रामेऽभिनिस्त्रोचेत् सूर्यो नाभ्युदियात् क्वचित् ॥ २१९ ॥

Prose. [ब्रह्मचारी] मुण्डो वा [स्यात्], जटिलो वा स्यात्, अथवा शिखाजटः स्यात् । सूर्यः एनं ग्रामे क्वचित् न अभिनिस्त्रोचेत्, न [वा] अभ्युदियात् ।

Bengali. ব্রহ্মচারী মস্তকের সকল কেশ মুণ্ডিত করিতে পারেন, অথবা জটাদারণ করিতে পারেন, অথবা শিখা জটাকারে ধারণ করিয়া অবশিষ্ট সকল কেশ মুণ্ডিত করিতে পারেন । ইনি যখন কোন স্থানে নিদ্রিত থাকিবেন তখন যেন সূর্য্য কদাপি অস্তগত বা উদিত না হন । [অর্থাৎ সূর্য্যোদয় বা সূর্য্যাস্তের সময়ে ব্রহ্মচারী যেন কদাপি নিদ্রিত না থাকেন ॥ ২১৯ ॥

English.—A student may either shave his head, or wear his hair in braids, or wear a tuft of hair in the form of a braid (the rest of the hair being shaved). The sun must never set or rise while he lies asleep in the village (or in any other place). 219.

Kulluka. ब्रह्मचारिणः प्रकारव्यमाह—मुखो वेति । सुखितसमस्त-
शिरःकेशो वा (१), जटावान् (क) वा, शिखैव जटाकारा (ख) यस्य—अपरे शिरः-
केशा सुखिताः—तथा वा भवेत् (ग) (२), एनं ब्रह्मचारिणं क्वचित् ग्रामे “निद्राणम्”—
उत्तरत्र [मनु—२।२२०] शयानम् इति दर्शनात् (३)—सूर्यो ‘नाभिनिस्त्रोचेत्’
नास्तमियात्, ‘न’ वा ‘अभ्युदियात्’ (घ) नोदयं गच्छेत् ॥ २१८ ॥

Kulluka Explained.

१. सुखित-समस्त-शिरःकेशो वा—Or, all the hairs of his head
(should) be shaved.

२. शिखा एव &c.—Or, he should be such as to have a
knotted shikha, the rest of the hair being shaved.

३. निद्राणं &c.—The word निद्राणम् (sleeping) is to be under-
stood here as suggested by the word शयानम् which occurs later
on (in the next Sloka).

Notes.

जटिलः—जटा + इलच् । ‘लोमादि-वामादि-पिच्छादिभ्यः शनेलचः’ ।

शिखाजटः—शिखा एव जटा (=जटाकारा) यस्य, सः ।

एनम्—‘अभि’ इति कर्मप्रवचनीययोगे द्वितीया ।

ग्रामे = ग्रामादौ ।

निस्त्रोचेत्—नि - स्त्रुच् + लिङ् यात् । ‘स्त्रुच् गतौ’ भृदिः ।

ग्रामे &c.—Kull. gives no stress on the word ग्रामे but on the
word निद्राणम् which he understands after it. Medh. notices this
as the explanation of *others*. His own explanation is—that the
Brahmachārin should never be in the *village* but in the forest

(क) सुखितसमस्तः शिरःकेशो जटावान्—M ; सुखितसमस्तः शिरः केश-
जटावान्—V.

(ख) जटा जाता for जटाकारा—All except A.

(ग) अपरे.....भवेत्—Omitted in all except A, Bg, G, J.

(घ) न वाभ्युदियात् नोदयं गच्छेत्—J ; Omitted in B, Bg, Bh, Bk,
G, M, V ; नोदयं गच्छेत्—Omitted in P.

at the sun-rise and at the sun-set to perform सन्या । If it be held to be impracticable for a *young* and timid Brahma-chārin, let it be enforced, Medh. says, with effect from an advanced age, as is explicitly enjoined by Gautama, from after the गोदान which takes place at the 16th year.—‘बहिःसन्ध्यत्वं परतो गोदानात्’—गौतमः । N. B. The printed Gautama (ch. II), however, reads—‘एके गोदानादि । बहिः सन्ध्यर्थञ्च अतिष्ठेत् पूर्वम्, आसीत् उत्तराम् ।’

तं चेदभ्युदियात् सूर्यः शयानं कामचारतः ।

निस्त्रोचेद् वाप्यविज्ञानाज्जपन्नुपवसेद्दिनम् ॥ २२० ॥

Prose. कामचारतः शयानं तं चेत् सूर्यः [तस्य ब्रह्मचारिणः] अभ्युदयात् अभ्युदियात् अपि वा निस्त्रोचेत्, [तर्हि] [ब्रह्मचारी] [सावित्री] जपन् दिनम् उपवसेत् ।

Bengali. ढकगान्त्री ईष्टापूर्वक निद्रित इहेश छानशूख ब्रह्मचारेण एकरूप मनश्चे यदि सूर्या उदित वा अस्तगत इन, तवे ढकगान्त्री नावित्री जप करिशा निवाभाग उपवासे वापन करिवेन ॥ २२० ॥

English.—If, without his knowledge, the sun rises or sets while he is voluntarily asleep, he must mutter the Gáyatrī and fast during the day-time. 220.

Kulluka. अत्र प्रायश्चित्तमाह—तं चेदिति । तं चेत् कामतो निद्रायां “निद्रापरवशत्वेन” (क) अज्ञानात् (ख) सूर्यः अभ्युदियात् अस्तमियात् वा (ग), तदा “सावित्री” जपन् उभयवापि दिनमुपवसन् (घ) रात्रौ सुषीत; अभिनिम्नुक्तस्य (ङ) उत्तरैऽहनि उपवासजपौ (१) । ‘अभिरभागे’ [पा—१।४।२८] इति कर्मप्रवचनीय-संज्ञा, ततः ‘कर्मप्रवचनीययुक्ते द्वितीया [पा—२।३।८] । सावित्रीजपस्य (च) गौतम-वचनात् (२) । तदाह गौतमः [२४ अ]—‘सूर्याभ्युदितो ब्रह्मचारी तिष्ठेत् अहर-

(क) निद्रोपवशत्वेन—B, M, P, V.

(ख) अज्ञानात्—Omitted in B, M.

(ग) वा—Omitted in Bg, G, M, P.

(घ) उपवसेत्—A.

(ङ) अभिनिम्नुक्तस्य—All.

(च) जपं for जपः—A, B, M, P, V.

सुज्ज्ञानः, अभ्यस्तमितश्च रात्रिं, जपन् सावित्रीम्' (३) इति । ननु (क), गीतमवचनात्
सूर्यामुदितस्यैव दिनाभोजनजपावृत्तौ, अभ्यस्तमितस्य तु रात्राभोजनजपौ ? नैतत् ।
अपेक्षायां व्याख्यासन्देहे वा (ख) सुन्यन्तरविवृतं मन्वर्थमन्वयामहे (ग), न तु स्फुटं
मन्वर्थं स्मृत्यन्तरदर्शनादन्यथा कुक्षः (४) । अतएव, जपापेक्षायां गीतमवचनात्
सावित्रीजपः अभ्युपेयः (घ) एव, न तु उभयत्र स्फुटं मन्त्रकौ दिनीपवासजपौ (ङ)
अपाकुर्वः (५) । तस्मात्, अभ्यस्तमितस्य मानव-गीतमीय-प्रायश्चित्त-विकल्पः (६) ॥२२०॥

Kulluka Explained.

१. तं चेत् कासतः &c.—[कासतः is the syn. of कासचारतः ; निद्रायां
of शयनं, and अज्ञानात् of अविज्ञानात् of which last निद्रापरवशत्वेन is
the हेतु supplied by the commentator]. If the sun rises or
sets while the Brahma-chārin, without being conscious of it, is
sleeping at his will, then after muttering the Sāvitrī, he should
fast during the day-time in *both* the cases, and eat at night.
[Here a question arises—Well if the sun sets while the student
sleeps how will it be possible for the student to fast during
the day-time which has already passed away ? To this Kull.
says—] In the case of a Brahma-chārin sleeping at sun-set
the fasting and muttering are to be performed the next day.]

२. सावित्रीजपस्तु &c.—[The text has जपन् simply—without
any objective case (about which a question would naturally
arise). In answer to that question, Kull. says—that] on
the authority of the text of Gotama, it is to be understood
that the सावित्री (i.e. गायत्री) is to be muttered.

३. सूर्यामुदितः &c.—A Brahma-chārin sleeping at sun-rise
should fast during the *day*-time and one at sun-set, should
fast during the *night*—muttering the गायत्री (in both cases).

(क) मनु (!)—Bg, G. (ख) वा—Omitted in A.

(ग) —विवृतमन्वर्थमन्वयमाह—M, P, V. (घ) अभ्युपेतः—A.

(ङ) मन्त्रकौ दिनीपवासजपं—B, Bg, Bh, Bk, G, J ; मन्त्रकौ दिनीप-
वासजपौ—M, P, V.

4. ननु &c.—Well, according to the text of Gotama, fasting for the day-time is prescribed only in the cases of those that may be sleeping at the time of sun-rise, and fasting for night in the cases of those that may be sleeping at the time of sun-set. [But this is not in accordance with Manu. What would you say to this ? In reply to this Kull. says—] No, that's not it (नैतत्), (i.e. we need not be anxious on account of Gotama's text). Where there is an ambiguity in the sense, or a necessity of supplying an ellipsis (अपेक्षा), we should have recourse to passages of other sages which would elucidate the spirit of Manu (सन्वर्थसम्बन्धमाह), but we should, never, on the authority of some other work, undo (अन्यथा कुर्मः) (the sense of) the unequivocal words of Manu.

5. अतएव जपपेक्षायाम् &c.—So, when it is not clearly stated (here) what text is to be muttered and we are to supply it, we must have it on the authority of Gotama's text, that the Gáyatrí is to be muttered, but we should not alter the fasting during day-time and the muttering in *both* the cases as they are clearly prescribed by Manu.

6. तस्मात् &c.—Therefore, it is to be interpreted that in the case of one sleeping at sun-set, the penances prescribed by Manu and by Gotama are two alternatives.

Notes.

कामचारतः—कामिन चारः इति कामचारः, तस्मात् । पञ्चम्याः तस् ।

निश्चीचेत्—नि - स्तुच + लिङ् यात् । 'स्तुच' गतौ ।

दिनम्—अत्यन्तसंयोगे द्वितीया ।

दिनम् उपवसेत्—Nár., Rágh. and Gangádharma take the word दिन here with some elasticity. In the case of sun-rise it means day-time, but in the case of sun-set it means night. “—‘दिनम्’ अहोरात्रम् इति क्रमात् इत्येकं गीतमीक्षितम् । ‘सम्भवत्येकवाक्यत्वे वाक्यमिदं न द्वीष्यते’” ।—Gangádharma. This view has been anticipated and

criticised by Medh.—‘दिनशब्दः प्रदर्शनार्थः, गौतमवचनं चाप्युदाहरन्ति... तत् अयुक्तम् । दिनशब्दस्य प्रदर्शनार्थत्वे प्रमाणाभावात्’ ।—Medh. But, as Gangādhara suggests, a reconciliation should be attempted wherever possible.

सूर्येण ह्यभिनिस्तुतः (क) शयानोऽभ्युदितश्च यः ।

प्रायश्चित्तमकुर्वाणो युक्तः स्यान्महतेनसा ॥ २२१ ॥

Prose. हि (= यस्मात्) यः शयानः (= निद्रितः) सूर्येण अभिनिस्तुतः अभ्युदितश्च, सः प्रायश्चित्तम् अकुर्वाणः महता एनसा युक्तः स्यात् ।

Bengali. যে ব্রহ্মচারী নিশিচাঁতহাঙ্গ শরীরে শুয়ে বা উদয় হারা অভিদৃষ্ট হন, তিনি প্রায়শ্চিত্ত না করিলে মহাপাপ হারা নিষ্ঠ হন ॥ ২২১ ॥

English.—For, he who lies (sleeping), while the sun sets or rises, if he does not perform the penance, is tainted by great sin. 221.

Kulluka. अस्य तु (ख) प्रायश्चित्तविधेः अर्थवादम् (ग) आह (१)—सूर्येण इति । यस्मात्—सूर्येण अभिनिस्तुतः (घ) अभ्युदितश्च निद्राणः प्रायश्चित्तमकुर्वाणः (ङ) महता पापेन युक्तो नरकं गच्छति, तस्मात्—यद्युक्त-प्रायश्चित्तं (च) कुर्यात् ॥ २२१ ॥

Kulluka Explained.

१. अस्य तु &c.—The author adds an Artha-vāda to this injunction for penance (viz. the one mentioned in the previous Sloka).

Notes.

अभिनिस्तुतः—अभि - नि - स्तुच + त्त । निस्तीचनेन अभिदुष्टः इत्यर्थे
अभिनिस्तुतः (लक्षण्या) ।
अभ्युदितः—[सूर्यस्य] अभ्युदयेन अभिदुष्टः इत्यर्थे अभ्युदितः ।

(क) अभिनिस्तुतः—All.	(ख) तस्य for अस्य तु—A.
(ग) अनुवाद for अर्थवाद—A.	(घ) अभिनिस्तुतः—All.
(ङ) अकुर्वन्—All except A.	(च) युक्तप्रायश्चित्तम्—A.

आचम्य प्रयतो नित्यमुभे सन्ध्ये समाहितः ।

शुचौ देशे जपञ्जप्यमुपासीत यथाविधि ॥ २२२ ॥

Prose. नित्यम् आचम्य प्रयतः समाहितः [च सन्] शुचौ देशे जप्यं जपन् उभे सन्ध्ये यथाविधि उपासीत ।

Bengali. प्रतिदिन आचमनपूर्वक पवित्र ७ अनन्यमनाः इदंश पवित्र स्थाने वसिष्ठा जप करिष्ठा उच्चर मन्त्रा उपासना करिबे ॥ २२२ ॥

English.—Purified by sipping water, and composed, he should daily worship during both the twilights duly muttering the prescribed texts in a pure spot. 222.

Kulluka. यस्मादुक्तप्रकारेण सन्ध्यातिक्रमे महत् पापम्, अतः आह (क)—आचम्येति । आचम्य पवित्रो नित्यम् अनन्यमनाः शुचिदेशे सावित्रीं जपन् उभे सन्ध्ये विधिवदुपासीत ॥ २२२ ॥

Notes.

सन्ध्य—Objective of उपासीत । The root आस, when preceded by the prefix उप, is transitive.

जप्यम्—जप (घातु) + यत् by the rule 'घोरदुपधात्' । See Sl. 87.

यदि स्त्री यद्यवरजः श्रेयः किञ्चित् समाचरेत् ।

तत् सर्वमाचरेद् युक्तो यत्र वास्यारमेन्ननः (ख) ॥२२३॥

Prose. यदि स्त्री यदि [वा] अवरजः किञ्चित् श्रेयः समाचरेत् (= आचरण-पूर्वकम् उपदिशेत्) [तर्हि] युक्तः [सन्] तत् सर्वम् आचरेत् । यत्र वा अस्थ (= ब्रह्मचारिणः) मनः आरमेत् [तदपि समाचरेत्] ।

Bengali. कौन० स्त्रीलोक अथवा कौन० शूद्र यदि किछु मङ्गलोपदेश करे तबे ताहा उद्भुक्त इदंश अनुष्ठान करिबे । एवम् शास्त्राविरुद्ध ये कार्ये आश्रय तूष्णिगत हय ताहा० अनुष्ठान करिबे ॥ २२३ ॥

(क) आह—Omitted in A, B, M, P, V.

(ख) रमेत् for आरमेत्—All except A.

English.—If a woman or a S'ūdra perform (and instruct) anything good, he should carefully practise it, as well as (any other permitted act) in which his heart finds pleasure. 223.

Kulluka. यदीति । यदि स्त्री शूद्रो वा (क) किञ्चित् श्रेयोऽनुतिष्ठति, तत् सर्वम् उद्द्युक्तोऽनुतिष्ठेत् । यत् च शास्त्राणिपिह्ये अस्य मनः तुष्यति तदपि कुर्यात् ॥ २२३ ॥

Notes.

अवरजः—अवरस्मिन् काले जायते इति अवर-जन+उ-कर्त्तरि । कनीयान्, शूद्रः वा ।

स्त्री, अवरजः—सम्भवति हि तयोः तदाचार्यसम्पर्कात् परिज्ञानम् ।

समाचरेत्—उपदिशेत् । 'समाचारपूर्वक उपदेश एव अत्र अभिप्रेतः' ।—Medh.

आरमेत्—'व्याङ्परिभ्यो रमः' इति परस्मैपदम् ।

यत् वासारमेन्मनः—Cf. 'आत्मनस्तुष्टिरेव च'—Sl. 6.

धर्म्मार्थावुच्यते श्रेयः कामार्थो धर्म्म एव च ।

अर्थ एवेह वा श्रेयस्त्रिवर्ग इति तु स्थितिः ॥ २२४ ॥

Prose. इह धर्म्मार्थो श्रेयः उच्यते, कामार्थो, धर्म्म एव, अर्थ एव वा [श्रेयः उच्यते] ; त्रिवर्ग एव श्रेयः इति तु स्थितिः (=सिद्धान्तः) ।

Substance.—त्रिवर्गस्य मध्ये ब्रह्मचर्याणां किं श्रेयः इति प्रश्नस्य उत्तरे सर्वेऽपि आचार्या विवदन्ते । धर्म्मः श्रेयः, नार्यकामौ, तयोः केवलमुपायत्वात् इति केचित् । अर्थ एव श्रेयः, न धर्म्मकामौ, तयोरपि साधनत्वात् इत्यन्ये । धर्म्मार्थो श्रेयः, कामहेतुत्वात् इत्येके । कामार्थो श्रेयः, सुखहेतुत्वात् इत्यपरे । अत्र सिद्धान्तस्तु—त्रिवर्ग एव श्रेयः इति । धर्म्म अर्थः कामः इति त्रयोऽपि अविरोद्धाः पुरुषार्थतया श्रेयांसि । तथा च शास्त्रम्—'धर्म्मार्थकामाः सममेव सेव्याः, यो ह्येकसक्तः स जनो जघन्यः' इति ।

Bengali. केह बलेन हेहलोकै धर्म्म ओ अर्थ श्रेयः, केह बलेन काम ओ अर्थ श्रेयः, केह बलेन केवल धर्म्महे श्रेयः, केह बलेन केवल अर्थहे श्रेयः । किन्तु श्रुत तथा एहे ते (परम्पर अविरोद्ध) त्रिवर्ग अर्था धर्म्म, अर्थ ओ काम एहे तिनट्टाई श्रेयः ॥ २२४ ॥

(क) यत्—Added before किञ्चित् in A.

English.—Some declare that the chief good consists in (the acquisition of) spiritual merit and wealth, (others place it) in (the gratification of) desire and (the acquisition of) wealth, (others) in (the acquisition of) spiritual merit alone, and (others say that the acquisition of) wealth alone is the chief good here (below); the (correct) decision, however, is that it consists of the (harmonious) combination of these three. 224.

Kulluka. श्रेय एव किम् (क) ? तत् निरूपयति (ख) (I)—धर्माधीनविति । धर्माधीनं श्रेयोऽभिधीयते, कामहेतुत्वात् (2) इति केचित् आचार्या मन्यन्ते । अन्ये तु अर्थकामौ, सुखहेतुत्वात् (3) । धर्म एव इत्यपरे, अर्थकामयोरप्युपायत्वात् (4) । अर्थ एव इह लोके श्रेय इत्यन्ये, धर्मकामयोरपि साधनत्वात् (5) । सत्यं स्वमतमाह—धर्मार्थकामात्मकः परस्परविरुद्धः (ग) दिवर्ग एव पुरुषार्थतया श्रेय इति विनिश्चयः (6) । एवं च बुभुक्षुं प्रति उपदेशः, न सुसुक्षुं (7) । सुसुक्षुणां तु मोक्ष एव श्रेयः इति षष्ठे वक्ष्यति (8) ॥ २२४ ॥

Kulluka Explained.

1. श्रेयः एव किम् &c.—[The author has said something about श्रेयः in the previous Sloka ; but what is that श्रेयः or highest good ?] The author now determines what श्रेयः is.

2. कामहेतुत्वात्—These (viz. धर्म and अर्थ) being the objects of desire.

3. सुखहेतुत्वात्—These (viz. अर्थ and काम) being the sources of happiness.

4. अर्थकामयोरपि &c.—अर्थ and काम also being only means and not ends.

5. धर्मकामयोरपि &c.—This (viz. अर्थ) being the means for even धर्म and काम (after which men hanker so much).

6. धर्माद्यर्थात्मकः &c.—The triad consisting of धर्म, अर्थ and काम, not opposed to one another, is the highest good, in as

(क) हि धर्माधीनं for किम्—A, B, M, P, V.

(ख) दर्शयति for निरूपयति—All except A.

(ग) परस्परविरुद्धः—A.

much as they are the ends of human life (पुरुषार्थ). This is the decision (विनिश्चय) ।

7. एवं च &c.—Thus, this instruction is intended for those who seek enjoyment and not for those who seek final liberation (सुसुचु) ।

8. सुसुचूणां तु &c.—In the sixth chapter it will be said that मोक्ष is the only highest good for the सुसुचुs.

Notes.

श्रेयः—The highest good ; *summum bonum* of life.

धर्माधीनं उच्यते श्रेयः—In a case of उद्देश्यविधेय-भाव, the विशेषण (adjective and verb) may agree with either the उद्देश्य or the विधेय according to विवक्षा । So, उच्यते also (for उच्यते) would be quite accurate.

विवर्गः—व्याणां वर्गः (= समूहः) । 'विवर्गो धर्मकामार्थैः (चतुर्वर्गैः समोक्षकैः)' इत्यमरः ।

स्थितिः—Decision.

आचार्यश्च पिता चैव माता भ्राता च पूर्वजः ।

नार्त्तनायवमन्तव्या ब्राह्मणेन विशेषतः (क) ॥ २२ ॥

Prose. आचार्यश्च, पिता चैव, माता, पूर्वजः भ्राता च, आर्त्तन विशेषतः ब्राह्मणेन—न अवमन्तव्याः ।

Bengali. निताञ्छ अर्पौडित इहैरां आचार्य, पिता, माता, नशोनर जोरि—इहैरां अवमानना करिबे ना । ब्राह्मण विशेषतः एहे नियम पालन करिबेन

English.—The teacher, the father, the mother, and an brother must not be disrespected, especially by a Brah though one be grievously offended by them. 225.

Kulluka. आचार्यश्चेति । आचार्यो जनको जननी च, भ्राता च ज्येष्ठः, पौडितेन अपि (ख) नावमाननीयाः, विशेषतो ब्राह्मणेन ॥ २२ ॥

(क) This Sloka is read after Sl. 226 by B, Bg, Bh, &c.

(ख) अमी—Added after अपि in all except A.

Notes.

विशेषतः—Medh. takes the word with the आचार्य, पिता, &c.—None should be disrespected, especially these.

आचार्यो ब्रह्मणो मूर्तिः पिता मूर्तिः प्रजापतेः ।

माता पृथिव्या मूर्तिस्तु भ्राता खो मूर्तिरात्मनः ॥२२६॥

Prose. आचार्यः ब्रह्मणः मूर्तिः, पिता प्रजापतेः मूर्तिः, माता तु पृथिव्याः मूर्तिः, खः (=स्वकीयः) भ्राता आत्मनः मूर्तिः ।

Bengali. आचार्य पञ्चवक्त्रं मूर्ति, पिता शिखागर्भं मूर्ति, माता पृथिवी मूर्ति, जलपद्मं ज्ञाता स्वकीयं आत्मा मूर्ति ॥ २२७ ॥

English.—The A'charya is the image of Brahman ; the father is the image of Prajapati ; the mother is the image of the Earth ; one's own brother is the image of one's self. 226.

Kulluka. आचार्य इति । यस्मात्, आचार्यः वेदान्तोदितस्य (१), 'ब्रह्मणः' परमात्मनः 'मूर्तिः' शरीरं, पिता हिरण्यगर्भस्य, माता च धारणात् पृथिव्याः मूर्तिः (क) (२), भ्राता च खः सर्गर्भः चैवज्ञस्य (३), तस्मादेवतारूपा एते (ख) नाव-सन्तव्याः ॥ २२६ ॥

Kulluka Explained.

1. वेदान्तोदितस्य—[वेदान्तोदित = Mentioned in the Vedānta.]
2. माता च धारणात् पृथिव्याः मूर्तिः—The mother is the image of the Earth inasmuch as she receives (the child in the womb). [It should be remembered that धारण or receptivity is the special property of the Earth ;—see 1. 18, Kull. 2].
3. चैवज्ञस्य—Of the Individual Soul.

(क) पृथिवीमूर्तिः—All except A, Bg, G.

(ख) एताः—M, P, V.

यं मातापितरौ क्लेशं सहेते सन्धवे नृणाम् ।

न तस्य निष्कृतिः शक्या कर्तुं वर्षशतैरपि ॥ २२७ ॥

Prose. मातापितरौ नृणां सन्धवे (= गर्भाधाने सति, अनन्तरं) यं क्लेशं सहेते, वर्षशतैः अपि तस्य (क्लेशस्य) निष्कृतिः कर्तुं न शक्या ।

Bengali. गर्भ धारणेर पत्र दहेते माता उ पिता मन्धानेर जन्म যে ক্লেশ সহ করেন শত শত জন্মেও মন্ধান করুক তাহার পরিশোধ অসম্ভব ॥ ২২৭ ॥

English.—The trouble which the father and the mother endure from after the child's birth (in the womb) cannot be requited (by the child) even in hundreds of births. 227.

Kulluka. यस्मिन् । नृणामपत्यानां 'सन्धवे' गर्भाधाने सति—अनन्तरं, यं क्लेशं मातापितरौ सहेते, तस्य 'वर्षशतैरपि' इत्यनेन (क) अनेकैरपि जन्मभिः आनृण्यं कर्तुं न शक्यम् । मातुस्तावत् कुक्षौ धारणदुःखं, प्रसववेदनातिशयः, जातस्य रक्षणवर्द्धनकष्टं च ; पितुरपि (ख) बाह्ये रक्षासंबर्द्धनदुःखम्, उपनयनात् प्रभृति वेद-तदङ्गाभ्यापन-व्याख्यानदि-क्लेशातिशयः (ग) (१) इति सर्वं सिद्धम् (घ) (२) ॥ २२७ ॥

Kulluka Explained.

1. उपनयनात् प्रभृति &c.—The extreme trouble of teaching and explaining the Veda with its Angas from after the initiation.

2. इति सर्वं सिद्धम्—So, everything is clear.

Notes.

मातापितरौ—'आनङ्कं हृत्वी इन्धे' इति आनङ्कः ।

सन्धवे—गर्भाधाने (सति) ; तदनन्तरम् इत्यर्थः ।

(क) इत्यनेन—Omitted in all except A.

(ख) पितुरधिकानि एव for पितुरपि—M, P, V.

(ग) व्याख्यान—Omitted in M, V ; आपन for अभ्यापन—P.

(घ) सर्वसिद्धम्—M, P, V.

तयोर्नित्यं प्रियं कुर्यादाचार्यस्य च सर्वदा ।

तेष्वेव त्रिषु तुष्टेषु तपः सर्वं समाप्यते ॥ २२८ ॥

Prose. तयोः नित्यम् आचार्यस्य च सर्वदा प्रियं कुर्यात् । तेषु त्रिषु तुष्टेषु [सत्सु] एव सर्वं तपः समाप्यते ।

Bengali. (अ३६४) सर्वदा माता, पिता ও আচার্যের প্রিয়ানুষ্ঠান করিবে । কারণ, তাঁহারা তিন জন জুড়ে হইলেই সকল তপস্বী সমাপ্ত হয় অর্থাৎ সকল তপস্বীর কল্যাণ হয় ॥ ২২৮ ॥

English.—One should ever do what is pleasing to those two and to the A'chārya. For, those three being satisfied, all penance is (taken as) accomplished. 228.

Kulluka. तयोर्नित्यमिति । तस्मात् (क)—‘तयोः’ सातापित्रीः प्रत्यहम् आचार्यस्य च सर्वदा प्रीतिम् (ख) उत्पादयेत् । यस्मात् तेषु एव त्रिषु प्रीतिषु सर्वं तपः चान्द्रायणादिकं “फलहारिण” (१) सम्यक् प्राप्यते—मावादित्रयतुष्ट्या एव सर्वस्य तपसः फलं प्राप्यते इत्यर्थः ॥ २२८ ॥

Kulluka Explained.

१. फलहारिण—In point of merit.

तेषां त्रयाणां शुश्रूषा परमं तप उच्यते ।

न तैरभ्यननुज्ञातो धर्ममन्यं समाचरेत् ॥ २२९ ॥

Prose. तेषां त्रयाणां शुश्रूषा परमं तपः उच्यते । तैः अभ्यननुज्ञातः [सन्] अन्यं धर्मं न समाचरेत् ।

(क) तस्मात्—Read as the concluding word of the Tīkā of the preceding Sloka in all except A. To make it sensible, Bg, G, and J add something more and read it there as—तस्मात् देवतारूपा एते नावमन्तव्याः । But Medh. and Gov. distinctly read it as तस्मात् only with the present Sloka.

(ख) प्रियम् for सर्वदा प्रीतिम्—A.

Bengali. উক্ত তিন জনের শুদ্ধতা শ্রেষ্ঠ তপঃ বলিয়া কথিত হয় । তাহাদের অনুমতিবাহিতরূপে অন্য কোনও ধর্মকার্য্য করিবে না ॥ ২২৯ ॥

English.—Attendance on those three is declared to be the highest austerity. Except being permitted by them one should not perform other religious observances. 229.

Kulluka. তেষামিতি । তेषাং মাতাপিতৃশাচার্য্যাণাং পরিচর্য্যা সর্ব্বতপোময়ং (ক) শ্রেষ্ঠং (খ) তপঃ (গ) (১), ইত এব সর্ব্বতপঃফলপ্রাপ্তিঃ । যদি অন্যমপি ঘর্ষ্যং কথয়িত্ব করোতি তদপি এতচ্ছ্যানুমতিব্যতিরিক্তেণ ন কুর্য্যাৎ ॥ ২২৯ ॥

Kulluka Explained.

১. সর্ব্বতপোময়ং &c.—সর্ব্বতপোময়ম্ অতএব শ্রেষ্ঠং তপঃ । সর্ব্বতপোময়ং means—which comprises, i. e. is the essence of, all the penances.

Notes.

अभ्यननुज्ञातः—Medh. reads अभ्यननुज्ञातः which is a better reading.

त एव हि त्रयो लोकास्त एव त्रय आश्रमाः ।

त एव हि त्रयो वेदास्त एवोक्तास्त्रयोऽग्नयः ॥ २३० ॥

Prose. हि (=यस्मात्) তে এব ত্রয়ো লোকাঃ, তে এব ত্রয়ঃ আশ্রমাঃ, তে এব হি ত্রয়ো বেদাঃ, তে এব ত্রয়ঃ অগ্নয়ঃ উক্তাঃ ।

Bengali. যেহেতু, সেই তিন জনই ভূগাণি লোকত্রয় (কারণ, তাহারাই লোকত্রয় প্রাপ্তির কারণ); তাহারাই তিন আশ্রম (কারণ, গার্হস্থ্যাণি আশ্রম তাহারাই প্রদান করেন); তাহারাই তিন বেদ (কারণ, বেদপ্রাপ্তির কারণ তাহারাই); তাহারাই তিন অগ্নি (কারণ, অগ্নিদগ্ধাশ্রম বস্ত্রের ফল তাহারাই শান করিতে পারেন) ॥ ২৩০ ॥

English.—For, they are the three worlds, they are the three orders (of life), they are the three Vedas, and they are declared to be the three fires. 230.

Kulluka. ত এবিতি । যস্মাৎ তে এব মাতাপিতৃশাচার্য্যাঃ ত্রয়ো লোকাঃ, লোকত্রয়প্রাপ্তিহেতুত্বাৎ;—কারণে কার্য্যোপচারঃ (১) । ত এব “ব্রহ্মচার্য্যাৎ ইতরং” ত্রয়ঃ

(ক) সর্ব্বং তপোময়ং—All except A. (খ) শ্রেষ্ঠম্—Omitted in B.

(গ) তপঃ—Omitted in all except A.

आश्रमाः गार्हस्थ्याद्याः, आश्रमत्रयफलप्रदत्वात् (क) (२) । त एव त्रयो वेदाः, वेद-
त्रयफलप्राप्तौपायत्वात् (३) । त एव हि त्रयोऽग्नयः अभिहिताः, वेता-सम्पाद्य-यज्ञादिफल-
दादत्वात् (४) ॥ २३० ॥

Kulluka Explained.

१. लोकत्रयप्राप्ति &c.—[They are the three worlds], because they (when pleased) cause (i.e. lead to) the attainment of the three worlds. The cause (कारण) is (here) represented as the effect (कार्य) ।

N. B. The expression ते एव त्रयो लोकाः is not to be taken too literally, the object of the statement being praise simply ; cf. Sl. 231, Kull. 2.

२. ब्रह्मचर्यात् इतरे &c.—They are the three A's'ramas, viz. those, excluding that of ब्रह्मचर्य—i.e., गार्हस्थ्य, &c.—inasmuch as they lead to the results obtained by observing the three A's'ramas.

३. वेदत्रय &c.—Because it is they by whose grace the Brahma-chārin is in a position to study the three Vedas.

४. वेता-सम्पाद्य &c.—Because (when pleased) they give the same merit as that given by the Yajnas to be performed with the three fires.

Notes.

ते एव त्रयो लोकाः—‘त्रिषु लोकेषु प्रसिद्धं सुखं यथा तथा एषु’ ।—Gangādhara. For Kull.'s view, see Kull. 1.

त्रयः आश्रमाः—Opinions are not unanimous as to which of the four A's'ramas is to be excluded here. Medh., Gov., and Kull. exclude the A's'rama of ब्रह्मचर्य perhaps on the ground that the Brahma-chārin is already living therein. Some

(क) ब्रह्मचर्यादिभाववयवरूपा आश्रमाः गार्हस्थ्याद्याश्रमत्रयप्रदायकत्वात्—All except A. But the reading adopted is supported by Medh.'s and Gov.'s language.

exclude वानप्रस्थ which may be included either in गार्हपत्य or in सन्नास according as the man is सदार or अदार ।

त्रयोऽग्नयः—‘दक्षिणाग्निर्गार्हपत्याहवनीयौ त्रयोऽग्नयः’ इत्यमरः । For the fires, see Sl. 231 and Sl. 143, Kull. Expl. 1.

त्रयो लोकाः—Viz. भूर्, भुवस् and स्वर् ।

पिता वै गार्हपत्योऽग्निर्माताग्निर्दक्षिणः स्मृतः ।

गुरुराहवनीयस्तु साग्निर्वेता गरीयसी ॥ २३१ ॥

Prose. पिता वै गार्हपत्यः अग्निः, माता दक्षिणः अग्निः, गुरुः तु आहवनीयः अग्निः स्मृतः । सा अग्निर्वेता [वास्तुवाग्निर्वेतायाः] गरीयसी ।

Bengali. पिताई गार्हपत्याग्नि, माताई दक्षिणाग्नि, एवम् अहवनीयाग्नि । এই তিন অগ্নি [বাস্তবিক তিন অগ্নি অপেক্ষা] গরীযসী ॥ ২৩১ ॥

English.—The father indeed is stated to be the Gārhapatya fire, the mother the Dakshina fire, and the Guru the A'havaniya fire. This triad of fires is more venerable [than that of the actual ones]. 231.

Kulluka. पितेति । वैशब्दः अवधारणे । पितैव गार्हपत्योऽग्निः, माता दक्षिणाग्निः, आचार्यः आहवनीयोऽग्निः (क) । सा इयम् अग्निर्वेता श्रेष्ठतरा (१), स्तुत्यर्थाच्च अस्य न वस्तुविरोधः अत्र उद्भवावनीयः (ख) (२) ॥ २३१ ॥

Kulluka Explained.

१. सा इयम् &c.—This triad of fires is superior (to that of the three actual ones viz. गार्हपत्य, दक्षिण and आहवनीय) । [N. B. The expression श्रेष्ठतरा which is formed by adding a comparative affix after a superlative one is not so accurate. Vide Mahá-Bhāshya on Pānini, V. 3. 55.]

२. स्तुत्यर्थात् च &c.—The object of this statement being praise simply, the contradiction of things is not to be taken

(क) अग्निः—Omitted in all except A.

(ख) भावनीयः—All except A.

into account. [In other words, these statements are not be taken literally.]

Notes.

गार्हपत्यः—गृहपतिना संयुक्तः इति गृहपति + अ by the rule 'गृहपतिना संयुक्ते जाः'. The word गृहपति refers to the यजमान ।

दक्षिणः—अग्निः इत्यनेन सह अग्नेदीपचारात् दक्षिणः इत्यत्र पुंस्त्वम् । दक्षिणा may mean either 'southern direction', or 'sacrificial fee'.

आहवनीयः—आह्वयन्ते ग्रीष्मन्ते देवाः अत्र, यद्वा, आह्वयते प्रक्षिप्यते हविः अत्र इति आह् - हु - अनौयर् - अधिकरणे (बाहुलकात्) । यद्वा, आहवन्म् अर्हति इति आह्वन् + क् (= ईय) by the rule 'तदर्हति' ।

गार्हपत्यः, दक्षिणः, आहवनीयः—For the names and functions of these fires, see Sl. 143, Kull. Expl. 1.

अग्निचेता—अग्नीनां चेता । चेता = वाणं, चाणार्थम् इता प्राप्ता इति चेता ।—Medh. and Gov. यद्वा, वाः = वाणं = सदा संयुक्षणम् ; वाम् इता । यद्वा, वाः आहुतयः, ताभिः इता । यद्वा, विलम् इता इति पृषोदरादित्वात् साधु ।

त्रिष्वप्रमाद्यन्नेतेषु चील्लो कान् विजयेद् गृही ।

दीप्यमानः स्वपुषा देववद्विवि मोदते ॥ २३२ ॥

Prose. गृही [अपि], [किमुत ब्रह्मचारी], एतेषु त्रिषु अप्रमाद्यन् चीन् लोकान् विजयेत् ; स्वपुषा दीप्यमानः देववत् दिवि मोदते [च] ।

Bengali. এই তিন জনের প্রতি প্রমাদশূন্য হইলে গৃহীও তিন লোক জয় করেন, [ব্রহ্মচারীও ত করেনই] ; এবং তিনি স্বর্গাদি দেববৎ স্বশরীরে সৌখ্যমান থাকিয়া স্বর্গ আনন্দ উপভোগ করেন ॥ ২৩২ ॥

English.—Even a house-holder [not to speak of a Brahma-chárin], not neglectful to these three, conquers the three worlds and, radiant in body, he rejoices in heaven like a god. 232.

Kulluka. त्रिष्विति । एतेषु त्रिषु प्रमादसंकुर्वन् "ब्रह्मचारी तावज्जयत्येव", गृहस्थोऽपि वीन् लोकान् विजयते (1) । संज्ञापूर्वकस्य आत्मनेपदविधेरनित्यत्वात् न 'विपरास्यां जीः' [पा—१।३।१८] इत्यात्मनेपदम् (2) । वीन् लोकान् विजयेदिति

विषु लोकेषु (क) आधिपत्यं प्राप्नोति । तथा, स्वपुत्रा प्रकाशमानः सूर्यादिदेववत् दिवि
दृष्टो भवति ॥ २३२ ॥

Kulluka Explained.

१. ब्रह्मचारी तावत् &c.—[The text has—गृही त्रौन् लोकान् विजयेत्
and Kull. explains it as—] *Even* a गृहस्थ conquers the three
worlds ; it is needless to say that a Brahma-chárin does the
same.

२. संज्ञापूर्वकस्य &c.—[In the form विजयेत्] the आत्मनेपद which
was due according to the rule 'विपरस्यं जे:' is not used in as
much as the injunction with regard to the technical term
(संज्ञा) आत्मनेपद (like those with regard to all other technical
terms) is not universal [according to the dictum—'संज्ञापूर्वकविषेः
अनित्यत्वम्' ।]

Notes.

• त्रौल्लोकान्—त्रौन् + लोकान् । 'तौलिं'—नकारस्थाने लकारः [अनुनासिकः] ।
विजयेत्—See. Kull. २. We might simply take it as an आर्षप्रयोग ।
गृही = गृही अपि, [का कथा ब्रह्मचारिणः] ।—Kull. and Nár. 'गृहस्थस्य
पुत्रं धर्मः इति दर्शयितुं गृही इत्युक्तम्' ।—(Gov.). Medh. interprets it
differently—'गृहस्थावस्थस्य हि पुत्रस्य पित्रादीनां तत्कृतम् आराधनम् उप-
युज्यते । तदा हि तौ दृष्टौ भवतः' ।—Medh.

देववत्—Commentators emphasise the root-meaning of the
word देव here. दीव्यन्ति प्रकाशन्ते ये ते देवाः । Hence, Kull. says—
'सूर्यादि-देववत्' ।

इमं लोकं मातृभक्त्या पितृभक्त्या तु मध्यमम् ।

गुरुशुश्रूषया त्वेव (ख) ब्रह्मलोकं समश्नुते ॥ २३३ ॥

Prose. [नरः] मातृभक्त्या इमं लोकं, पितृभक्त्या तु मध्यमं [लोकं], गुरु-
शुश्रूषया तु ब्रह्मलोकम् एव समश्नुते ।

(क) लोकेषु—Omitted in all except A.

(ख) एवम् for एव—B, M.

Bengali. मनुष्या मातृछलिद्वारा एहे दुर्लोक, पित्रुछलिद्वारा मध्यलोक, एवं गुरुश्रुतिद्वारा ब्रह्मलोक लाभ करे ॥ २३० ॥

English.—By devotion to (his) mother he gains this world ; by devotion to (his) father he gains the middle world ; and by serving his Guru he gains the world of Brahman. 233.

Kulluka. इममिति । इमं भूलीकं साहभक्त्या, पितृभक्त्या मध्यमम् अन्तरौचम्, आचार्यभक्त्या तु हिरण्यगर्भलीकमेव प्राप्नोति ॥ २३३ ॥

Notes.

साहभक्त्या इमं लोको समश्नुते इति—‘अस्मिन् लोके यत् सुखं तत् सुखं तु परलोकं गतः समश्नुते ; एवं पितृभक्त्यादिषु व्याख्यातव्यम्’ ।—Gangādhara. ‘अर्थवादाः एते तत्र न अभिनिवेष्टव्यम्’ ।—Medh.

सर्वे तस्याहता धर्मा यस्यैते त्रय आहताः ।

अनाहतास्तु यस्यैते सर्वास्तस्याफलाः क्रियाः ॥ २३४ ॥

Prose. यस्य एते त्रयः आहताः, तस्य सर्वे धर्माः आहताः [भवन्ति] । यस्य एते त्रयः अनाहताः तस्य सर्वाः क्रियाः अफलाः [भवन्ति] ।

Bengali. यिनि एहे तिन जनेन आपन्न करेन, तीशंन सकल धर्मैरहे आपन्न करा हर (अर्थात् तीशंन सकल धर्मैरहे फलप्राप्त हर), एवंग यिनि एहे तिन जनेन आपन्न ना करेन, तीशंन सकल धर्मैरहे निष्फल ॥ २३४ ॥

English.—All duties are fulfilled by him who respects these three ; but of him who does not respect these three all acts are fruitless. 234.

Kulluka. सर्व इति । यस्यैते त्रयो मातापिताचार्या ‘आहताः’ सत्कृताः तस्य सर्वे धर्माः फलदा भवन्ति (१) । यस्यैते त्रयः अनाहताः तस्य सर्वाणि श्रौतस्मार्त-कर्मणि निष्फलानि भवन्ति ॥ २३४ ॥

Kulluka Explained.

१. सर्वे धर्माः फलदा भवन्ति—[We would like to add—अनुष्ठानं विनापि (as in Sl. 228) । But Kull., following Medh. and Gov.,

perhaps means that acts, after being *practised*, yield their fruits *more speedily* if these three are adored.]

Notes.

तस्य, यस्य—‘तस्य च वर्त्तमाने’ इति कर्त्तरि षष्ठो । आदृताः इत्यत्र ‘मतिवृद्धि-
प्राप्त्यर्थे’ इति वर्त्तमाने क्तः ।

यावत्तयस्ते जीवेयुस्तावन्नान्यत् (क) समाचरेत् ।

तेष्वेव नित्यं शुश्रूषां कुर्यात् प्रियहिते रतः ॥ २३५ ॥

Prose. यावत् ते त्रयः जीवेयुः तावत् अन्यत् न समाचरेत् । तेषु एव नित्यं प्रियहिते रतः शुश्रूषां कुर्यात् ।

Bengali. উক্ত তিন জন যত দিন জীবিত থাকিবেন তত দিন (যতদূরভাবে অর্থাৎ তাঁহাদের অনুমতি ব্যতিরেকে) অন্য কোন ধর্ম্মাচরণ করিবে না । সর্ব্বদা কেবল তাঁহাদেরই প্রিয়কার্য ও হিতকার্যে তৎপর হইয়া তাঁহাদের শুশ্রূষা করিবে ॥ ২৩৫ ॥

English.—As long as those three live, so long let him not do anything else (independently). He should serve them always intent on what is agreeable and beneficial to them. 235.

Kulluka. यावदिति । ते त्रयो यावत् जीवन्ति तावत् अन्यं धर्मं “स्वातन्त्र्य” नावतिष्ठेत् ; तदनुज्ञया तु धर्मान्तरानुष्ठानं (ख) प्राग्विहितमिव (१) । किन्तु तेषु एव प्रत्यहं प्रियहितपरः शुश्रूषां कुर्यात् (ग) । तदा (घ) प्रीतिसाधनं प्रियं (२), भेषजपानादिवत् (ङ) आयत्यामिष्टसाधनं हितम् (२) ॥ २३५ ॥

(क) अन्यम् for अन्यत्—All. But two of Mandalik's Mss. read अन्यत् which seems to be the correct reading.

(ख) धर्मानुष्ठानं—All except A.

(ग) कुर्यात्—Omitted in B, M, P ; कुर्वीत—A.

(घ) तदर्थे—All except A.

(ङ) स्वर्गप्रीतिसाधनं तेषु तेषु अञ्जलपानादिवत् (?)—A.

Kulluka Explained.

1. अन्यं चर्मा &c.—Should not practise other virtues *independently* i.e. *without* their permission. Performance of other virtues *with* their permission has already been prescribed (in Sl. 229).

2. तदा प्रीतिसाधनम् प्रियम्—That which is agreeable at the particular moment is called प्रिय । [तदा is in contra-distinction to आयत्याम् in the next sentence.]

3. भेषजपानादिवत् &c.—That which is salutary in the long run (आयति), such as the taking of medicine, &c., (although it may be somewhat distasteful at the particular moment) is called हित ।

Notes.

प्रियहिते—प्रियं च हितं च इति प्रियहितम् । समाहार is by the dictum 'सर्वो द्वन्द्वो विभाषा एकवद् भवति' ।

तेषामनुपरोधेन पारत्रं यद् यदाचरेत् ।

तत्तन्निवेदयेत्तेभ्यो मनोवचनकर्माभिः ॥ २३६ ॥

Prose. तेषाम् अनुपरोधेन (=अपीडया) मनोवचनकर्माभिः यत् यत् पारत्रं यद् यदाचरेत्, तत् तत् तेभ्यः निवेदयेत् ।

Bengali. তাঁহাদের শুশ্রূষায় বাধিত না করিয়া মন, বাচ্য অথবা কর্মদ্বারা যে কোন পারলৌকিক কর্ম সম্পাদন করা যায়, তাহা তাঁহাদের নিকটে নিবেদন করিতে হইবে ॥ ২৩৬ ॥

English.—Whatever act he may do for the next world, by mind, word, or deed, and without derogation to them, he should tell them that. 236.

Kulluka. तेषामिति । तेषां शुश्रूषाया अवरोधेन तदनुज्ञातो यद् यद् मनोवचनकर्माभिः परलोकफलं कर्मा अनुतिष्ठेत् (क), तत् 'मया एतदनुष्ठितम्' इति पश्चात्तेभ्यः निवेदयेत् ॥ २३६ ॥

(क) अनुष्ठितं—All except A.

Notes.

अनुपरोधेन—अपीडया । उपरोधः = पीडा ।

पारचाम्—परव + षञ् । A Vedic use.

निवेदयेत्—Gov. and Nár. explain it as—न केवलं ज्ञापयेत्, अपि तु दद्यात् ।

Cf. यत् किञ्चिद्वर्त्मसंयुक्तमाचरामि युधिष्ठिर ।

मातापितृर्गुरीशैव तत् सर्वं विमृजाम्यहम् ॥

मनोवचनकर्त्तृभिः—As Medh. and Nár. observe, we might also take it with निवेदयेत्, or, as Rágh. observes, with *both* आचरेत् and निवेदयेत् । कर्मणा निवेदयेत् would mean—‘यादृशम् अनुज्ञानं तादृशमेव कर्मणा दर्शयेत्’—Medh.

त्रिध्वेतिष्वितिकृत्यं हि पुरुषस्य समाप्यते ।

एष धर्मः परः साक्षादुपधर्मोऽन्य उच्यते ॥ २३७ ॥

Prose. हि (= यस्मात्) एतेषु त्रिषु [शुश्रूषितेषु सत्सु] पुरुषस्य इतिकृत्यं समाप्यते, [तस्मात्] एषः साक्षात् (= प्रत्यक्षः) परो धर्मः, अन्यः उपधर्मः उच्यते ।

Bengali. যেহেতু এই তিন জন শুশ্রূষিত হইলেই পুরুষের বাবতীয় কর্তব্য সমাপ্ত হয়, অতএব ইহাদের শুশ্রূষা প্রত্যক্ষ পরম ধর্ম, বাগাদি অশ্রাও ধর্মকে উপধর্ম বলা যায় ॥ ২৩৭ ॥

English.—As all the duties of a man are accomplished when these three are adored, therefore it is clearly the highest duty ; every other duty is called a subordinate duty. 237.

Kulluka. विष्विति । इतिशब्दः कात्स्न्ये (क) (१) । हिशब्दो हेतौ । यस्मादेतेषु त्रिषु शुश्रूषितेषु पुरुषस्य सर्वं श्रौतस्मार्तं कर्त्तव्यं (ख) सम्पूर्णमनुष्ठितं भवति, तत्फललावाप्तेः (२), तस्मादिष श्रेष्ठो (ग) धर्मः साक्षात्—सर्वपुरुषार्थसाधनम् (घ) (३) । अन्यस्तु अग्निहोत्रादिः प्रतिनियतस्वर्गादिहेतुः (४) ‘उपधर्मः’ (ङ) उपधर्मधर्मः इति शुश्रूषास्मृतिः ॥ २३७ ॥

(क) कात्स्न्यावचनः—A.

(ख) श्रौतं स्मार्तं कर्त्तव्यं—A, B.

(ग) प्रकृतः—A ; स्रष्टः—B.

(घ) सर्वपुरुषार्थसाधनः—All except A. (ङ) —हेतुरुपधर्मः—All.

Kulluka Explained.

1. इतिशब्दः कार्त्तव्ये—The word इति (in इतिशब्द) denotes कार्त्तव्य or entirety. [So, इतिशब्दः = the entire duties.]
2. तत्फलवाप्तिः—[The entire duties may be taken as performed] as their fruits are obtained (even if the acts are not literally performed).
3. सर्वपुरुषार्थसाधनम्—Leads to the attainment of all the human ends.
4. प्रतिनियतस्वर्गादिहेतुः—Which always (प्रतिनियत) leads to the attainment of heaven, &c. [The point is that *in spite of* this quality, the Agnihotras, &c., are nothing but secondary virtues.]

Notes.

एतेषु—भावे ०मी । एतेषु शुश्रूषितेषु सत्सु इत्यर्थः ।
 इतिशब्दम्—सकलानि कृत्यानि इति इतिशब्दम्, साकल्यार्थे अव्ययीभावः ।
 उपधर्मः—(श्रेष्ठम्) उपगतः (निकट इत्यर्थः) धर्मः इति उपधर्मः ; प्रादिसमासः ।
 एषः—एतेषां तयाणां शुश्रूषा इत्यर्थः । एषः इति उद्देश्यः, धर्मः इति विधेयः ।
 विधेयप्राधान्यात् एषः इत्यत्र पुल्लिङ्गता ।

अद्वयानः शुभां विद्यामाददीतावरादपि ।

अन्यादपि परं धर्मं स्त्रीरत्नं दुष्कुलादपि ॥ २३८ ॥

Prose. [नरः] अद्वयानः [सन्] अवरात् अपि शुभां विद्याम् आददीत,
 अन्यात् अपि परं धर्मम् [आददीत], दुष्कुलात् अपि स्त्रीरत्नम् [आददीत] ।

Bengali. नौचक्रातिर निकट इहेते० गारुडाणि शुद्धविद्या अर्द्धादित इहेता ग्रहण
 करिबे, एव चान्तागिर निकट इहेते० परमधर्म अर्थात् तद्विज्ञान ग्रहण करिबे । निकट
 कुल इहेते० स्त्रीरत्न ग्रहण करिबे ॥ २३८ ॥

English.—One should, with faith, acquire beneficial know-
 ledge even from a man of lower caste, and the highest virtue from
 the lowest. One should secure a jewel of a woman even from a
 lower family. 238.

Kulluka. अद्धान इति । अद्धानुक्तः 'शुभां' दृष्टशक्तिं गारुडादिविद्याम् (१), अवरात् शुद्रादपि गृह्णीयात् । 'अन्यः' चाख्यः, तस्मादपि जातिस्मरादिः (क) विहितयोगप्रकर्षात् दुष्कृतशेषोपभोगार्थम् अवातचाख्यलजन्मनः (२) 'परं धर्मं' मोक्षोपायम् आत्मज्ञानम् आददौत । तथा च ज्ञानमेव (ख) उपक्रम्य मोक्षधर्मं (३) — 'प्राप्य ज्ञानं ब्राह्मणात् क्षत्रियाद्वा वैशाख्यद्रादपि नौचादभीक्ष्णम् ।

अद्धानुक्तं अद्धानेन नित्यं न अद्धानं जन्ममूल्यं विज्ञेताम् ॥ (ग) (४)

[महाभारत—शान्ति, ३१८८] ।

मेधातिथिस्तु—युतिस्मृत्यपेक्षया परो धर्मः—लौकिकः (५), धर्मशब्दो व्यवस्थायामपि प्रयुज्यते (घ) (६) ।—यदि चाख्यलोऽपि अत्र प्रदेशे सा चिरं स्थाः, सा वा (ङ) अस्मिन् अस्मसि स्थायाः इति वदति, तमपि धर्मम् अनुतिष्ठेत् (७) ।

'प्रागल्भ्यालौकिकं वस्तु परं धर्ममिति ब्रुवन् ।

चिरं तथापि सर्वत्र स्थाव्यो मेधातिथिः सताम्' (८) ॥

स्त्रीरत्नम् "आत्मापेक्षया" निरुपकुलादपि (९) परिणेतुं स्त्रीकुर्यात् ॥ २३८ ॥

Kulluka Explained.

१. शुभां &c.—शुभा विद्या means (beneficial) knowledge of known efficacy, e.g., गारुडविद्या and so forth. [गारुडविद्या is useful against snakes.]

२. तस्मादपि &c.—Even from him (a Chándála). [The instruction from a Chándála is not impossible ; because] he might have practised (विहित—वि-धा + क्त) excellent meditation (विहितयोगप्रकर्षः—बहुजीहि) (in his previous birth), but has been born as a Chándála simply to exhaust the remainder of his sins, and remembers his (previous) birth (जातिस्मर) ।

(क) जातिस्मरणादिः—A.

(ख) तथा मोक्षमेव—A, Bg, Bk, G, J, V ; तथा चोक्तं मोक्षमेव—P ; तथा च ज्ञानमेव—B, Bh, M.

(ग) This quotation has been evidently taken to be prose and is therefore hopelessly corrupt almost everywhere. The correct reading has been given above.

(घ) युज्यते—All except A.

(ङ) च for वा—All except A.

3. तथा च &c.—In मीक्षधर्म [which is a sub-section (पर्वन्) under शान्तिपर्वन्] of the Mahá-Bhārata] this (i.e. the following) has been said on no other subject than ज्ञान (i.e. आत्मज्ञान) [i.e., not on any worldly matter in which sense Medh. means to take the present passage as will be discussed below].

4. प्राप्य ज्ञानं &c.—A believer constantly receiving knowledge from a Bráhmāna, or a Kshātriya, or a Vais'ya or a S'ūdra, or even from a low-caste person, should always put faith on those instructions ; birth and death do not affect a believer.

5. श्रुतिस्मृत्यपेक्षया परो धर्मः—लौकिकः = श्रुतिस्मृत्यपेक्षया परः (= अन्यः) धर्मः—लौकिकः [धर्मः] । [The meaning is this—] परः धर्मः means the धर्म which is other (पर) than those mentioned in श्रुति and in स्मृति, i.e. लौकिकः धर्मः or 'advice in worldly matters'.

6. धर्मशब्दः &c.—The word धर्म is used in the sense of व्यवस्था also i.e. directions or instructions.

7. यदि चाख्ण्डालोऽपि &c.—[Thus,] if even a Chándála advises not to stay long in a particular place, or not to bathe in particular waters [as being the law of the land and so forth], those directions also should be followed.

8. प्रागल्भ्यात् &c.—Very strange that Medhātithi is always esteemed by the learned in spite of his (follies like) speaking लौकिक-वस्तु (worldly matters) as परधर्म, which is nothing but an act of boldness.

9. निक्षुब्धकुलादि—[निक्षुब्धकुल may mean 'an inferior caste', or 'a family of the same caste where the sacred rites are neglected'.]

Notes.

अद्धानः—अत्—घा + शानच् । अत् इत्यनेन गतिसमासः । अत् is an अव्यय (of the ऊर्ध्वादि class) and is used with the root घा only.

शुभा विद्या—Nár. and Rágh. take it to mean 'Vedic lessons', but receiving them from a non-Bráhmāna is distinctly spoken

of in Sl. 241 as an आपङ्गर्क्ष and not under normal circumstances, in which these things are prescribed here to be received.

अवरात्—शृङ्गात् (Kull.) or rather शृङ्गादेः । Some take it to mean कनीयसः ।

परः धर्मः—प्रधानः धर्मः—आत्मज्ञानम् which is the means of मोक्ष ।—Kull. Others take it to mean [श्रुतिस्मृत्यपेक्षया] अन्यः धर्मः ; cf. 'न पुनः इयं बुद्धिः कर्तव्या परो धर्मः ब्रह्मवत्त्वज्ञानं, न हि चण्डालादिसत्-परिज्ञानसम्भवः, वेदार्थवित्त्वाभावात् । न च अन्यतस्तत्सम्भवः ; न हि वृथिक-मन्त्राक्षरवत् ब्रह्मापदेशोऽस्ति' ।—(Medh.) Kull. seems to have criticised him rightly. For the criticism, see Kull. 2, 3, 4.

स्त्रीरत्नम्—स्त्री रत्नम् इव—उपमितसमासः । यथा, स्त्री चासौ रत्नम् (= उत्-कृष्टम्) इति, कर्मधारयः । 'रत्नं स्त्रजातिश्रेष्ठेऽपि मणावपि नपुंसकम्' इति मेदिनी ।

स्त्रीरत्नं दुष्कुलादपि—As women are always pure ;

cf. 'सोमः शीघ्रं ददौ वासां गन्धर्वाश्च शुभां गिरम् ।

पावकः सर्वमेथ्यत्वं मेथ्या वै योषितः सदा ॥'—अत्रि, १३६ ।

विषादप्यमृतं ग्राह्यं बालादपि सुभाषितम् ।

अमित्रादपि सदृष्टममेध्यादपि काञ्चनम् ॥ २३८ ॥

Prose. विषादपि अमृतं, बालादपि सुभाषितम्, अमित्रादपि सदृष्टम्, अमेध्यादपि काञ्चनं ग्राह्यम् ।

Bengali. विष ७ अमृत मिश्रित धाकिले विष बाहिर। अमृत ग्रहण करिबे, बाणक हरेते ७ हितवाकां ग्रहण करिबे, अक हरेते ७ माधुरतां ग्रहण करिबे, अणविज हान हरेते ७ श्वर्गादि ग्रहण करिबे ॥ २३८ ॥

English.—Nectar should be taken even from poison, salutary words even from a child, good conduct even from an enemy, and gold even from an impure spot. 239.

Kulluka. विषादिति । विषं यद्यमृतसंयुक्तं भवति, तदा विषमपसार्थं तस्मादमृतं ग्राह्यम् । बालादपि हितवचनं ग्राह्यम् । शत्रुतोऽपि सज्जनवचनम्, अमेध्यादपि सुवर्णादिकं (क) ग्रहीतव्यम् ॥ २३८ ॥

(क). सुवर्णादिरत्नं—A.

स्त्रियो रत्नान्यथो विद्या धर्मः शौचं सुभाषितम् ।

शिल्पानि चाप्यदृष्टानि (क) समादेयानि सर्व्वतः ॥३४०॥

Prose. स्त्रियः, रत्नानि, अथो विद्या, धर्मः, शौचं, सुभाषितम्, अदृष्टानि शिल्पानि च अपि सर्व्वतः समादेयानि ।

Bengali. ছো, রত্ন, বিদ্যা, ধর্ম, শুচিতা, শিল্পাংকা এবং দোষব্রহ্মিত শিল্প সকলের নিকট বর্জ্যে গ্রহণ করিলে ॥ ২৪০ ॥

English.—Women, gems, learning, duty, purity (of conduct), good words, and innocent arts are to be accepted from all. 240.

Kulluka. स्त्रिय इति । अत्र स्त्र्यादीनामुक्तानामपि दृष्टान्तत्वेन उपादानम् (१) ।—यथा स्त्र्यादयो निरुक्तकुलादिभ्योऽपि (ख) यद्व्यक्ते, तथा शिल्पादीन्यपि (ग) द्वितानि चित्रलिखनादीनि सर्व्वत्रादपि ग्रहीतव्यानि (घ) ॥ २४० ॥

Kulluka Explained.

1. अत्र स्त्र्यादीनाम् &c.—Here the inclusion of स्त्री, &c., (viz. all the items excepting शिल्प) which have already been spoken of in Slokas 238 and 239, is by way of illustration. [Otherwise, there may be a charge of repetition. For the application of the illustration, see the next sentence of the commentary. We might, however, explain away the repetition on the ground of emphasis.]

Notes.

शौचम्—Purity (of conduct). This has been referred to perhaps in the expression अस्मिन्नादपि सदृशम् in Sl. 239.

(क) विविधानि च शिल्पानि—All except A. But शिल्पानि चाप्यदृष्टानि which is undoubtedly the reading of all the ancient commentators is probably the reading of Kull. also, as may be inferred from the presence of the word द्वितानि in his commentary.

(ख) अपि—Omitted in all except A.

(ग) अन्यान्यपि—All except A.

(घ) सर्व्वतः प्रतिग्रहीतव्यानि—All except A.

शिल्पानि चाप्यदुष्टानि—The epithet अदुष्टानि is to distinguish them from दुष्टानि under which category will fall such harmful arts as the preparation of dynamites, &c.

अब्राह्मणादध्ययनमापत्काले विधीयते ।

अनुव्रज्या च शुश्रूषा यावदध्ययनं गुरोः ॥ २४१ ॥

Prose. आपत्काले अब्राह्मणात् अध्ययनं विधीयते । अनुव्रज्या च [अब्राह्मणस्य] गुरोः शुश्रूषा, [सा तु] यावत् अध्ययनम् [तावत् कर्त्तव्या] ।

Bengali. आपत्काले अब्राह्मण अर्थात् कश्चिन्न अथवा वैशा श्रुत्तर निकट अध्यायनं विहित आहे । केवल मात्र अनुव्रजनादिहै अब्राह्मण श्रुत्तर शुश्रूषा (अर्थात् शुश्रूषा नमो केवल अनुव्रजनादिहै अब्राह्मण श्रुत्तर प्रति विहित, पादप्रकाशनादिक्रम शुश्रूषा विहित नहै), एवं अनुव्रजनादिहै केवल यतः दिन अध्यायन, ततः दिन, (अध्यायन समाप्ति पर नहै) ॥ २४१ ॥

English.—Learning the Veda from a non-Brāhmana teacher is prescribed only in extreme circumstances i.e. when a Brāhmana teacher is not available; and attendance on such a Guru consists only in following him about only so long as the education lasts. 241.

Kulluka. अब्राह्मणादिति । ब्राह्मणादन्यो यो “हिजः”—क्षत्रियः तदभावे वैश्यो वा, तस्मादध्ययनम् ‘आपत्काले’ ब्राह्मणाध्यापकासम्भवे (१) ब्रह्मचारिणो विधीयते । अनुव्रज्यादिरूपा च गुरोः शुश्रूषा यावद् वेदाध्ययनं (क) तावत् कार्या । गुरुत्वेन पादप्रकाशनादिक्रमोच्छ्रितादिह्या शुश्रूषा (ख) प्रसक्ता, सा न कार्या । तदर्थे-मनुव्रज्या च इति विशेषितम् (२) । गुरुत्वमपि यावदध्ययनमेव क्षत्रियस्याह व्यासः (३)—

‘मन्त्रदः क्षत्रियो विप्रैः शुश्रूष्योऽनुगमादिना (ग) ।

प्राप्तविद्यो ब्राह्मणस्तु पुनस्तस्य गुरुः स्मृतः (४) ॥ २४१ ॥

(क) अध्ययनं for वेदाध्ययनम्—All except A. But Medh. and Gov. make it a special point to understand the word वेद here.

(ख) गुरुपाद &c. for गुरुत्वेन पाद &c.—B, Bk, M, P; उच्छ्रित-प्राशन for उच्छ्रितप्रोच्छ्रन—A, B, Bk, M, P, V.

(ग) शुश्रूषानुगमादिना—M, P.

Kulluka Explained.

1. आपत्काले &c.—आपत्काले means 'when a Brāhmana teacher is not available'.

2. गुरुत्वेन &c.—On the ground of his being a गुरु it was expected that the pupil was to render him services like पाद-प्रक्षालन (washing his feet), उत्कृष्टप्रोक्षन (clearing the leavings of his meal), &c., but these are not to be done. Hence, the statement is qualified by the sentence अनुव्रज्या च &c.

3. गुरुत्वमपि &c.—Vyāsa says that the Kshatriya [as well as the Vais'ya] (as referred to in Kull. 1) is the Guru (of a Brāhmana pupil) only so long as the studying continues.

4. मन्त्रदः क्षत्रियः &c.—The Kshatriya (or the Vais'ya) who teaches मन्त्र i. e. Veda to a Brāhmana is to be attended on by the latter by अनुगमन, &c., (so long as the studying continues); but the Brāhmana when he has attained mastery in the subject is to be regarded as the Guru of his said ex-teacher. [Numerous are the writings of Vyāsa; the quotation could not be verified. It does not occur in his Samhitā.]

Notes.

अब्राह्मणात्—न ब्राह्मणः—क्षत्रियः वैश्यो वा । The S'ūdras are not meant here as they have no title to studying, not to speak of teaching, the Vedas. This view is favoured by the sense of सादृश्य which is one of the six imports of the particle नञ् ;

cf. तत्सादृश्यमभावश्च तदन्यत्वं तदत्यता ।

अप्राशस्त्यं विरोधश्च नञर्थः षट् प्रकौर्त्तिताः ॥

So, अब्राह्मणः = ब्राह्मणसदृशः, क्षत्रियः वैश्यो वा—द्विजत्वसामान्येन ; न तु शूद्रः ।

आपत्काले—आपत्काले is a variant as noticed by Medh. and Gov.

अनुव्रज्या—अनु—व्रज + क्यप्—भावे । 'व्रजयजीर्भावे क्यप्' । In his commentary Kull. has added (on the authority of Vyāsa's text

quoted by him) an आदि to it and means other similar services, e.g. प्रत्युत्थान, आसनदान, &c.

यावदध्ययनम्—यावत् वेदग्रहणम्, न पाठकाले एव ।—Gov. But Kull. means more than this.—See Kull. 3 and 4.

नाब्राह्मणे गुरौ शिष्यो वासमात्यन्तिकं वसेत् ।

ब्राह्मणे वाऽननूचाने (क) काङ्क्षन् गतिमनुत्तमाम् ॥२४२॥

Prose. अनुत्तमां गतिं काङ्क्षन् शिष्यः अब्राह्मणे गुरौ, अननूचाने ब्राह्मणे वा, आत्यन्तिकं वासं न वसेत् ।

Bengali. ब्राह्मणार्थी शिष्यः अब्राह्मणं गुरुं गृहे अथवा मातृवेदे अनधिकारी ब्राह्मणं गुरुं गृहे वावञ्जीवनं (अर्थात् नैष्ठिक ब्रह्मचरिण्ये) वासं करिष्ये न ॥२४२॥

English.—A student desirous of the best course viz., salvation, should not live for ever with a non-Brāhmana teacher, nor with a Brāhmana teacher who is not thoroughly learned (in the Veda and its Angas). 242.

Kulluka. ब्रह्मचारित्वेन नैष्ठिकस्यापि अब्राह्मणादध्ययनं प्रसक्तम् प्रतिषेधयति (१) ।—नाब्राह्मण इति । आत्यन्तिकं वासं यावज्जीविकं ब्रह्मचर्यं (ख) क्षत्रियादिके गुरौ (ग), ब्राह्मणे वा (घ) साङ्गवेदान्त्येतरि (२), अनुत्तमां गतिं—सीत्तल्लक्षणां (३) इच्छन् शिष्यो नावतिष्ठेत् (ङ) ॥ २४२ ॥

Kulluka Explained.

१. ब्रह्मचारित्वेन &c.—The author here forbids the studying with a non-Brāhmana teacher which has been prescribed in the preceding Sloka for Brahma-chārins in general and has thus a tendency to be applicable to a नैष्ठिक Brahma-chārīn also.

(क) च for वा—All. But वा is supported by Medh. and Gov., as well as by some of the Mss. of Kull.

(ख) न—Added here in A.

(ग) न वसेत्—Added here in P.

(घ) च—A, Bh, Bk, J, V ; omitted in B, M, P.

(ङ) नावतिष्ठेत्—M, P.

[Brahma-chárins are of two classes—(i) नैष्ठिक and (ii) उपकुर्वाण ।

(i) A Brahma-chárin who takes to life-long ब्रह्मचर्य is called a नैष्ठिक Brahma-chárin.

(ii) A Brahma-chárin who has a mind to pass on the state of a गृहस्थ after the prescribed period of ब्रह्मचर्य, and who (before doing that) helps (उपकरोति) the Guru with something in the shape of दक्षिण, is called an उपकुर्वाण Brahma-chárin.

योऽधीत्य विधिवद्वेदान् गृहस्थाश्रममाव्रजत् ।

उपकुर्वाणको श्रेयः, नैष्ठिको मरणान्तकः ॥

2. साङ्गवेदानध्येतरि—[7th case-ending, singular. This is the synonym of अननूचाने । साङ्गवेदानध्येत means 'one who has not studied the Veda with its Angas'.]

3. अनुत्तमां गतिं &c.—अनुत्तमा गतिः is the गति which is characterised (लक्षण) by मोक्ष or salvation ; i. e. salvation itself.

Notes.

वा—‘वाशब्दः अप्यर्थः’—Even if he be a Bráhmāna. —Medh.

वासं वसेत् = वासं कुर्यात् । Cf. Medh. quoted on सृष्टिं संसर्ज—I, 25.

आत्यन्तिकम्—अत्यन्त + ठक् । ‘विनयादिभ्यष्टक्’ (स्त्रायें) ।

अननूचानि—नञ्-अनु-वच + कानच्, कर्त्तरि । See under Sl. 154.

अनुत्तमाम्—नास्ति उत्तमा यस्याः सा, ताम् ।

यदि त्वात्यन्तिकं वासं रोचयेत गुरोः कुले ।

युक्तः परिचरिदेनमा शरीरविमोक्षणात् ॥ २४३ ॥

Prose. यदि तु [शिष्यः] गुरोः कुले आत्यन्तिकं वासं रोचयेत, [तर्हि] युक्तः [सन्] आ शरीरविमोक्षणात् एनं (गुरुं) परिचरेत् ।

Bengali. যদি গুরুকুলে (নৈষ্ঠিক ব্রহ্মচারী হইয়া) বাবজীবন বাস করিতে শিষ্যের অভিলাষ হয় তবে তৎপরে হইয়া যতদিন দেহ থাকিবে ততদিন গুরুর পরিচর্যা করিবে ॥ ২৪৩ ॥

English.—If (a student) desires to live all his life in the family of his Guru, he should attentively serve him till he shuffles off the mortal coil. 243.

Kulluka. यदीति । यदि तु गुरोः कुले नैष्ठिक-ब्रह्मचर्यात्मकम् आत्यन्तिकं वासम् इच्छेत् तदा यावज्जीवमुदयुक्तो गुरुं शृणूयेत् ॥ २४३ ॥

Notes.

रोचयेत्—रुच + णिच् + लिङ् ईत । शिष्याय वासः रोचित = शिष्यः वासं रोचयेत् । शिष्यः is nom. by विवक्षा, and वासम् is objective by the rule 'गतिबुद्धि...अकर्म्मकाणाम् अणिकर्त्ता स णौ' ।

आ शरीरविमोचणात्—आ देहत्यागात् ।

आ समाप्तेः शरीरस्य यस्तु शृणूयते गुरुम् ।

स गच्छत्यञ्जसा विप्रो ब्रह्मणः सद्मं शाश्वतम् ॥ २४४ ॥

Prose. यस्तु विप्रः (= द्विजः, ब्रह्मचारी इत्यर्थः) शरीरस्य आ समाप्तेः गुरुं शृणूयते सः अञ्जसा ब्रह्मणः शाश्वतं सद्मं गच्छति ।

Bengali. যে ব্রহ্মচারী যাবজ্জীবন গুরুশ্রবণ করতেন তিনি বাস্তবিকই ব্রহ্মের অধীনস্থ স্বরূপ অর্থাৎ ব্রহ্মের লাভ করেন ॥ ২৪৪ ॥

English.—A Brahma-chārin who serves his Guru till the end of his body, attains indeed to the eternal state of Brahman. 244.

Kulluka. अस्य फलमाह—आ समाप्तेरिति । समाप्तिः शरीरस्य—जीवन-त्यागः, तत्पर्यन्तं यो गुरुं परिचरति, स तत्त्वतो ब्रह्मणः 'सद्मं' स्वरूपम् (क) (I) अविनाशिं प्राप्नोति—ब्रह्मणि लीयते इत्यर्थः ॥ २४४ ॥

Kulluka Explained.

I. ब्रह्मणः 'सद्मं' स्वरूपम्—[Kull. takes this ब्रह्मन् to be not the चतुर्मुखब्रह्मा but परमात्मा who is all-pervading and has, strictly speaking, no particular abode (सद्मन्). Hence, Kull. explains सद्मं not as 'abode' but as स्वरूपम् which means 'self'.]

(क) रूपम्—All. But स्वरूपम् is the word which is required here and which occurs in Medh.

Notes.

विप्रः = द्विजः ।

अञ्जसा—विभक्ति-प्रतिरूपकम् अव्ययम् ।

न पूर्वं गुरवे किञ्चिदुपकुर्वीत धर्मवित् ।

स्नास्यन्तु गुरुणाञ्जसः शक्त्या गुर्वर्थमाहरेत् ॥ २४५ ॥

Prose. धर्मवित् [शिष्यः] [स्नानात्] पूर्वं गुरवे न किञ्चित् उपकुर्वीत । स्नास्यन् तु गुरुणा आञ्जसः [सन्] शक्त्या गुर्वर्थम् आहरेत् ।

Bengali. (गुरुदक्षिणादान-) निम्नमञ्ज शिष्या मनावर्तन-ज्ञानेन पूर्वे दक्षिणादारां गुरुन कोनउ उपकार करिवेन ना । किन्तु ज्ञानेन मम उगहित इहेने गुरुन आञ्जस अङ्गपूर्वक शक्ति अनुमारे गुरुन प्रार्थित पदार्थ आहरण करिवेन ॥ २४५ ॥

English.—A pupil who knows the sacred law must not present any gift to his Guru earlier, (i.e., before he takes the concluding bath); but when he is to take the (concluding) bath, he should, as desired by his Guru, procure presents for him as best as he can. 245.

Kulluka. न पूर्वमिति । उपकुर्वाणस्य अयं विधिः,—नैष्ठिकस्य स्नाना-सम्भवात् (१) । गुरुदक्षिणादानधर्मज्ञः (क) (२), ब्रह्मचारी “स्नानात्” पूर्वम् किञ्चित् गोवस्त्रादिधनं गुरवे नावश्यं दद्यात् (३) । यदि तु यदृच्छातो लभते तदा गुरवे दद्यादेव । अतएव स्नानात् पूर्वं गुरवे दानमाह आपस्तम्बः (४) [धर्मसूत्र, १।१।३, ४]—‘यद्व्याणि द्रव्याणि यथालाभम् उपहरति, दक्षिणा एव ताः । स एष (ख) ब्रह्मचारिणो यज्ञः नित्यव्रततः (ग)’ इति (५) । स्नास्यन् पुनर्गुरुणा दत्ताज्ञी यथाशक्ति—धनिनं योचित्वा विहितप्रतिग्रहादिनापि (घ) (६), गुरवे अर्थम् आहृत्य अवश्यं दद्यात् ॥ २४५ ॥

(क) गुरुदक्षिणादानं धर्मज्ञो—M. P.

(ख) एव—All.

(ग) नित्यव्रतम्—All except A; नित्यव्रतः—A.

(घ) विहित &c—P; हित &c.—A; अपि प्रतिग्रहादिनापि—All except A, P.

Kulluka Explained.

1. उपकुर्वीष्य &c.—These injunctions relate to an उपकुर्वीष्य Brahma-chárin, as a नैष्ठिक makes no (formal) ablution (which has been referred to in this Sloka).

2. गुरुदक्षिणादानधर्मज्ञः—One who knows the rules for presentation of गुरुदक्षिणा [—the circumstances in which it yields merit and in which it does not ; i. e. one who knows the *proper time* for paying गुरुदक्षिणा] । [Gov. puts it more clearly —पूर्वं न किञ्चिदपि गुरवे दद्यात्, भूतकाव्यापकत्वप्रज्ञात् । अतएवाह—धर्मज्ञ इति ।]

3. न अवश्यं दद्यात्—It is not that he *must* give. [He should give only when he gets it anywhere by the sweet will of the giver. See the next sentence of the commentary].

4. अतएव &c.—So, (i. e. with the above object in view) A'pastamba has spoken of दान unto the Guru (by the pupil) before the (concluding) ablution.

5. यदन्यानि &c.—That the pupil presents other things which come within his reach without any attempt on his part—those things may be regarded as fees. This is a vow of the Brahma-chárin which is continued (प्रततः) daily. [प्रततः = प्र-तन + क्त ।]

6. यथाशक्ति &c.—यथाशक्ति or 'according to his might' means that he should even have recourse to प्रतिग्रह, &c., of course lawful, by begging rich men.

Notes.

गुरवे न उपकुर्वीत—गुरवे becomes सम्प्रदान by the rule 'क्रियाग्रहण-मपि कर्तव्यम्' । If उप-कृ is taken here in the sense of दान, then the सम्प्रदानत्व is obtained by the rule 'कर्मणा यमभिप्रेति स सम्प्रदानम्' ।

साखन्—सा + खट्—लट्: खाने, अतः 'ख' इति आगमः । Vopadeva simply attaches the affix खट् to the root.

गुरुणा आग्रतः—Some might propose to take it with साखन् ।

क्षेत्रं हिरण्यं गामश्च कृत्रोपानहमन्ततः (क) ।

धान्यं वासांसि शाकं वा (ख) गुरवे प्रीतिमावहेत् (ग) ॥२४६॥

Prose. क्षेत्रं, हिरण्यं, गाम्, अश्वम्, अन्ततः कृत्रोपानहम्, धान्यं, वासांसि, शाकं वा, [एतैः] गुरवे प्रीतिम् आवहेत् ।

Bengali. भूमि, स्वर्ग, गो, अश्व, अश्वतः ह्व ७ पांशुका, शंख, वस्त्र, एवं निताळ अश्वत इहेने शाक वावा छद्मर औति उरपादन करिते ॥ २४७ ॥

English.—He should procure the satisfaction of his Guru by giving him a corn-field, gold, cow, horse, at least an umbrella and shoes, grain, clothes, or, at least, vegetables. 246.

Kulluka. किं तत् तदाह—क्षेत्रमिति । 'शक्त्या गुर्वर्थमाहरेद्' [मनु—२।२४५] इत्युक्तत्वात् क्षेत्रहिरण्यादिकं यथासामर्थ्यं—विकल्पितं समुदितं वा (घ) (I), गुरवे "दत्त्वा" तत्प्रीतिम् अर्जयेत् (2) । विकल्पपक्षे च 'अन्ततः' अन्यासम्भवे (ङ) कृत्रोपानहमपि दद्यात्; इच्छनिर्देशात् समुदितदानम् (च)(3) । प्रदर्शनार्थञ्चेतत् (छ);—सम्भवे अन्यदपि दद्यात् (4) । अतएव लघुहारीतः (5)—

‘एकमप्यक्षरं यस्तु गुरुः शिष्ये निवेदयेत् ।

पृथिव्यां नास्ति तद् द्रव्यं यद्वा सोऽनृणी भवेत् ॥

अन्यासम्भवे (ज) (6) शाकमपि दद्याद् ॥ २४६ ॥

Kulluka Explained.

1. यथासामर्थ्यं &c.—According to his might—all (समुदित) the things mentioned, or any one or ones of them. [समुदित is an adjective from समुदय ।]

(क) आसनम् for अन्ततः—All except A.

(ख) शाकं च वासांसि for वासांसि शाकं वा—All except A.

(ग) आहरेत्—A.

(घ) समुदितं वा—Bg, G.

(ङ) विकल्पपक्षे तोऽन्यासम्भवे ;—A.

(च) समुदितदानम्—Bg, G.

(छ) समुदितदानप्रशंसार्थमेव for 'समुदितदानम् । प्रदर्शनार्थञ्चेतत्—P.

(ज) असम्भवे for अन्यासम्भवे—All except A, P.

2. गुरवे “दत्त्वा” तत्प्रीतिम् अर्जयेत्—[In form, the word प्रीति has been put in the text as co-ordinate with the other items to be presented to the Guru. But in substance प्रीति of the Guru is to be had *through* the presentation of the other items. Hence, Kull. puts the sentence as गुरवे “दत्त्वा” तत्प्रीतिम् अर्जयेत् । Nār. explains प्रीतिम् as प्रीतिहेतुम् ।]

3. विकल्पपक्षे &c.—If the pupil is to have recourse to विकल्प, i.e., if he cannot supply all the things, then he should supply at least क्क्षोपानहम् (= क्क्षं च उपानत् च इति इन्द्रः). By the use of the इन्द्रसमास here, it is to be understood that these two articles are to be given *combined*. [This is also what Medh. says. This interpretation is put to the compound perhaps on the ground that the articles named here are too petty to be given separately. But in view of the fact that our liberal शास्त्रकारs prescribe the gift of such an insignificant thing as शाक also, this interpretation seems to be perverse].

4. प्रदर्शनार्थं &c.—This i.e. the enumeration of the articles here is simply illustrative (and not exhaustive). If possible, the pupil should present other things.

5. लघुहारीत &c.—[The quotation does not occur in the printed लघुहारीत but it occurs in अत्रि १।९।

6. अन्यासम्भवे—If no other thing is available.

Notes.

This Sloka puts a limitation to the demands of the Guru. His undue and unlawful demands are not to be supplied.—Medh.

क्क्षोपानहम्—क्क्षं च उपानत् च इति इन्द्रः । ‘जातिरप्राणिनाम्’ इति समाहारः । ‘दत्त्वात् चुदशहान्तात् समाहारे’ इति समासान्तः अः । उपानह्—उप-नह्+क्तिप्—कर्त्तरि कर्मणि वा । ‘नहिष्ठतिष्ठति’ इत्यादिना दीर्घः । प्रथमाया एकावचने उपानत् इति रूपम् ।

शाकम्—‘शाकं बहुविधं प्रोक्तं पत्रमूलफललवङ्गम्’ ; vegetables.

प्रीतिम् आवहेत्—Medh. originally reads प्रीतिम् आहरन् and explains the construction as प्रीतिम् आहरन् एतत् आवहेत् । Then he adds—‘प्रीतिम् आवहेत्’ इति वा पाठे अत्रैव क्रियापरिसमाप्तिः । ‘प्रीतिम् आवहेत्’ इति वा—प्रीतिम् उत्पादयेत्, धान्यादि आहरेत् । स्वतन्त्रा एव वा प्रीतिः आहाय्यतया उच्यते । ततश्च द्रव्यापदेशस्य दर्शनायैता सिद्धा भवति ।—Medh.

गुरुवत् वृत्तिमाचरेत्—Not necessarily for study which he cannot possibly have from the गुरुपत्नी, but simply to earn spiritual merit. We need not be anxious for his study, for this course is advised when the student has finished his education. Cf. Vishnu, 28, 42—46.

आचार्य्यं तु खलु प्रेते गुरुपुत्रे गुणान्विते ।

गुरुदारे सपिण्डे वा गुरुवद्वृत्तिमाचरेत् ॥ २४७ ॥

Prose. आचार्य्यं तु खलु प्रेते [सति] गुणान्विते गुरुपुत्रे, गुरुदारे, [गुरोः] सपिण्डे वा गुरुवत् वृत्तिम् आचरेत् ।

Bengali. [नैष्ठिक ब्रह्मचारी] आचार्य्येन मृता दृष्टेन विद्यादिगुणयुक्तं गुरुपुत्रं, तदभावे गुरुपत्नी अर्थात् धर्मचारिणी गुरुपत्नी, तदभावे गुरुस्य गुरुवत् सपिण्ड अर्थात् पित्र्यादिना प्रति गुरुवत् आचरणं करिष्ये ॥ २४७ ॥

English.—[A life-long Brahma-chárin] should, if his Guru is dead, serve, as he would have served his Guru, the Guru's son provided he is qualified, or his pious widow, or his qualified Sapinda. 247.

Kulluka. आचार्य्य इति । नैष्ठिकस्य अयमुपदेशः (१) । आचार्य्यं मृते नतुसुते विद्यादिगुणयुक्ते, “तदभावे” गुरुपत्नी, “तदभावे” गुरोः सपिण्डे (क)—पितृव्यादौ, गुरुवत् शुश्रूषामनुतिष्ठेत् ॥ २४७ ॥

Kulluka Explained.

१. नैष्ठिकस्य अयमुपदेशः—This instruction relates to a नैष्ठिक Brahma-chárin (only) [who is to observe life-long ब्रह्मचर्य्य—even

(क) सन्निहितसपिण्डे for सपिण्डे—A, P.

after he has practically finished his study and even after his Guru is dead.]

Notes.

गुणान्विते—It qualifies all the three words—गुरुपुत्रे, गुरुदारे and सपिण्डे । गुणान्विते गुरुदारे will mean—धर्मचारिण्यां गुरुपत्राणाम् ।

गुरुदारे=गुरुदारेषु । एकवचनम् आर्षम् । The word दार is plural.

सपिण्डे—समानः पिण्डः यस्य सः । Kinsmen up to the seventh generation are called सपिण्डस्य 'सपिण्डता तु पुरुषे सप्तमे विनिवर्तते'—मनु, ५ । ६० ।

एतेष्वविद्यमानेषु स्थानासनविहारवान् ।

प्रयुञ्जानोऽग्निशुश्रूषां साधयेद्देहमात्मनः ॥ २४८ ॥

Prose. एतेषु अविद्यमानेषु [गुरोः अग्नेः समीपे] स्थानासनविहारवान् अग्निशुश्रूषां प्रयुञ्जानः आत्मनः देहं साधयेत् ।

Bengali. এই সকল ব্যক্তির অভাব হইলে নৈমিত্তিক ত্রুটিগ্ৰস্ত হইবে (অর্থাৎ নগ্নাভাব) , উপবেশন এবং পরিষ্কার দ্বারা [এবং স্নানোত্তীর্ণাদি দ্বারা] গুরুর অগ্নির শুশ্রূষা করিয়া নিজ দেহ সিদ্ধ অর্থাৎ ত্রুটিশূন্য-যোগ্য করিবেন ॥ ২৪৮ ॥

English.—In the absence of these, the pupil should take to a careful service of the fire of his Guru, by regularly standing and sitting near and moving round it [as well as by other necessary observances] and should thus make his body (or rather the soul encased within the body) fit for being joined with Brahman. 248.

Kulluka. एतेष्विति । एतेषु विषु अविद्यमानेषु सततम् “आचार्यस्य एव अग्नेः समीपे” स्थानासनविहारैः (क) “सायम्प्रातरादौ (१) समिद्धोमादिना च” अग्नेः शुश्रूषां कुर्वन् आत्मनो देहम्—आत्मदेहावच्छिन्नं जीवं (२), ब्रह्मप्राप्तियोग्यं साधयेत् ॥ २४८ ॥

Kulluka Explained.

१. सायम्प्रातरादौ—सायम्प्रातः आदि यस्य तत्, तस्मिन् । In the morning and evening, etcetera.

(क) स्थानासनविहारैः—A, M, P.

2. आत्मनो देहम् &c.—‘His own body’ means ‘the individual soul within his own body’.

Notes.

अविद्यमानेषु—Really or virtually. ‘अविद्यमानता—सर्व्वेषाम् अभावः, यदि वा गुणहीनता’ । — Medh.

स्थानासनविहारवान्—स्थानम् ऊर्द्धाविस्थानम्, आसनम् उपवेशनम्, विहारः नियमेन भ्रमणम् । Some mean to take it without any reference to अग्निशुश्रूषा । Medh. analyses it as—‘स्थानासने एव विहारः, तद्वान् । यद्वा, स्थानाय खस्तिकादिना यत् आसनं—ध्यानकाले, तत् स्थानासनं ; विहारः भिक्षाचरणादिः ; तद्वान्’ । [खस्तिका is a particular mode of sitting practised by Yogins].

देहं साधयेत् = शरीरं चपयेत्—Medh. ब्रह्मप्राप्तियोग्यं साधयेत्—Kull.

एवं चरति यो विप्रो ब्रह्मचर्य्यमविभ्रुतः ।

स गच्छतुत्तमं स्थानं न चेहाजायते (क) पुनः ॥२४८॥

इति मानवे धर्मशास्त्रे भृगुप्रोक्तायां संहितायां द्वितीयोऽध्यायः ॥ २ ॥

Prose. यः विप्रः (= विजः, ब्रह्मचारी इत्यर्थः) अविभ्रुतः [सन्] एवं ब्रह्मचर्य्यं चरति सः उत्तमं स्थानं गच्छति, न च इह पुनः आजायते ।

Bengali. যে ব্রহ্মচারী অক্লান্তভাবে এইরূপে যাবজ্জীবন ব্রহ্মচর্য্য পালন করেন তিনি মেহান্তে উৎকৃষ্টস্থানে গমন করেন অর্থাৎ পরব্রহ্মে লগ্ন স্বরূপ উৎকৃষ্ট গতি প্রাপ্ত হন, এবং ইহ সংসারে আর পুনরাগমন করেন না ॥ ২৪৮ ॥

English.—The Brahma-chārin who thus passes his student-ship uninterruptedly, goes to the highest place (i.e. is identified with Brahman), and is not born here again. 249.

Kulluka. एवं चरतीति । ‘आ समाप्तेः शरीरस्य’ [मनु—२।२४४] इत्यनेन यावज्जीवम् आचार्य्यशुश्रूषायाः (ख) मोक्षलक्षणं फलम् उक्तम् (१) । इदानीम् (२),

(क) जायते for आजायते—Bg, Bh, G.

(ख) —शुश्रूषया—Bg, Bh, Bk, G, J.

आचार्यं नृतेऽपि—‘एवम्’ इति अनेन (क) अनन्तरोक्तविधिना (३), आचार्यपुत्रा-
दीनामप्यग्निपर्यन्तानां शुश्रूषको यो नैष्ठिकः (४) ब्रह्मचर्यमखण्डितव्रतोऽनुतिष्ठति स
‘उत्तमं स्थानं’ ब्रह्मणि आत्यन्तिकलयलक्षणं (ख) (५) प्राप्नोति ; न च इह संसारे
‘कर्मवशात्’ उत्पत्तिं लभते ॥ २४८ ॥

इति वारिन्द्र-नन्दनवासीय-भट्टश्रीदिवाकरात्मज-श्रीकुल्लूकभट्टकृतायां
मन्वर्थसुक्तावल्यां मनुवृत्तौ द्वितीयोऽध्यायः (ग) ॥ २ ॥

Kulluka Explained.

1. आ समाप्ते: &c.—That मोक्ष is the result of life-long attendance on the A'charya has been stated in आ समाप्ते: शरीरस्य &c. (Sl. 244).

2. इदानीम्—[This is followed by an ellipsis. The word is connected with इति उच्यते to be understood at the end of the sentence which follows.

3. एवम् इति &c.—एवम् means ‘by this mode, viz. that which has just been enunciated (in the two preceding Slokas).

4. आचार्यपुत्रादीनाम् &c.—The नैष्ठिक Brahma-chārin who attends on the (objects named in the list which begins with) आचार्यपुत्र (Sl. 247) and ends with अग्नि (Sl. 248).

5. उत्तमं स्थानम् &c.—उत्तमस्थान or the excellent position means ‘that which is characterised by the eternal union with Brahman’.

(क) अनेन—Omitted in A.

(ख) आत्मकसलक्षणम् (?) = B, M.

(ग) वारिन्द्र-नन्दनवासीय-भट्टश्रीदिवाकरात्मज—Omitted in all except A.

APPENDIX I.

An Index of Slokas In Manu, Chapter II.

THE REFERENCE IS TO SLOKAS.

अकारञ्चाप्युकारञ्च	७६	आचार्यपुत्रः शृणुतुः	१०६
अकामस्य क्रिया काचित्	४	आचार्यस्त्वस्य यां जातिं	१४८
अकृत्वा भैक्षचरणम्	१८७	आचार्यश्च पिता चैव	२२५
अज्ञो भवति वै बालः	१५३	आचार्यो ब्रह्मणो मूर्तिः	२२६
अग्रीत्वनं भैक्षचर्याम्	१०८	आयुषान् भव सौम्येति	१२५
अन्याधिष्ठं पाकयज्ञान्	१४३	आयुष्यं प्राङ्मुखो भुङ्क्ते	५२
अङ्गुष्ठमूलस्य तली	५९	आ वोङ्गशाद् ब्राह्मणस्य	३८
अत ऊर्ध्वं वयोप्येते	३९	आ समाप्तेः शरीरस्य	२४४
अधर्मेण च यः प्राह	१११	आ सममुद्रात् वै पूर्व्यात्	२२
अध्यापयामास पितृन्	१५१	आसीनस्य स्थितः कुर्यात्	१९६
अध्यथ्यमाणं तु गुरुः	७३	आ हैव स नखायेभ्यः	१६७
अध्यथ्यमाणस्तत्त्वान्तः	७०	इन्द्रियाणां तु सर्वेषाम्	९९
अनारोग्यमनायुष्यम्	६७	इन्द्रियाणां प्रसङ्गेन	९३
अनुष्णाभिरक्षीनाभिः	६१	इन्द्रियाणां विचरताम्	८८
अनेन क्रमयोगेण	१६४	इमं लोकां माहभक्त्या	२३३
अपां समीपे नियतः	१०४	उत्पादक-ब्रह्मदात्रीः	१४६
अब्राह्मणादध्ययनम्	२४१	उत्सादनञ्च गात्राणाम्	२०९
अभिवादनशीलस्य	१२१	उदकुम्भं सुमनसः	१८२
अभिवादात् परं विप्रः	१२२	उदितेऽनुदिते चैव	१५
अभ्यङ्गमञ्जनञ्चाच्छोः	१७८	उदृते दक्षिणे पाणी	६३
अभ्यङ्गनं स्नापनञ्च	२११	उपनीय गुरुः शिष्यम्	६९
अमन्त्रिका तु कार्य्येयं	६६	उपनीय तुः यः शिष्यम्	१४०
अर्थकामिष्वसक्तानां	१३	उपसृश्य विजो नित्यम्	५३
अलं वा बद्धं वा यस्य	१४९	उपाध्यायान् दशाचार्य्यः	१४५
अवाच्यो दीक्षितो नाम्ना	१२८	ऊर्ध्वं प्राणा ह्युत्क्रामन्ति	१२०
अविहांसमलं लोके	२१४	कृण्वन्ते तु सर्वे स्तुः	४७
अहिंसयैव भूतानाम्	१५९	एकदेशं तु वेदस्य	१४१
आचस्य प्रयतो नित्यम्	२२२	एकाक्षरं परं ब्रह्म	८३
आचार्य्ये तु खलु प्रेते	२४७	एकादशेन्द्रियाण्याङः	७९

एकादशं मनो ज्ञेयम्
 एकः श्यौत सर्वत्र
 एतदक्षरमेतां च
 एतद्विश्वप्रसृतस्य
 एतयश्चां विसंयुक्तः
 एतान् द्विजातयो देशान्
 एतेष्वविद्यमानेषु
 एवं चरति यो विप्रः
 एष प्रोक्तो द्विजातीनाम्
 एषा धर्मस्य वो धीनिः
 ओङ्कारपूर्विकास्त्रिः
 कामात्मता न प्रशस्ता
 कामान्माता पिता चैनम्
 कामं तु गुरुपत्नीनाम्
 कापांसमुपवीतं स्यात्
 काष्णैरौरववास्तानि
 कुक्षेवच्च मत्स्याश्च
 कृतोपनयनस्यास्य
 कृष्णशरस्तु चरति
 केशान्तिको ब्राह्मणस्य
 केशान्तः षोडशे वर्षे
 क्षरन्ति सर्वा वैदिकः
 क्षिचं हिरण्यं गामश्चम्
 गर्भाष्टमेऽन्ते कुर्वीत
 गर्भैर्होमेजातकर्म्भ-
 गुरुपत्नी तु युवतिः
 गुरुवत् प्रतिपूर्व्याः स्युः
 गुरोः कुले न भिक्षेत
 गुरोर्गुरौ सन्निहिते
 गुरोर्गुरु परीवादः
 गोऽश्वोऽध्यानाप्रासाद
 चक्रिणो दशमीस्थस्य

६२ चतुर्थे मासि कर्त्तव्यम् ३४
 १८० चङ्गाकर्म्भं द्विजातीनाम् ३५
 ७८ चोदितो गुरुणा नित्यम् १६१
 २० जप्यमेव तु संसिष्येत् ८७
 ८० त एव हि त्रयो लोकाः २३०
 २४ तं चेदभ्युदियात् सूर्यः २२०
 २४८ तत्र यद् ब्रह्मजन्मास्यः १७०
 २४९ तपोविशेषैर्विविधैः १६५
 ६८ तथोक्तं प्रियं कुर्यात् २२८
 २५ तस्मिन् देशे य आचारः १८
 ८१ ते तमर्थमपृच्छन्त १५२
 २ तेषां तु समवेतानाम् १३९
 १४७ तेषां वयाणां शुश्रूषा २२९
 २१६ तेषामनुपरोधेन २३६
 ४४ तेषु सस्यग् वर्त्तमानः ५
 ४१ त्रिभ्य एव तु वेदेभ्यः ७७
 १९ त्रिराचामेदपः पूर्वम् ६०
 १७३ विश्वप्रमाद्यन्नेषु २३२
 २३ विश्वेतेष्वितकृत्यं हि २३७
 ४६ दशाब्दाख्यं पीरसख्यम् १३४
 ६५ दूरस्थो नार्क्ष्येदेनम् २०२
 ८४ दूरादाह्वय समिधः १८६
 २४६ द्युतञ्च जनवादञ्च १७९
 ३६ धर्मायां वुच्यते श्रेयः २२४
 २७ धर्माधीं यत्र न स्याताम् ११२
 २१२ न जातु कामः कामानाम् ९४
 ०२१ न तथैतानि शक्यन्ते ९६
 १८४ न तिष्ठति तु यः पूर्वाम् १०३
 २०५ न तेन ब्रह्मो भवति १५६
 २०० न पूर्वम् गुरवे किञ्चित् २४५
 २०४ न हायने न पलितैः १५४
 १३८ नापृष्टः कस्यचिद् ब्रूयात् ११०

नाब्राह्मणे गुरौ शिष्यः	२४२	ब्रह्मयस्वननुज्ञातम्	११६
नाभिव्याहारयेद् ब्रह्म	१७२	ब्रह्मवर्चसकामस्य	३७
नामधेयं दशम्यान्तु	३०	ब्रह्मरन्ध्रेऽवसाने च	७१
नामधेयस्य ये केचित्	१२३	ब्राह्मणस्यैव कर्त्तव्यम्	१८०
नारुणदः स्यादात्तौऽपि	१६१	ब्राह्मणे वैल्लपालाशौ	४५
नित्यं स्नात्वा शुचिः कुर्यात्	१७६	ब्राह्मणं कुशलं पृच्छेत्	१२७
नित्यसज्जुतपाणिः स्यात्	१८३	ब्राह्मणं दशवर्षं तु	१३५
निषेकादिग्रन्थान्तः	१६	ब्राह्मणस्य जन्मनः कर्त्ता	१५०
निषेकादीनि कर्त्तव्याणि	१४२	ब्राह्मणे विप्रस्ताथेन	५८
नीचं शय्यासगन्धास्य	१८८	भवत्पूर्वं चरिष्येत्	४८
नेतैरपुनैर्विधिवत्	४०	भैक्षेण वर्त्तयेन्नित्यम्	१८८
नेत्यके नात्यनध्यायः	१०६	भोः शब्दं कीर्त्तयेदन्ते	१२४
नोच्छिष्टं कस्यचिद्दद्यात्	५६	भातुर्भार्य्योपसंयान्ता	१३२
नोदाहरेदस्य नाम	१८०	मङ्गल्यं ब्राह्मणस्य स्यात्	३१
पञ्चानां विषु वर्णेषु	१३७	मातरं वा स्वसारं वा	५०
परपत्नी तु या स्त्री स्यात्	१२८	मातुरग्रेऽधिजननं	१६८
परिवादात् खरो भवति	२०१	मातुलांश्च पिठव्यांश्च	१३०
परास्त्रुखस्याभिसुखः	१८७	मातृषसा मातुलानी	१३१
पिता वै गार्हपत्योऽग्निः	२३१	माता स्वसा दुहिता वा	२१५
पितुर्भगिन्यां मातुश्च	१३३	सुजाऽलाभे तु कर्त्तव्याः	४३
पूजयेदशनं नित्यम्	५४	मुण्डो वा जटिलो वा स्यात्	२१८
पूजितं ह्यशनं नित्यम्	५५	मेखलामजिनं दण्डम्	६४
पूर्वां सभ्यां जपंस्तिष्ठन्	१०१	सौञ्ची विवृत् समा श्लक्ष्णा	४२
पूर्वां सभ्यां जपंस्तिष्ठन्	१०२	य आठणोत्पवितयम्	१४४
प्रतिगृह्ण्येति दण्डम्	४८	यथा काष्ठमयो हस्ती	१५७
प्रतिवातेऽनुवाते च	२०३	यथा खनन् खनिच्छेप	२१८
प्रतिश्रवण-सम्भाषि	१८५	यथा षण्डोऽफलः स्त्रीषु	१५८
प्राक्कुलान् पर्य्युपासीनः	७५	यदि लात्यन्तिकं वासं	२४३
प्राङ्गनाभिवर्जनात् पुंसः	२८	यदि स्त्री यद्यवजः	२२३
बालः समानजन्मा वा	२०८	यद् यस्य विहितं चर्म्म	१७४
सुज्ञौन्दिथाणि पञ्चेवाम्	८१	यमेव तु शुचिं विद्याः	११५
ब्रह्मणः प्रणवं कुर्यात्	७४	यश्चैतान् प्राप्नुयात् सर्वान्	८५

यस्य वाङ्मनसो शुद्धे
 यावत्तयस्ते जीवेयुः
 ये प्राक्तयज्ञाश्चत्वारः
 योऽधीतिऽहन्त्यहन्त्येतान्
 योऽनधीत्य द्विजो वेदम्
 योऽवमन्येत ते तूमे
 यं माता पितरौ क्रोशन्
 यः कश्चित् कस्यचिद्वर्त्मनः
 यः स्वाध्यायमधीतिऽब्दम्
 यो न वेत्यभिवादस्य
 लौकिकं वैदिकं वाऽपि
 वर्जयेन्मधुमांसं च
 वशे कृत्वेन्द्रियग्रामम्
 वित्तं बन्धुर्वयः कर्म
 विद्ययैव समं कामम्
 विद्याशुरुष्वेतदेव
 विद्या ब्राह्मणमेत्याह
 विद्वद्भिः सेवितः सद्भिः
 विधियज्ञाज्जपयज्ञः
 विप्राणां ज्ञानतो ज्यैष्ठ्यम्
 विप्रोऽथ पादग्रहणम्
 विषादप्यमृतं ग्राह्यम्
 वेदप्रदानाचार्यम्
 वेदमेव सदाभ्यस्येत्
 वेदयज्ञैरहीनानाम्
 वेदाख्यागाय यज्ञाश्च
 वेदोऽखिलो धर्ममूलम्
 वेदोपकरणं चैव
 वेदः स्मृतिः सदाचारः
 वैदिकैः कर्मभिः पुण्ड्रैः
 वैवाहिको विधिः स्त्रीणाम्
 व्यत्यस्तापाणिना कार्यम्

१६०	व्रतवद्वेवटैवत्ये	१८६
२३५	श्रय्यासनेऽव्याचरिते	११८
८६	शरीरं चैव वाचं च	१८२
८२	शर्मवद् ब्राह्मणस्य स्यात्	३२
१६८	शुद्धधानः शुभां विद्यां	२३८
११	श्रुतिद्वैधं तु यत्र स्यात्	१४
२२७	श्रुतिस्तु वेदो विज्ञेयः	१०
७	श्रुतिस्मृत्युदितं धर्मम्	६
१०७	श्रुत्वा स्पृष्ट्वा च दृष्ट्वा च	६८
१२६	श्रेयःसु गुरुवद्भुक्तिम्	२०७
११७	श्रीचं लक् चक्षुषी जिह्वा	८०
१७७	समाहृत्य तु तद्वैचम्	५१
१००	सम्मानाद् ब्राह्मणो नित्यम्	१६२
१३६	सरस्वतीद्वयद्वयोः	१७
११३	सर्व्वं तस्यादृष्टा धर्माः	२३४
२०६	सर्व्वं तु समवेच्छेदं	८
११४	सर्व्वं वाऽपि चरेद् ग्रामम्	१८५
१	सहस्रकलस्त्रभ्यस्य	७९
८५	सावित्रीमावसारोऽपि	११८
१५५	सुखं ह्यवमतः शंते	१६३
२१७	सूर्य्येण ह्यभिनिस्तुक्तः	२२१
२३८	सेवेतेमांस्तु नियमान्	१७५
१७१	संकल्पमूलः कामो वै	३
१६६	स्त्रियो रत्नान्यथो विद्या	२४०
१८३	स्त्रीणां सुखोऽयमक्रूरम्	३३
८७	स्वप्ने सिद्धा ब्रह्मचारी	१८१
६	स्वभाव एष नारीणां	२१३
१०५	स्वाध्यायेन व्रतैर्होमैः	२८
१२	हिमवद्विन्ध्ययोर्मध्यम्	२१
२६	हीनात्रवस्त्ववेशः स्यात्	१८४
६७	हृद्गामिः पूयते विप्रः	६२
७२		

APPENDIX II.

An Index of Important words in the Text.

THE REFERENCE IS TO SLOKAS.

अक्षर	७८, ८८, ८३	अमीध्य	२३९	उत्सादन	२०९, २११
अग्नि	२३०	अर्थ	१००	उदकुम्भ	१८२
अग्निकाथ्य	६९	अवकीर्तिन्	१८७	उद्युतपाणि	१९३
अग्निपरिक्रिया	६७	अवनेजन	२०९	उप-क्त	२४५
अग्निशुशुषा	२४८	अवर	२३८	उपधर्म	२३७
अग्निष्टोम	१४३	अवरज	२२३	उपनायन	३६
अग्न्याधेय	१४३	असंश्रव	२०३	उपवीत	४४, ६४
अजिन	६४	आङ्गिरस	१५१	उपवीतिन्	६३
अज्जसा	२४२	आ-चम्	६०, ६१, २२२	उपस्थ	९०
अतिभोजन	५७	आचार	६, ६९	उपांश	८५
अधिकार	१६	आचार्य	१४०, १७१, २२५, २४५, २४७,	उपाध्याय	१४१, १४५
अनध्याय	१०५	आत्मतुष्टि	६	जघर	११२
अनामय	१२७	आपत्	११३	ऋत्विक्	१४३
अनुवात	२०३	आपत्काल	२४१	एकान्नादिन्	१८८
अनुव्रज्या	२४१	आरीग्य	१२७	एनस्	२२१
अन्तराल	१८	आर्त	२२५	ऋच्	७७, ८०, १८१
अन्य	२३८	आर्य	२०१	ओङ्कार	७७
अन्नप्राशन	३४	आर्यावर्त्त	२२	कट	२०४
अब्राह्मण	२४१, २४२	आवृत्	६६	कमण्डलु	६४
अभिवाद	१२०, १२२, १२६	आश्रम	२३०	कर्त्तव्ययोग	२
अभिवादन	१२१, १२४, २१०, २१७	आहवनीय	२३१	कला	४६
अभि-वादि	११७, ११९	इतिहास	२३७	कल्प	१४०
अभिषक्त	१८२	इन्द्रिय	८८, ८९, ९९	काञ्चन	२३९
अभ्यञ्जन	२११	इन्द्रियग्राम	१७५, २१५	काम	३
अमरलोकाता	५	इरिण	११३	कामचार	२२०
		उच्छिष्ट	५६	कामात्मा	२
				काय	२

कुरुचेव	१८	दृषद्वती	१७	प्राणायाम	७५, ८३
कुशल	१२७	धर्म १, २५, २३४, २३७		प्रेत	२४७
कृष्णशार.	२३	धर्ममूल	५	पुत	१२५
केशान्त	६५	नामिवर्द्धन	२८	फलक	२०४
चेम	१२७	नामवेद्य	३०	ब्रह्मचर्य	२४८
ख	६०, ८२	नास्तिक	११	ब्रह्मजन्मन्	१४६
खगित	२१८	निदेश	१८७	ब्रह्मदाह	१४६
खर	२०१	निन्दा	२००	ब्रह्मन् ७४, ८०—८४, ११६	
गार्हपत्य	२३१	नि-स्तुच २१८, २२०, २२१		ब्रह्मर्षिदेश	१८
गुणदोष	२१२	निवीतिन्	६३	ब्रह्मलेय	११६
गुरु	१४२, १४८	निषेक	१६, १४२	ब्रह्माञ्जलि	७०, ७१
गुरुदार	२१७, २४७	निष्कृति	२२७	ब्रह्मावर्त	१७
गम्य	४३	पञ्चाल	१८	भवत्	४८, १२८
चर्मन्	४१, ७४	पर	२३७, २३८	भवती	१२८
चूडाकर्मन्	३५	परमेष्ठिन्	८३	भेच ४८, १८२, १८८	
जटिल	२१८	परिमोक्त	२०१	भोस्	१२४, १२८
जपयज्ञ	८५	परीवाद	२००, २०१	मख	१४३
जातकर्मन्	२८	पवित	७५	मत्सरिन्	२०१
जितेन्द्रिय	८८	पाकयज्ञ	८६, १४३	मत्स्य	१८
ज्ञान	६६	पाद	८८	मध्यदेश	२१
ज्येष्ठ	१५५	पायु	८०	मनस्	८२
तपस् ८३, १६४—१६७,		पारव्या	२३३	महायज्ञ	२८
२२४, २२८		प्रज्ञा	८८, १२१	महाव्याहृति	८१
तीर्थ	५८, ५८	प्रजापति ७७, ८४, २२६		मान्यस्थान	१३६
तिवर्ग	२२४	प्रणव	७४	सुक्त	२१८
चेता	२३१	प्रतिवात	२०३	मेखला ४२, ६४, १७४	
चेविद्य	२८	प्रतिश्रवण	१८५	मेव	८७
दक्षिण	७२, २३१	प्रमदा	२१३, २१४	मौञ्जीनिवन्धन	२८
दण्ड ४५, ४६, ४८, ६४		प्रसाधन	२११	मौञ्जिवन्धन १६८, १७१	
दोषित	१२८	प्रत्यभिवादन	१२६	मौञ्जीवन्धन	१७०
दुष्कृत	२३८	प्रस्तुत्याग १२०, २१०		मेच्छदेश	३
द्विति	८८	प्राचीनावीतिन्	६३	यज्ञिय	२३

यन्त्र	८८	शिल्प	२४०	सम्भव	२५, २२७
यमधर्म	३	शील	६	सम्भाषा	१८५
युक्त	२४३	शुश्रूषा २२८, २३३, २४१		सरस्वती	१७
योग	१८१	शुश्रूषु १०८, २१८		सव्य	७२
योनि २५, १२८, १४७		शूरसेन १८		संस्कार	२६
रहस्य १४०, १६५		शिवधि ११४		सर्वविक्रयिन् ११८	
लोक २३०, २३२, २३३		शीच ६८, २४०		सर्वाशिन् ११८	
वर १३८		श्रद्धधान २३८		सावित्री ३८, ७७, ८१, ८३, १०४, ११८, १७०	
वर्णधर्म २५		श्रुति १०		सिद्धि ८३, ८७	
वषट् १०६		श्रुतिवैध १४		सुभाषित २३८, २४०	
विनश्रन २१		श्रेयस् २०७, २२३, २२४		सुसंवत १८३	
विपश्चित् २१३		श्वन् २०		सौम्य १२५	
विविक्त २१५		सखा १३८		स्त्रीरत्न २३८	
विष २३८		सदाचार १८		ज्ञातक १३८, १३८	
विहार २४८		सद्गन् २४४		सृति ६, १०	
व्यत्यस्तपाणि ७२		सन्ध्या १०१		सत्तर २०४	
व्याहति ८८		सपिण्ड २४७		खधा १७२	
व्रत ३		समयाध्युषित १५		खबन्धु २०७	
ब्राह्म ३८		सम्बन्ध १०१		खाध्याय २८, १०५, १०७	
शक्तत् १८२		समावर्त्तन १०८		हेतुशास्त्र ११	
शाक २४६		समिध् १८६			

APPENDIX III.

An Index of Peculiar words in Kulluka's Commentary.

THE REFERENCE IS TO SLOKAS.

अष्टष्ट	१७५	कन्दोपरिशिष्ट	४४	बुभुक्षु	२२४
अनुश्रुतिक	६८	कान्दोग्यब्राह्मण	११३, ११४	भुतकाव्यापक	११२
अन्येष्टि	१६	जातिस्मर	२७८	मन्त्र	६
अपवाद	१८०	जीव	२४८	महानामिका	१६५
अपूर्व	२५	जैमिनि	१३	महापातक	१८५
अर्थवाद	६	ज्योतिष्टोम	१६८	माणवक	१४८, १७०, १७१, १७३
अर्थशास्त्र	११७, १६८	तन्त्र	१२	मीमांसा	८
अवभृथस्नान	१२८	तुल्यवल्	१४	सुसुक्ष्म	२२४
अष्टका	१४३	चेता	२३०	मेलक	१३६
आत्मज्ञान-सहकारिता	२	दर्शपूर्णमास	८३, ८६	मीच	२, ८१
आयति	२३५	दीक्षणीया	१२८	ययाति	८४
आहवनीय	१४३	इन्द्र	१६२	योगियाज्ञवल्का	१०१
आहिताग्नि	७०	धरणीधर	८३	वरन्दी	१
अतिकर्तव्यता	५३	मन्दनवासिन्	१	विधि	६
उत्तरीय	१८३	नित्य	२, ५	वैश्वदेव-होम	८६
उत्सर्ग	८१	नैमित्तिक	२	व्यवस्था	२३८
उपकुर्वाण	२४५	नैष्ठिक	२४२, २४३, २४५, २४७, २४८	व्याकार	७१
उपपत्ति	३	पटल	१८६	शिक्षा	१०५
कन्या	१२८	परि-उत्-अस	१८०	शिवपुर	१
कस्तूरिका	१७७	परिभाषा	१७	शङ्कराचष्टा	२१३
कुलधर्म	३५	पुरुषार्थ	८८, ८३, १००,	श्रेण	१
क्षेत्रज्ञ	२२६		२३७	षण्ड	१५८
खगाधिप	१	पेठौनसि	७२	सङ्कीर्णजाति	१८
गुरुदक्षिणा	२४५	प्रचेतस्	४२	सपिण्ड	१३४, १८४
गृह्य	२८, ४१, ६४, १६५	प्रतिप्रसव	१८८	संस्कृतान्न	१००
गोदान	१७४	प्रागल्भ्य	२३८	सिद्धान्न	१८३
गौड	१	बन्ध	२, ५	स्थण्डिल	१०८
चान्द्रायण	८३, २२८	बलिकर्म	८६	हिरण्यगर्भ	२२६, २३३
चार्वाक	११				

ADDENDA.

Sl. 6, Kullûka—Page 17, lines 10-13. For 'वेदः ऋग्यजुः... स सर्वो विध्यर्थवादमन्त्रात्मा... अर्थवादानामपि... मन्त्राणाम् अपि... अनुष्ठेयकारकत्वं', A reads 'वेदः ऋग्यजुः... स समग्रो विध्यनुवादमन्त्रार्थवादाः... अनुवादानामपि... मन्त्रार्थवादानाम् अपि'. This reading which counts अनुवाद as an additional division of the Veda saves us the boldness of altering मन्त्रार्थवादानाम् into मन्त्राणाम्। अनुवाद or the repetition of a विधि which is often found to be mixed up with अर्थवाद is separately counted by the नैयायिकः. [Vide गौतमसूत्र, २।१।६]. Jaimini's aphorism quoted by Kull., viz. विधिमालिकावाक्यत्वात् &c., may thus be held to be applicable, though not particularly, to अनुवाद also. The insertion of अनुवाद in the list gets an additional support from the fact that Kull. takes Sl. 106 and Sl. 114 as अनुवादः, though Medh. and Gov., from whom Kull. seldom differs, call them अर्थवादः. Now, a question may arise, on more grounds than one, as to the position of the word अनुवाद in the इत् compound विध्यनुवादमन्त्रार्थवादाः; but it may be simply dismissed with the reply that the word अनुवाद has been placed by the side of the word विधि to which it is most intimately related.

It is, however, a curious fact to note that the reading विध्यर्थवादमन्त्रात्मा which we were now going to reject, is almost identical with that of Medh. who reads विध्यर्थवादमन्त्राणामपेयात्मकः where, it should be noted, the addition of the word नामपेय is indeed redundant, if not objectionable. Hence, it may be held that either of the two readings here betrays evidences of wilful tampering, and A's variant अनुवाद for अर्थवाद in Kull.'s preface to Sl. 221 which is evidently due to an over-zealous नैयायिक (as the Sloka contains no repetition of the विधि in Sl. 220) might decide in favour of the reading of the majority (adopted in the text) and might lead one to reject A's reading here, which is otherwise so strong and consistent.

P. 132. जुहोति-यजति-क्रियाः—जुहोति is a general name for all the ceremonies to which the root जु is applicable ; e.g. होम, हवन, &c. यजति is a general name for all the ceremonies to which the root यज is applicable ; e. g., याग, यज्ञ, इष्टि, इज्या, &c. The following is the general distinction between the two classes of ceremonies—‘विष्टुहोमा वषट्कारप्रदाना याज्यापुरोऽनुवाक्यावनो यजतयः’, उपविष्टहोमाः स्वाहाकारप्रदाना जुहोतयः’ ।—कात्यायनश्रौतसूत्र, १।२७, २८ ।

Page 136, Notes, मैत्रः—After स्वार्थे add—In spite of the word मित्र being neuter the word मैत्र is masculine by the dictum ‘स्वार्थिकाः क्वचित् प्रकृतिसौ लिङ्गवचनानि अतिवर्तन्ते’ ।

Page 182, Sl. 122.—Kull. has not met the argument put forward by Medh. viz., the force of the word नामन् in the expression असौनामा in the text.

Sl. 131. मातुलानी—मातुली is an alternative form.

Sl. 178, Notes, गौतवादनम्

Sl. 179, Notes, प्रेक्षणात्मन्

In such cases of इन् the singular number is neither inaccurate nor आवर्त, but is sanctioned by the dictum ‘सर्वो इन्वो विभाषा एकवद् भवति’ ।

ERRATA.

Page 73 lines 13-15 for The mention...above

read [The mention...above.]

„ 102 line 27 for असुच्	read सुच्
„ 133 „ 26 „ उपांशः	„ उपांशः
„ 154 „ 16 „ In other words &c	„ [In other words &c.
„ 168 „ 14 „ the	„ to
„ 171 „ 10 „ at least clearly)	„ (at least clearly)
„ 176 „ 4 „ कतमच्च नाह	„ कतमच्चना ह
„ 233 „ 20 „ अवमानं	„ अवमानं
„ 253 „ 4 „ calumniating	„ speaking ill of
„ 257 „ 6 „ मैत्र्य	„ मैत्र

४०५ १२४ ४०५ ४०५
५४ ५४ ५४ ५४
५४ ५४ ५४ ५४